

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах

9 книгах

Михайло
Грушевський

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

Том III

КИЇВ
«ЛИБІДЬ»
1993

ББК 83.34УКР
Г91

Друкується за виданням:
Грушевський Михайло. Історія української літератури.
Т. II—III. Нью-Йорк, 1959. С. 233—296.

*Рекомендовано Міністерством освіти України
для вивчення історії української літератури
студентами гуманітарних факультетів вузів*

Бібліотека
«ЛІТЕРАТУРНІ ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ»
Заснована 1993 р.

Редакційна колегія бібліотеки:

І. М. Дзюба (*голова*), Ю. П. Дяченко, П. П. Кононенко, Р. С. Мішук,
М. М. Пазяк, А. Г. Погрібний, В. О. Шевчук, Дж. Грабович

Упорядник В. В. Яременко

Примітки С. К. Росовецького

Рецензент П. М. Федченко

Головна редакція літератури з українознавства
та соціогуманітарних наук

Головний редактор *М. С. Тимошик*

Редактор *О. І. Цибульська*

Г 4603000000-073 БЗ 10-8-93
224-93

ISBN 5-325-00419-0

© В. В. Яременко, упорядкування, 1993
© С. К. Росовецький, примітки, 1993

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII В.

(далі)

Дружинна повість

Пам'яті Миколи Дашкевича

Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник. Поруч «Слова о полку Ігоревім» дружинна, або воєнна, повість духом і складом тісно споріднена з «Словом», як то вже почасти ми вище бачили,— се найбільша культурна і літературна вартість нашого старого «золотого віку». Але тим часом як «Слово» з сього боку давно вже відповідно оцінене і стало осередком всього того інтересу, який викликає в нас стара література,— дружинна повість губиться звичайно в загальнім понятті «літопису», розпливається в сірій масі літописних записок, не виступаючи скільки-небудь яскраво в нашій уяві. Видобути її з сього занедбання і неуваги і представити в відповідній перспективі, дати пізнати її з усіма ціннішими, оригінальнішими прикметами — се завдання історика нашої літератури, до котрого я по можності хотів би наблизитися. Тому й уділяю сорозмірно багато місця в плані сеї роботи сій недоціненій галузі нашої літературної спадщини, стараючись познайомити читача безпосередньо з цікавішими частинами сих повістей. А тому що з них маємо головню те, що заховались для нас в складі Київського літопису XII століття, то наперед уважаю потрібним розглянутися в сій пам'ятці. Хоча з літературного погляду сей літопис як цілість не має великого інтересу — настільки він механічно компілює різний матеріал, не зв'язуючи його ні єдиною літературною манерою, ні єдиним ідеологічним настроєм, нам варто пізнати ті операції, яким підпали різні літературні твори, що заховались в нім. Для оцінки сих пам'яток се має чималу вагу, отже і наш суд про дружинні повісті, котрим хочемо приглянутись, буде в значній мірі залежати від загальних спостережень над редакційною роботою, переведеною над ними укладчиками сеї літописної компіляції.

Одначе з сього боку, як цілість, Київський літопис XII в. студійовано дуже мало, без порівняння менше, ніж старший літопис, котрого він становить продовження. Тому й інші

помічення будуть доволі загальні і далеко не будуть в стані вичерпати справи.

Те, що зветься в історіографії «Київським літописом», в звісній уже нам волинській компіляції, представленій т. зв. Іпатською копією та іншими з нею спорідненими¹, безпосередньо продовжує старшу київську компіляцію, замкнену в 1116 р. видубицьким ігуменом Сильвестром. Завершена ся друга київська компіляція була в тім же Видубицьким монастирі, незвісним на ім'я монахом, в році 1199 або 1200. Се зовсім ясно виникає з аналізу кінцевої частини сеї компіляції, як се далі побачимо. Менше ясно, як ішла ся робота по укладанню компіляції: добору матеріалу і його препаруванню. Чи той редактор, котрого руку пізнаємо в останніх 1190-х рр., проробив редакторську роботу над усім матеріалом, почавши від другого десятиліття, чи він уже мав перед собою раніше складені компіляції, які продовжували Сильвестровий літопис десь до половини або до третьої чверті століття? На се питання поки що даються тільки загальні гіпотетичні відповіді.

Костомаров, прироблюючи аналіз сього літопису для свого курсу², поділив його на кілька частин. Коротші записки, котрими продовжується Сильвестровий літопис, він уважав ділом того ж Сильвестра, спираючись на однім варіанті, переданім Татищевим. В ширших звістках, які починаються в 1130-х рр. і до часів Ізяслава (1146), він бачив нову руку літописця. Далі вирізняв історію десятиліття 1146—1156. Під р. 1171 він бачив знов нову руку літописця — оповідання про похорон кн. Володимира Андрійовича, держане в першій особі («поидохоми с Володимеромъ из Вышгорода»), дало йому підставу добачати в сім літописці третьої чверті століття ігумена київського монастиря св. Андрія, Симеона на ім'я, учасника сього похорону. Потім нову руку він бачив від р. 1175,— як далеко мала б вона сягати, сього він не означив. По його гадці, літопис продовжувався в XIII в., і оповідання про погром Києва в р. 1203 і про нещасливу битву на Калці 1223 р. він признавав останками сього літопису.

Бестужев-Рюмін, що піддав потім літопис докладнішому розборові³, вважав такі означення безпредметовими, тому що весь літопис, від початку і до кінця, має характер компілятивний, виразно виявляє неодностайне походження

¹ Див. т. II, с. 108.

² Лекція по русской истории, 1861.

³ О составъ русскихъ лѣтописей, 1868: він тут проектував для літопису назву «южнорусского свода», але ся назва не прийнялась, бо таким «сводом» був і Сильвестровий літопис.

своїх складових частин, зачерпнених з різних локальних літописів України. Помічення справедливе: літопис, як його маємо, на всім своїм протязі носить на собі знаки пізнішої руки, може, й не одної, яка повклала різні додатки, порозбивала колишні однастайні оповідання звітками, зачерпненими з інших джерел, та власними рефлексіями й стилістичними прикрасами. Одначе через те не тратить своєї рації, особливо з становища літературно-історичного, завдання визначення тих частин літопису, які, по всякій правдоподібності, походять з-під одного пера, являючись індивідуальними творами, які характеризують певний культурний осередок, час і обставини свого утворення. В своїй історії України я коротко зазначив головніші верстви і складові частини сеї компіляції в її теперішнім стані¹. Після того [ак.] Шахматов, розвиваючи свої гіпотези щодо літописання, його збирання в різних збірках чи «сводах», висловив кілька здогадів, щодо тих літописних збірок, з котрих зложився нинішній Київський літопис². Але розви-

¹ Історія Укр.-Руси, т. III, с. 487 другого вид.

² В своїй студії «Общерусские летописные своды XIV—XV вв.», що друкувалися в 1900 р. (Журнал Мин. Нар. Просв., 1900, кн. IX і XI, докінчення в 1901 р., кн. XI), доказуючи існування серії північних компіляцій, котрих ініціаторами він уважав митрополитів, Ш. пря тім старавсь вняснити ті літописні джерела, з яких вийшов до них історичний український матеріал. Найстаршим митрополітанським «сводом» він уважав збірку, доведену до 1305 р., котру використав потім мніх Лаврентій (його літопис, власне, кінчиться сям роком, 1305, тільки він, по гадці Шахматова, доповнив збірку 1305 р. з Ростовського літопису, що, мабуть, сягав третьої чверті XIII в.). Вона мала бути зладжена в Володимирі з ініціативи м. Петра, потім Кипріяна її продовжив до 1390, а в 1423 р., ва м. Фотія, мали б сю збірку піддати новій редакції і продовжити до того часу. До сеї останньої збірки Ш. приложив назву «Володимирського Поліхрона», згадану між своїми джерелами Тверським збірником поч. XVI в., і вважав її джерелом пізніших літописних компіляцій: Ростовської, Воскресенської, Никонівської, Львова. Відті, по його гадці, пішли звістки, котрих ми не знаходимо в нашім волинськім збірнику 1288 р. (Іпатівського й Ін. кодексів), а читаємо в тях компіляціях. По його думці, між джерелами Поліхрона була «Южнорусская летопись», котру він бляжче характеризував як твір чернігівський, доведений, правдоподібно, до 1284 р.—закінчення, мабуть, повістю про Курське князівство (баскака Ахмата), котру обговорюємо нижче. Його використав також «Южнорусській сборник», як він зве наш волинський збірник 1288 р.

По його гадці, сей збірник уложився з кількох літописних зводів. «З них можуть бути означені: Галицько-волинський, з которого, крім третьої частини збірника, деякі запозичення попали і до перших двох: наприклад, сюди належить ряд відомостей про галицькі події, між іншим відклик під 1145 р. до галицької події, записаної нібито «въ заднихъ лѣтъхъ», а в дійсності в «Южнорусскім збірнику» пропущеної; відті ж зроблені під рр. 1111 і 1114 деякі виписки, що йдуть від Амартола і Малала (хронографа), бо знайомість з Малалою у автора Галицько-волинського літопису безсумнівна. Суздальський звід, що в

пути й докладніше обґрунтувати сі побіжно і принагідно кинені гадки йому не вдалось: смерть забрала його, перше ніж від праці над старшим циклом літописання він встиг перейти до ближчого розсліду літописання XII—XIII в. Висловлені ним в сій справі здогади, часто змінювані, зостались не зведеними в якусь суцільну систему і небагато послужили пізнанню літописання сеї доби з літературного боку. Піднята останніми часами одним з його учеників, нашим земляком Е. Перфецьким проба розвинути і уарґументувати здогади свого учителя поки що не посунула на-

значній мірі відбився на першій частині збірника. *Київський* — відтп взято чимало статей, що торкаються Мстиславичів і Ростиславичів (м. ін. похвали Мстиславові, Романові, Давидові Ростиславичам, похвала Рюрикові Ростиславичу). Нарешті, до сього ж зводу ввійшла та «Южнорусская летопись» (*Чернігівська*), що послужила джерелом Поліхронів» (1901, XI, с. 157).

Сеї чернігівський літопис, по гадці Шахматова, майже в цілості ввійшов в склад Поліхрона (с. 171). Він містив в собі літопис XI в. в ширшій редакції ніж та, яку читаємо в Лавр. і Іпат. кодексах, відти походять екстравагантні згадані вгорі компіляції, що йдуть від Поліхрона, з-перед 1110 р., тим часом як у Лавр. і Іпат. текст літопису XI в. читається в дещо покороченій суздальській редакції (с. 164—5). Одначе Чернігівський літопис, з другого боку, не самостійний від київського літописання: «в основу його ліг южноруській [київський] звід, зложений в 1223—1231 рр.», котрий базувався на другій редакції літопису XI в. (1117/8 р.) (с. 171). Його то редактор уложив звісну передмову, в котрій заявляв намір оповісти історію Руси «оть Михаїла царя до Александра и Исаакія», себто до здобуття Царгорода Латиною в 1204 р., а потім друга рука продовжила «оть взятія кievскаго до калковскаго бою», як читається в хронологічній таблиці деяких компіляцій, опертих на Поліхроні (с. 170).

Сеї складний комплекс гіпотез дослідник ускладнив слідом ще більше, поставивши (в студії «Исследование о Радзивилловской, или Кенигсбергской, летописи», 1902) здогад про існування Переяславського літопису, опертого на Сильвестровій редакції літопису XI в., зроблений в Переяславі і там продовжений до поч. XIII в. Він, мовляв, ввійшов до компіляції, списаної в Володимирі суздальським (таких компіляцій III. приймає для XII в. тут дві — 1185 і 1192 р.), і через сю компіляцію послужив джерелом київського літопису 1200 р. Свій же здогад про компіляцію 1204 р., опертий на передмові Софійського Временника, він потім змінив цілком, переісши її на століття раніше, як ми бачили вище.

В статті про Нестора-Літописця, опублікованій в 1914 р., дослідник висловив переконання, що «зачате Сильвестром діло продовжувалося в Михайлівським [Видубицьким] монастирі принаймні до кінця XII в.»—кінцева похвала свідчить про се. Я вважаю се вповні вірною гадкою. Але коли прийняти існування такого упорядкованого, постійного літописання в Видубицьким монастирі протягом цілого століття — літописної школи і традиції, так би сказати, тим самим доволі трудно говорити, що основою того літопису, який тут вівся, лягав то літопис переяславський, то володимирсько-суздальський абощо. Очевидно, можна б говорити тільки про відомості, котрими доповнювався той матеріал, який збирався в сім монастирі.

перед сеї справи¹. Літературний дослід українського літописання XII—XIII в., і спеціально — великої київської збірки 1200 р., вимагає передвступної філологічної роботи, котрої над ним досі не переведено, а без приготовчих студій рукописів, мови, стилю не можна досягнути тут ніяких позитивних, непохитних результатів. При недостатчі таких студій і наш літературний розбір, як я вже зазначив, неминуче мусить бути теж побіжним і в значній мірі гіпотетичним.

З сими застереженнями перейдемо тепер Київський літопис 1200 р. як збірку літературного матеріалу, як наш літературний архів XII в., так як Сильвестрова збірка 1116 р. являється таким архівом XI в.

З такого погляду перша третина сього літопису 1200 р., між рр. 1110 і 1146, менше важна, особливо її вступна частина, до початків боротьби Мономаховичів з Ольговичами. Маємо тут переважно відірвані річні записки, то зовсім короткі, то трохи довші, такі, що переходять в маленькі повісті, але переважно доволі загальні, шаблонні, позбав-

¹ Автор начеркує такий образ київського літописання в XII в.: «Уже в першій пол. XII в. в Києві ведеться одночасно кілька літописів, а саме: «Перша київська літопись», яку почали вести зараз за «Повістю врем. літ», «Друга київська літопись» і київські Софійські записки. В 1174 р. твориться в Києві літописний звід, основою котрого лягла «Перша київська літопись», а крім того, ввійшов туди й інший, не київський матеріал; сей звід найдокладніше відбився в зводах редакції Поліхрона (як тверський і Львова). Але звід 1174 р. скоро був наново оброблений, сполучений з київськими софійськими записками та іншим, не київським матеріалом: відбиття сього зводу бачимо в зводах північної редакції (як Лаврент. і Радзивілів.) В 1198 р., або скоро потім, «Друга київська літопись» була сполучена з другою редакцією київського зводу 1174 р. (як Лавр. й ін.); сей київський звід ліг основою полудневої редакції (як Іпат.). — «Русские летописные своды и их взаимоотношения», Братіслава, 1992, с. 88.

Про «Другу київ. літопись» автор нічого не сказав ближче: які докази її існування, в яким обсягу і в яким часі. Дата 1174 р., як закінчення одного київського літопису, власне, оповідання про пограблення Києва Ярославом, мене не переконує, бо я бачу продовження сеї історії в дальшій звістці про переговори Ростиславичів з Андрієм, перервані його смертю (Іпат. с. 394), а з літературного погляду повість про смерть Мстислава Ростиславича під 1178 р. правдоподібно належить тому ж перу, отже, між 1174 і 1178 рр. не бачу перерви. Присутність переяславського літопису в таких розмірах, які надає йому автор (включаючи туди й оповідання про походи на половців під рр. 1185 і 1186), не відчувається в київському літописі. Висловлена Костомаровим і поновлена Шахматовим гадка, що деякі записки могли бути дописані до Сильвестрового літопису в Переяславі, де Сильвестр був єпископом в рр. 1118—1123, розуміється, можлива, але специфічно переяславського в них дуже мало, і ті переяславські звістки, які стрічаємо в київському літописі, могли бути записані і в Видубицьким монастирі. Переяславський літопис зостається слабо обгрунтованою гіпотезою.

Лені характеристичних прикмет стилю, настрою, індивідуальних подробиць, які дали б можливість судити про їх походження і авторство. Ті, які дають щось більше понад сухий факт, якість освітлення і характеристику мотивів і діячів, виявляють велику доляльність до Мономаха і його династії; нема нічого, що б виявляло неприхильність або навіть критичне становище супроти них, навпаки, автори записок, коли беруться судити про вчинки Мономаха та його синів і наступників на київському столі: Мстислава і Ярополка — все роблять, щоб оборонити їх правду і право в конфліктах з іншими князями.

Напр., в оповіданні про війну Мономаха з Ярославом волинським, його зятем, а сином попереднього київського князя Святополка, очевидно, покривдженням і ображенням заходами Мономаха коло закріплення київського стола за своєю родиною, літописець не освітлює нітрохи мотивів, які водили Ярославом. Не знаходить навіть якогось слова милосердя для трагічної долі сього київського княжича, що впав під стінами свого міста з руки убійників-ляхів, правдоподібно, підкуплених, хто зна — може, Мономаховими ж агентами. Навпаки, він старанно обілює Мономаха, переносячи конфлікт з сфери політичної на ґрунт патріархальної родинної моралі: Ярослав, буди зятем Мстислава Мономаховича, показав непослух своєму старшині, і Бог покарав його за таку гордість, і з того дається така наука:

«З того, братие і дружино, розумійте, за ким Бог: за гордим чи за смиренным? Володимир ще в Києві був, збирав велике військо, і Богові моливсь на насильство й гордість Ярослава; Мстислава пустив під Володимир перед себе, а сам хотів іти по ним з усім військом. Але сталась велика поміч божа благовірному князеві Володимирові з його синами, за чесне життя його і за смирення його. Той бо молодий гордивсь проти свого стрія [Мономаха] і теж проти тестя свого Мстислава. А дивіться, братие, який і милостивий Бог — призирає і боронить смиренних і праведних. Гордим Господь Бог противиться, а смиренным дає благодать».

Описуючи конфлікт Мстислава з Всеволодом Ольговичем, що відібрав Чернігів у свого стрія Ярослава, котрому Мстислав присяг помагати і не поміг, літописець оповідає цілу історію про те, як київське духовенство розгрішило Мстислава від сеї присяги, щоб уникнути кривавої війни:

«Був в ті дні ігумен [монастиря] святого Андрія Григорій, давніше люблений Володимиром, шанований і Мстиславом, і всіми людьми його, — він то не дозволив Мстиславові встати війною за Ярослава, сказав: "Се тобі менше, аніж пролити кров християнську, коли, переступивши хрестне цілування, не встанеш на війну!" І зібравши собор ерейський, бо митрополита в той час не було, сказали Мстиславові: "На нас буде той гріх!" І Мстислав вчинив їх волю і відступив хреста [цілюваного] Ярославові, але плакався того всі дні життя свого».

Описуючи пізнішу війну Мстиславового брата і наступника на київській столі Ярополка з тим же Всеволодом, автор записки так оповідає її закінчення:

«Всеволод, почувши, що у Ярополка велике військо, злякався, а люде чернігівські підняли крик на Всеволода: "Ти хочеш тікати до половців, а волость свою дати на пагубу? то до чого потім будеш вертатись? Краще лиши своє високоуміє та проси миру. Ми бо знаємо милосердя Ярополкове, що він не радий кровопролиттю і Бога ради пристане на мир, бо він пильнує Руської землі!" Всеволод, почувши се, схаменувся і почав посилати до Ярополка, просячи у Ярополка миру. Ярополк же, як благий і милостивий владчею, маючи в серці страх божий, як і батько його мав страх божий, все розсудивши, не захотів кровопролиття, але зробив мир з ним»¹.

Сі записки, як бачимо, перейняті, з одного боку, церковним духом, а з другого — великою сторонницістю в освітленні подій з становища Мономахової династії, можуть справді походити з Видубицького монастиря, фундованого Мономаховим батьком. Очевидно, тут тримались тісні зв'язки з династією, яка не забувала його й потім, протягом всього XII і навіть XIII в. (Данило, Мономахів пра-праправнук, заїздив сюди в своїй прикрій дорозі до Орди і казав монахам собором молитись за нього). Натурально, що й записки провадились все в освітленні якнайкориснішим для сеї династії.

Панування Всеволода Ольговича, що по смерті Ярополка перехопив київський стіл у Мономаховичів, описане в ряді досить великих записок, доволі однотайно, хоч і ся частина (1140—6) поперебивана пізнішими вставками і різними записками. Таку вставку, напр., ми бачили вище — про війни Мстислава з половцями, з нагоди повороту половецьких князів². Дальше, під р. 1143, напр., читаємо коротку записку про весілля у Всеволода, визначну своїм правовірним, чернецьким ригоризмом, котрим вона сильно відбиває від інших записок літопису: «Приведе Всеволодъ за сына своего Святослава Василковну половецкого князя, и скупшася братья вся, и безбожнии Ляховъ; и пиша у Всеволода, и тако разидошася». Два роки далі читається історія Петра Власта («Петрка», як його зве наш літопис), що, будши в службі Володаря, видав свого патрона полякам; вона відкликується до попереднього («о немъ же бѣ в заднихъ лѣтъхъ писано»), чого в дійсності в сім літопису нема, а було, правдоподібно, в тім джерелі, звідки сю записку взято. Й інше под.

¹ Іпат. л., с. 207, 210, 216. Цитую тут і далі з вид. 1871 р.

² Див. в т. II, с. 228.

Те, що зостається по вилученню таких додатків і вставлених звісток та може вважатись основним оповіданням про події, як я вже сказав, має доволі одностайний характер. Оповідання доволі багате, детальне, одначе сухіше і стисліше в порівнянні з повістю про Ізяслава Мстиславича. Позбавлене церковних, християнсько-моралістичних метикувань, з одного боку, з другого — риторичних і артистичних прикрас. Відношення до правлящого київського князя Всеволода досить стримане; очевидно, автор не має ніяких симпатій до нього, ніде не проривається з якоюсь спочутливою, похвальною заміткою, як то ми бачили в попередніх записках в відносинах до Мономаховичів. Але і від різких відзивів, від підсування яких-небудь особливо ганебних мотивів йому він здержується. Взагалі оцінки подій переважно здержливі; не тільки суб'єктивні рефлексії, але й виразні вияви симпатій чи антипатій автора доволі рідкі. Нижче наведений буде уривок, для порівняння.

Тепер зазначимо, що записки з першої пол. XII в. часто в буквальній подібності, тільки в коротшій формі, повторюються також в Суздальському літописі, і то так, що се не можна звести до простого запозичення з Київського літопису, з тої редакції його, яку маємо, бо звістки Суздальського літопису, хоч загалом коротші, мають, одначе, не раз такі відміни або додатки, які показують, що взято їх з якогось іншого джерела. Се вказує, що була якась літописна збірка київських записок з першої пол. XII віку, теж компілятивного характеру вже, не одної руки, з котрої зачерпнули свій матеріал і наш Київський літопис і Суздальський.

З смертю Всеволода оповідання доволі непомітно переходить в те, що називатиму далі «повістю про Ізяслава» (Мстиславича), — найбільш цінну частину Київського літопису, і взагалі — одну з визначніших пам'яток нашої старої літератури і культури. Закорінена звичка трактувати наші літописні збірники як щось суцільне була причиною, що досі не було зроблене майже нічого, щоб по можливості зреставрувати сю пам'ятку в тих частях, які від неї заховались, та пізнати її як індивідуальний твір. Робота, щоправда, нелегка, вона повинна бути переведена, властиво, через усей літопис, аби відрізнити ті літературні твори, що ввійшли в його склад. З одного боку, мусить бути переведене порівняння текстів різних пізніших компіляцій, що дають цінні вказівки для відрізнення різних редакційних верств, з другого — філологічний розбір тексту, його лексики і складні, що кине світло на різницю в літературній манері різних авторів, почислених літописом.

Характеристичні прикмети стилю сеї «повісті про Ізяслава», на мій погляд, виступають виразно в оповіданні про в'їзд його до Києва після перемоги над Ігорем («Ізяславъ же възрѣвъ на небо и похвали Бога и силу животворящаго креста о таковой помощи его, с великою славою и честью въѣха в Киевъ, и выидоша противу ему множество народа, игумени съ черноризцы и попове всего города Києва в ризахъ, и приѣха къ Святой Софьи, и поклонися святой Богородици, и сѣде на столъ дѣда своего и отца своего»). Перед тим лежить нейтральна зона, яка не відрізняється скільки-небудь різко, з одного боку, від оповідань про Всеволода, з другого — від повісті про Ізяслава, бо, як побачимо нижче, дуже різких різниць в стилі сих дружинних повістей XII в. взагалі нема (а філологічних помічень, кажу, досі не переведено). Можливо, що повість про Ізяслава починалась, власне, покликанням його на київський стіл. Напр., те місце, що починається тепер в літописі словами: «И не угодень бысть Княномъ Игорьъ, и послашася къ Переяславлю къ Изяславу рекуче: "Поиди, княже, къ намъ, хочемъ тебе"» — се може належати вже до повісті. Але початок її, мабуть, відпав. Та й взагалі оповідання її про події першого року Ізяславового князювання чи, краще сказати, боротьби за Київ тепер так поперебиване додатками з другого джерела, писаного з становища Ольговичів, що місцями дуже нелегко розрізнити, щоби належить до повісті про Ізяслава, а щоби до сього другого джерела. Власливо — двох джерел, писаних з становища Ольговичів, бо оповідання про боротьбу Ольговичів, звернене головню проти їх братаничів Давидовичів, що вели супроти них доволі круту і нехарактерну політику, особливо Ізяслав Давидович, силуючись обстояти свою прерогативу, як старша лінія потомства Святослава, писане звичайним «дружинним стилем», треба ще відрізнити від виривків з історії убийства Ігоря Ольговича, написаної стилем житійним, агіографічним. Думаю, не без інтересу буде придивитися сьому комбінуванню паралельних повістей в нинішнім літописі: воно не тільки висвітлює нам складання літопису, але ілюструє й сю дружинну літературу, різницю в літературній манері, в настроях і поглядах сих дружинних письменників. Для сього буде краще навести ці тексти в оригіналі.

Отже, як я згадав, історія князювання в Києві Ізяслава в нинішнім літописі розпочинає сей текст:

«И не угодень бысть Княномъ Игорьъ. И послашася къ Переяславлю къ Изяславу, рекуче: "Поиди, княже, къ намъ! Хочемъ тебе!" Изяславъ же, слышавъ и съвоупи вся своя, понде на нь ис Переяславля, вземъ молитву у святого Михайла [перяславської кафедри] у епис-

копа у Єфимья, и переиде Днѣпръ у Заруба. И ту прислашася к нему Чернии Клобуци і все Поросье, и рекоша ему: "Ты нашъ князь, а Ольговича не хочемъ! А поѣди вборзъ, а мы съ тобою!"

И поиде Изяславъ къ Дерновуму, и ту совокупишася вси Клобуци и Поршане. Томъ же мѣстѣ прислашася к нему Бѣлогородци и Василевци тако же ркуче: "Поиди! ты нашъ князь, а у Волговячъ не хочемъ быти". Тому мѣстѣ приѣхаша отъ Киянъ мужи нарекуче: "Ты нашъ князь, поѣди, Ольговичевъ не хочемъ быти акы в задничи [дідичнимъ володіннямъ]! где узримъ стягъ твой, ту и мы с тобою готови есмы!"

Изяславъ же събра вся на поли, и хрестьяны и поганяя, и рече имъ: "Братье! Всеволода есми имѣлъ въ правду [як] брата старишаго, за неже ми братъ и зять старѣй мене, яко отецъ. А съ сими [Всеволодовими] братами, котримъ той передав по собѣ Кіівъ] како ми Богъ дастъ и сила животворящаго креста: да любо си голову свою положю передъ вами, любо си нальзу столь дѣда своего и отца своего!"

И то рекъ, поиде на ньъ.

Сей текст, очевидно, належить до повісті про Изяслава; не дуже яскравий, він все-таки різними стилістичними подробицями (як отся «сила животворящаго креста» й ін.) вповні підходить до стилю повісті. Але слідом за наведеними словами наступає паралельний текст про покликання Изяслава киянами, стилістичної фактури і політичної орієнтації зовсім відмінної, очевидно, писаний прихильником Ольговичів і неприхильно настроєним до політики київської громади (властиво, її проводирів):

«Игорь же посла къ братома своимъ [Давыдовичамъ] Володимиру [и] Изяславу и рече: "Стоита ли, брата, у мене у хрестномъ цѣловани?" Она же и въспросиста у него волостей много. Игорь же има вда и повелъ има понти к собѣ. Она же поидоста.

Игорь же позва Ульба и Ивана Войтишничъ [очевидно, вони тоді були на чолі київського боярства] и рече има: "Како еста были у брата моего, такоже будете у мене". А Ульбови рече: "Держи ты тысячу [найвищий уряд], какъ еси у брата моего держалъ".

Всекозненный же дьяволъ, не хотя любви межю братьею, и вложи в сердце злымъ съвѣтомъ Ульбови тысяцкому [и] Иванови Войтишничю, иже свѣщаща свѣтъ золь съ Кияны на князя своего [Игоря]. И почастася слати къ Изяславу Мьстиславичю рекуче: "Поиде, княже, вборзъ! идета ти Давыдовича Игореви в помочы!" Иже бяху велику честь приямали отъ Всеволода и отъ брата его, ти же почаша лестити подъ княземъ своимъ!

Изяславъ же Давыдовичъ ѣха вборзъ. Цѣловаль бо бяше крестъ у святого Спаса [в чернігівській кафедрі] съ братомъ с Володимиромъ къ Игореви и къ брату его Святославу. Єпископъ же черниговський Оюфрій прозвигеромъ своимъ рече: "Аще кто сего крестного цѣлования съступитъ, а проклятъ будетъ господьскими 12 празниками!" И по малъ же дний съступиста Давыдовича крестного цѣлования¹.

¹ Сей уривок виглядає як вставка, яка розбиває історію зради князя Ігореві, розпочату в попереднім фрагменті і продовжену нижче. Слова нижче: «о нихъ же переже рекохомъ», мабуть, додані з огляду на перебіг оповідання сею вставкою.

Начальници же быша свѣту злomu, о нихъ же переже рекохомъ: Ульбъ тысячкою же, Иванъ Войтишичъ и Лазарь Соковський, а въ Святослави полку Василь Полочанинъ и Мирославъ Хиличъ внукъ. И совокупиша около себе Кияны и свѣщашася, како бы имъ возмоши перельстити князя своего. А къ Изяславу послаша рекуще: "Поиди, княже! Свѣщали ти ся есмы рекуще с Кияны: хочемъ поринучи стягъ побѣгнути с полкомъ своимъ въ Киевъ". Къ Игореву же и къ брату его Святославу почаша лествю молвити рекуче: «Поѣди противу Изяславу!»

Игорь же съ братомъ Святославомъ възрѣвши на небо и рекоста: "Изяславъ цѣловаль крестъ к нама, яко не подѣзрѣти Києва [не претѣдуватъ]".

Дальший уривок я вважаю фрагментом повісті про Ізяслава, судячи по нейтральності тону і деяким стилістичним прикметам («многое множество»):

«И прииде Изяславъ ко валови идѣже естъ Надово озеро у Шелова борку, я ту ста полкы подлѣ валъ съ сыномъ своимъ Мьстиславомъ. Кияне же особно сташа въ Олговы могилы, многое множество. Стоящимъ же еще полкомъ межи собою и видивъ Игорь [и] вси его вой, оже Кияне пославшеся и пояща у Изяслава тысячкою и съ стягомъ и приведоша и къ собѣ. И потомъ переѣхавше Берендичи чересь Лѣбѣдъ и взяша Игоревы товары передъ Золотыми вороты и подъ огороды».

Дальший уступ не розвиває сеї ситуації, яка вже, властиво, стала для Ігоря критичною, але повертає оповідання ще раз назад, до зради, Ульба й Івана Войтишича, про котре говорила повість прихильника Ольговичів:

«И то видивъ Игорь рече брату своему Святославу и сыновцю своему Святославу Всеволодичю: "Поѣдите, братѣ, въ своя полкы, а како ны с ними Богъ росудитъ!" И Ульбови тысячкому своему и Иванови Войтишичю такоже рече: "поѣдита въ своя полкы!"¹ И приѣхавъ Ульбъ въ свой полкъ, такоже Иванъ, и поверга стягы и поскочи къ Жидовскимъ воротомъ».

Історія київської зради, з своїм «всекозненимъ дьяволомъ», як бачимо, досить сильно відбиває від дружинної повісті; правдоподібно, вона належить до мученицької повісті про Ігоря, дуже характеристично скомбінованої з повістю про Ізяслава, особливо в історії убийства Ігоря киянами, що потім зосталось особливо дражливим моментом в пам'яті про тодішні події. Кияне вбили Ігоря в роздраженню на нову зраду Давидовичів, що наново підішмала війну з чернігівськими князями. Хотіли, очевидно,

¹ Коли кияне вже взяли собі тысяцького від Ізяслава, й Ігор то «видивъ», то не було вже що посилати Ульба до його полку, він там не мав що робити. Ся непослідовність теперішнього оповідання вказує на сполучення двох різних текстів: не послідовність, а положення поруч себе двох різних представлень того самого моменту.

тим положити край претензіям чернігівських князів, які закаламучували київське життя. Думали, мабуть, налякати їх такою нечуваною в тодішніх відносинах розправою над князем, та ще й черцем (Ігор, розхорувавшись й стративши надію на життя, перед тим постригся й жив в монастирі). Але вороги Ізяслава зложили вину сього інциденту на нього і зробили з помсти за убийство «святого мученика» нове гасло боротьби за Київ. Відси бажання повісті про Ізяслава вигородити його, довести повну непричетність його до убийства. А з другого боку, розмальовування святості і мучеництва Ігоря в писаннях ворогів Ізяслава і Мстиславичів. Пізніший редактор літопису, очевидно, рівно далекий від завзяття обох партій, скомбінував обидва джерела без усяких застережень, положивши поруч себе паралельні місця, перейняті цілком протилежними тенденціями:

«Въ тоже веремя¹ Ізяславъ посла Киеву къ брату своему Володимиру — того бо бяшеть оставилъ Ізяславъ в Киевѣ — и къ митрополиту Климови, и къ Лазореви тысяцкому, и рече имъ: "Созовите Князны на дворъ къ святѣй Софьи, ать мой посоль молвить рѣчь мою к нимъ, и скажетъ лъсть черниговскихъ князий".

Княномъ же всимъ съшедшимся отъ мала и до велика к святѣй Софьи на дворъ, вставшимъ же имъ въ вѣчи, и рече имъ Ізяславъ посоль: Цѣловаль вы князь свой!² Язь бяхъ вамъ явилъ: се удумаль есмь со братомъ своимъ Ростиславомъ, и съ Володимиромъ [и] съ Ізяславомъ Давыдовичема понти на стръя своего на Гюргя, и васъ есмь съ собою вабилъ. И вы мнѣ есте рекли: "Не можемъ на Володимире племя на Гюргя [вар.: на Володимерича Юрья] руки възнати, но оже на Ольговича, хотя и с дѣтми идемъ с тобою!"³ Се же вы являю: се Володимерь Давыдовичъ и Ізяславъ, и Всеволодичъ Святославъ, омуже азъ много добра створихъ, цѣловали ко мнѣ крестъ, нынѣ же цѣловали потай мене крестъ къ Святославу Ольговичю, а къ Гюргеви ся послали, а надо мною лъсть учинили: хотѣли мя любо яти, любо убити, про Игоря. Но Богъ мя заступилъ и крестъ честный, егоже ко мнѣ цѣловали. Нынѣ же, братье Княне, чего есте хотѣли, чимъ ми ся есте обѣчали: пондите по мнѣ к Чернигову на Ольговичи! Доспѣвайте отъ мала и до велика, кто имѣеть конь, кто ли не имѣеть коня, то в лоды! Ти бо (Ольговичи) суть не мене одного хотѣли убити, но и васъ искоренити!"

Княне же рекоша: "Ради, оже ны Богъ тебе избавилъ отъ великия лъсти, братью нашу! Идемъ по тобѣ и с дѣтми, акоже хоцещи!" И рече единъ человекъ: "По князи своемъ ради идемъ. Но первое о семь

¹ Сі слова, можливо, вставлені редактором літопису для зв'язку.

² Дали слідує «рѣчь» (послання) Ізяслава до князя.

³ Київська громада, не бажаючи усобиці між Мономаховичами, на котрих дивилась як на свою династію, відмовила була Ізяславу своїй участі в задуманім ним поході на Юрія, разом з Давидовичами: заявила охоту помагати на Ольговичів, взагалі на чернігівських князів, але не на Мономаховича Юрія. Коли тим часом вияснилось, що Давидовичі пристали до Юрія і його союзника Святослава, Ізяслав рішив наперед порахуватися з ними і завізав князя, щоб сповнили своє слово.

промыслимы: акоже я преже створиша прѣ Ізяславъ Ярославичъ, высъкше Всеслава ис поруба, алия они, и поставиша князя собъ, и много зла бысть про то граду нашему, а се Игорьъ, ворогъ нашего князя и нашъ, не в порубъ, но въ святѣмъ Федорѣ! А убивше того к Чернигову пондемъ по своємъ князи! Кончанимы же ся с ними!" Тоже слышавше народъ оттолъ пондоша на Игоря в святѣй Федоръ.

И рече имъ Володимиръ: "Того вы братъ мой не вельъ! Игоря блюдутъ сторожи! А мы пондемъ къ брату, якоже ны вельъ!" Рекоша Княне: "Мы вѣдаемъ, оже не кончатн добромъ с тѣмъ племенемъ ни вамъ ни намъ коли любо!"

Митрополитъ же възбраняше, и Лазоръ тысяцкой, и Рагуило Володимиръ тысяцкой, како быша не убили Игоря. Они же кликнуша и пондоша убивать Игоря. И Володимиръ всѣдъ на коня погна. И народи идяжу по мосту, онъ же не мога ихъ минути, увороти коня направо, мимо Глѣбовъ дворъ, и ускориша [випередили] Княне передъ Володимиромъ».

Се оповідання повісті про Ізяслава, з її характеристичними прикметами: широким, багатим в фактичних подробицях і скупим на психологічне мотивування, многословним, чи краще — щедрим на слова розповіданням, з виразною тенденцією вигородити в сім інциденті Ізяслава і його прихильників (Володимира, митрополита і т. д.). Тепер наступає уривок з Ігоревої страсті, з характеристичною манерою агіографічного шаблону. (Завважити до речі, що в тім прототипі літопису, з котрого черпав нинішній київський літопис і нинішній суздальський, сих вставок з Ігоревої страсті не було, нема їх сліду в коротких витягах компіляції мніха Лаврентія; очевидно, вони були вложені пізнішою рукою, може навіть останнього редактора літопису).

«Игорь же услышавъ поиде въ церковь святаго Федора и въздохнувъ из глубины сердца скрушеномъ смиреномъ смысломъ и прослезився, и помяну вся Іовова, и размышляше въ сердци своємъ тако: "Толыки страсти и различная смерти на праведники находили суть, и како святѣи пророци, апостоли съ мученикы вѣчашася и по Господъ крови свои прольяха, и како святѣи священномученици, преподобнии отци многыя напасти и горкыя муки и различныя смерти прияша, искушени бывше отъ дьявола, яко злато в горниль, иже молитвами, Господи, причти мя избраномъ твоємъ стадъ съ десными овцами! И како святѣи правозѣрнии цари прольяха крови своя, стражюще за люди своя. И еще же Господъ нашъ Исусъ Христосъ искупи мира отъ прельсти дьяволя честною кровию". И тако глаголя тѣшашеться, и пакы глаголашеть: "Ты, Господи, прири на немощь мою, и живъ смирение мое, и злую печаль и скорбь, одержающую мя нынѣ, да на тя уповаю стерплю! Ты бо, Спасе, глаголашь еси: Вѣруя в мя еще умереть, живъ будетъ въ вѣкы. И о всихъ сихъ благодарю тя, Господи, яко смириль еси душу мою! И сподоби мя прити на свѣтъ отъ темнаго и суетнаго и маловременнаго сего вѣка, и въ царствни твоємъ причастьника яви мя нетлѣнныхъ твоихъ и неисповѣдимыхъ благъ съ всими праведными, угрожими тебе, Господи! И се нынѣ аще кровь мою прольють, то мученикъ буду Господу моему!"

Они же [Княне] устремилася на нь яко звѣрье сверѣпцѣ и похытища его на обѣднии въ церкви святаго Федора, и манатью на немъ

оторгоша. Онъ же рече имъ: "О законопреступници, врази вся правды, Христовы отмытници! Почто яко разбойника хочете мя убити? Аще крестъ цѣловали есте ко мнѣ, рекуще, яко имѣти мя собѣ княземъ, нынѣ уже и всего того не помянулъ быхъ, зане сподобилъ мя Богъ мнишскій чинъ въсприяти!"

Лукавий же нечестивый сборъ болѣ въпяше глаголя: "Побѣйте, побѣйте!" И тако изъ свитки изволокоша, и онъ велми възъгласивъ рече: "О оканыши, не вѣсте ся что творяще! Се бо творите невѣдннемъ! Аще и все тѣло мое наго оставите, [нічого то] — нагъ бо издохъ изъ чрева матери моя, и нагъ отъиду тамо!" И то ему глаголющю и емше поведоша изъ монастыря .

Від сього напушистого «страстнѣго» оповідання виразно відбиває той фрагмент, що зараз наступає по нѣм і належить, очевидно, до повісті про Ізяслава (як показує не тільки тенденція його, але й порівняння з текстом Суздальського літопису, де він теж читається, тільки дещо в відмінній парафразі). Ігор не глаголає в нѣм мученицькими текстами, а просто й натурально, як могла проговорити людина в руках схвильованої юрби:

«И срѣте ѿ Володимиръ въ вратѣхъ монастырьскихъ, и рече Игорьъ възря на нь: "Охъ, брате, камо мя вѣдуть?" И скочи Володимиръ съ коня и огню и коръзномъ [накрив своїм плащем], река Кляномъ: "Братъ моя, не можете сего створити зла, не убивайте Игоря!" И доведе Володимиръ воротъ матери своея, и ту начаша Игоря убивати, и удариша Володимира бьуче Игоря, Михаль же видѣ то и скочи с коня, хотя помочи Володимиру. Володимиръ же вмча ѿ во дворъ матери своея, Игоря хороня, и затвори ворота,* а Игоря пусти на Кожюховы сѣни¹. Бьуче же Михалья отторгоша хрестъ на немъ и с чельми, а в немъ гривна золота. *И выломиша ворота и вшедше въ дворъ уарѣша Игоря на сѣнѣхъ. И разбиша сѣни о немъ, и сомчаша ѿ с сѣней и ту убиша ѿ конецъ всходовъ²»

В нинішній редакції Київського літопису остання фраза заступлена фрагментом з Ігорового життя, який знов повертає назад оповідання:

«Толіку же множеству убивающимъ Игоря и пригна Володимиръ Мьстиславличъ, и скочи с коня, разгнавъ люди, паде на Игоря. И тако Игорьъ вѣста и винде въ дворъ Мстиславль. И тако людье яша Володимира и хотѣша убити про [замість] Игоря. И тако из народа стояще и възъоша Игоря, вбѣгша въ Мстиславль дворъ. И тако народъ двигнушася и выломаша ворота. И тако побнша. Игорьъ же побнваемъ рече: "Владыко, въ руцѣ твои предаю духъ мой! прими в миръ твой душу мою!" Безаконнии же немилостивни побнвше ѿ отъинудъ тѣло его наго оставиша. И повергыше ужемъ за ноги уволочиша. И еще живу ему, ругающеся царьскому и священому тѣлу и волокоша ѿ съ Мьстиславля двора чересь Бабинь торжекъ на княжъ дворъ, и ту прикончаша ѿ. И тако скончаша ѿ, Игоря князя, сына Олгова. Бяшетъ бо добрый поборникъ отечества своего, въ руцѣ Божии преда духъ свой и съвлекъся ризы тлѣннаго чловѣка и въ нетлѣнную и многострастную ризу оболкъся Христа, отъ негоже и вѣнчася въсприемъ мучения нетлѣнный вѣнецъ²».

¹ Означені звѣздкамн слова взяті з Лавр.

² Іпат., с. 245—9, Лавр., с. 301.

Не так густо й інтенсивно, але в тім же роді поперебивана різними сторонніми додатками, то нейтральними, то орієнтованими на Чернігів і Суздаль, продовжується повість про Ізяслава далі. Характеристику її полишаю до дальшого розділу. Тут завважу тільки, що кінець її губиться в літописі також непомітно, як і початок. Через те, що редактори літопису й перед тим засипали її посторонніми текстами, дуже трудно зміркувати, де вони зовсім перестали з неї черпати, або вона закінчилася. Останній рік князювання Ізяслава, напр., виповнений записками, котрі до неї, по всякій правдоподібності, не належать; останнє оповідання, яке має досить характеристичні прикмети сеї повісті,— се історія походу Ізяслава на Галичину в 1153 році. Коротка звістка про смерть Ізяслава і посмертна його характеристика, хоч симпатична для нього, не належать, очевидно, до повісті. Досить натомість подібний до неї вигляд, але не яскраво характеристичний, має просторе оповідання про київські події безпосередньо по смерті Ізяслава: прихід до Києва Ростислава і утечу його назад до Смоленська.

Ряд ширших записок, котрі читаються потім про події київські, чернігівські й інші, з ними зв'язані, держаний в тім загальнім, середнім стилю, котрий можна назвати дружинним стилем XII в., взірці його побачимо ще нижче. Руки спеціально автора повісті про Ізяслава в них не видно, і нічого суцільного, характеристичного в них теж не помічується. «Руку», чи манеру, видно аж в посмертній характеристиці Ростислава під р. 1169. Нею відкривається серія таких характеристик князів сеї родини, що йдуть відси до кінця літопису, після Ростислава, його синів Святослава, Романа, Мстислава, Давида і декотрих інших князів, з певними улюбленими виразами, *Losi comites*, в тім роді як «приложися къ отцемъ, отдавъ обьщій долгъ, егоже нѣсть убъжати всякому роженому». Може бути, що сю однастайність збільшила і редакторська рука, яка потім перейшлась по сих характеристиках, поробивши виразні вставки. Така вставка ясно дає себе пізнати в характеристиці Ростислава, вона настільки цікава своїм змістом і стилем, що варта приглянутись сим двом текстам, основному і доданому:

«Того же лѣта исходяча¹ поїде Ростиславъ Новгороду, занеже не добръ живяху Новгородци съ Святославомъ сыномъ его. И приде Чичерську к зяти Олгови — то бо бѣ Олегъ ждал его, с женою. И позва

¹ Ся фраза, правдоподібно, зміненна, як звичайно, при редакції. Іпат., с. 361.

Олеґь Ростислава на обѣдѣ, и бысть радость велика въ тѣ день межѣ ими. Олеґь же многи дары вдасть Ростиславу, и дчи [донька] ему вда многи дары. На утрин же день възва Ростиславъ к собѣ Олга и дчерь и паче болшими дары учредивъ всихъ иде Смоленську. И начаша ѿ срѣтати лутшии мужи Смоленяны за 300 версть. И затѣмъ усрѣтоша ѿ вници. И затѣмъ усрѣте ѿ сынъ Романъ и епископъ Мануилъ и Внѣздъ, и мало не весь градъ изиде противу ему. И тако велми обрадовашася вси приходу его, и множество даровъ подаяша ему. И оттудѣ [иде] въ Торопечъ. И оттудѣ посла сыну Святославу Новгороду, веля ему възвѣхати противу собѣ на Луки. Бѣ бо уже Ростиславъ нѣ здравуя велми. И ту снимашася на Лукахъ съ сыномъ и с Новгородци. И цѣловаша Новгородци крестъ к Ростиславу на томъ, якоже имѣ имѣти сына его собѣ княземъ, а иного князя не искати, оли ся с нимъ смертью розлучити. И много даровъ взя у сына и у Новгородець и оттуду възвратиса Смоленську.

Видѣвши же Рогнѣдъ, сестра его, велми изнемагающа брата, и нача молитися, велячи ему лечи [бути похованим] Смоленски въ своемъ ему зданыи [новій кафедрі смоленскій]. Онъ же рече еѣ: "Не могу вде лечи, повезите мя Киеву. Аще мя Богъ отъиметь на пути, то положите мя въ огни благословенья у святого Федора. Аще ми Богъ отъдасть болезнь сню, молбами пречистыя его матере и святого отца нашего Федосья печерьскаго монастыря игумена, то постригуся въ Печерскомъ монастыри".

Тут наступае пізніша вставка, написана, очевидно, на основі усної київської традиції, де факт, що Ростислав не постригся в черці, мабуть, служив аргументом в дебатах на тему про передсмертне постриження — належить його похваляти, чи ні:

«Єгда отходя житья сего маловременнаго и мимотекущаго, молвяше Семіоновѣ попови, отцю своему духовному: "Тобѣ въздати слово о томъ къ Богу, занеже възборони ми отъ постриження". Молвяше бо Ростиславъ часто то слово къ игумену печерьскому Поликарпу: "Тогда, игумене, взяхъ мыслъ отъ постриження, єгда же прииде ми вѣсть изъ Чернигова о Святослави смерти Олговича". Молвяше же и то всегда къ игумену: "Постави ми, игумене, келью добру! Боюся напрасныя смерти, а [зрештою] что си о мнѣ Богъ устроишь, и ваша молитва!"

Уставилъ же бѣшесть и сю добродѣтель в собѣ: у великий постѣ, въ всякую субботу и в недѣлю сажаше на обѣдѣ у себѣ 12 чернѣца, третїнадцатъ игуменъ Поликарпъ. И тако тыхъ накорми, на тихихъ [не з порожніми руками] отпушаше. Самъ же по вся дни недѣли причащаніе ямаше, слезами омывая лице свое и въздыханнемъ частымъ смиряя себе, и стонаніе отъ сердца своего испущая, всимъ видящимъ его в толицѣ смиреннѣ стояша, и тако не можаху удержатися отъ слезъ. Єгда же скончваше весь постѣ, и тако учрѣжаше всю братію печерьскую. Великую любовь ямаше къ святымъ Богородици [патронці Печерьскаго монастыря] и къ святому отцю Феодосью¹.

И то повѣствоваше с Поликарпомъ по вся дни: "Хотѣлъ быхъ свободитися отъ маловременнаго и суетнаго свѣта сего и мимотекущаго и многомятежнаго житья сего, еже предѣ възпоминахъ ти!" Онъ же

¹ Сей цікавий з побутового погляду екскурс має, очевидно, пояснити, коли і в якій обстановці проходили розмови Ростислава з Поликарпом про постриження.

ему тако молвяше: "Вамъ Богъ тако велѣлъ быти: правду дѣяти на семь свѣтъ, въ правду судъ судити и въ хрестномъ цѣловании вы стояти!" Ростиславъ же рече: "Отче, княженне и миръ не можетъ безъ грѣха быти, а уже есмь былъ немало на свѣтъ семь. А хотѣлъ быхъ поревновати якоже и вси правовѣрнии цари...". И тако ему провѣстящю с Поликарпом игуменомъ, и рече ему игумень: "Аще сего желаеши, княже, да воля божия да будетъ!" Ростиславъ же слышавъ отъ игумена, положи въ сердци своемъ, рекъ ему: "Пережду и еще мало время — суть ми орудьца". И тако ему бесѣдовавши с нимъ и благословивъ его отпусти ѱ.

Редактор, що увів сей побожний екскурс, зв'язав його з старим текстом стереотиповим: «Мы же не преднее възвратимся». По сій фразі продовжується історія передсмертної подорожі Ростислава:

«И поидоша с нимъ изъ Смоленска, а уже ему велми изнемогающю. А и бы [сть] в селѣ в Рогнѣдинѣ в Зарубѣ и нача молвити Иванкови Фроловичю, покладнику своему, и Борисови Захарьичю: "Взовита ми Семіона попа, ать [нехай] створить молитву!" А самъ въздѣвъ руцъ свои нача молитву творити, зря къ иконѣ святой Богородици:

Пречистая Богородице,
вышши еси ангель, архангель, всея твари честнѣйши,
помощнице обидимымъ,
ненадѣющимся надѣяние,
сиротамъ заступнице,
убогимъ кормительнице,
печальнымъ утѣшение,
грѣшнымъ спасение,
хрестьяномъ всимъ поможенне!
Милостива еси, Госпожа,
милостью своею помилуй мене, грѣшнаго раба своего Миханла,
ризою честною зашити
и умоли воплощшагося ис тебе Бога!
Препояши мя силою свыше на невидимыя и видимыя враги!
Всемиловитая владычице Богородице,
въздвигни мя изъ глубины грѣховныя,
и просвѣти ми очи сердечныя,
и спасения сподоби мя грѣшнаго раба своего, —
яко держава Христа Бога нашего съ Отцемъ и Сыномъ и Святымъ
Духомъ.

И възрѣвъ на икону самого творца, нача глаголати тихимъ гласомъ слезы испущая отъ зѣницю: "Нынѣ отпускаеши раба своего, владыко, по глаголу твоему, с миромъ..." И бѣ видѣти слезы его лежачи

¹ Я опустил в текстѣ дальші побожні міркування, вложені в уста Ростислава; навожу їх тут в перекладі як небезінтересний вираз аскетичного світогляду: «Хотів би я поревновати, як усі правовірні царі — пострадали і одержали нагороду від Господа Бога свого; як святі мученики — пролили кров свою і одержали вінці нетлінні; як святі отці — умучивши тіло своє постом, вузьким і тісним путем ходивши, дістали царство небесне; як і про самого правовірного царя Константина чув я, що він казав: «Коли б я знав, що такий почесний чин чернецький, що він з ангелами безпосередньо приступає до престолу Господня, — зняв би я вінець і пурпур». Звертаю увагу на ритм сього тексту.

на окранью его яко женчюжная зерна. И тако отирая слезы убрусцемъ усле мѣсяца марта въ 14, а въ 21 вложенъ бысть въ гробъ у святого Феодора, въ отни ему [батьковім] манастыри, приложивъся къ отцемъ своимъ».

Манерою своєю сю повість нагадує пізніше оповідання про смерть Святослава Всеволодовича, під 1194 р., правдоподібно, таки й написане на взірєць сеї повісті. З другого боку, деякі подібності має посмертна похвала Мономаху, що читається в суздальській збірці монаха Лаврентія (в Київському літописі натомість коротка і гарна в своїй ядерності характеристика)¹, і насувається питання, чи ся похвала, дуже загальна і небагата реальним змістом, дочеплена до первісної короткої записки, не являється таким же пізнішим морально-дидактичним твором, як наведена вставка про дискусію Ростислава з Полікарпом про чернецький чин².

¹ Задля цікавого стилю я наведу її в оригіналі (Іпат., с. 208):

«Преставися благовѣрный князь — христілюбивый и великий [«князь всея Руси», мабуть, пізніший додаток] Володимиръ Мономахъ, иже просвѣти Рускую землю аky солнце лучи пушая. Егоже слухъ произде по всемъ странамъ, наипаче же бѣ страшень поганымъ, братолюбєць и нищєлюбєць и добрый страдалєць за Рускую землю. Сєго преставленне бысть мая въ дєсятыйнадєсятъ. И спрятавше тѣло его положиха у Святой Софѣе, у отца Всеволода. Святитєль же жалѣющєя шлєкахуся по святомъ и добромъ князи; весь народъ и вси людие по немъ плакахуся, якоже дѣти по отцю или по матери. Плакахуся по немъ вси людєе, и сынове его и внуци его [перечислення імен його євнів, мабуть, додано потім]. И тако разидошася вси людие с жалостью великою, такожде и сынове его разидошася каждо в свою волость с плачємъ великомъ, идѣже бѣше комуждо ихъ раздаяль волости».

² Її вистане навести в перекладі: «В літо 6633, індікта третього літа, преставися благовѣрный і великий князь руський Володимир, син благовѣрного батька Всеволода, украшений добрими звичаями (норовы), прославленный побѣдами. Його імені трепетали всі краї, і по всіх землях пройшов слух про нього. Бо він усею душею любив Бога. Ми теж думаємо, що любимо Бога, але тоді покажемо, що любимо Бога, коли постараємось сповнити його заповіді. «Бо хто любить мене,— рече,— той захове мої заповіді». Сей же чудесний князь Володимир старався сповняти заповіді, і страх божий завсїди мав в серці і пам'ятав слово Господнє, що рік: «З того пізнають всі люде, що ви мої ученики, коли любитимете одно одного», і се: «любіть ворогів ваших і добре творіть ненавидящим вас». І Бог всіх, хто зло мислив на нього, дав йому в руки; тому що він не заносився, не величався, а все на Бога покладав, і Бог покоряв під ноги його всіх ворогів; він же, сповняючи заповідь божию, добро творив і відправляв з дарунками. Милостив він був над усяку міру, споминаючи слово Господнє, що каже: «Блаженні милостиві, вони помилувані будуть», і се: «Блажен хто пам'ятає про нішого й убогого: в лютий день спасє їх Господь». Тому не жалував майна свого, роздавав тим, хто потребує; церкви будував і прикрашав; дуже сильно шанував чернецький чин і попівський, подавав їм усе потрібне, приймаючи [за те] їх молитву. Велику віру мав для Бога, і для

В деяких посмертних характеристиках сеї серії виступає сильніше нота дружинна, ніж церковна. Найбільш інтересне оповідання — про Мстислава Ростиславича, буде подане далі, в зв'язку з повістю про конфлікт Ростиславичів з Андрієм, 1174 р. Але аналогічні ноти проступають і в інших посмертних записках сеї серії. Напр., характеристика Ростиславового сина Святослава під 1172 р. характерно об'єднує прикмети обох категорій:

«Сеї благовірний князь Ростиславич Святослав прикрашен був всяким добродійством. Був хоробрий на війну і любов мав до всіх. Особливо пильний був на милостиню. Монастирі наділяв і ченців потішав. І мирські церкви наділяв і попів. І весь святительський чин гідно і часто шанував. Мав в честі дружину, і майна не жалував, не збирав золота й срібла, але давав дружині, а інше — на користь душі своєї. Приложивсь к отцям, віддавши спільний довг, котрого не втекти нікому родженому».

В ширшій повісті про смерть Давида дослівно сі ж компліменти зв'язані з оповіданням про побожне розстання з життям, в тім же стилі, що Ростиславове:

«Сеї благовірний князь Давид зростом був середній, образом гарний, всім добродійством прикрашений... Був кріпкий на війну, все поривавсь на великі діла. Золота і срібла не збирав, а давав дружині. Любив бо дружину, а злих карав, як належить царям...»

Перейдім до інших епізодів.

Найбільш трагічний момент в житті Києва сього століття, перший конфлікт з Андрієм суздальським, не знайшов скільки-небудь яскравого освітлення в матеріалі, скомпільованім літописцями.

Оповідання про сам погром 1169 р. написано так здержливо, що не вгадаєш, чи се писав киянин, який старавсь не роз'яструвати болючої рани, заданій релігійній, культурній і династичній єдності Півночі і Півдня, та «Володимеря племені» (Мономахового), котре київська громада хотіла бачити солідарним. Чи се слова суздальця, який при всім своїм суздальстві не міг не осуджувати такої немилосердної розправи з старою метрополією, з шановними святинями й монастирями, з нічим не повинною християнською людністю?

«Послав Андрій сина свого Мстислава на київського князя Мстислава Ізяславича з полками своїми з Суздаля з ростовцями, володимирцями, суздальцями, інших князів [послав] 11, і Бориса Жидисла-

своїх родичів — святих мучеників Бориса і Гліба. Тому й церкву прекрасну в ім'я їх побудував на Лті, де була пролита кров святого Бориса. Жалісливий був незвичайно, і такий дар мав від Бога, що коли входив до церкви і зачув спів, сльози пускав, і так з сльозми приносив молитву владиці Христові. Тому Бог сповняв всі його прошення і літа його закінчив «в доброденстві». Лавр., с. 279—80.

вича [воеводу]: [пішов] Гліб Юрєвич з Переяслава, Роман з Смоленська, Володимир Андрієвич з Дорогобужа, Рюрик з Вручого [Овруча], Давид з Вишгорода і брат його Мстислав, Олег Святославич, брат його Ігор, Всеволод Юрійович і Мстислав внук Юрійів.

Під той час Мстислав послав був князя Михалка Юрійовича синові до Новгороду, з Бастієвою чадю. І була вість Рюрикові й Давидові, що Андрієвич і Роман недалеко ідуть з Смольнянами. І послали вони і вхопили Михалка за Межимостям, як ішов до Мозиря: Бастій вчинив тут зраду [льсть] Михалкові.

І зійшлися браття в Вишгороді, і прийшовши, стали на Дорогожичах під святим Кирилом, Федорової неділі, а другої неділі [великого посту] обступили весь город Київ. Мстислав зачинивсь у Києві, і билися з городом, і була битва кріпка звідусіль. Мстислав знемогав у городі, а берендичі й торжк зраджували Мстислава. Простояли три дні під городом і зійшлася дружина всіх князів Серховицею, кинулись долиною до них і почали обстрілювати ззаду Мстислава. Мстиславі ж почала мовити дружина: "Чого стоїш, княже? їдь з города! нам їх не перемогти!" І поміг Бог Андрієвичеві Мстиславі з братією, взяли Київ! Мстислав же Ізяславич побіг з Києва на Василів, і догонила його Бастієва чадь, стала стріляти в плечі йому, і багато забрала дружини ваколом нього. Взяли Дмитра хороброго (богатиря) і Олексу дворського, Сбислава Жирославича й Іванка Творимирича, Рода тивуна й інших багатьох. Він же зійшовсь за Унавою з братом Ярославом, і так пішли до Володамира.

Взят же був Київ місяця марта 8, в середу другої неділі посту. І грабували два дні весь город: Подолля і Гору, і монастирі і Софію і Десятинну Богородицю, і не було помилювання нікому нізвідки: церкви горіли, християн побивано, інших в'язано; жінок ведено в полон, силоміць розлучувано від мужів їх; діти ридали, дивлячи на своїх матірок. Взяли майна множество, обголили церкви з ікон, книг і риз, дзвони всі позносили — смольняне, суздальці, чернигівці, Олегова дружина, всю святиню забрали. Запалений був і Печерський монастир святої Богородиці, але Бог молитвами святої Богородиці заступив його від такої біди. І був у Києві у всіх людях стогін, туга і сум невітшний і слези безнастанні. Сталось же се через наші гріхи.

Мстислав же Андрієвич посадив у Києві на столі свого стрія Гліба, місяця марта 8. Гліб же віддав синові своему Володимирові Переяслав [де сам сидів перед ним], а Мстислав Андрієвич пішов до батька Андрія з честю великою.

Се оповідання входить в серію записок про події, зв'язані з Мстиславом Ізяславичем (одно з них, найбільш мальовниче, се його похід на половців, воно було наведене вище (т. II)). Може бути, що київське взяття органічно сюди таки й належить, тільки ретушоване рукою того ж Андрієвого прихильника, що в різних місцях подоповнював київські повісті різними подробицями про діла й подвиги сього героя. Поперебивані різними вставками, оповідання про події з кінця 1160-х років, можливо, складали одну довшу повість про Мстислава, яка кінчилась його смертю (в літописі під 1172 р.).

В кожному разі в нинішній формі повість про київський погром, чи її фрагмент, доволі різко відбиває своїм здержливо страждущим тоном від повісті про другий конфлікт

старої Русі з новим суздальсько-володимирським світом, котрого героєм виступає другий Мстислав, Ростиславич. Та написане далеко свобідніше і рішучіше з становища київських князів і взагалі українського світу, з певним пафосом, піднесеним тоном, продиктованим свідомістю рішучого контрасту двох світоглядів, двох моралей — патріархального дружинного братства і нового великоруського самовластя. Як сим змістом, так і стилем повість про конфлікт 1174 р. становить одну з найхарактеристичніших і найцінніших частин Київського літопису, і я наведу її далі в цілості, так само, як і повість про останні діла і смерть сього Мстислава, що підходить до неї своїм стилем і виглядає як її закінчення.

Крім дрібніших вставок, внесених партизаном володимиро-суздальських князів на прославлення сеї династії та її гегемонії, в сій часті є кілька більших оповідань, написаних з сього володимиро-суздальського становища. Се повість про ростовського єпископа Федора, властиво, його трагічний кінець — дуже загадкова єрархічна історія, котру Голубінський влучно толкував так, що сей нещасливий єпископ упав жертвою політичних амбіцій кн. Андрія. Услужне перо сею повістю мало вигородити свого патрона з сього неприємного інциденту, зложивши всю одіозність його на нещасливого єпископа, засудженого київським церковним судом на люті муки за непослух митрополитові. Автор напустив хмару побожних цитат і моральних фраз од писання, щоб замазати сю неприємну пригоду, яка, очевидно, дуже дебатувалась в церковних київських кругах — непочесно для кн. Андрія¹.

Далі — коротша повість про невдалу, але дуже руїнну і криваву війну Андрія з Новгородом, де сидів тоді Роман Мстиславич (пізніший галицький). Вона поставила Андрія в доволі немудре становище: люто знищивши край, величезне військо, вислане Андрієм, мусило ні з чим вернутись, і знов-таки услужне перо постаралось можливо благовидно представити се, як то Господь покарав новгородців за їх «злоє невѣръствіє» «рукою благовѣрнаго князя Анѣдрѣя».

Нарешті, простора повість про трагічну смерть Андрія, проредактована пізнішою рукою в агіографічному, мученичій стилі, очевидно, з заміром приготувити канонізацію сього громителя Києва.

(«Сей же боголюбивый князь не за други, но за самого творца, создавшего всяческая отъ небытья въ бытъе, душу свою положи — тѣмъ в память убьенья твоего, страсготерпѣче княже Андрѣю, удиви-

¹ Повість ся стоїть в київському літописі під р. 1172, в суздальському — під 1169. Про неї Голубінський I², с. 439 і дд.

шася небесныи вои, видяше кровь проливаему за Христа... ты же страстотерпче, молися ко всемогущему Богу о племени своемъ и сродницѣхъ и о землѣ Руськой, дати мируи миръ!»).

Ся повість, по всякій очевидності, заступила місце коротшої звістки про смерть Андрія, котрою були перебиті заходи Ростиславичів коло повернення Києва, перехопленого у них, в їх конфлікті з Андрієм, їх братаничем, братом Романа. Зостались тільки, в виді коротких записок, початок і кінець сеї історії¹.

Подібне замінення коротшої звістки більшою повістю, теж обробленою в агіографічнім стилі, можемо ствердити на іншій випадку завдяки тому, що й замінене оповідання зосталося в складі літопису. Се була історія про те, як після суздальського погрому Києва половці задумали пограбити Подніпров'я, але се їм не вдалось, і княжата їх пограбили. Тому що половці при тім пограбили були маєтності київської церкви Богородиці Десятинної (фундації Володимира Вел.), забрали багато людей в неволю, і худобу, і потім були сильно погромлені, то сю історію представлено як спеціальне чудо Богородиці за те, що зачепили добро її «дому».

Сі прославлення чуда², одначе, зовсім явно і механічно дочеплені до повісті, держані в звичайнім дружиннім стилю сих половецьких повістей, і відклик автора в однім місці до того, яка битва з половцями була «преже в луцѣ моря», показує, що сеї епізод належав до якогось ширшого аналогічного циклу³. Сю повість при редакуванні літопису включено в її склад, але з іншою датою, ніж була датована основна, коротша записка про сю подію. Не доглянувши сього, редактор лишив коротку записку поруч сеї повісті: записка в кодексах полудневої, волинської редакції стоїть під р. 1173, ширша повість під р. 1172; в пізнішій, суздальській редакції під р. 1169 і 1171. Обидві редакції розходяться в хронологізації сеї частини на два роки, се

¹ Іпат., с. 394: «В тоже время...» і с. 407: «тогда же пришелъ бжшеть Роман...»

² Оповідання в літописі введено фразою: «В тоже лѣто чудо створи Богъ я святая Богородица церковъ Десятинная в Києвъ, створи же то Матя Божия чудо паче нашея надежа», с. 379. Такою ж фразою введена повість про еп. Федора, с. 377.

³ З того, що в сій повісті київська сторона Дніпра зветься «она сторона», виводили, що повість писана в Переяславі і належить до переяславського літопису. Але здається, що сторона орієнтована тут не з місця писання, а з місця акції: «Приде множество Половцьи, роздѣлишася: однии поидоша Переяславлю и сташа у Пъсочна, друзии поидоша по оной сторонѣ Днѣпра и сташа у Корсуни», «оной» тут значить «другий». Переяславець якби писав, щось би сказав, може, більше про тих половців, що були під Переяславом.

вказує, що хронологізація матеріалу робилась пізніше, і при тім вийшло замішання.

Вісімдесяті роки виповнені двома серіями оповідань, які в'яжуться в два паралельні цикли. Один цикл половецький, він починається під 1183 р. повістю про похід князів на половців¹ і тягнеться потім до самої смерті Святослава Всеволодича (1194) — сього «грозного великого князя київського», прославленого «Словом о полку Ігоревім» за свій мудрий і енергійний провід обороною Руської землі від поганих. Сюди входить звісна нам літописна повість про похід Ігоря Святославича 1185 р., і весь цикл держаний більше-менше в тім самім характеристичнім дружиннім стилі, весь захоплений інтересами пограничного добування, спорів та інтриг різних чорноколюбських ватажків та похвалання половецькими трофеями.

Другий цикл — галицький. Його пролог — родинна трагедія Ярослава галицького — читається під р. 1173; більш густою, прагматичною серією ідуть потім сі галицькі звістки від смерті Ярослава 1187 р. і закінчуються поворотом на галицький стіл його сина Володимира під р. 1190. Вони особливо інтересні як можливі фрагменти галицької повісті. Правда, серед них записка про проповідь визволення Галичини з угорської неволі, підняту митрополитом, має всяку правдоподібність київського походження, і вона дала привід здогадуватись, що може і вся ця повість про перший галицький «мятеж» була списана в Києві. Се теж можливо, бо, з огляду на тісні родинні зв'язки діячів галицької трагедії з київською династією (Роман був зять Рюрика київського, Володимир — сестринич Всеволода суздальського, тодішнього старійшини), в Києві мусили тоді живо інтересуватись галицькими подіями. Знову ж за західноукраїнське походження сеї повісті промовляє те, що її фіналом виступає коротке слово про третій хрестоносний похід, котрого провідником виступив протектор Володимира галицького Фрідріх Барбароса. Воно, очевидно, переповідає сучасну німецьку легенду і скорше могло бути списане в Галичині, ніж в Києві.

З огляду історично-літературного інтересно, що сі записки об'єднані однією темою і манери, становлять певну заокруглену цілість, і нижче я її наводжу як одну з таких дружинних повістей, слово ж про хрестоносний похід, дуже цікаве з культурно-історичного становища, як один з

¹ Перед нею характеристична записка, чи коротенька повість, про смерть печерського ігумена Полікарпа і наставлення на його місце попа Василя, вибором братії. Своїм суто монастирським характером вона досить відбиває від загального тону літопису.

небагатьох відгомонів західноєвропейських подій в нашій письменстві, наводжу тут:

«Того року пішов цар німецький з усею своєю землею битися за гроб Господень. Проявив бо йому Господь ангелом: велів йому йти. І коли прийшли вони і билися кріпко з тими богостидними гарянами, Бог попустив гнів свій на весь світ, бо наповнилася вся земля злоб наших¹, і віддав місце святині своїй іноплеменникам. Сі ж німці як мученики святі пролили кров свою за Христа, з царями своїми. Се на них Господь Бог наш знаменами виявив: коли з них котрий був убитий іноплеменником, по трьох днях тіла їх з гробів невідомо забирались ангелом Господнім. То бачучи, й інші палилися постраждати за Христа, бо на сих збулась воля божа: прилучив їх до свого вибраного стада, до чину мученицького».

Смертю Святослава, гарно описаною, втім, вище схарактеризованім уже, стилі княжих некрологів, розпочинається повість про інтригу Всеволода суздальського, котрою він розсварив українських князів, знищив рівновагу, що усталилася була в політичній житті України, і вкинув її в новий вир княжих усобиць, які принесли нову руїну Києву.

Але ся сумна історія не доповіджена до кінця в рамцях нашого Київського літопису; вона замкнена на тім затишку перед сею бурею, що усталився був на кілька років при кінці століття. Під 1197 р. записаний некролог Рюрикового брата Давида смоленського. По нім наступає записка про посвящення збудованої Рюриком церкви в Білгороді: записка цікава своїм спорідненням з кінцевим словом про збудування охоронного муру, чи підмуровання, в Видубицькій монастирі, котрим замикається літопис. Сим підмурованням рятовано монастир: дніпровий берег, на котрім стояла церква, все облазив в ріку, і се загрожувало їй руїною (котра таки й прийшла на неї пізніше: східна частина церкви потім впала). Отже, ся будова була дуже важною в житті монастиря подією. Але що нею закінчився той Київський літопис, який нині маємо, було очевидним випадком. Київські записки з дальших літ дійшли до нас, але не в виді якогось суцільного літопису,— їх виловлюють тільки в складі інших пізніших компіляцій, північного походження, і дещо також в галицько-волинському.

Ті кінцеві записки, котрими незвісний видубицький мо-

¹ Тут і при кінці побожні рефлексії: «Си вся наведе Господь грѣхъ ради наших, во истину судъ створи и правы суды его» — можливо, дочеплені пізніше. Перед тим, під р. 1187, перед оповіданням про смерть Ярослава, коротка звістка про здобуття Єрусалима сарацинами і затемнення сонця, що попередило сю подію, з подібними ж побожними рефлексіями. Можливо, вона походить з того ж джерела. Завважу, що ся записка про хрестоносний похід 1190 р. і стилістично, складною дієприкметниковою конструкцією, досить нагадує Галицький літопис XIII віку.

нах закінчив київську компіляцію, мають свій культурний й історично-літературний інтерес:

«Того ж літа місяця декабря в 6 день збудував благовірний князь Рюрик кам'яну церкву св. Апостолів в Білгороді, прихавши з Києва свяцинем кам'яну церкву св. Апостолів, єпископію білгородських, великим свяцинем [довершеним] блаженним митр. Никифором і єп. Адріаном, єпископом юрійвським, тої церкви стіл добре правлящим. Збудована правовірним і христоробивим кн. Рюриком Ростиславичем і на диво всім "удобрена": висотою, величиною і всею іншою красотою — вона, як каже Приточник [автор Притч]: "Всім ти добра, моя кохана, нема в тобі вади!"»

Потім наступає коротша записка про посвящення іншої церкви, збудованої Рюриком, в Києві, на «Новім дворі» (княжім), і через кілька записок — ширше слово на збудування видубицького муру, котре наведу тільки в витягу, бо в цілім воно доволі тяжке і нудне своєю напушистою, переборщеною риторикою:

«В той час благословив Бог, поновляючи свою ласку до нас, благодаттю єдинородного свого Сина і святого Духа, натхнув доброю гадкою благоприятве серце великого князя Рюрка, і той, в радістю прийнявши її, послішивсь, не гаючись, її звелічати ділом, щоб не підпасти судові, як той, що сховав талант: Того року, місяця юля в 10 день, на пам'ять св. мучеників 45-ох, в день суботній [суботв нмушци путь], валожив він стіну кам'яну під церквою св. Михайла на Дніпрі, на Видобичі. Про неї многи попередники не сходили в подумати, не то що до діла взятись. III літ єсть, відколи збудована та церква, і за стільки літ багато проминуло самодержців, що держали стіл княження київського: від того боголюбивого Всеволода, що збудував церкву, минуло родів чотири, і ні один не наслідував його любові до міста сього [монастиря]. Сей же богомудрий князь Рюрик п'ятий був від нього. Так, як пишеться про праведного Йова від Авраама: Всеволод родив Володимира, Володимир же родив Мстислава, Мстислав же родив Ростислава, Ростислав же родив Рюрка і братію його. І братія була добра і боголюбива, одні старші від нього, інші молодші, але не благоволив Бог в справі сього муру: час вимагав свого слуги. Сей же христоробець Рюрик, в літах немногих будучи, прижив собі дітей по плоті, про котрих буде час розповісти, але головно в духу проців в наслідство. Такий бо був початок його мудролюбія — страх Господень. Здержливість покладав він як якусь основу, на ній Йосифову чистоту, Мойсееві добродійства, Давидову тихість, Константинову правовірність¹, і всі інші добродійства прикладав. При тим мав ласку [до всіх] від великих і до малих, подавав потребуєчим без недостатку, охоту мав до монастирів і церков і любов ненаситну до будов². І все більшого в тим доконуючи, постаравсь твердо наслідувати праотецьким стопам — потрудитись улюбив для згаданого монастиря св. Михайла, і богомудрим ділом то доказав. Знайшов між своїми приятелями відповідного до такого діла «художника», іменем Милоніга, Петра по хрещенню, так як Мойсей колись того Веселіла³. Зробив його наглядачем богоізволеному тому ділу і «мастером» не простим тої стінн.

¹ Подібне в «Памяти й похвалі Володимирови Вел.»: «Монсееву кротость, Давидово беззлобие, Константинова правовірие».

² Наступає аналогічна похвала Рюриковій дружині Анні.

³ Веселіл з поручення Мойсея будував скинію завіту.

І закінчив він ту стіну місяця сентября в 24 день, на страсть св. первомучениці Теклі. Того дня приїхав до монастиря великий князь Рюрик, кюр Василій, з христолюбивою княгиною і синами Ростиславом і Володимиром, з донькою своєю Переяславою і снохою [жінкою] Ростиславою. Поставив кутю у св. Михайла і молитву приніс, аби були прийняті старання його. І вчинив пир не малий і трапезу «з приготуванням». Нагодував ігуменів з усіми «калугерами» і всякого чину церковного [людьми] й обдарував всіх від перших і до послідніх, не тільки тутешніх, але й які припадом були тоді, і звеселився духовно приведеною в діло такою царською мислею¹.

Ігумен же Мойсій і вся в Христі братія «велегласно» похвалила Бога і святого Михайла і великому князеві на здоров'я як єдиними устами проглаголила: "Дивне днесь бачили очі наші! Багато перед нами бувші бажали бачити те, що ми побачили, і не виділи, і чути не сподобились того, що Бог нам дарував через твое княження! Не тільки знав єси з нас наше пониження, але й прославив нас і на просторі поставив ноги наші. Ми ж, смиренні, чим віддячимо за твое добродійство, яке твориш і вже сотворив єси нам? Не потребуєш сам [нічого], тільки зітхання й молитви за здоров'я та спасення твое. Бог милості нагородить тебе відповідно твому трудові, і архістратиг Михаїл, котрому послужив єси неслестно!"

Своїм благим звичаєм, задля Христа державно милосердуючи всім, прийми і нашої грубості писання, як словесний дар, на похвалу добродійств! Кидаючи його в скарбницю княжества твого, як вдовиця свої два мідяки, осміляємось узяти слово, уповаючи в Господі на ласку твою. [Автор далі прикладає до своєї похвали слова св. Мефодія, що душа побожного, як мале небо, постійно прославляє собою Бога]. В тобі ж іще більше се виявляється, бо слова [твої] чесні, діла боголюбні й держава самовласна, Богові присвячена, славою своєю над звіздами небесні не тільки в Руських краях відома, але і в далеких морях, і многі боглюбці в твій слід стараються йти, знайшовши в тобі провідника, як Мойсея, що виводить сей новий Ізраїль з неволі немилосердя і темшоти скупства. Отже, не на березі ставши, але на стіні твоєї будови, я пою тобі піснь побідну, як колись Маріам². Тепер і множество вірних Киян і їх «насельниці» [сторонні мешканці] більшу охоту і любов набирати починають до Архістратига Господнього, не тільки задля спасення свого, але й задля нового чуда, довершеного в днях царства твого. Від багатьох сердець відпали тепер порожні гадки й маловірні слова, що одні говорили, нібито золотим волосом спущена церква з неба, інші — що церква сунеться до монастиря, і багато ще інакшого, і ні від кого не було дійсної помочі ні потіхи, доки не прийшла від того, кому було призначено — благодать і милость серед преподобних, відзначення серед вибраних...»

Я вважав відповідним дати сей витяг, бо крім того, що се слово кидає світло на історію літопису, воно само по собі являється дуже цікавим взірцем тодішнього риторства. Ся похвала Рюрикові списана, очевидно, тим самим вибуцьким монахом, котрому ми завдячуємо списання і зредакування тої редакції Київського літопису, котрою тепер

¹ Замислом збудування сього миру.

² Алюзія до побідної пісні Маріам, сестри Мойсеєвої.

користуємось. Часто називають сю особу ігуменом видубицьким Мойсеєм, але, як бачимо, автор похвали виразно відокремлює його від себе, вкладаючи в його уста усну похвалу Рюрикові, тим часом як сам присвячує йому своє похвальне «писання». Був се, видно, хтось з братії видубицької, і з того, що такий письменний, прочитаний в книгах і, без сумніву, талановитий монах, яким його показує похвала, не займав ніякого вищого ерархічного становища, а стояв в рядах братії, можна здогадуватись, що се була досить молода людина. Сим можна пояснювати й деякі прикмети його похвали: крайності його панегіризму й гіперболізм порівнянь.

Безперечно бо, дуже похвальне свідоцтво її авторові дає логічний розвій гадок: ся зручність, з якою він сполучає різні елементи сього твору — частину історичну з панегіричною, похвалу ігумена Мойсея з своїм панегіриком,— притягає елементи видубицької легенди, фольклорний матеріал, так би сказати, та в'яже різні образи святого письма з тим доволі скромним епізодом, котрий береться прославити. Але, з другого боку, власне, диспропорція отсього епізоду з тим широким розмахом, яким автор починає його описувати як не знати яку епохальну подію, і та безцеремонність, з якою він пускає найтяжчу теологічну машину для того, щоб похвалити князя-добродія за сю ласку монастиреві, роблять враження певної невиробленості, нестриманості авторського стилю. Похвала робить певну честь школі, але не приносить особливої честі літературному тактові її автора.

Само собою насувається порівняння її з панегіриком Володимирові «Закона і Благодаті», єсть певне внутрішнє споріднення в деяких частях видубицької похвали з сим славним твором попереднього століття. Але в порівнянні з сим величним, монументальним твором в видубицькій похвалі відчувається певна несерйозність, безцеремонність, як я сказав, щось від *burlesque*, вульгарного травестування, якогось павільйону рококо, в мотивах величного ренесансу попередніх часів.

Тепер щодо обставин, чому київська компіляція закінчена сим видубицьким епізодом в редакції, яку маємо, і похвалою з сього приводу. Мабуть, се належить пояснити так, що братія рішила віддарувати свого добродія примірником літопису, котрий був в її монастирі — ділом старого Сильвестра видубицького, продовженим пізнішими записками. Належить пригадати, що Рюрик носив те ж ім'я, що й той варязький ватажок, котрого літописна версія Сильвестрової редакції зробила родоначальником київської ди-

настії¹. Може бути, що се й піддало гадку комусь з братії, може, сьому нашому молодому книжникові, піднести добродієві-Рюрикові відпис літопису як вияв вдячності монашої громади. Правда, що в кінцевій похвалі, яка мала грати роль, так би сказати, супровідної адреси, про се нічого не сказано, тільки подяка за опіку! Тому я висловлюю свою гадку про сей мотив як необов'язковий здогад. Але той факт, що похвала, якою закінчувалась літописна збірка, була призначена для доручення Рюрикові, дає сьому певну правдоподібність. Можна далі поставити здогад, що піднесена Рюрикові копія, віддана ним котрійсь з церков своєї фундації, напр., білгородській або овруцькій, перележала в ній до половини XIII в., коли Данило заходивсь вивозити з Київщини різні пам'ятки церковного мистецтва (спеціально згадуються речі, вивезені ним з Овруча). Тоді ся копія, попавши до котроїсь з Данилових фундацій, була доповнена галицьким літописом, і в таким виді дійшла до нас.

З тим выводом, що сей книжник, якому поручено було виготовити оказійний примірник літопису для Рюрка Ростиславича, був людиною молодою, згоджується ще та обставина, що слідів його руки в літописі не помітно аж до самого кінця — до записки про посвячення білгородської церкви в 1197 р. В попереднім він використав чужу працю; додатки і поширення тексту, які ми спостерігаємо в попередніх частях, не мають прикмет того «украшеного» стилю, яким він пописався під рр. 1197 і 1199. Як зложились попередні часті сього корпусу, про се, на жаль, нічого певного не можемо сказати.

Я навів вище здогади про те, що київські збірки мандрували до Переяслава, до Володимира і там переходили різні редакційні зміни. Але треба сказати, що всі ці зміни вони могли перейти і в Києві, в різних тутешніх осередках, в зв'язку з змінами в політичному житті, боротьбою партій і т. д.

Київ в XII в. жив незвичайно нервовим, напруженим, а при тім складним, скомплікованим життям, яке різно переломлювалось в тих маленьких літературних гуртках, де списувались літописні записки або велась хронікарська історична робота. Боротьба політична (почасти й культурна)

¹ Свого часу російський історик Іловайський, завзятий противник норманської теорії, звернув увагу на сю паралель «двох Рюриків» і висловив здогад, що, власне, в Видубицькiм монастирі утворено легенду про старого Рюрка для звеличання Рюрка сучасного. Але ся легенда, в тій формі, як тепер її маємо, була вже дана в Сильвестровім корпусі. Заінтересування Рюриковою легендою можливе, але в наших пам'ятках виразного сліду воно не лишило.

велась на тлі відносин династичних, конкуренції різних галузей «Володимиря племені», і сі галузі мали в Києві свої фундації, церковні й монастирські, які відбивали в своїх настроях, симпатіях і оцінках тенденції і змагання сих династій. Те, що відбиває в собі погляди чернігівські, новгородські чи володимиро-суздальські, не конче мусило бути написане в Чернігові, Новгороді чи Володимирі. Погляди чернігівської династії могли відбитись так само в котрійсь київській фундації Ольговичів: монастирі св. Семена або Кирила на Дорогожичах; новгородець міг писати і в Києві, при «Новгородській біжниці» або в якомсь іншій місці. Були періоди, коли на київському столі засідали князі з чернігівської або суздальської лінії і, без сумніву, знаходились і місцеві історіографи, які хотіли внести певний компромісний настрій в писання, писані в розпалі боротьби й освітлювані з становища, ворожого тим чи іншим конкурентним династіям. Я вище вже зазначив, напр., що останнє панування Святослава Всеволодовича (1181—1194) було часом замирення Мономаховичів і Ольговичів, грихильних відносин між київською дружиною та її традиційними ворогами — Олеговим племенем і його дружиною. В таких відносинах природно було якомусь книжникові пройти київську літописну збірку, зложену з записок, писаних з становища Мстиславичів, та доповнити їх матеріалами, писаними з становища Ольговичів. В сих часах, очевидно, з'явилися ті додатки з джерел, прихильних для Святослава Ольговича: з життя Ігоря і з якихось дружинних записок, що ми бачили в історії Ізяслава Мстиславича. Їх не слідно в Суздальському літопису, їх не було, очевидно, в його джерелі, старшому київському літописі. Вони становлять тут пізнішу верству, не ранішу 1180—1190-х років.

З 1170-х років, коли в Києві сиділи княжата з суздальської династії, після погрому 1169 р., бачимо ми в складі Київського літопису кілька записок і повістей, написаних на теми суздальсько-володимирські, перейняті великим пієтизмом чи сервілізмом перед особою кн. Андрія. Правдоподібно, власне в сім часі, в 1170—1174 рр., були вони додані до Київського літопису, і, правдоподібно, тоді рука якогось суздальсько-володимирського прихильника перейшла і по попередніх частях літопису, подавала різні похвальні епізоди на честь Андрія (побачимо їх, напр., в історії Ізяслава Мстиславича) та взагалі внесла «суздальську» течію до літопису.

Перед тим, в першій половині літопису, сліди контамінації, сполучення двох різних редакцій, вказано під р. 1135 в оповіданні про битву на Супої, там саме, де літопис від

коротких, фрагментарних записок вперше переходить до зв'язлішого, прагматичнішого оповідання: про Всеволода Ольговича, його претензії на Київ і запанування на київським столі. Тут, можливо, кінчається перша частина літопису. Друга сягає приблизно до 1168 р., до смерті Ростислава: тут прийшла серія окремих повістей, які з різними змінами (навіть з подвійними звістками, як ми бачили) zostалися в складі літопису, коли його проредактовано в часах Святослава і zarazом завершено третю частину літопису, доведену, мабуть, до 1197 р. (смерть Давида Ростиславича). В сім виді скопіював з неї свою копію для Рюрика Ростиславича незвісний видубицький книжник, додавши на закінчення похвальне слово сьому князеві.

Так в загальних рисах представляється мені історія сей пам'ятки, ближче не бачу ще твердих підстав означити історію її написання. Отже, поки що кінчаю на тім її загальний огляд. Він випав трохи довго, власне тому, що досі на сю пам'ятку мало звертано уваги, а вона заслугує її в високій мірі з різних сторін, почавши вже від своїх розмірів. Се найбільша з наших старих літописних збірок: приблизно в півтора рази довша від старого літопису і більше ніж удвоє — від галицько-волинського. Заразом се взагалі найбільша з пам'яток нашої старої літератури: вона одна перевищує розмірами всі інші пам'ятки сього століття, разом взяті. А розмірам відповідає і незвичайно живий, інтересний і різномірний зміст. Мало одностайний і органічний як цілість, літопис сей дуже цінний сим різномірним і змістовним складом. В сій великій збірці майже нема частин мертвих. Компіляції й цитати з святого Письма та церковних писань грають тут зовсім незначну, зникаючу ролю. Взагалі елемент церковний в ній небагато значить; в одних частих він входить глибше, в інших зовсім поверховно, але взагалі має характер більш декоративний. Переважає зміст політичний, князівсько-дружинний, який вправді користується релігійною фразеологією, але більше «для годиться», в істоті ж своїй має повні світський характер. Ні одна інша пам'ятка не впроваджує нас так широко в дійсні інтереси, в реальні настрої, в побут вищих верств старої, київської України, як сей літопис. Розуміється, можна жалувати, що він не розкриває при тім життя мас, робучих верств, «простої чади», але дарма, від кожного твору доводиться брати те, що він може дати. Все-таки ся збірка малює реальне життя, а не якісь книжні фантазмагорії, і за се їй дяка! Зміст її в величезній більшості дуже реальний, актуальний, оповідання йде по гарячих слідах події і перейняте здебільшого безпосередніми настроями. Ми чуємо

на собі подих того часу, бачимо перед собою живих людей, живу мову, а не вимучені декламації. Як документ життя літопис сей не багато має собі рівних взагалі в середньовічній літературі. Притім склад його досить різнорідний, як ми бачили, а щодо змісту і форми, деякі частини його визначаються високою літературністю. Хто хоче мати докладний образ нашого старого письменства, не може вдоволившись короткою сумаричною характеристикою, якою звичайно збувають сю монументальну річ в усяких літературних переглядах, старих і нових. Мусить познайомитись з нею ближче, з її різними частями й різними авторами, хоча й анонімними, але досить індивідуальними в стилі й ідеях.

Тому від загального перегляду переходжу до огляду більш інтересних повістей, які ввійшли до літопису. Оглядатиму їх кожду зокрема. Починаю з повісті про Ізяслава Мстиславича, яка виповнює центральну частину літопису. Найбільша розміром, найбагатша змістом, вона найкраще введе нас в розуміння дружинної повісті тої доби і послужить потім мірою для порівняння інших повістей, включених до сеї літописної збірки.

Повість про Ізяслава. Оповідання про боротьбу за київський стіл, зведену Ізяславом Мстиславичем по смерті Всеволода Ольговича, в 1146—1154 рр., котрому я даю коротку назву «повісті про Ізяслава», становить найвизначнішу частину Київського літопису і взагалі мусить уважатись найкращим повістевим твором нашої старої літератури. Передусім вона визначається своїми розмірами. Історія подій від смерті Всеволода до смерті Ізяслава — восьми літ, становить якраз третину всього Київського літопису. Коли виключити відсеї сторонні замітки й додатки, котрими порозбивана ся повість при складанні літопису й її переробках, на долю повісті все-таки зостанеться коло чотирьох аркушів друку великої вісімки. Історія сих — приблизно семи років — розповіджена так докладно, як ні одна інша частина нашої історії в нашій старій історіографії, аж до Хмельниччини, а так багато і безпосередньо, як взагалі ніяка інша доба. По безпосередності і реальності оповідання поруч сеї повісті може бути поставлена хіба тільки повість Василя про волинську війну 1090-х рр. (осліплення Василька і зв'язані з ним події). Але та значно коротша і тільки місцями підноситься до сього багатства й драматизму оповідання, котре становить характеристичну прикмету повісті про Ізяслава.

Свій ефект осягає вона засобами дуже малими. Будова її зовсім проста, навіть, можна сказати, елементарна. Автор не старається ніякими зовнішніми способами розчленити своє оповідання або надати йому певну одноцільність.

Епізод за епізодом він уводить стереотиповими фразами, як «в тоже веремя», «томже лѣтъ» і т. под. (почасти заступленими іншими хронологічними означеннями при редакції літопису). Будова фраз дуже однотайна і елементарна. Переважає координація, речення додається до речення за поміччю монотонного «и» або «же». Більша зв'язність досягається улюбленим дієприкметниковим підпорядкуванням першого речення, причім воно, одначе, лучиться з другим за поміччю лучника «и». Більш складні дієприкметникові речення, що наближалися б до Галицького літопису, тут рідкі. Іноді стрічається паралельна будова речень, повторення однакових фраз переходових, симетричне розміщення слів для скріплення враження повної тотожності, напр.:

«аже Изяславимъ сторожемъ зрѣти бяшетъ на галичьскии огни, а галичьскимъ сторожемъ зрѣти бяше на Изяславли огни» (див. нижче).

Або: «переже въ Дюргя въ бубны в нолку и в трубы въструбиша, послци же начаша dospъвати,

такоже у Вячьслава и у Изяслава и у Ростислава почаша бити въ бубны и въ трубы трубити, полци же начаша dospъвати» (див. нижче).

Або: «Изяславъ ѣда битися съ Игоремъ тако молвить: азъ Києва не собъ ищю, но оно отецъ мой Вячьславъ, братъ старѣй, а тому его ищю... а и Богъ ему помоглъ, а онъ же Киевъ собъ, а ѣще надъ тѣмъ и Туровъ и Пинескъ у мене отнялъ — то ти Изяславъ мы тѣмъ преобидиль».

А ты паки, брате, поѣдъ¹ Переяславлю съ Изяславомъ битися, такоже молвиши: азъ Києва не собъ ищю — оно у мене братъ старѣй Вячьславъ яко и отецъ мнѣ, а тому его ищю, а Богъ ти помоглъ, а ты же Киевъ собъ, и ѣще надъ тѣмъ Пересопницю и Дорогобужъ еси у мене отнялъ, — а ты мя тако переобидиль» (промова Вячеслава, див. нижче).

Автор має свої улюблені «загальні місця», котрими заокруглює своє оповідання, подібно як то роблять казкарі:

«урадовашася радостію великою, и тако похвалиша Бога и его пречистую Матерь и силу животворящаго хреста, и пребыша у велицъ весельи и у велицъ любви»;

«с великою честю въѣхаша въ Киевъ, и ту поклонившеся святѣй Софѣ и святѣй Богородици Десятиннѣй, и пребыша у велицъ весельи и велицъ любви, и тако начаша жити»;

«Видивъ сына своего Изяслава въ здоровьи, похвали Бога и силу животворящаго хреста, и пребыша у велицъ любви и велицъ весельи, и тако начаша жити».

І тому подібні вирази, як «многое множество» (дружини, святителів і под.), «с великою честю і великою похвалою», «воззрѣвъ на небо», «озряся на святую Богородицю». Але

¹ В ориг. хибно: «поѣди».

взагалі якихось поетичних, образних виразів, порівнянь автор не вживає, ритму в своє оповідання не вводить, до поетичних цитат не звертається. Взагалі, ясно, хоче писати прозою, і коли стрічаються у нього якісь афоризми, крилаті слова, то в промовах діячів, очевидно, як реальна риса тодішнього святочного, піднесеного стилю (ми ще побачимо їх в такій ролі), сам же автор, очевидно, навпаки, омиває всякого штучного тону свого оповідання.

Його сила, котру він, правдоподібно, сам відчуває і нею любується, лежить в широкім, багатім оповіданні, котре не щадить слів, хоч і не впадає в беззмістовну многословність, пусті ампліфікації, але кохається в деталях, в реальній обстанові подій: не зазначає їх, а дійсно описує з замилюванням. Спеціально любить автор промови своїх героїв: держить їх широко, стараючись віддати в них не тільки оказійний зміст, але й улюблені, провідні ідеї цих героїв, індивідуальність їх мови, вживає для того їх улюблених приповідок («и рече слово то — Ізяслав — якоже и переже слышахомъ: „Не идетъ мѣсто к головѣ, но голова к мѣсту!“»). Сі промови, в котрих він викладає провідні мотиви головних діячів, заступає йому, власне, мотивування їх вчинків, до котрого він звертається сорозмірно мало, заховуючи об'єктивний характер свого викладу. Своєї індивідуальності він не висуває зовсім. Майже ніде (окрім хіба тільки що наведеної фрази) не говорить навіть в першій особі, і хоч ми з оповідання відчуваємо безпосередню близькість автора до подій та їх головних акторів, про те ніяких подробиць про його особу не знаходимо в сій просторій повісті, повній актуальних переживань.

Стільки щодо форми. Щодо змісту, то, як я зазначив, повість не тільки служить єдиним в своїй детальності джерелом для пізнання сеї критичної в історії української державності і культури доби, але й дає незрівнянний образ сучасного українського життя: княжо-дружинної верстви, її інтересів, провідних ідей і настроїв сього маленького світу. Автор займається виключно політикою, в тісній значенні слова: боротьбою князів «Володимиря племени» та боярських, дружинних груп, що були зв'язані з тими князями, за «части» й «волоости» «в Руській землі», їх «отчині». Се в перекладі на більш реальну мову означало розподіл княжих доходів з такої «часті» між дружинною групою, яка зв'язувала свої інтереси з кандидатурою даного князя. За сей тісний круг династичних рахунків, родинних умов і конвенцій, котрими правився розподіл цих уділів і доходів в княжій «отчині», і тих оружних розправ, котрими амбітники або покривджені в своїх інтересах князі «скріпляли» або

«поправляли» такі конвенції, автор майже не виходить. Справи громадські, економічні, культурні, навіть церковні його не займають. Духовенство не виступає як політичний чинник, тільки в декоративній ролі — того «множества святих», що при кожній зміні на престолі з образами й хрестами виходить санкціонувати нову богоданну владу. Громада ж — ті «Кияне» або просто «людие», що доволі часто виступають в повісті, хоч як силкувались, власне в цих роках більше ніж коли-небудь, виявити свою політичну активність або вплинути на княжу політику і дати бажаний оборот подіям (вирвати Київ з сеї неустанної княжої гризні і зробити Київщину замкненим володінням Мстиславового роду, з дідиченням в простій лінії, від батька до сина), ні політичних верховодів, ні автора повісті не потрапили змусити ставитися до їх змагань серйозно. Київська — і всяка інша — громада для нього і для них тільки об'єкт політики, многоголова нерозумна бестія, котру або поставляється перед фактом воєнною силою, або ведеться за собою різними штучками, граючи на всяких популярних гаслах, улюблених мотивах, але з гадкою її ніхто серйозно не рахується. Автор доволі об'єктивно оповідає, як його герой Ізяслав, улюбленець київської громади, безсердечно-егоїстично підманював і дунив її, використовуючи як знаряддя, як воєнне м'ясо в своїх цілях, й у нього не виривається ані слова осуду на таке поведіння милого йому князя.

Все се, розуміється, дуже мало симпатично, але — се життя! Реальне, неприкрашене життя, і ми повинні бути вдячні авторові, що розгорнув перед нами такий живий і багатий образ сього не дуже то високого, але живого руху. Він показав нам тодішніх ділателів життя такими, які вони були: з головою занурені в свої маленькі, егоїстичні інтереси, котрі вони прикривали голосними фразами про інтереси «Руської землі» і «християн», кликали «Бога і Богородицю і Животворящий Хрест» в свідки своїх чесних замірів, а в той же час уперто і безоглядно, не жалуючи ні людських достатків, ні життя і крові, по трупах брели до тих дрібненьких егоїстичних цілей, в котрих бачили свою «честь». Маленький се сегмент життя, можна жалувати, що за ним в тіні застаються факти економічні й культурні, форми життя масового, народного, не стрівши такого прихильного пера, яке знайшли сі княжі коромоли. Але за браком подібних образів з інших сфер мусимо брати якнайбільше від сього, що нам дано скупую рукою традиції. І в загальній перспективі нашій, при бідності наших літературних пам'яток сей маленький барвистий образок княжо-

дружинних кругів стає промінчиком світла, котрий принагідно освітлює й інші сторони життя.

Кінець кінцем звичаї й обичаї княжого і дружинного обиходу, його мораль і *savoir-vivre* являються продуктом і показником загального культурно-соціального розвитку: в вищій верстві він проявляв себе найбільш яскраво, і форми її життя, його обряд, церемоніал і способи представлення служили моделями для ширших кругів, як то ми вже мали нагоду бачити, аналізуючи народну обрядовість в попереднім томі. Те наше доморodne українське лицарство, яке за взірцями візантійськими і західноєвропейськими, на тій же християнській основі, на аналогічних з західним феодалізмом підставах, під тими ж гаслами боротьби християнства з поганством розвивалось, як бачимо, у нас паралельно з західним, в формах аналогічних, але в значній мірі оригінальних¹, — воно послужило потім взірцем і джерелом для того народного лицарства, яке згодом, з різними змінами і новими домішками, вилилось в обиході козацьким. І власне дружинні повісті XII в., особливо ся повість про Ізяслава, дають нагоду побачити його і пізнати в нім ті провідні ідеї, які почасти звідти, почасти незалежно і паралельно, з спільних джерел розходилися в ширшій военній мужеській верстві.

Передусім, се культ честі, індивідуальної і національної, чи класової (руської воєнної верстви). «Братья и дружино! Богъ всегда Рускыя земли и Рускихъ сыновъ въ безчестьи не положилъ есть: на всихъ мѣстѣхъ честь свою взимали суть: нынѣ же, братье, ревнуймы тому вси, у всихъ земляхъ, и передъ чюжими языки дай ны Богъ честь свою взяти», — говорить в нашій повісті її герой, сей бездоганний лицар князь Ізяслав². «Або честь свою добуду [обстою]. або голову свою положу» — се ходяче слово в княжім обиході, причім, одначе, ся «честь» дуже конкретно матеріалізується в «части в Руській землі» — в волості, відповідній родові і старшинству претендента-князя, в уряді і державі, відповідних родові і заслугам боярина-дружинника. З сим же в'яжеться почуття морального обов'язку «сором з себе зложити» і відомститися за всяку заподіяну кривду, оскільки б лише сили стало. «Аби Бог дав здоров'я, а мечь буде», — як висловлюється той же Ізяслав.

Далі, культ лицарського слова, особливо заприсяженого «хрестним цілуванням», поставленого таким чином під охо-

¹ Ся тема — наше лицарство і лицарство західне, їх взаємовідносини і аналогії — досі не звертала на себе відповідної уваги: була предметом доволі побіжної студії Мик. Дашкевича, яка не викликала інтересу, і по ній ся цікава тема більше не трактувалась.

² Іпат., с. 310.

рону «животворящого хреста». Епізод повісті про смерть Володимира галицького, що постигла його за те, що він злегковажив хрестне цілування і зневажливо висловився про силу хреста (я не наводжу його тут, бо навів його вже раз, у своїй «Історії»), ілюструє сю віру й страх перед «переступленням чесного хреста». Воно тим не менше траплялось занадто часто на практиці, але кожен більш або менш щиро мусив тоді складати вагу такого переступлення на противну сторону, а свою справу ставив-таки під охорону животворящого хреста» як свідка своєї правди.

Так само годилось віддавати свої справи, мовлялось, «на суд Божий», котрого всяка «рать» і світова зброя являлась тільки знярядом. Сі невгомонні коромольники і забіяки були на словах покірними і відданими слугами божими, які нічого іншого не діяли, тільки чинили волю божу і вичікували її вказівок. Можливо, що такими й мислили себе, бодай часто. В кожному разі, судячи з промов повісті, Бог і Богородиця не сходили з їх уст, коли вони говорили «в вікно», для публіки. «За всім Бог і сила хрестна», «а в тім — Бог», «а Богові судити!» В перекладі на реальну мову се значило: зброю в руки і ставаймо до бою!

Ся готовість в кожній хвилі віддатися на «волю божву». «стати на суд», зарискувати життям цінилась як прикмета мужа, «мужство» у властивім значенні. Справжній муж повинен бути на все готовим, спокійно глядіти в очі смерті і не тікати суда божого. Мужньому князеві годилось на чолі полку розпочати битву і дати приклад воякам. Битва — се був майже побожний акт: віддання себе божій силі. Смерть на полі в битві з іншим братом-князем тому не мала в собі нічого страшного, нікого не обурювала. Се був суд долі, котрий належало прийняти спокійно і гідно. І от бачимо, як Ізяслав, очевидно, без душевної трагедії, сам ранений, іде передусім поплакати над тілом свого близького свояка Володимира Давидовича, і тут же зараз, над теплим ще трупом, іде нарада, як би перехопити у ворожій сторони стіл помершого. Його рідний брат має, не гаючись, взявши тіло, як певного роду застав, спішитись до Чернігова, щоб засісти опорожнений стіл, взяти його, так би сказати, з рук убитого.

Але се були хоч неминучі, в очах сих людей, але все-таки прикрі речі. Властива, благородна, гідна мета «раті», для котрої приємно покласти голову власну і своїх товаришів — се «християне» і «Руська земля». «Страдати за Руськую землю» — се, властиво, єдиний зміст, єдина мета гідного князя. Се страждання протягом віків втілюється передусім в неустанній боротьбі з степовим поганством, і оборона

Русі, служба Русі являється zarazом службою християнству, подвигом божим, за котрий дістанеться божа нагорода, «вінець мученицький» тим, хто поляже на полі. Правда, в інших okazіях теж можна було себе потішати надією на сей вінець, бо коли складалось голову за правду і за хрестне цілування, то з сього теж виводили собі право на небесну заслугу (проти таких надмірних претензій виступає слово «о князях», з котрим ми стрінемося далі, його остоорога свідчить про велике поширення таких безпідставних претензій на небесну заслугу). Але безсумнівною заслугою перед Богом таки — смерть і страждання за Руську землю і за християнство.

Поза тим рекомендується гуманність. Лякаючись неустанного кроворозливання в княжих коромолах проповідувала церква, громада і кінець кінцем сама дружинна верства відразу перед розливом крові, і се признавалось одиноким мотивом, перед котрим може відступити помста за кривди і бажання оправити свою честь — розлиття крові, християнської, розуміється. Найбільш завзяті кроворозливатели заявляють свій страх перед нею і готовість відступити (бодай на словах) від своїх оправданих претензій «християнь дѣля», задля християн.

Ся ж гуманність наказує милосердя до безпомічних і безборонних під час війни, до бідних і нездатних до праці — поза війною. Щедрота до духовенства, церков, монастирів, чорноризців, пошанування і любов до них — се та концесія, котру дружинна мораль робила церковній. Але під умовою, щоб вона не відбивалась не корисно: не підривала, не простужувала любові і щедроти до дружини, що зоставалась все-таки найвищою чеснотою князя і боярина. Чи мав би князь, і так само кожний впливовий боярин (який повинен був іти його слідами в відносинах до молодшої дружини) засоби на інші цілі, чи не мав їх, але він не повинен був збирати багатства ні для себе, ні для іншого призначення, тільки «давати дружині». Бо «любити» дружину над усе було його першим обов'язком і першою чеснотою.

Такий був в головніших рисах сей кодекс моралі, проповідуваний дружинною поезією, що заховалася до нас в таких малих останках, і дружинною повістю, що заховалася в останках більших та її доповнює. В сім напрямі виховувала вона свою воєнну верству. Повість про Ізяслава дає найбільш яскравий образ сеї дружинної моралі! Щоб його пізнати, я даю нижче виїмково великий виривок з неї.

Роблю се тому, що як літературний твір властивого значення ся повість не оцінювалася, не студіювалася і не звер-

тала на себе уваги. Її трактовано як історичне джерело, і я не думаю, щоб і тепер, по прочитанню сих заміток, багато знайшлося охочих познайомитися з нею з котрогось видання літопису. Та й той деформований вигляд, в котрих ся повість в сих виданнях (не дуже приступних зрештою) тепер знаходиться, ледве чи може підтримати таку охоту. Тим часом як літературний твір повість варта ближчої знайомості. По своїм літературним прикметам вона повинна зайняти місце поруч найславніших творів середньовічної літератури — лицарських епосів і романів. Її багатий, мальовничий стиль ставить її дуже близько до західних рицарських романів, хоч її зміст не фантастичний, а тверезо реальний.

Виймки вибираю з найповніше захованої, найменше перебитої часті повісті — історії останнього наступу Ізяслава на Київ 1151 р. і рішучої розправи його з Юрієм:

«Тої зими почав Ізяслав прислати до Андрія [Юрієвого сина] до Пересопниці і казав: "Брате, введи мене в любов до твого батька!" А послав, щоб оглянути його "наряд" [порядки], і як город стоїть. Бо вже перед тим підїхав в Пересопниці його брата Гліба, то пробував і сього зловити. Але не збувся замисел його, бо той город укріпив і дружину скूपив.

Ізяслав йому говорив: "У мене отчини нема ні в Уграх, ні в Ляхах, тільки в Руській землі; проси мені у батька волості по Горину". Андрій і просив батька за Ізяславом, але той не хотів йому дати волості.

Тоді Ізяслав рече: "Стрий мені волості не дає, не хоче мене в Руській землі, а Володимир галицький по його велінню взяв мою волость, а тепер знов до мого Володимира хоче на мене йти". Й роздумавши се, послав Ізяслав свого брата Володимира на Угри, до свого зятя короля, і сказав йому: "Ти мені рік, що Володимир [галицький] не сміє й голови піднести, а от я Юрія вигнав з Києва, і Юрій від мене тікає, а Володимир прийшов і змовився з Ольговичами і погнав мене з Києва! Отже, брате, як ти мені пообіцяв: сідай на коня!"

Король, то почувши, послав по всій землі по свою дружину і по всі свої полки. І так зібрав король всю свою силу і сів на коня. А до Ізяслава послав своїх мужів, кажучи йому: "Я вже з братом твоїм Володимиром звідти пішов, іди й ти відти, зібравши все, а буде Володимир знати, з ким собі зайшов!"

У Володимира ж були в Уграх приятелі, і послали вони до Володимира, повідаючи, що король уже йде на нього. Володимир же під той час стояв коло Белза, і тут почув, що король уже ввійшов у Гору. І покинув тут вози свої, а сам з дружиною своєю погнав до Перемишля. Король же, пройшовши Гору, взяв город Санок: посадника його взяли і сіл під Перемишлем багато пограбували.

Володимир, бачучи се, настрашивсь, і послав до архієпископа Кукніша і до інших двох єпископів і до мужів королівських, і допросився у них, давши багато золота і підкупивши, аби завернули короля. І вони намовили короля йти додому. Король послухав їх і почав мовити: "Тепер уже не час, ріки замерзають, ходім додому, а як ріки стануть, тоді як нам з ними Бог дасть". Бо вже було недалеко Дмитрового дня.

Так король рік і пішов, багато злого зробивши Володимирові.

І Володимира шурина свого¹ взяв із собою до Угорщини. Ізяслав бо² під той час, поміркувавши з зятем своїм, королем, і з сестрою своєю, королевою, оженили Володимира з донькою бана³. Послали її наперед до Ізяслава, до [міста] Володимира. А Володимир, тому що струдився, без дружини своєї, з [самим] конем своїм, zostавсь одпочивати у короля. Король велику честь йому зробив, і сестра його [Володимира, королева угорська], і мужі його, Обдарували його всякими дарами і відправили до брата свого Ізяслава. Відправляючи, король сказав Володимирові: "Отцеві моему⁴, а братові своєму Ізяславові поклонися і явиш йому таке: "На мене⁵ цар угорський встає війною, і сеї зими та весни не можна мені сісти на коня до тебе. Та все-таки, отче, твій щит і мій не різні⁶: хоч мені самому не можна, але коли хочеш помочі — десять тисяч, чи більше, я тобі пошлю. А як Бог дасть, літом я в твоїй волі і тоді ми за свої обіди пімстимось, так як нам Бог дасть".

Володимир прийшов до свого брата Ізяслава, і Ізяслав, бачивши брата свого в здоров'ю і почувши від брата свого королеву мову і королеву любов, велико тішився. І сказав Ізяслав своєму братові Володимирові: "Брате, Боже тобі поможи, що ти потрудивсь для моєї честі і для своєї! Але за те тут моїй спосі, а твоїй жоні показалося довго [без тебе]!"⁷

[Потім] сказав Ізяслав брату своєму Володимирові: "Брате, ти був в Уграх у зятя свого короля, ти знаєш усю їх мисль і думу, [приходиться] тобі потрудитися знову задля моєї честі і своєї!" І так послав Ізяслав брата свого Володимира до Угор, до короля зятя свого, задля помочі. Володимир же сказав братові своєму Ізяславові: "Се мені, брате, не в труд: я для честі твоєї і брата свого Ростислава⁸ поїду радо!"

І так Ізяслав послав свого брата Володимира до короля, зятя свого, і так рече: "Коли цар устав на тебе війною, то як уже тобі з ним Бог дасть! Отже як тобі самому не можна, то пусти мені поміч, як ти сам казав. А мені Бог (нехай буде) помічник на Юрія і на Ольговичів і на галицького князя. Коли, брате, тобі яка обіда, то вона не твоя, а моя обіда, а знов коли мені обіда, то се твоя!"

Король, послушавши сього, пустив Ізяславові з Володимиром десять тисяч доброго люду. Наперед же поїхати від короля і від Володимира послали до Ізяслава: "Зять наш король пустив тобі, братові своєму, десять тисяч і так тобі мовить: "коли тобі десь обіда, то от тобі полки — іди з ними туди і мстися за свою обіду, а доспівши, сиди собі, брате!"

І Володимир прийшов до брата свого Ізяслава з угорськими полками. Ізяслав же, з'єднавшись з братом Володимиром і з Уграми, пішов на Київ. Кликали його Вячеславові мужі, Берендичі і Кияне.

¹ Ізяславового брата.

² Се «бо» (або подібна зв'язь) пропущене при редагуванні літопису, так що оповідання розірвалось.

³ Найвищого угорського достойника.

⁴ Угорський король Гейза зве Ізяслава батьком, як старшого брата своєї жінки.

⁵ Угорського короля.

⁶ «Твій щит і мій не розно еста».

⁷ Наступають дві записки, які здаються мені вставками обидві (друга — про перенесення тіла кн. Ігоря з Києва до Чернігова — таки безсумнівно); в зв'язку з тим, мабуть, змінена вступна фраза дальшого оповідання.

⁸ Ізяслав і Ростислав, старші брати, названі тут як голови династії.

І прийшов він до Пересопниці. В той час в Пересопниці був Андрій Юр'євич. Ізяслав же, прийшовши, ставув вище Пересопниці і спалив Зарічеськ. І тут прийшла до нього вість, що йде на нього Володимир галицький. Ізяслав, почувши се, почав думати з своєю дружиною, дружина ж стала говорити Ізяславі: "Княже, сам знаєш, як тобі сильно тяжко! От ти стоїш, прийшовши на рать, ідеш сюди на Юрія, а за тобою рать — Володимир; ти підеш на Юрія, а сі, зібравшись разом, йдуть за тобою, трудно нам дуже!"

Ізяслав же сказав своїй дружині: "Ви вийшли за мною з Руської¹ землі, позбавивши себе своїх сіл і своїх пожитків!² І я не можу зрестися своєї дідини і отчини: або голову свою положу, або дійду своєї отчини, і всіх ваших пожитків. Коли мене дожене Володимир з сими, я з ним побачу суд божий, як мене Бог з ним розсудить. Коли ж стріне мене Юрій, побачу я суд божий над тими, як мене Бог з ними розсудить!"

І відправив Ізяслав звідти брата свого Святополка до Володимира [міста] — стерегти Володимира, а сам з братом своїм Мстиславом і з Борисом городеньським і з Уграми пішов до Дорогобужа. Дорогобужці вийшли з хрестами і поклонились, він же сказав їм: "Ви люде діда мого і отця мого, Боже вам поможи!" І так привітавши, відправив їх до міста. Дорогобужці ж сказали йому: "Се, княже, чужоземці. Угри, з тобою! Коли б не зробили якогось лиха нашому городові!" Ізяслав же рече їм: "Я вожу Угрів і всякі народи, але не на своїх людей: хто мені ворог, на того вожу, а ви нічого не бійтеся!"

І так сказавши, пішов повз [їх міста] і, перейшовши Горину, став тут на Хотрії. Відти пішов до Корческу, і Корчане, вийшовши, з радістю йому поклонились. Ізяслав же, минувши город здалека³, став на ріці, не дійшовши Случи.

Володимир же галицький прислав до Андрія⁴ Василька Ярославича, кажучи: "Ходи, брате, до мене!" Андрій приїхав до нього і зійшовся з ним коло Мильська. І пустили наперед сторожів, а самі пішли за ними. Ізяславі ж прийшла ся вість, що Володимир галицький, Андрій Юр'євич і Володимир Андр'євич прийшли під Дорогобуж з великою силою і переправляються через Горину. Ізяслав піднявся другого дня і перейшов Случ, відти перейшов через Чортів ліс на Ушеськ і перейшов під Ушеськом ріку Ушу.

Коли вже всі полки Ізяславі через Ушу перейшли, прийшли стрільці Володимира галицького і Андр'єві і Володимира Андр'євича на берег, над ріку Ушу. Ізяслав, почувши се, пустив своїх стрільців битися [з ними], і почали вони битися о ріку, а Ізяслав відійшов. Єсть там мала річка під містом, там він «ізполчився» з братом своїм Володимиром і сином своїм Мстиславом: стали на тій річці і стрілялись за неї. Ізяславі стрільці переганяли через ріку на той бік, а Галичане на сей. І тут Ізяславі стрільці вхопили у Галичан мужа і привели його до Ізяслава. Спитав його Ізяслав, рік йому: "Де твій князь?" — "Ото за грядом перший ліс, тут перейняла його вість про тебе, тут він і став, не посмів йти через ліс, а так рік: "Як підем через ліс, почнуть з нами битись, а сила наша за нами далеко, підождім тут!"

Почувши то, Ізяслав рече братові своєму Володимирові і синові своєму Мстиславі і всій дружині своїй: "Ідьмо на них знов!" Але дружина сказала йому: "Княже, не можна тобі йти на нього! ось перед

¹ Київської.

² «Живаний», вар.: «животовъ».

³ Се підчеркується дбайливістю Ізяслава, щоб городам, які приймаля його, не сталось пригоди від його війська.

⁴ Юр'євого сина, що сидів Пересопниці.

тобою ріка, та ще й зла, як хочеш іти на нього? а він стоїть ще й лісом заложившись! Ти вже тепер з ним не правуйсь, а їдь до Києва, до своєї дружини! Коли ж Володимир десь нас дожене, тоді з ним будемо битись! Так як ти нам рік еси під Зарічськом: "Як нас Юрій стріне, будемо з ним битись". Отже, тепер, княже, не гайся, їдь! Як будеш на Тетереві, тут до тебе вся твоя дружина приїде¹; а як Бог дасть, що й до Білгорода дійдеш перед ним, ще більше дружини до тебе приїде, і більше буде у тебе сили".

І так Ізяслав, послуховавши своєї братії, пішов. Відійшовши відти, став коло Святославової Криниці; а Володимир [галицький], перейшовши Ушу, став там. І так стояли проти себе, так що Ізяславим сторожам можна було видіти галицькі огні, а галицьким сторожам можна було видіти Ізяславові огні.

І задумав Ізяслав з своєю дружиною через ніч перейти до Мичська, Велів всім своїм воякам накласти великі огні, і так наложили огні, а самі через ніч пішли до Мичська. Тут їх стріло велике множество дружини, ті, що сиділи по Тетереву. Поклонилися тут Ізяславові і Мичане з ними, кажучи: "Ти наш князь!"

Ізяслав же відти перейшов за Тетерев, і тут зсів, дав коням відпочивати. Пообідавши тут і давши коням спочинок, пішов до Здвиження. Прийшовши до Здвиження, пристав тут до вечора. Всівши на коня, покликав до себе брата Володимира, сина свого Мстислава, Бориса городенського, і угорські мужі прийшли на думу. І рече їм: "От на нас Володимир іде, а ми тут стоїмо. Я вам, братіє, так кажу: чи будемо тут стояти, чи, може, не вважаючи на свою втому, ще й сеї ночі поїхали би сьмо? Бо як схочемо тут перестояти, то от Володимир за нами, мало що нас не догонить, а друга рать перед нами — Юрій. Отже, як його діждемось, буде нам, братіє, трудно. Але як є охота, то, не вважаючи на свою втому, поїдьмо, вповаючи на Бога! Коли зможемо вїхати на Білгород, то Юрій певно побіжить веред нами, а ми поїдемо до свого Києва, в сильний полк київський. Коли вїдемо між них, я знаю, що вони будуть за мене битись. Коли ж не можна нам буде проїхати на Білгород, то вїдемо в Чорні Клубуки. А як вїдемо в Чорні Клубуки і з ними сполучимось, то вже надіємося на Бога і не боїмося ні Юрія ні Володимира".

І сказали йому Угри: "Ми твої гості! Коли ти добре покладаєшся на Князя, то знаєш сам своїх людей. Коні під нами. А як прибуде друг, то й се добре — нам сила! Сеї ночі, як нам Бог дасть, поїдемо!"

І рече Ізяслав брату своему Володимирові: "Поїдь ти на Білгород наперед, а ми всі пускаємо з тобою свою молодшу дружину. Отже, поїдь наперед до Білгорода, а ми всі за тобою їдемо. Коли приїдеш до Білгорода і почнуть з тобою битись, ти до нас вість пішли, а сам бийся врані і до обіду. А я знов або на Обрамль Міст переїду, або іншою дорогою вїду до Чорних Клубуків, а скупившись з Чорними Клубуками, таки поїду на Юрія до Києва. Коли ж заїдеш Білгород², пошли до нас з тим, і ми до тебе поїдемо".

Сівши на коня, Ізяслав перейшов Здвижень і тут, ізполчивши полки свої, пустив наперед брата свого Володимира на Білгород, а сам з полками своїми пішов за ним. Володимир швидко прийшов до Білгорода, до містка. Під той час Борис [Юрійів син] пив у Білгороді на сїяниці з своєю дружиною і з попами білгородськими, так, що якби містяник не помітив і мосту не перекинув [не розвів], то були б його вхопили. А так полки, приїхавши до містка, кликнули і затрубили в

¹ Мова про тих членів дружини, очевидно, що мали свої села над Тетеревом і застались там.

² Захопиш несподівано.

труби. Борис же, почувши се, втік з Білгорода. Білгородці ж побігли назустріч до містка, кланяючись і кажучи: «Ідь, княже, Борис тобі втік!» І так скоренько помостили міст, Володимир в'їхав до Білгорода і послав братові своєму Ізяславові, рече йому: "Я тобі до Білгорода заїхав, а Борис вибіг. Вісті у Бориса не було, і в Юрія нема вісті, Ідь же скорше!"

Ізяслав прийшов до нього скоро до Білгорода і до світу переправив через міст полки з угорським військом. Сам Ізяслав, ісполчивши полки свої, пішов з Уграми до Києва, а брата свого Володимира зоставив з його полком у Білгороді, з огляду на Володимира галицького.

Борис же прибіг до батька свого Юрія, під той час Юрій був на Краснім Дворі, і оповів Борис отцеві своєму про Ізяслава, рече: "Ось рать!" Юрій, почувши се, не міг нічим помогти: сів у насад [човно] й утік на той бік і вїхав до Городка. Кияне ж, довідавшись про Ізяслава, вийшли проти нього з радістю.

Ізяслав сів на столі діда свого і батька свого з честю великою¹. Багато Юрієвої дружини побрала по Києву. Ізяслав же від святої Софії поїхав з братією на Ярославів двор, і Угрів покликав з собою на обід, і Киян, і обїдав з ними тут на великім Ярославовім дворі, і були в великім веселії. Угри на конях грали, скоки робили на Ярославовім дворі, — велика сила. Кияне дивувалися Уграм, множетству їх вояків² і коням їх.

Володимир же [галицький], не знаючи того з Андрієм, стали коло Мичеська і піславши сторожів, довідалися, що Юрій вже в Городку, а Ізяслав у Києві. Почувши, що Ізяслав вїхав до Києва, а Юрій з Києва вибіг, Володимир сказав Андрієві Юрієвичу і Володимирю Андрієвичу: "Що ж то за княження у свата мого? Коли на нього рать іде з Володимира, як же про се не довідатись? Ти, син його, сидиш в Пересопниці, а другий в Білгороді, як же того не встерегти?" І рече з гнівом до Андрія Юрієвича: "Коли ви так княжите з отцем своїм, то справуйтеся самі, а я не можу один піти на Ізяслава. Ізяслав вчора хотів зо мною битись, на вашого батька йдучи, а на мене обертаючись, ловив мене, щоб битись, а тепер як він в'їхав у всю Руську землю, я не можу один поїхати на нього!"

І так сказавши, повернув до Галича. Сказав Мичанам [відходячи]: "Дайте мені срібла, скільки від вас хочу, — як ні, то вас візьму на шит"³. Вони не мали стільки, що він хотів, отже, здіймаючи срібло з ух і з шиї, зливали й давали Володимирові. Володимир же забрав срібло і пішов, збираючи так срібло по всіх городах, аж до своєї землі.

Андрієві ж [та Володимирові] рече: "А ви ідьте до свого батька". І Андрій та Володимир поїхали на уста Прип'яті, на Давидову Боженку, а відти поїхали до Остерського Городка, до батька свого Юрія.

Ізяслав же другого дня послав до Вишгорода до батька свого⁴ Вячеслава і рече йому: "Отче, кланяюсь тобі! Тому що Бог у мене батька мого Мстислава взяв, ти мені отцем. І я тепер кланяюсь тобі: согрішив [перед тобою] один раз, і тепер каюсь: і знову, як мені Бог

¹ Мова про церемоніальне «посадження на столі у св. Софії».

² «Множетству кмегства их».

³ Себо — забери в неволю і пограблю.

⁴ Ізяслав називає Вячеслава своїм батьком як старшого з стривів. Як найстарший з синів Мономаха, Вячеслав мав більше прав на Київ, ніж Ізяслав, син найстаршого Мономаховича Мстислава, і ніж Юрій — один з молодших синів Мономаха. Ізяслав, перехопивши спочатку Київ у Вячеслава (князя, очевидно, дуже нездарного), потім, з огляду на претензії Юрія, за краще вважав віддати київське князівство номінально Вячеславові, а собі вдоволитись реальним правлінням.

дав побідити Ігоря під Києвом, і я на тобі честі не положив, і потім під Тумащем. Тепер я того всього каюся перед Богом і перед тобою. Коли ти мені то пробачиш, то й Бог мені пробачить. Я ж тепер тобі Київ віддаю: іди, сядь на столі діда свого і отця свого»

Вячеслав же рече: "Сину, Боже тобі поможи, що ти на мене честь положиш! Якби й давніше був так зробив, то хіба мене б ти пошанував? Бога б пошанував еси! А що тепер кажеш: "Ти мені еси отець!" то ти мій син! У тебе нема отця, а у мене нема сина, то ж ти мій син, ти ж і мій брат!"

На тім поцілували і честний хрест: щоб не розлучатись ні в добрім, ні в злім, але бути в одно. Ізяслав увів свого стрія і отця Вячеслава до Києва. Вячеслав в'їхав у Київ, поїхав до святої Софії і сів на столі діда свого і отця свого. І позвав до себе на обід сина свого Ізяслава, і всіх князя, і королевих мужів Угрів з їх дружиною, і були в великій любові. І Вячеслав і Ізяслав зробили Уграм велику честь — Вячеслав від себе, а Ізяслав від себе, і обдарували їх дарами багато: сосудами, одежею, конями, паволоками і всякими дарами¹.

Другого ж дня прислав Вячеслав до Ізяслава і рече: "Сину, Боже тобі поможи, що ти на мені честь положиш як на своїм отці! А я знов тобі, сину, мовлю: Я вже старий і всіх рядів не можу рядити, то ж будемо оба в Києві. А як треба буде нам робити ряд [договір] чи з християнами чи з поганими, то ходитимемо обидва разом. Дружина моя і полк мій то нехай буде нам обом — ти ряди, і де можна буде нам обом їхати — оба їхатимемо, а де ні — ти їзди з моїм полком і своїм!" Ізяслав же з великою радістю і великою честю поклонивсь отцеві своєму і рече: «Отце, кланяюсь тобі! Так, як ми зrekli, так нам дай, Боже, бути заодно, доки будемо живі!»

Третього дня покликали до себе Угрів, виряджаючи їх додому на Угри, і так їм рікли: "Ідьте до свого короля, а до нашого зятя, а ми за вами пошлемо сина свого Мстислава". А королеві переказали, рекучи: "Боже тобі поможи, брате, що ти нам так поміг! Може тільки брат рідний або син батькові так учинити, як ти нам учинив еси! А ще ми тобі, брате, мовимо: от посилаємо до тебе сина свого Мстислава, з речами" [мовою]. І сказавши се, з великою честю виправили їх до короля на Угри.

І потім, зійшовшись разом, Вячеслав і Ізяслав вирядили сина свого Мстислава до короля на Угри, і так рікли королеві: "Ти нам так учинив, як тільки може рідний брат або син батькові, так ти нам поміг, і ми, брате, ще раз тобі говоримо: дай нам, Боже, з тобою бути нероздільно нічим! Коли тобі десь обіда, дай, Боже, нам самим бути за твою обіду, або через братію нашу [обстати], або з своїми синами і своїми полками. Нам нічим тобі відплатити за се, що ти нам зробив, тільки головою своєю! Тепер ти своє діло добре заверши, ми тебе самого не кличемо, бо цар тобі ратен, але пусти до нас поміч: чи таку ж саму, чи ще сильнішу, пусти з братом своїм Мстиславом, сином нашим. Бо Юрій має силу, Давидовичі і Ольговичі з ним, та ще й Половці дикі, і тих він золотом підіймає. Отже тепер, сеї весни, брате, ти нам поможи. А як сеї осені ми будемо свобідні, будемо тобі в поміч з своїми полками; коли ж ти з царем управивши, то будь нам помічник. А твої мужі і брат твій Мстислав розповідать тобі все: як нам Бог поміг, і як вся Руська земля стала за нас і Чорні Клобуки".

І так вирядивши Мстислава в Угри, вислали ще своїх мужів до Ростислава, до Смоленська. І рік Вячеслав Ростиславові: "От, брате, Бог звів нас у одно з твоїм братом, а моїм сином, Ізяславом: добився він Руської землі, а на мені честь положиш і посадив у Києві. І я тобі,

¹ Пропускаю вставлені в літописі записки, які перебивають повість.

сину, мовлю: як мені син твій брат Ізяслав, так і ти! І я тобі, мовлю, сину: потрудись до нас сюди, аби ми всі разом побачили, що нам Бог явить!"

Ізяслав же рече своєму братові Ростиславові: "Ти мене, брате, багато понужував, щоб положити честь на стрію своїм і на отці своїм. І от Бог привів мене тепер у Руську землю, добивсь [я її й посадив] стрія свого і твого в Києві, задля тебе, і задля всієї Руської землі. І ще я тобі, брате, мовлю: Там, по Бозі, у тебе в Новгороді син твій і мій Ярослав; там у тебе і Смоленськ, тож, брате, уряди там усе та йди сюди до нас, аби разом побачити, що нам явить Бог!"

Юрій же послав до Чернігова, до Володимира Давидовича і Святослава Ольговича, рік їм так: "Вже Ізяслав у Києві, ходить у поміч мси!" Святослав же, не чекаючи великодня, пішов в понеділок Святої неділі і, зійшовшись з братом своїм Володимиром [Давидовичем, чернігівським], пішли оба човнами під Городок до Юрія і, ставши під Городком, тут відсвяткували Юріїв день. Ізяслав же Давидович пішов до Києва, до Вячеслава й Ізяслава Мстиславовича¹.

На той час прийшов Ростислав з Смолнянами, з множеством воїв, до стрія свого Вячеслава і брата свого Ізяслава. Вячеслав же, побачивши синовця Ростислава, а Ізяслав — брата свого, зраділи радістю великою, похваливши Бога і його пречисту Матір і силу животворящого хреста, і пробували в великім веселію і великій любові.

А Юрій пішов на Київ, і стали в Родуні: і прийшло багато Половців диких Юрчів в поміч. Ізяслав же пильнував, щоб бони не брели Дніпра, і так почали битися в насадах по Дніпру від Києва аж до устя Десни: сі з Києва виїздили в насадах битися, а ті з товариїв [з обозу]. І так билися кріпко, і не могли [ті] нічого зробити проти Києва. Бо Ізяслав дивно вихитрив човни: гребці не були видні, видко тільки весла, а людей не було видко — човни покриті дошками, і «борці» стояли зверху в бронях і стріляли, а керманців було по два, один на носі, а другий на кормі: куди хотіли, туди йшли, не обертаючи човнів.

Тоді Юрій, порадившись з Володимиром Давидовичем, і з Святославом Ольговичем, і Святославом Всеволодовичем, із Половцями, хотіли піти на Витичівський брід. Не сміючи пустити човни повз Київ, пустили їх в озеро Дулібське, відти волочили їх берегом в Золотчу, а Золотчею ввійшли їх човни до Дніпра. Половці ж Юрієві йшли лугом. Вячеслав же й Ізяслав, з братом своїм Ростиславом, з Ізяславом Давидовичем і Володимиром, братом своїм, з городенським князем [і] з дружиною своєю, з Киянами і Чорними Клобуками порадившись, пішли сею стороною Дніпра, горою, а човни теж Дніпром. Прийшли й стали проти себе на Витичеві, коло Мирославського села. І, стоячи тут, билися за брід, з'їздячися на насадах: брали сі тих, а ті сих, і коли так стояли проти себе й Ізяслав не давав їм брести, не можна було тим на сю сторону, ні сим на ту [перейти].

Юрій же, подумавши з синами своїми, покликав до себе Володимира Давидовича, Святослава Ольговича, Всеволодича Святослава і Половців і почав їм мовити: "От, братіє, стоїмо тут, чого достоїмось? пробуймо, якби взяти у них брід Зарубський та перейти на той бік". І то улюбили всі. Юрій послав своїх синів з Половцями, а Володимир Давидович і Святослав Ольгович послали Святослава Всеволодовича, а самі стали тут, ізполчившись полками своїми. Почали переправляти свої човни коло піску, повз своєї сторони, і так переправили всі свої човни коло піску, і самі поїхали коло них берегом. Юрієві ж і Святослав Всеволодович і Половці дикі приїхали на Зарубський брід.

¹ Се місце підпало вставкам і переробкам; реставрую його приблизно.

На сій стороні був Шварно з сторожами. Ті шукали, де брести Дніпро. Половці, побачивши, що Ізяславої сторожі небагато, побрели проти них на конях, за щитами, з копіями, в бронях, так щоб і битись, і покрили Дніпро множеством війська, а Русь переїхала човнами. Шварно, то побачивши, побіг і прибіг до Ізяслава. Той послав на той час свого сина Мстислава до Угрів, через те й нетвердий був у нього брід, бо не було там князя, а боярина не всі слухають. А Юрієві сини і оба Святослави, перебрівши з Половцями Дніпро, послали до Юрія, рекли: "Ідь борзо, вже ми Дніпро перейшли, щоб не вдарив на нас Ізяслав". І Юрій з Володимиром борзо прийшов на Заруб і перебрели Дніпро.

В тім часі Вячеслав і Ізяслав, і брат його Ростислав, і Вячеслав Давидович, і Володимир Ростиславів брат, і городенський князь — всі стояли коло Івана. Тут прийшла їм вість, і пішли назад до Києва. Вячеслав, Ізяслав і Ростислав силікали свою братію і почали думати. Ізяслав з братом своїм Ростиславом в одно хотіли битися проти тих, дружина ж Вячеславова, Ізяславова і Ростиславова і всіх князів стримувала їх від того. І Кияне, а особливо Чорні Клобуки, стримали їх, рекли: "Княже, не можна тобі їхати на них! Бо ратні [вороги] наші всі на конях, і як ти поїдеш на них, він [Юрій] піде перед тобою на Русь, і тобі прийдеться, лишивши своїх пішаків, їхати за ним. А ми [Чорні Клобуки] вам, княже, так мовимо: лишть се й їдьте у свій Київ, а до нас проставте брата свого Володимира: поїдемо до своїх веж [шатрів], візьмемо вежі свої, жони свої і діти свої і що там єсть у нас і підемо до Києва. Ви будете на вечір у Києві, і ми будемо. Хочемо [готові] за отця вашого Вячеслава і за тебе [Ізяслава] і за брата твого Ростислава і за всю братію і голови положити: або честь вашу добути, або з вами тут умерти, а Юрія не хочемо!"

Вячеслав, Ізяслав і Ростислав, послухавши дружини своєї і Киян і Чорних Клобуків, вирядили брата свого Володимира на вежі з Торками і з Коуями, і з Берендіями і з Печенігами¹, а самі пішли до Треполя і там стали на ніч. Другого дня, як сонце сходило, Вячеслав, Ізяслав і Ростислав пішли від Треполя до Києва, через Борок. І так ідучи, Вячеслав і Ізяслав, не входячи до міста, стали обозом перед Золотими Воротами, коло Язини. А Ізяслав Давидович став межі Золотими Воротами і Жидівськими, проти Бориславова двору. А Ростислав з сином своїм Романом став перед Жидівськими ворітьми, і многе множество з ним: А городенський Борис коло Лядських воріт.

Кияне теж стали усіми своїми силами, на конях і піші. Поміж князями, в сей бік, стали від Вячеслава й Ізяслава [Мстиславовича] в правий бік до Ізяслава [Давидовича] і Ростислава, а від Ростислава до Ольгової могили, а вліво від Вячеслава й Ізяслава до Лядських воріт. Так стали навколо всього города, многе множество.

Під той же час і Володимир прийшов з усіма Чорними Клобуками і з вежами, стадами і маєтком їх, многе множество². Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав веліли Володимирові піти з Берендіями, з вежами і стадами їх до Ольгової [могили]. І стали вони між дебрами від Ольгової до огороду [саду] св. Івана, а сюди до Щекавиці. А Коуї, Торки

¹ Фрагменти турецьких (тюркських) племен і колін, з котрих складалась «чорноклобуцька» людність: турецькі емігранти, які піддалися під протекцію київських князів і були ними розселені по полудневій границі для охорони від половців «диких» (степових).

² Тут фраза, яка здається мені пізнішою допискою: «И велику пакость створиша, оно ратниа [неприятелі], а оно своѣ: и монастыри оторгоша [обірвали] и села пожгоша, и огороды вси поськоша».

І Печеніги стали в другий бік по тих огородах до Лядських воріт, а відти до Клова, до Берестового, до Угорських воріт і до Дніпра.

І так зробивши з себе порядок, князі і дружина і Чорні Клобуки і Кияне удумали не йти против них [неприятелів], щоб битися полком, але припустити їх до себе і тут з ними битись. І рече при тім Ізяслав: "Коли нам Бог поможе і ми від них відоб'ємось, то вони не крилаті, а перелетівши за Дніпро, таки сядуть. І як уже повернуться від нас [назад], тоді як уже нам з ним [Юрієм] Бог дасть!"

А Вячеслав рече Ізяславові і Ростиславові: "От ми, братне, доспіли [готові]! Юрій мені брат, але молодший від мене, а я старший і хотів би послати до нього і своє старшинство оправити [заявити]: коли прийдеться нам судитися перед Богом, Бог на правду зглянеться!" І сказали Ізяслав і Ростислав: "Так ти, отче, і учини, таке право [заяву]!" Вячеслав же рече мужеві своєму: "Поїдь до брата Юрія, цілуй [вітай] від мене брата, а ви, брати і сини, Ізяславе і Ростиславе, слухайте: перед вами виражаю —

Так скажи братові мойому: "Я, брате, багато говорив тобі й Ізяславові, вам обом: не проливайте крові християнської, не губить руської землі! Вас стримуючи, я не правувався за себе, що ви мене скривдили, і раз і другий, і безчестя на мені положили. Хоч полки маю, і силу маю, Бог мені дав, але я задля Руської землі і задля християн, того всього не поміяну, але вам то скажу ще: як Ізяслав іде битися з Ігорем, так мовить: "Я Києва не собі шукаю, але от отець мій Вячеслав, старший брат, я йому шукаю". Так він мовить, ідучи битись, і Бог йому поміг, але він Київ собі, та ще понад то і Туров і Пинськ у мене одібрав; так мене Ізяслав скривдив. А ти знов, брате, ідучи під Переяслав битися з Ізяславом, так мовиш: "Я Києва не собі шукаю, але от у мене старший брат Вячеслав, мені як отець, я йому шукаю!" І Бог тобі поміг, а ти Київ теж собі, та ще понад то Пересопницю й Дорогобуж у мене відібрав. Так ти мене скривдив, дав мені тільки Вишгород. Я ж за те все не правувався, задля Руської землі і задля християн, що вас стримував, але ви мене не слухаєте. І то ви не мені не додержали, що казали, але Богові!

І то ти мені мовив: "Молодшому не можу поклонитись!" Але от Ізяслав — хоч двічі відступив від свого слова, тепер, добувши Києва, поклонивсь мені і на мені честь положив, і в Києві мене посадив, і отцем мене назвав, а я його — сином. Отже, коли ти рік: "Молодшому не поклонюсь!" — то ось я старший від тебе не мало, а багато: я вже бородаст [був], а ти тільки ще родивсь! Коли ж хочеш йти проти мого старництва, так, як отее поїхав, — то за все Бог!"

І так послав.

Юрій же в той час стояв коло Василева і проти того прислав свого посла, і рече Вячеславові: "Я тобі, брате, кланяюсь! Се все справедливе, що ти мовиш: Ти мені як батької! Коли хочеш зо мною договоруватись, нехай Ізяслав іде собі до Володимира, а Ростислав до Смоленська, а ми собі самі договоримось!"

Вячеслав же рече: "У тебе синів сім, і я їх від тебе не відгоню. А у мене всього два сини: Ізяслав та Ростислав, та ще молодші. І я тобі, брате, мовлю, задля Руської землі і задля християн: їдь но собі, брате, до свого Переяслава та Курська з своїми синами! А там ще у тебе Ростов великий! І Ольговичів відправ додому! Тоді самі собі договоримось, а крові християнської не проливаймо. Коли ж ти підеш [далі] за своїм замислом, так, як пішов", — і Вячеслав, говорячи, оглянувся на святу Богородицю, що над Золотими Ворітьми, — "то та Пречиста Госпожа з Сином своїм і Богом нашим буде нас судити в сей вік і будучий". І то сказавши, відправив Юрієвого мужа".

Для скорочення поминаю даліше оповідання. Наступ Юрієвого війська відпертий Ізяславом. Після сього Юрій, одержавши відомість, що Володимирко галицький таки йде йому в поміч, відступив від Києва і пішов в напрямі галицького шляху. Се прийнято було за симптом його слабості; партія Ізяслава захотіла дати рішучу відправу Юрієві, і сим разом і київська громада, досі досить здержлива, рішила підтримати її всіма силами.

Прийнявши за свою династію Мономаховичів, кияне були дуже невдоволені династичним непорозумінням між лінією Мстислава і Юрієм: все настоювали, щоб Ізяслав знайшов порозуміння з ним. Але тепер, очевидно, компроміс Мстиславичів з Вячеславом, котрим дано сатисфакцію принципів старшинства, підняв надії на закінчення княжої усобиці рішучою перемогою Ізяслава. «Кияне рекли Вячеславу і Ізяславу і Ростиславу: „нехай ідуть усі, хто може хоч палицю в руки взяти, а коли не піде, нам його дай, ми самі заб'ємо!“ І так пішли, один від одного не відстаючи, з радістю, за своїми князями, многе множество». Настрій підтримав ще посланець від Мстислава, наспівши саме на той час з вістю, що король послав велике помічне військо, «якого ніколи не бувало, «многе множество», і воно вже перейшло Карпати. Князі рушили з усіма силами під Василів, де стояв Юрій на галицькім шляху, і тут сталась рішуча битва; оповідання про неї наводжу в цілості:

«Другого дня, в п'ятницю, як зорі почали займатись, наперед у Юрія в полку в бубни [вдарили] і в труби затрубили, і полки почали доспівати. Також і у Вячеслава і Ізяслава і Ростислава почали бити в бубни і в труби трубити і полки почали доспівати. Юрій з своїми синами, Володимир Давидович і Святослав Ольгович і Всеволодич Святослав, доспівши з своїми полками, пішли на верх Рутця. І Вячеслав, Ізяслав і Ростислав теж пішли з своїми полками проти них. І як вони були коло верху Рутця, тоді Юрій і Володимир Давидович і Святослав і Половці дикі і Всеволодич Святослав, обернувши свої полки, пішли до Великого Руту, бо не хотіли битись, але хотіли зайти за Рут і тут чекати Володимира галицького. Вячеслав же, Ізяслав і Ростислав, побачивши, що ті йдуть геть, пустили за ними своїх стрільців — Чорних Клобуків і Русь, і ті почали заїздити в зад полків, стрілятися з ними, і вози у них почали відбирати.

Побачивши се, Юрій і сини його, Володимир Давидович і Святослав Ольгович і Всеволодич Святослав, побачивши, що за Рут їм перейти не можна, бо наїздять назад полків їх і вози їх відбирають, обернулися полками своїми й стали проти них¹.

¹ Тут наступає такий епізод: «Коли стали йти до бою, Андрій почав рядити полк свого батька, бо був тоді найстарший між братією. Бачучи, що Половці стоять позаду, погнав і до них та укріпив на бій. Відти поїхав до свого полку і укріпив в той же час і свою дружину». Я думаю, що се додаток.

Ізяслав же й Ростислав пригнали до батька свого Вячеслава, ре-ли: "Ти дуже хотів добра, але не хотів його брат твій! Тепер же, отче, хочемо або голови свої положити за тебе, або честь твою добути!" Вячеслав же рече: "Братіє і сину! з роду мого не охочий я був на кровопролиття, і до сього мене довів мій брат, що ми вже на сім місці, і то Богові судити!" І, поклонившись йому, вони поїхали в свої полки. Ізяслав вїхав до свого полку і послав по всім своїм полкам таке сло-во: "Глядіть на мій полк: як вам піде мій полк, так і ви йдіть!" І так всі полки пішли проти себе, а Ізяслав перед усіма полками сам один вїхав в полки ратних [неприятелів] і зломив своє копіє. Тут рубнули його в руку і в стегно його вдарили, і через те він упав з коня¹.

Полки зійшлися, і була січа крїпка. Бог же і свята Богородиця і сила чесного животворящего хреста помогла Вячеславові і Ізяславові і Ростиславові, і побїдили тут Юрія. Половці Юрієві тоді побігли, на-віть і по стрїлі не пустивши. Потім Ольговичі, а потім побіг і Юрій з дітьми. Бігли через Рут, і багато дружини утопилося в Руті, бо був грузький. І коли бігли, одних побито, а інших взято. Убили тут Воло-димира князя, Давидовича, чернігівського, доброго і тихого. Й інших багато побили. І половецьких князів багато взяли, а інших побили.

Коли полки зійшлися, кінні і піші, а Ізяслав лежав ранений, він тут скопився, а Кияне-пішаки хотіли його вбити, вважаючи за ратного [неприятеля], не знаючи його. Ізяслав рече: "Я князь!" А один з них відкрі: "То нам тебе й треба!" І, витягнувши меч свого, почав його рубати по шолому. Був на шоломі над чудом написаний святий муче-ник Пантелімон, золотий, той ударив по ньому мечем, і так убився шолом до лоба. Ізяслав же рік: "Я Ізяслав, князь ваш! — і зняв шо-лом. І той пізнав його, і то почули багато інших і вхопили його на руки свої з радістю як царя і князя свого, і тоді крикнули всі полки: «Кирелісон!», радіючи, полки неприятельські побїдивши, а князя сво-го живого ведучи.

Ізяслав знемагав дуже від ран, бо зійшов кровію. Але почувши, що Ізяслав [Давидович] плаче над братом своїм, він переміг свою неміч, його всадили на коня, і він поїхав туди і плакав над ним, як над братом своїм. І довго поплакавши, рече Ізяславові Давидовичові: "Йо-го вже нам не воскресити! Але, брате, Бог і Свята Пречиста побїдили наших ворогів, тікають наоколо, а Чернігів що? Ти, брате, тому не стій, а нарядись: взявши свого брата, їдь до Чернігова, а я тобі поміч при-лажу, аби був ти нині до вечора в Вишгороді".

І здумавши, Ізяслав з братом своїм Ростиславом пустили з ним Романа, сина Ростиславового, придавши йому дружину. І так поїхав Ізяслав з Романом до Чернігова, взявши брата Володимира на полчи-щі [побойовищі]. І як сказали їм Ізяслав і Ростислав — до вечера бу-ти в Вишгороді, так і були. Тої ж ночі перевезлись і другого дня як-найраніше поїхали до Чернігова. Ізяслав з Романом Ростиславовичем вїхали до Чернігова і, поховавши брата свого, сам сів на столі брата свого в Чернігові.

Юрій же перебіг з дітьми Дніпро коло Треполя і їхав тою сторо-ною до Переяслава. Половці побігли до Половців, а Святослав Ольго-вич і Всеволодич Святослав перебігли Дніпро повище Заруба і погна-ли до Городка. Святослав же Ольгович був тяжкий тілом, струдився, тікаючи, і вїдти, з Городка, послав до Чернігова свого синавця Свя-тослава Всеволодича, а сам не міг їхати. Святослав же [Всеволодич] пригнав до перевозу на Десні, і тут була йому вість, що Ізяслав Да-

¹ Паралельно сьому епізодові, перед ним, тепер читається другий, де Андрій розпочинає битву в свого боку. Я думаю, що се також вставка, як і тільки що зазначена вище.

видович і Роман Ростиславович в'їхали до Чернігова. Почувши се, погнав назад, а проти стрія послав, рік: "Не їдь сюди, але їдь до Новгороду: сюди вже в'їхав Ізяслав Давидович і Роман Ростиславович". І Святослав, почувши се, побіг до Новгороду.

Володимир же галицький пішов був в поміч Юрієві, своему сватові, як той і сподівався, і як був коло Божького, тут була йому вість, що Вячеслав і Ізяслав і Ростислав побідили Юрія і Половців його побити. І як почув то Володимир, скорше завернув і пішов до Галича.

І так Вячеслав і Ізяслав і Ростислав, похваляючи Бога і його пречисту Матір і силу животворячого хреста, з честю і похвалою великою пішли до Києва. І так против них вийшли святителі з хрестами: митрополит Клим, ігумени чесні і попи і многе множество святителів¹. З великою честю в'їхали до Києва і тут, поклонившись святей Софії і святей Богородиці Десятинній, були в великій веселії і у великій любові. І так стали жити».

Інші дружинні повісті XII в. На інших дружинних, чи лицарських, повістях XII в., включених до Київського літопису, я спинюсь коротше. Їх основний світогляд, їх ідеологія приблизно ті ж, що й повісті про Ізяслава; вище подану характеристику її ідеології можна в значній мірі прикласти до всіх їх. Різниця в стилі оповідання: більше барвистим в одних, сухішим в других. Далі в суб'єктивнім освітленні авторським — більш яскравім вияві своїх симпатій і солідарності в одних або більш об'єктивнім тоні інших. Нарешті, в мірі церковно-моралістичного елемента, в декотрих дещо сильнішого, в інших цілком непомітного. Правда, ся остання різниця залежить також і від тем.

З оповідань про Всеволода Ольговича (1140—1146) я наведу кінець оповідання — класичний текст про «ряди», умови віча з князями; я вважаю, що своїм стилем, стислішим і сухішим, сей текст більше підходить до історії Всеволода, ніж до повісті про Ізяслава, що слідом дає себе відчутти:

«Всеволод, прийшовши до Києва [з походу на Галичину], розхорувавсь і послав по брата свого Ігоря і по Святослава. І був дуже хорий, і став під Вишгородом на острові. І призвав Всеволод до себе Князя і почав мовити: "Я дуже хорий! от вам брат мій Ігор, прийміть його!" Вони ж рекли: "Княже, приймемо радо!" І взяли Ігоря [з собою] до Києва, — пішов він з ними під Угорський, і скликав Князя усіх. Вони всі цілували йому хрест, кажучи: "Ти нам князь", але прийняли його зрадливо.

Другого дня Ігор поїхав до Вишгорода, і Вишгородці цілували йому хрест. Всеволод же, ще при житті своїм, послав Володислава, зятя свого, до Ізяслава Мстиславича, а до Давидовичів Мирослава Андрієвича, рік: "Чи стоїте в хрестнім цілуванні братові вашому Ігореві?" І вони рикли: "Стоїмо!"

¹ Святителі — священники, сей термін незв'язаний в кирило-мефодіївських перекладах, Соболевський вважав прикметою східноболгарських пам'яток. — Мат. і нєслѣд., с. 123. Я звертаю увагу, що ці подробиці повісті про полів з хрестами, повторюючись від часу до часу, своєю стилізацією виявляють не церковного професіонала!

На другий день Всеволод преставивсь, місяця августа 1 дня, і спрятавши тіло його положили в церкві св. мучеників [Бориса і Гліба]. Ігор же поїхав до Києва і скликав Киян усіх на Гору, на Ярославль двір. І цілували йому хрест всі Кияне. І знову зійшлися коло Турової біжниці, і післали до Ігоря, кажучи: "Княже, приїдь до нас!" Ігор же, взявши брата свого Святослава, поїхав до них, і став з своєю дружиною, а брата свого Святослава послав до них на віче. І почали Кияне складати обвинувачення на Всеволожого тивуна Ратьшу, і на другого тивуна, вишгородського, на Тудора, кажучи: "Ратьша нам знищив Київ, а Тудор — Вишгород! Тепер ти, княже Святославе, цілуй нам хрест [разом] з братом своїм: кому з нас буде обида, ви судить самі!" Святослав їм рік: "Цілую вам хрест [за себе] і за брата свого, що не буде вам ніякого насильства, а тивун ось вам в вашій волі. І, зсівши з коня, Святослав поцілував до них хреста серед віча. І Кияне, зсівши з коней, говорили: «Брат твій [наш] князь, і ти!» [як наслідник]. І на тім цілували всі Кияне хреста, і за дітей [своїх], що їм Ігореві не зрадити, ані Святославові.

І Святослав, взявши лучших мужів Киян, поїхав з ними до брата свого Ігоря, і рече: "Брате! я на тім цілував їм хрест, щоб тобі з ними бути справедливим і їх любити!"¹ Ігор же, зсівши з коня, цілував їм хрест на все, що вони бажали, і брат [його]. І поїхав [по сім] на обід. А ті [Кияне] кинулися на Ратьшин двір, грабувати його, і на мечників. Ігор послав до них брата свого Святослава з дружиною і ледве що втихомирив» (Іпат. 229).

Оповідання про Святослава Ольговича і його боротьбу з Ізяславом, фрагментами включене в повість про Ізяслава, досить подібне своїм стилем до сей повісті і відрізняється гольно своєю політичною орієнтацією (зверненою проти Давидовичів, старшої чернігівської лінії, тим часом як Ольговичі були молодшою). Автор менш здержливий в своїх судах про події і любить приплітати диявола як причину неприємних йому фактів, чого не робить автор повісті про Ізяслава. Святослава, свого героя, він дуже зручно і послідовно характеризує, не словами, а ділами, як чесного, принципіального, вірного своїм обов'язкам чоловіка. Ся зручність свідчить про неабиякий літературний талант автора, оскільки взагалі можна судити з таких фрагментів, що тільки гіпотетично виловлюються серед інших частин літопису. На взірець наведу сей невеличкий епізод, безпосередньо після побіди Ізяслава над Ігорем (1146):

«Святослав прибіг до Чернігова з малим числом дружини і послав до братів Володимира і Ізяслава [Давидовичів], рече: "Чи стоїте, браття, в хрестнім цілуванню, що сьте цілували п'ять день тому?" Вони сказали: "Стоїмо!" І рече їм Святослав: "То я вам лишаю Коснятка,

¹ В Воскрес. літописі ся мова переказана ширше: «Кому з людей буде обіда, судити їх по правді тобі самому або мені; а тивунам їх ні судити ні карати; що тивунами у нашого брата були Ратьша і Тудор, — їм не бути, а котрі будуть, — тим брати ва суд «уроком» [по таксі], а своєю волею людей [не продавати] [не збирати грошевих кар]». Про сей текст в «Історії України», II, с. 144.

мужа свого, якщо треба буде подумати між собою". А сам поїхав до Курська, людей приводити до ладу, а відти приїхав до Новгороду¹.

І почали Давидовичі радити [думати] потай від Святославоного мужа, а Косняткові, мужові Святославоному, була ся вість, що Давидовичі хочуть вхопити брата свого Святослава. І послав Коснятко до свого князя: "Княже, думають на тебе, хочуть тебе вхопити! Коли пришлють брати по тебе, ти до них не їдь!"

Лукавий бо, пронирливий диявол, не хочачи добра між братією, а хочачи прикладати зле до злого, вложив їм гадку не доходити брата Ігоря [взятого Ізяславом в полон], не пам'ятаючи свого "отецтва" [спільного роду], ні хрестної присяги, ні божественної любові, як добре жити братії одномисленно вкупі, пильнуючи свого роду. Переступили хрестну присягу і забули страх божий, послали до Ізяслава: "Ігор як тобі був злий, так і нам! держи його твердо!" А до Святослава послали, і рекли: "Іди з Новгороду до Путивля [зречися Новгороду-Сіверського], а від брата Ігоря відступи!"

Святослав же рече: "Не хочу ні волості, ні іншого нічого, тільки пустить мені брата!" Вони відказали: "Цілуй нам хрест, що не будеш просити брата, зні доходить його не будеш, а волость [тоді] держи!" Святослав же, прослезившись, рече, пославши до Юрія, до Суздаля: "Брата мені Всеволода Бог узяв, а Ігоря Ізяслав вхопив, іди ти в Руську землю, до Києва, пожалуй, добудь мені брата, а я тут, надіючись на Бога і силу животворящего хреста, буду тобі помічником!" (Іпат. 233).

Літературну манеру оповідань про події по смерті Ізяслава Мстиславича (1154), центральною фігурою котрих виступає його син *Мстислав* до своєї передчасної смерті (1170), ми пізнали по найкращому епізодові їх — історії походу на половців 1168 р.: барвистому, поетично закрашеному оповіданню (в т. II, с. 213). Його вистане для характеристики. В сю серію оповідань входить також наведена вище (с. 23) історія київського погрому, про котру я висловив свої гадки (про можливу переробку її). Від її стримано-страдальницького, як я його назвав, тону різко відрізняється повість про *другий конфлікт* київських князів з Андрієм (1172—3) — одна з найкращих речей нашої дружинної літератури. Се найбільш темпераментно, рішучо й одверто написана річ, свого роду останнє слово київської дружинності перед новим великоруським абсолютизмом, що підіймався на півночі і грозив загладю українській державності і українському лицарству. Я заповів вище повний текст сього оповідання, на жаль, урваного вложеною тут повістю про убиство Андрія. Наводжу його тут:

«Прислав Андрій до Ростиславичів, так кажучи: "Назвали ви мене собі отцем, і я хочу вам добра і даю Романові, братові вашому, Київ". Послали по Романа до Смоленська, і прийшов Роман до Києва, і стріли його з хрестами: митрополит, і архімандрит печерський і всі інші ігумени, Княне всі і братія його. Князь же Роман війшов в Київ і сів на столі батька і діда, а синові Ярополкові дав Смоленськ. І була радість всім людям від того Романового княження.

¹ Тут оповідання перебите.

[По малім же часі] ¹ почав Андрій складати вини на Ростиславичів і прислав до них Михна, так кажучи: "Видайте мені Григорія Хотовича і Степанця і Олексу Святословця, бо вони уморили брата мого Гліба, і се вороги всім нам". Ростиславичі ж того не послухали і відправили Григорія [свобідно]. [Тоді] Андрій сказав Романові: "Не ходиш ти з братією своєю в моїй волі, то йди з Києва, а Давид — з Вишгорода, а Мстислав — з Білгорода, маєте собі Смоленськ, ним поділіться!"

І дуже розжалились Ростиславичі, що він їх позбавляє Руської [Київської] землі і дає Київ братові Михалькові. Роман пішов до Смоленська, а Михайло з Торчеського ² сам до Києва не пішов, а послав туди брата свого Всеволода і синовця свого Ярополка Ростиславовича. І Всеволод сидів у Києві п'ять тижнів. Ростиславовичі ж Рюрик, Давид і Мстислав послали до Андрія так кажучи: "Брате, ми на правду назвали тебе своїм батьком і хрест тобі цілували, і в хрестнім цілуванню стоїмо [додержуємо присяги], хоча ти добра. А ти тепер вивів з Києва нашого брата Романа, а нам дорогу показуєш з Руської землі — без нашої вини. Та за всіми Бог і сила хрестна!" Андрій же відповіді їм не дав. Ростиславичі ж, нарадившись і «узрівши» [покладаючись] на Бога і на силу Чесного Хреста і молитву [свою] до святої Богородиці, в'їхали до Києва вночі на похвалу св. Богородиці, взяли Всеволода Юрєвича і Ярополка, Юрєвого внука, і Ляха Володислава і Михна і всіх бояр. Київ же браття дали Рюрикові, і князь Рюрик, син Ростиславів, вийшов до Києва з славою великою і честю і сів на столі отців своїх і дідів своїх.

Ростиславичі [ж] пішли на Михалька до Торчеського і стояли коло нього шість день, а на сьомий послали до нього і умовились так: Михалько дїстав до Торчеського Переяслав і відступив від брата свого [Андрія] і від Святослава Всеволодича чернігівського, а приступив до Ростиславичів ³. Умовився так, щоб Володимира Ярославича галицького, сестричича Михалькового, видати Ростиславичам і відправити до батька ⁴, а Ростиславичі пустять Всеволода і Ярополка і всю дружину. І Всеволода пустили, а Ярополка не пустили — "ти про нього не згадав!" Тим же походом їдучи, вигнали Ростиславичі і синовця його [Михалькового] Мстислава, і Мстислав пішов відти до Чернігова, а Михалько його не прийняв.

Андрій же ⁵ розгнівався на Ростиславичів за Григорія Хотовича, що не вчинили його волі ⁶, і, се почувши, Ольговичі зраділи. Святослав Всеволодич і вся братія його послали до Андрія мужів своїх, підбиваючи його на Ростиславичів і так кажучи йому: "Хто тобі ворог, то і нам, і ми з тобою готові!" Андрій же, послухавши їх поради, наповнивсь "високоуміям" і розгордився дуже, покладаючись на силу тілесну, огородивши себе množеством війська і розпалившись гнівом, після Михна мечника, сказавши йому: "Ідь до Ростиславичів і скажи їм: "Не ходите в моїй волі, отже, ти, Рюриче, йди до Смоленська, до брата свого Романа, на свою отчину". А Давидові скажи: "А ти йди

¹ Я вставляю в скобках тут і далі переходові слова намість «того же лѣта», що з'явилося, очевидно, при літописній редакції.

² Там він досі сидів, в полудневій Київщині.

³ Тут додано, мабуть, потім: «бъ бо тогда Рюрикъ в Киевѣ».

⁴ Перед тим встановлено звістку (мабуть, з серії галицької) про те, як Володимир, утікши від батька, попав до Михалька.

⁵ Тут, очевидно при редакції, додано при імені Андрія: князь суздальський.

⁶ Значить: ще перше ніж довідався, що зробили з його свояками.

до Берладі¹, а в Руській землі не велью тобі бути!" А Мстиславові скажи: "На тобі стоїть все, і не велью тобі бути в Руській землі!"

Та Мстислав від молодості звик нікого не боятись, тільки одного Бога пильнувати. Він звелів узяти Андрієвого посла і обстригти йому перед собою голову і бороду, і так сказав: "Іди до свого князя і скажи йому: "Досі ми тебе мали за батька з любові; коли ж ти з такими словами прислав — не як до князів, а наче до підручника і простого чоловіка, то чини, що замислив, — а Бог за всім!"

Андрієві же, як почув він таке від Михна, образ лиця його потемнів. Кинувсь на війну і був готов. Послав і зібрав своє військо: Ростовців, Суздальців, Володимирців, Переяславців, Білозерців, Муромців, Рязанців і Новгородців. І, поразувавши, знайшов їх 50 тисяч². І послав з ними сина свого Юрія, і Бориса Жидиславича воеводою, і наказав їм Рюрика і Давида прогнати з їх отчини, а Мстислава взяти, і нічого йому не робити, а привести до себе³.

Коли вони йшли повз Смоленськ, — тому що [Андрій] наказав Романові виправити свого сина з Смольнянами, Роман мусив виправити сина свого з Смольнянами і, не хочучи, виступив против братії, бо був тоді в руках його. Також і полоцьким князям усім велів іти, і туrowsьким і пінським і городенським. І, прийшовши до Ольговичів, злучився з ними проти Києва, і тут же прийшли до них Михалько і Всеволод. Ростиславичі [Андрієві братаничі] Мстислав і Ярополк, Глібовичі, і Переяславці всі. І, перейшовши Дніпро, вїхали до Києва. Ростиславичі же не зачинилися в Києві, а пішли по своїх городах: Рюрик зачинився в Білгороді, Мстислава зачинили в Вишгороді з Давидовим полком, а Давид поїхав до Галича, до Ярослава за поміччю.

Святослав же з братією і Михалько з братом Всеволодом і синовцями, зібравши Киян і Берендичів, Поросся і всю Руську землю, полками пішли від Києва до Вишгорода на рождество святої владичиці нашої Богородиці, приснодівиці Марії⁴. Було всіх князів більше двадцяти, і найстаршим з усіх Святослав Всеволодич. Він вярдав Всеволода Юрієвича і Ігоря з молодшими князями до Вишгорода. Коли вони приїхали під Вишгород, Мстислав Ростиславич, побачивши, що прийшов неприятель, ізрядив полки свої і виїхав на оболонь проти них. Обі сторони були жадні бою: стрільці їх зчепились і почали стріляти, ганяючись між собою. Мстислав же, побачивши, що його стрільці замішались серед неприятелів, зараз кинувсь до них. Рече дружині своїй: "Братіє, зложім то на божію милость і поміч святих мучеників Бориса і Гліба!" І зараз поїхав на них.

Неприятелів стояло три полки: Новгородці, Ростовці і посеред них

¹ Про значення сеї фрази («іди між безземельних князів») і взагалі про ролю Берладі — «Історія України», II, с. 521.

² Звертаю увагу читача на прегарний епічний стиль цього місця.

³ Тут наступають доволі незручно влучені рефлексії якогось укладчика літопису, очевидно: «Так наказав він Борисові Жидиславичеві і велів іти до Святослава Всеволодича, як умовились з ним і з усею братією, спокусою многолукавого диявола, що воює на християн. Андрій князь, такий розумний («умник»), у всіх ділах визначний («добль»), стратив притомність («смысль») і, не стримавшись, розпалювався гнівом — такі то й хвалькуваті слова пустив, що перед Богом стидні і мерзкі всяка хвала і гордість. Все се було від диявола, що посіває в серці наших хвалу і гордість, як Павло каже: «Гордим Бог противиться, смиренним же дає благодать». Так і збулося слово апостола Павла, що таке сказав, то потім покажемо, тут же до попереднього вернемось».

⁴ Тут, можливо, пізніша ампліфікація.

Всеволод Юрійович з своїм полком. І так Мстислав вдарив на їх полки, і потоптали середній полк, а інші неприятели обступили їх, бо Мстислав в'їхав серед них з малим числом. І так змішалися обидві сторони. І було велике замішання, гук і крик великий, і дивні гуки. Можна тут було бачити, як лопнули списи; гучала зброя і за великим порохом не можна було розглянути ні кінного, ні пішого. І так, бившись кріпко, розійшлися. Було багато покалічених, але мертвих не було багато. Такий був один бій на обolonі першого дня у Мстислава з Всеволодом, з Ігорем і з іншими молодшими людьми.

Потім прийшли всі сили; обступили весь город. І, вибігаючи з города, билися кріпко, і багато було в дружині Мстиславовій пораних і вбитих добрих [вояків]. І [так] стояли під городом дев'ять тижнів. Потім прийшов Ярослав луцький, теж на Ростиславичів, з усею Волинською землею. Він добивався собі старшинства¹ перед Ольговичами, але не поступили йому Києва. Він [тоді] ввійшов у зносини з Ростиславичами, умовився з ними про Київ і відступив від Ольговичів: піднявся і пішов від них, ізрядивши полки, до Рюрика до Білгороду.

Побачивши се, настрашилися [Андрієві присяжники], сказали: "Тепер вони, певно, сполучаться з Галичанами і Чорними Клобуками!" Полки їх стривожились і, не дочекавши світу, в великім замішанню, не можучи стриматися, побігли через Дніпро, і багато їх потонуло. Побачивши се, Мстислав похвалив всемілостивого Бога і поміч святих Бориса і Гліба, що невидимо погонили їх. Виїхав з города з дружиною своєю, і дружина його гонила і ударила о товари [обозн] їх і взяла багато полонянника. Мстислав же багато поту утер з дружиною своєю і не мало мужства показав з мужми своїми².

Ростиславичі ж положили старшинство на Ярослава і дали йому Київ. Ярослав ввійшов у Київ і сів на столі діда свого і отця свого.

Святослав же почав посилати до Ярослава з жалями, так казав йому: "Пригадай собі давнішу умову [ряд], на чім ти цілував хрест? Ти бо рік: "Якщо я сяду в Києві, то я тебе наділю; а як ти сядеш в Києві, то ти мене наділи! Тепер же ти сів еси, чи право чи криво, наділи ж мене!" Той же почав йому мовити: "Що тобі до нашої отчини? тобі ся сторона [Дніпра] не належить". Святослав же почав йому мовити: "Я не Угрин, ані Лях, ми одного діда внуки: скільки тобі до нього, стільки й мені [ми рівні в генеалогії], а як ти не стоїш в попередній умові, вільно тобі!"

І то сказавши, зійшовся з братією і поїхав наїздом на Київ. Ярослав же не зібрав братії і не посмів сам один зачинитися в Києві. Утік до Луцька, а Святослав в'їхав до Києва і сів на столі діда свого і отця свого, забравши майно Ярослава без числа. Бо без вісті наїхали і братії його не було вісті, що Ольговичі наїхали на Київ. "Заїхали" [захопили] тут і княгиню Ярославову, взяли з меншим сином, і дружину всю забрали та послали до Чернігова*. І, просидівши двадцять днів у Києві, вернувся [Святослав] до Чернігова³.

Ярослав же, почувши, що Київ стоїть без князя, пограблений Оль-

¹ Права на київське князівство.

² Тут наступає та друга рефлексія от писання, до котрої редактор відкликався вище: «Се уже сьбытсья слово апостола Павла рекша: "Возносийся смириться, а смирийся вознесеться". И тако возвратишася вся сила Андрѣя князя суздальского: совокупилъ бо бяшетъ всѣ земли. и множеству вой не бяхе числа, пришли бо бяху высокомысляще, а смиреннии отъидоша в дома своя».

³ Означені зірками слова взяті з Суздальського літопису; тут явні сліди доповнення старшого тексту, з котрого користувався Суздальський літопис, пізнішими додатками.

говичами, приїхав назад до Києва і в гніві замислив тяготу Киянам, сказав: "Навели сьє на мене Святослава, тепер промишляйте, чим викупити княгню і дитину". Ті не вміли йому чим на те відповісти, і він "попродав" [наложив контрибуцію] на весь Київ: на ігуменів, попів, черців і черниць, Латину і гостей, і позамикав усіх Киян".

Тут історія уривається; про те, як Ростиславичі, побачивши хитку позицію Ярослава, повели переговори з Андрієм, щоб вернути Київ собі, говорять лише уривкові записки: повість про смерть Андрія і замішання в землях суздальських, правдоподібно, покрила при редакції літопису оповідання про київські події¹. Перо, що описало війну Ростиславичів з Андрієм, ми пізнаємо аж в оповіданні про останні діла і смерть героя повісті Мстислава Ростиславича:

«Прислали Новгородці мужів своїх до Мстислава Ростиславича, закликаючи до Новгороду Великого. Але він не хотів іти з Руської землі, казав їм: "Не могу йти з отчини своєї і з братією своєю розійтись". Пильно бо старався він, від усього серця хочачи страдати за вітчину свою, завсіди пориваючись до великих діл, роздумуючи [про се] з мужами своїми, хочачи сповнити свій обов'язок перед вітчиною². Все розмишляючи в умі своїм, не хотів іти, але братія його і мужі його понудили його, кажучи йому: "Брате, коли зовуть тебе з честю, то йди! бо там чи не наша отчина?" Він послухав братії своєї і мужів своїх і пішов з новгородськими боярами, але се положив в умі своїм: "Коли Бог приведе мене здорового в сих днях [дасть здоров'я в найближчих часах], то ніяк не зможу я забути Руської землі".

Прийшов він до Новгороду, і стрів його єпископ з хрестами, з Новгородцями, й ігумени, і всі, ввійшовши до святої Софії, поклонилися святому Спасові і святій Богородиці, і сів він на столі діда свого й отця свого з славою і честю великою.

І коли сидів Мстислав в Новгороді Великім, вложив Бог в серце Мстиславу мисль добру піти на Чудь. І скликав він мужів новгородських і сказав їм: "Братіє, от обідять нас погані. Зглянувши на Бога і на святої Богородиці поміч, постояти б нам за себе і захистити Новгородську землю від поганих!" І люба була його мова всім мужам новгородським, і сказали йому: "Княже, коли се любо Богові і тобі, то ми готові єсьмо!"³ І зібрав усіх воїв новгородських, і порахував їх, і знайшов їх 20 тисяч числом⁴. І так пішов Мстислав на Чудську землю, і, ввійшовши до неї, стояв у ній аж до того дня⁵, воюючи по всій землі їх. І так попалив всю землю їх і, набравши полону челяддю і худобою, повернув додому, доставши від Бога побіду на поганих, зі славою і честю великою.

Ідучи ж з Чуди, ввійшов до Пскова, і забрав [арештував] соцьких з-за Бориса, свого синовця, що не хотіли його синовця Бориса. І, договорившись з людьми, пішов відти до Новгороду, і там пробув усю зиму. А на весну, здумавши з мужами своїми, пішов на Полоцьк, на

¹ Про них в «Історії України», II, с. 203 і д.

² «Хотя исполнити отечестве свое» — се слово має дуже широке і загальне значення, тут його так уважаю за найкраще віддати.

³ Порівняти подібний вступ в повісті про Мстислава Ізяславича — в т. II, с. 213.

⁴ Пор. таку ж саму фразу вище про Андрія — доказ одної руки.

⁵ Очевидно попсоване місце, мусило бути число: до «дев'ятого дня» або якесь інше.

зятя свого Всеслава. Бо дід його ходив на Новгород, узяв ерусалим церковний¹ і сосуди служební, і один погост [сільський округ] прилучив до Полоцька. Мстислав же, хотячи дійти в тім усім правди для Новгородської землі й її обідн, прийшов на Луки з військом новгородським. Почувши те, його брат Роман у Смоленську послав свого сина Мстислава до Полоцька в поміч його зятєві, а до брата свого Мстислава послав мужа свого, так кажучи: "Від нього [Всеслава полоцького] тобі нема обіди, а коли йдеш на нього, то перше тобі піти б на мене!" І він, не хотячи «вередити серця» братові своєму старшому, вернувся до Новгорода.

І напала на нього болізнъ сильна, сила слабла, і язык відбирало. І поглянувши на дружину свою і на княгиню і зітхнувши з глибини серця свого, прослезився й почав їм говорити: "От я поручаю дитину свою, Володимира, Борисові Захаровичеві, і з тим, з волюстю, віддаю на руки братові Рюрикові і Давидові, а про мене — як Бог рішить!" І так, поручивши дітей своїх братії своїй і знявши руки до неба та зітхнувши з глибини серця, він прослезивсь і віддав душу свою в руці божі. Преставився ж Мстислав син Ростиславів, внук великого князя Мстислава, місяця юна в 13, на святої мучениці Акиліни, в день п'ятничний, взявши причастя на святої літургії. І так, спрятавши його тіло з честю і з благохвальними піснями і кадилами благовонними, Ілля єпископ і всі ігумени положили його тіло в тім гробовці, де лежить Володимир, син великого князя Ярослава Володимировича².

І плакалась по нім вся земля Новгородська, найбільше ж плакались по нім ліпші мужі новгородські, і так говорили плачучись:

"Уже не можемъ, господине, поѣхати з тобою на ниню землю, поганыхъ поработити во область Новгородскую!
Ты бо много молвѣяше, господине нашъ, хотя на всѣ стороны поганья. Добро бы нынѣ, господине, съ тобою умерети, створшему толикою свободу Новгородцемъ отъ поганыхъ!
Якоже и дѣдъ твой Мъстиславъ свободил ны бѣше отъ всѣхъ обидъ, ты же бѣяше, господине мой, сему поревноваль и наслѣдилъ путь дѣда своего.
Нынѣ же, господине, уже к тому не можемъ тебѣ узрѣти!
Уже бо солнце наше зайде ны, и во обидъ всимъ остахомъ!"³

І так плакало над ним все множество новгородське: багаті і бідні, нищі й убогі і чорноризці, бо він був милослив до всіх нищих, і так розійшлись до домів своїх.

Сей же благовірний князь Мстислав син Ростиславів зростом був середній, лицем гарний, всіма добрими прикметами прикрашений і благонаравний. Мав любов до всіх, а особливо до милостині був пильний. Монастирі наділяв, черців потішав і всіх ігуменів потішав теж, з любов'ю приймав і брав у них благословення. І мирські церкви наділяв, попів і весь святительський чин честю достойною шанував.

Був кріпкий на війну, все поривавсь умерти за Руську землю і за

¹ Дарохранительня, циборій.

² В оригіналі ся фраза стоїть не на місці, серед плачу, можливо дописана була потім, на маргінезі.

³ Іпат., с. 413. Се прототип плачу Волинського літопису по Володимирі Васильковичу, наведеного в т. I, с. 117. Розваживши справу, я не маю більше сумніву, що плач над Мстиславом являється типовим українським дружним плачем, бо се оповідання, очевидно, писано «руським» пером, не новгородським, хоч плач вложено в уста новгородців. З огляду на сю стилістичну вартість наводжу його в оригіналі.

християн. Коли бачив як християн половять погані, так говорив дружині своїй: "Браття, не майте нічого в умі своїм [не вагайтеся]: коли тепер умрем за християн, то очистимося з гріхів своїх, і Бог нашу кров оцінить як мучеників. Коли Бог дасть милость свою — слава Богу! Бо хоч нині умremo — однаково умremo [колись]". І так кажучи, піддавав відвагу воякам своїм, і так від усього серця бився за вітчину свою. А був любий до дружини: майна не жалував, не збирав золота ні срібла, але давав дружині своїй або призначав за душу свою.

І [так] приложивсь до отців і дідів своїх, віддавши спільний довг, котрого не втекти ніякому родженому.

Не було в Русі такої землі, котра б його не хотіла, не любила, бо він завсіди поривався на великі діла, але преставивсь молодим. І, почувши про преславлення його, браття дуже сумували, і плакала-ся по нім уся земля Руська, не можучи забути "доблесті" його. І Чорні Клобуки не можуть забути "приголублення" його».

Се закінчення, так само як і початок оповідання, ясно показує, що писалось воно людиною, яка жила всіма інтересами «Руської землі» в тіснішій розумінні. Хоча, як бачимо, останні діла Мстислава були зв'язані з Новгородом, очевидно, не новгородець писав його: інтереси автора всі коло Києва, і очевидне його бажання оправдати покійного перед київськими кругами, що він, такий популярний на «Русі», покинув її для Новгорода. Бодай по смерті, сими інтимними намірами повороту при першій можливості назад, хоче він зв'язати покійного «господина» з його «вітчиною». Се зв'язує отсе оповідання з повістю про війну 1173 р., котрої найяскравішою фігурою виступає той же Мстислав як найкращий представник українського лицарства і найбільш популярний між дружиною і Чорними Клобуками князь, проповідник неустанної боротьби з степовим поганством — сеї провідної ідеї українського лицарства (так само як вона і на заході, в огнищу тамошнього лицарства, у Франції, остаточно скристалізувала ідеальний зміст лицарства). Звертає на себе увагу гаряче висловлена тут ідея посвячення вітчизні, страждання для неї, смерті за неї як найвищої цілі життя, і запалу до «великих діл» лицарських, воєнних, якнайкращого змісту, який може людина вложити в своє життя. Як ідеологія українського лицарства, незвичайно яскраво і сильно відбитого в тих небагатьох словах, ся коротка повість не має нічого собі рівного в нашій старій письменстві і з сього погляду варта особливої уваги.

Серія оповідань про походи на Половців 1183—1193 рр. найбільше зв'язна з повістю про похід Святославичів 1185 р.— літописної паралелі «Слова о полку Ігоревім». Вона багато разів аналізувалась, порівнювалась з стилем і манерою «Слова» і дає поняття про всю серію, особливо коли

лишити на боці побожні міркування, вложені в уста Ігореві в неволі (може бути, додані або розширені при пізнішій редакції, так само як в Суздальській збірці).

Оповідання про галицькі події зв'язуються в прагматичну, суцільну повість, особливо під рр. 1188—1190. Оповідання про смерть Ярослава притикає безпосередньо, але оповідання про побожні його настрої перед смертю не дуже відповідає загальному тонові дальшого оповідання, і може бути, що тут треба покласти на рахунок пізнішої редакції — бодай дещо. Історія родинної трагедії Ярослава, під р. 1173, хоч відділена кільканадцятьма роками, в котрих нема нічого спеціально галицького, по змісту належить теж сюди, і може бути, що в своїм джерелі вона була прагматично зв'язана з тою усобицею, яка потім відігралась на ґрунті тих родинних відносин. Тому подаю її тут теж як вступну частину:

Вибігла княгиня¹ з Галича до Ляхів з сином Володимиром, і Константин Сірославич і багато бояр з нею. Були там вісім місяців. І почали посилати до неї Святополк та інша дружина, закликаючи назад: "А князя ми вхопимо!" Володимир же послав до Святослава Мстиславича, просячи у нього Червна: "Там сидячи, буде мені добре посилати до Галича, а як сяду в Галичі, верну тобі твій Бужськ і три городи додам до нього". Святослав йому дав і хрест цілував, що буде помагати. І Володимир з матір'ю пішов до Червна. І перестріла його вість від Святополка з Галича: "Приїзди скоро, ми вхопили твого батька, приятелів його Чаргову чадь побили, а ворог твій Настаська — от тобі!"

Галичане, наложивши огню, спалили її, сина її послали в заслання, а князя водили до хреста, аби жив з княгинею по правді. І так уладилась. [Але другого року]² вибіг Володимир³ до Ярослава до Луцька і той обов'язався йому доходити волості. Ярослав галицький послав до Ляхів і привів їх в поміч собі: дав їм 3000 гривень срібла. Спалив два городи [луцької волості] і почав посилати до Ярослава: "Пусти до мене сина, інакше піду на тебе війною". Той злякався спалення своєї волості і відправив Володимира до Михалька, до Торчеського, з його матір'ю, бо Михалько був брат Ользі княгині. Відти покликав його тесть Святослав до Чернігова, з тим щоб відправити до Суздаля, до Андрія, і не пустив його [Михалько]⁴.

[Потім, р. 1187]⁵ преставивсь [умер] Ярослав, місяця октябрю в 1 день, а другого дня положено його в церкві святої Богородиці. Він був князь мудрий, язиком мовний і богобойний, по чужих краях поважаний і славний полками [військом]: коли де-небудь була йому обіда, то сам з своїми полками не ходив, а послав з воеводами. Землю свою привів до ладу, велику милостиню роздавав, любив «странних» [про-

¹ Слово: «Ярославляя» приписано на боці, с. 383. Се була донька Юрія, сестра Всеволода суздальського.

² Се додаю замість «в тоже лѣто», очевидно доданого потім (с. 388).

³ Тут і нижче, мабуть, пізніший додаток: «сынъ Ярославль галичского князя».

⁴ Як потім Ростиславичі взяли його від Михалька і відправили до батька — див. вище.

⁵ В літописі знов «тогоже лѣта», с. 441.

чан], бідних годував, любив чорноризький чин і честь йому віддавав по силі своїй. У всім ходив по закону божому, сам доглядав церковного порядку і в добрім ладі держав крилос.

Перед своєю смертю в тяжкій хоробі почув свою слабкість і скликав мужів своїх і всю Галицьку землю, покликав крилошан і монастирі, і старців, сильних і худих, і так з плачем говорив до всіх: "Отці, браття і сини! От я вже вихожу з сього світу марного і йду до Творця свого. Согрішив я більш усіх, як ніхто інший не согрішив! Ви же, отці і братя, простіть і одпустіть!" І так плакався три дні перед усіми крилошанами і перед усіма людьми. І велів роздавати своє майно монастирям і старцям, так роздавали по всьому Галичу три дні і не могли роздати.

І так говорив він мужам своїм: "От я з одною своєю худою головою ходячи, утримав всю Галицьку землю. А віддаю своє місце Ольгові, меншому своему синові, а Володимирові даю Перемишль". І на тім перевівши умову між ними, поприводив до хреста Володимира і мужів галицьких в тім, що він не буде відбирати Галича від брата. Бо Олег був син Настаськи і був йому милий, а Володимир не ходив в його волі, тому й не дав він йому Галича.

По смерті ж Ярослава було велике замішання ["мятеж"] в Галицькій землі. Мужі галицькі, здумавши з Володимиром, переступили хрестне цілування і вигнали Олега з Галича. Олег утік відти до Вручого [Овруча], до Рюрика, а Володимир сів у Галичу, на столі діда свого і отця свого.

[Але]¹ княжачи в Галицькій землі, був Володимир охочий до многого пиття, і думи не любив з мужами своїми. І взяв жінку у попа і поставив її у себе за жінку, і родились у неї два сини. Роман же Мстиславич володимирський посватався з ним і видав доньку за його старшого сина. А се довідався, що мужі галицькі не добре живуть з своїм князем, за його насильство, бо де улюбив чюю жінку або доньку, забирав силоміць. Отже, Роман, не криючись, почав послати до галицьких мужів, підбиваючи їх на князя, щоб його прогнали, а [Романа] прийняли б на княження.

Мужі галицькі пристали на Романів замисл і, зібравши полки свої й утвердившись хрестом [присягнувши на хресті], повстали на князя свого. Та не сміли його ні вхопити, ні вбити, бо не всі були в тій "думі" [змові]: боялися приятелів Володимирових. Отже, здумавши послали до свого князя [з таким]: "Княже, ми не на тебе повстали, а не хочемо кланятись попаді, тільки хочемо її вбити, а ти де хочеш, ту за тебе висватаємо!" Се ж вони сказали, знаючи, що він попаді не дасть, отже, щоб прогнати його, син йому пригрозили. І він, злякавшись, забрав золота і срібла багато з дружиною, і жінку взявши і двох синів, поїхав на Угри до короля.

Галичане ж відібрали у Володимира Романівну Федору і послали по Романа. Роман віддав Володимир братові Всеволодові, зовсім, і хрест йому цілував: "Більш мені Володимира не потрібно". І вїхав Роман до Галича і сів в Галичі княжити.

А Володимир прийшов до короля, і король узяв Володимира і з усіма полками пішов на Галич. І Роман, почувши, що король уже за Горою і не можучи проти нього стати, утік: забрав весь добиток [майно] Володимирів і втік з Галичанами з Галича до Володимира. Але тут, в Володимирі, зачинився перед ним брат Всеволод. [Роман] сам пішов в Ляхи, а жінку з Галичанками відправив до Овруча, на Пінськ. Але в Ляхах Романові помочі не було і він пішов до тестя свого Рюрика, з тими мужами, що його були увели до Галича.

¹ В оригіналі тут новий рік для звісток цілого літопису, с. 444.

Король же в'їхав до Галича, але дав весь наряд [управу] Галичанам, і посадив в нїм сина свого Андрія, а Володимира забрав з собою назад на Угри, неволею, забравши від нього добуток, і всадив його з жінкою до вежі. Зробив се король великий гріх, бо цілував хрест Володимирові, але Бог визволив його [Володимира] від такої біди.

Роман же випросився від свого тестя Рюрика на Галич, рік йому: "Ведуть мене Галичане до себе на княження, пошли зо мною свого сина Ростислава". Рюрик виправив з ним свого сина і воеводу Славна Борисовича. Роман же наперед послав воїв під Пріснеськ [вар. Пліснеськ], щоб заїхали наперед Пріснеськ. Вони зачинилися [там], а Угри і Галичане їх заїхали: декотрих забрали, інші повтікали. Почувши то, Роман відправив шурина додому, а сам поїхав в Ляхи до Казимира. З Ляхів прийшов під Володимир, і не пустив його брат до Володимира. Роман прийшов до брата з Ляхами, з Мешком, вуєм своїм. Не добився нічого і пішов до свого тестя Рюрика. Рюрик дав йому Торческ, а на брата його, на Всеволода, наслав з погрозою. Всеволод побоявся Рюрика і відступив Володимир братові Романові. Роман поїхав до Володимира, а Всеволод до Белза.

Галицькі ж мужі післали до Ростислава Берладничча¹, закликаючи його до себе на княження до Галича. Він, то почувши, зрадів і випросився від Давида, бо Давид його прийняв був до себе. Поїхав борзо з Смоленська і, приїхавши на Галицьку Україну², взяв два галицькі городи, і відті пішов на Галич, згідно з їх замислом.

Але мужі галицькі не були всі в одній мислі: чії сини та брати були у короля, ті міцно тримались королевича. А король під той час прислав синові в поміч багато угорських полків, боячися князів руських. Отже, коли королевич і воеводи угорські почули, що Ростислав їде на Галич, по змові з галицькими мужами, королевич, не довіряючи їм, почав їх водити до хреста. Праві цілували, нічого не знаючи, а винуваті — стережучись Угрів.

Ростислав же прийшов під полки галицькі з невеликою дружиною, не знаючи їх "лесті", але покладаючися на те, як вони обіцяли: тільки побачуть його полк, зараз відступити від королевича. Було ж в його полку і кілька мужів галицьких, що приїхали, сі, побачивши хитрість своєї братії, підпустили їх під свій полк і відступили від нього. Тоді дружина його сказала: "Княже, бачиш тепер їх хитрість! їдь собі геть!" Він же рече: "Браття, ви знаєте, на чім вони мені цілували хрест! Коли ловлять моєї голови, то Бог їм судить то і той хрест, що вони мені цілували; а я не хочу блудити по чужій землі, хочу голову свою положити в своїй отчині!" І, сказавши се дружині своїй, рушив на галицькі полки. Полки ж галицькі й угорські, окруживши, збили його з коня і, взявши тяжко раненого, ледве живого, понесли його до Галича. Галичане ж схвилювались, хочаби відібрати його від Угрів і прийняти собі на княження. Угри ж, побачивши то, приложили до ран зілля смертне, і від того він умер. Положили його в монастирі, в церкві св. Іоана, і прилучивсь він до дідів своїх і до отців своїх.

Угри ж, дізнавши "лесті" галицької, що Галичане шукають князя руського, почали у всім насильство їм діяти: у мужів галицьких почали відіймати жінок і доньок на постіль до себе, коней ставити в божницях і в хатах і інших насильств багато робили. Галичане ж почали дуже тужити і сильно каялись, що прогнали князя свого.

[Того ж року]³ утік Володимир Ярославич з Угор, з вежі ка-

¹ Володимирового брата в других.

² «Ко Украйнь галицькой».

³ Се теж редакторський додаток, мусило бути щось інше: «під той час», «тоді», абощо (с. 448).

м'яної, де його держав король з його попадею і двома дітьми. Поставлене було йому шатро на вежі, і він, порізавши шатро і звивши собі вузівку, спустився з дітьми долів. Потім сторожі його два були йому прихильні і допровадили його до землі Німецької, до царя німецького. Цар же, довідавшись, що він сестричич великому князеві Всеволодові суздальському, прийняв його з великою любов'ю і з великою честю. Суздальський до нього мужа свого і послав його до Казимира, в Ляхи, велячи йому добути йому Галич, як він того бажав. Бо [Володимир] прирік давати цареві по 2000 гривень срібла щороку. Казимир же, поставивши до нього свого мужа, Міклая, послав його до Галича.

Галицькі мужі стрінули його з великою радістю [як] свого князя і дідача, а королевича прогнали з землі своєї. На Спасів день сів Володимир на столі діда свого й отця свого. І послав до свого уя Всеволода до Суздаля, благаючи його: "Отче господине, утримай Галич пради мені, а я божий і твій з усім Галичем — в твоїй волі есмь завсіди!" Всеволод же суздальський обіслав всіх князів і короля в Ляхах, водив їх до хреста щодо свого сестричича, що вони Галича не шукатимуть під нім ніколи. І Володимир утвердився в Галичі, і ніхто з того часу не виступив проти нього».

Закінчення сеї повісті, як бачимо, виявляє руку «суздальської орієнтації» — автора чи редактора, се вже тяжче сказати.

З серії оповідань про інтригу Всеволода суздальського, на котрій замикається Київський літопис видубицької редакції, я наведу першу частину, яка розповідає про смерть Святослава, перехід київського стола до Рюрика і зв'язані з тим події (рр. 1194—5):

«Скликав Святослав свою братію: Ярослава, Ігоря і Всеволода — і почав з ними радитись, хотячи [йти] на рязанських князів, бо була у них суперечка за волості. І послали до Всеволода до Суздаля, просячи його [згоди] на похід на Рязань. Всеволод же їх волі не вволив і повернув Святослав з Карачева, з Юрієвого дня. Іхав літом на саях, бо кинулось йому шось на ногу, а Десною пішов насадами [човнами]. Прийшовши до Києва, поїхав Святослав до Вишгорода, в п'ятницю, поклонитися святим мученикам. Ввійшов до церкви, з слізьми цілував святий гріб, потім пішов до батьківського гробівця і хотів своїм звичаєм туди. Але що піп з ключем одійшов, Святослав, не діждавшись, поїхав, невдоволений в умі своїм, що не поклонився батьковому гробові. І так приїхав до Києва. В суботу поїхав до св. мучеників, до тої церкви, що у святого Кирила [батьківської фундації], свою останню службу приносив, в неділю ж, на празник [Бориса і Гліба], не міг [уже] поїхати з Нового Двора, а тут і празнував празник святих мучеників. Другого дня, в понеділок, прийшла йому вість від сватів, що йшли брати внуку Святославову, Глібівну Єфимію, за царевича, і Святослав послав проти них мужів київських. Сили його все більше слабли і язик «отемнівав», і він, прокинувшись, сказав до княгині своєї: "Коли буде, — рече, — святих Маковеїв?" Вона ж відповіла: "В понеділок". Князь же рік: "О, не діжду я того!" Батько бо його Всеволод в день св. Маковеїв пішов к Богові. Княгиня, міркуючи, що якесь видіння бачив князь її, стала питати, але він не сказав їй, рече: "Я вірую в одного Бога". Велів себе постригти в черці і послав по свата Рюрика.

І преставився місяця юля [25] князь Святослав, мудрий, в заповідях божих ходивши, чистоту тілесну пильнувавши, чорноризький і ерейський чин любивши, нищих милувавши. І положили його у св. Киріяда, в його батьківським монастирі. Князь Рюрик поїхав до Києва, і вийшли йому назустріч з хрестами митрополит і ігумени всі, і Кияне всі від малого до великого, з радістю великою. Рюрик же, ввійшовши до св. Софії, поклонився святому Спасові і св. Богородиці і сів на столі діда свого і отця свого, з славою і честью великою. І зраділа вся Руська земля з княження Рюрикового: Кияне, християне і погані. Бо всіх він приймав до себе з любов'ю, і християн і поганих, і не одгонив нікого.

В літо 6703¹ після Рюрик по брата свого Давида, до Смоленська, і казав йому: "Брате, zostались ми старші з усіх в Руській землі. Приїдь до мене до Києва: які будуть [справи до] думи про Руську землю і про братію нашу — Володимирове плем'я, то все порішимо, і [притім] самі здорові побачимось". І пішов Давид з Смоленська човнами з Смольнянами, і прийшов до Вишгорода в середу русальної неділі. І покликав його Рюрик на обід; Давид приїхав до брата Рюрика на обід, і були в любові великій і веселію многим. І, обдарувавши багатьма дарами, відправив його. Потім позвав його до себе на обід до Білгорода братанич його Ростислав Рюрикович. Давид приїздив до Білгорода, і тут були в веселію великим і любові многій, і Ростислав, обдарувавши дарами многими, відправив його.

Давид же [теж] позвав до себе на обід брата свого князя Рюрика і дітей його, і тут були в веселію і любові великій, і, обдарувавши брата свого Рюрика дарами многими, Давид відправив його. Потім позвав Давид на обід усі монастирі, і був з ними "весел" [підохочений], і роздавав сильну милостиню їм і нищим, і відправив їх. Потім покликав Давид усі Чорні Клобуки, і обдарував їх дарами многими і відправив їх. Кияне ж почали звати Давида на пир, подавали йому велику честь і многі дари. Давид же й собі запросив Киян на обід, і був з ними в веселію многим і в любові великій, і відправив їх.

А з братом своїм Рюриком постановив умови в усіх справах про Руську землю і свою братію, Володимирове плем'я, і пішов Давид до свого Смоленська.

Сподіваюсь, що ся чимала вибірка взірців, наведених мною, оправдує мою пропозицію трактувати ці історичні оповідання XII в. як окремий літературний рід, виділивши його з-під загальної категорії «літописання», яка так мало говорить нашій уяві вже через саму свою загальність. Вилучивши ці оповідання, писані з становища княжих та дружинних інтересів, з літописної мішанини — церковних та монастирських записок та різних релігійно-моралістичних додатків, котрим їх, подекуди цілком явно і очевидно, прибрала рука церковника-книжника, щоб перетворити ці лицарські повісті в душеспасенне книжне почитання, видушивши церковну мораль з сих коромол і бійок за «часть» і «честь», ми дістаємо цілком ясний ряд оповідань, зазначених літературною індивідуальністю їх авторів, і певну ка-

¹ Очевидно, тут знов-таки пропала первісна фраза (с. 458).

тегорію творчості, котра вспіла протягом століття виробити певну спільність стилю й ідеології.

Коли, напр., порівняти повість про Ізяслава, з її широким, свобідним, непримушеним стилем, багатими деталями, многословними промовами, з сим останнім оповіданням про смерть Святослава і гостину Давида в Києві, з її біднішим висловом, перевагою стереотипових фраз, повтореннями, наче взятими з якої-небудь «казки з повтореннями», ми ясно бачимо різниці в літературній манері авторів. Пошукавши в сім напрямі пильніше і детальніше, аналізуючи лексикку і фразеологію різних серій оповідань, правдоподібно, вдається представити досить докладно стиль і манеру різних авторів, далеко повніше і певніше, ніж се я зробив в сїм огляді, шкорше для прикладу, щоб дати заохоту студіям в сїм напрямі, а не доходячи до кінцевих результатів. Навіть при простім читанні впадають в око різниці вислову різних повістей, як я назвав сі серії, напр., в повісті про Ізяслава ми все стрічаємо технічний вираз: «исполчи полкы», а в повісті про Мстислава Ростиславича: «изряди полкы» і т. под.

Але поруч того, і ще виразніше, виступають певні спільності всіх сих оповідань, сї дружинно-лицарської літератури, які об'єднують її в одну яскраву цілість. Вони виступають як у фразеології, в певних «загальних місцях» — отих різних «вїхав до Києва і сів на столі діда і отця», стріло нового князя духовенство «з хрестами», зібрались князі «в любові й веселії» і под., — так і в провідних ідеях княжої та дружинної ідеології, лицарської моралі, з котрою досить слабо гармонізують побожні фрази з ходячого церковно-релігійного запасу. Ся спільність походить передусім, очевидно, з того стилю мови і вислову, який виробився в дружинних кругах, набрав своєї лицарської фразеології. Але, без сумніву, відбилися тут і літературні впливи.

Насамперед безперечні дуже сильні запозичення з дружинної поезії, які, напр., виступили перед нами з порівняння літописної повісті про похід на половців Мстислава Ізяславича з «Словом о полку Ігоревім» і з тих різних відблисків героїчного епосу (напр., пісень про Боняка), котрі вже були вище принотовані ¹. Цілком певно, що коли б ми мали перед собою більше тих героїчних епопей, ми б бачили на кожнім кроці, як виведені в тих літописних оповіданнях особи рухаються і говорять по епічних взірцях і як самі сі оповідання сповідають словами і ситуаціями героїчного епосу.

¹ Т. II, с. 211—2, 213, 229.

Поруч того були впливи також і самої дружинної прози: старших повістей на творчість молодшу. Тільки ми при нашій стані матеріалу мусимо завсіди рахуватися з можливістю, що повторення в повістях молодших загальних місць з повістей старших можуть бути й безпосередніми відгомонами утертих фраз поетичних. Коли, напр., фразу «много пота утер» ми стрічаємо в фрагменті про Мстислава Вел., а потім в повісті про Мстислава Ростиславича, або «ломъ копѣйный и звукъ оружийный, отъ множества праха не знати ни конника на пѣщца» сеї повісті повторюється в повісті про Батиїв погром («ломъ копѣйни и щитомъ скѣпанье, стрѣлы омрачиша свѣтъ») ¹, то тут така ремінісценція поетичного «загального місця» майже очевидна. Але те ж може бути і в багатьох інших, менше замітних випадках.

В кожному разі певна одність настрою і стилю об'єднує сю галузь нашої старої літератури і відмежовує її цілком виразно від літератури релігійно-моралістичної. Коли навіть полишити на рахунок авторів сих повістей деякі релігійно-моралістичні прикраси і навіть епізоди (в тім роді як передсмертна сповідь Ярослава галицького), котрі не мають таких виразних познач інтерполяції, як інші, зовсім безсумнівні додатки,— ми все-таки бачимо виразно, як механічно прилучаються вони до того, що властиво становило зміст і нерв оповідання. На вище поданім розборі оповідань про смерть Ігоря Ольговича (с. 15 дд.) можна було бачити яскраво, як різко розходилися ці дві літературні течії: релігійно-агіографічна та моралістична, з одного боку, дружинно-героїчна, або військово-лицарська — з другого. Так само показували се різні додатки, наведені вище, яка глибока різниця лежала між літературою церковно-релігійною і сею світською, тільки декорованою на церковну. Так, як герої, що виступають в сих повістях, не вважаючи на вічні фрази про покору божій волі, божий суд і посмертну заплату, з усею безпосередністю своїх, не зрушених рефлексіям вдач, з самозабуттям віддавались скороминущому моменту, зриваючи з нього «свою часть» і «свою честь» і не думаючи про згідність своїх вчинків з церковною мораллю,— так і автори сих повістей, будучи церковно вишколеними, але цілком світськими по вдачі й інтересам людьми, дуже мірну частину віддавали новому Богові, а всю увагу, весь інтерес, всі симпатії лишали тим справам, за котрі «покладали свої голови» їх герої.

Де знаходились вони, такі автори, речники княжих та дружинних інтересів? Чи таки в монастирях, фундованих

¹ Іпат., с. 218, 392, 522.

династіями, між колишніми мужами-боярами тих князів, що потім ішли на спокій до сих монастирів своїх патронів князів? Чи між монахами з професії, які старались тим прислужитись своїм патронам-добродіям, списуючи з їх слів, в їх освітленні, їх діла? Чи між ближчим оточенням сих князів і бояр, між двірськими попами, між клириками-секретарями, дяками і под.? Чи, нарешті, між самою дружиною бували настільки книжні й охочі до письменства люди, що вони списували діла, котрих учасниками й свідками були?

На се, на жаль, ми не знаходимо скільки-небудь виразних вказівок ні в самих повістях, ні поза ними. В старому київському літописі один з його редакторів (можливо таки сам ігумен Сильвестер), з нагоди смерті тисяцького Яна Вишатича, записав, що він чув від нього багато оповідань, «многа словеса», котрі й повписував до свого літописця («яже вписахъ в лѣтописецъ»). Се автентична вказівка на те, якими дорогами заходили до монастирських літописців оповідання, взяті з уст визначніших бояр і князів. Але вони могли списуватись і поза монастирями, тільки потім попадаючи в руки якогось літописця з професії, підпадали різним змінам і препаратіям, комбінуючися з різним матеріалом, як то ми бачили, власне, на Київському літописі XII в. Нижче в сій книзі в авторі волинської повісті про Володимира Васильковича ми побачимо, з усякою правдоподібністю, прибічного княжого писаря. Се кидає світло на всю сю літературну течію взагалі.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в. Київський літопис видубицької редакції заховав нам найбільшу і найкращу частину дружинної, лицарської літератури, яку маємо; але се, очевидно, тільки невелика частина. Розуміється, література ся не скінчилась там, де замкнув свій відпис незвісний нам видубицький книжник. Літописання в Києві продовжувалось в тих же напрямках, які зазначилися в XII в., і хоч від XIII століття не зосталось для нас такої місцевої збірки, яку маємо для XI і для XII в., але в компіляціях північних, а почасти і в галицько-волинському літописі маємо деякі останки повістєвої літератури, що служить безпосереднім продовженням писань XII в. Тільки як з XII віку ми сей київський матеріал в північних збірках — в Суздальському літописі мніха Лаврентія і в пізніших московських зводах — мали переважно тільки в витягах, конспективних переповідженнях, так і київські, взагалі українські повісті XIII в. маємо в них переважно в формі таких же конспектів і ними мусимо вдовольнитись, наскільки не маємо новіших записів.

Так історія української усобиці, роздмуханої Всеволодом суздальським, перервана в видубицькій редакції Київського літопису похвалою Рюрикові, продовжується в Суздальському літописі такими записками, вповні аналогічними з витягами з київських записок XII віку, котрі ми там читали під попередніми роками:

«Повстав Рюрик на Романа й привів до себе Половців до Києва, збираючись іти до Галича на Романа. Але Роман випередив його і, зібравши полки галицькі й володимирські, в'їхав до Руської землі. [Тоді] й Володимирічі [Рюрикові свояки], відступивши від Рюрика, поїхали до Романа, і Чорні Клобуки, зіоравшись всі, їхали до Романа, і з усіх городів руських люде їхали до Романа. І з усіма полками своїми Роман наборні пішов до Києва; княгне відчинили йому подільські ворота, в Коширевім Кінці, і він в'їхав на Подолля і послав на Гору до Рюрика і Ольговичів, Водив до хреста Рюрика і Ольговичів, і сам їм хрест цілував. Відправив Рюрика до Вручого, а Ольговичів за Дніпро до Чернігова, а в Києві Роман посадив Інгваря Ярославича.

Тої ж зими ходив Роман князь на Половців, і взяв вежі половецькі, і привів полону багато, і душ християнських відполонив від них множество, і була радість велика в землі Руській. [Але] місяця генваря в 2 день, на пам'ять св. Сильвестра папи римського, взято Київ Рюриком і Ольговичами і всюю землею Половецькою. Бчинено велике зло в Руській землі, якого не було над Києвом від охрещення Руської землі. Були бо напасті і взяття, але не такі, як тепер се зло сталося. Не тільки одно Подолля взяли й попалили, але й Гору взяли, митрополію св. Софії пограбували і Десятинну Богородицю пограбували, всі монастирі. Ікони пообдирали, а інші забрали, і честні хрести, і святі сосуди, і книги, і одежі блаженних давніших князів, що повішали були на пам'ять по собі в святих церквах,— все то взято в полон. Черців і черниць порубали, попів також: старих, сліпих, хромих, слабих і хорих—всх поскили, а молодих черців і черниць, попів і попадей, Княн і доньок та синів їх—всх повели іноплеменники до себе в вежі. Взяла тоді дружина Ростислава Ярославича Мстислава Володимиріча й повела до себе до Сновська.

Іри кінці ж року, феврала в 16 [день], приходив під Вручий Роман до Рюрика, відводячи його від Ольговичів і Половців. Цілував Рюрик * вел. кн. Всеволодові і синам його Константинові та його братам... В літо 6712 прислав Роман мужа свого до в. кн. Всеволода, просячи за Ольговичів, аби прийняв їх в мир і до хреста привів; в. кн. Всеволод послав мужа свого Михайла Борисовича, і він водив Ольговичів до хреста, а Ольговичі послали мужів своїх, і ті водили Всеволода до хреста, а Романа на Русі. І настав мир.

В літо 6713 ходили руські князі на Половців: Рюрик київський, Ярослав переяславський, в. кн. Всеволода син, Роман галицький Мстиславич і інші князі. Була тоді люта зима, і Половцям була велика тягота, наслана на кару од Бога. І взяли руські князі багато полону, і зайняли їх стада, і вернулись додому з великим полоном. І була радість велика всім християнам Руської землі, тільки диявол був сумний, що не хоче добра народові християнському. В Треполі з'їхались Рюрик і Роман, Ростислав приїхав, бувши у свого шурина в Переяславі, і тут були переговори про волості [відповідно тому], хто що послужив Руській землі [«терпель за Руською землею»]. І диявол учинив велике замішання. Роман ухопив Рюрика і відіслав до Києва і постріг в ченці, також жінку його і доньку його [свою жінку давнішу], котру був

відправив, а Ростислава, Рюрикового сина, і брата його Володимира — теж забрав а собою...»¹

Ясно бачимо тут скорочену, конспективну схему оповідання, що становить продовження оповідань Київського літопису з 1190-х років. Як тоді укладчик володимирської чи суздальської збірки, котрою покористувався суздальський мніх Лаврентій (була вона складена в Володимирі суздальським чи тільки орієнтувалась на Володимир, се не беруть рішати), переказував ці київські повісті, покорочуючи та стилізуючи на свій лад, так, очевидно, і далі се робиться з якимсь українським джерелом, котрого нині не маємо. В основі лежать київські записки, правдоподібно, того ж стилю, що оповідання про події по смерті Святослава, 1195—6 рр., зовсім можливо, що тої самої руки. Володимирський компілятор, з одного боку, покорочує їх, бо в своїй компіляції старається дати більше матеріалу про північні відносини, про володимирське князівство. З другого боку, він препарує український матеріал з становища володимирської ідеї: висуває роль Всеволода як старійшини сучасних князів, найвищої інстанції, без волі й санкції котрої нічого не діється, а все, що діється, діється во славу її. В наведених уривках я почасти викропкував, почасти зазначив звідкю такі володимирські квітки, як правдоподібні сторонні додатки.

Такі запозичення з київських джерел в північних компіляціях ідуть, хоч не рівномірно, але досить все-таки в значній кількості до кінця першої чверті XIII в. Тут ми маємо київську повість, яка завдяки сенсаційності події, оціненій, щоправда, тільки пізніше, знайшла місце у всіх компіляціях в досить повній формі, а в деяких і зовсім без скорочень, а навпаки, з різними місцевими додатками. Се оповідання про перший прихід Татар до Європи і нещасливу битву з ними українських князів, зведену над Калкою в 1223 р. Вступна фраза, що се сталося «при Мьстиславѣ князѣ Романовичѣ, в десятое лѣто княженья его в Киевѣ», не полишає сумніву, що воно було написане в Києві, бо Київ був в той час уже таким другорядним центром, що ніде, крім Київщини, нікому не прийшло б до голови означати подію роками київського княження². Притім цінне воно як власливо єдина дружинна повість, захована в мало зміненій

¹ Лавр., с. 396—9; Воскр. с. 107—8. Ампліфікації, котрих бракує в Воскр., виключаю в сім перекладі.

² Піднюшу се, бо в літературі автора вважають звичайно «галичаном або волянком», з огляду на подробиці про Данила. Пор. «Іст. України», II², с. 243.

формі, з початком і кінцем, так що може бути реставрована в своїй оригінальній формі. На жаль, така робота над нею досі не переведена, хоч як типова «воїнська повість» досить давно була оцінена істориками літератури. Те, що я подаю нижче, се тільки п р и б л и з н а реставрація — поки текст буде уставлений докладніше (звіздкою означаю правдоподібні пізніші додатки):

«По гріхам нашим прийшли язикн незнані, пр. Мстиславі Романовичі князі, в десяте літо княження його в Києві. Прийшла нечувана рать, безбожні Моавитяне, так звані Татари, про котрих ніхто не знає добре і ясно, хто вони і звідки прийшли, якого вони язика і котрого племені, і яка їх віра *. [Звуть їх Татарами, а інші кажуть, що то Таурмени, другі що то Печеніги, а деякі кажуть, що се ті, про котрих оповідає Мефодій, єпископ патарський, що вони вийшли з пустині Етрівської, що лежить між сходом і північчю, загнав їх Гедеон, а по скінченні часі мають вони знов явитись і поплінити всю землю від сходу до Євфрату, а від Тігра до Понтійського моря, крім Ефіопії. Бог один знає їх, а ми се списали про них на пам'ять руських князів і біди, яка їм була від них (Татар)].

Прочули ми, що вони поплінили багато країв: Ясів, Обезів, Касогів — і прийшли на землю Половецьку. Половці стали [проти], але Юрій Кончаківич, що був найбільшим між Половцями, не міг стати проти лиця їх [Татар]. Коли він утік, Половці не змогли їм противитись. Побігли безбожні Половці аж до Дніпра ріки, а інших загнано до Дону, до Лукомор'я, і там вимерли, побивані гнівом Божим і пречистої його Матері * [Багато бо ті Половці вчинили лиха Руській землі, тому всемілостивий Бог хотів погубити безбожних синів Ізмаїлевих — Куманів, аби покарати за кров християнську. Так і сталося над безбожними — побідили їх Татари, і інших сім язиків].

Перейшли [Татари] всю землю Куманську і прийшли близько Русі, а Котян з іншими князями і останком Половецьк прибіг туди, що звється "вал Половецький". Данил Коб'якович і Юрій були вбиті, а інших Половців багато розбіглося по Руській землі. Котян сей був тесть Мстиславичу і прийшов з князями половецькими з поклоном до Галича, до зятя, князя Мстислава, і до всіх князів руських. Приніс багато дарів: коней, верблюдів, буйволів і дівчат, обдарував князів руських і так говорив: "Нашу землю зайняли сьогодні, а завтра прийдуть і заберуть вашу. Обороніть нас! Коли не pomoжете нам, то нині ми будемо посічені, а завтра ви будете посічені!"

І попросив Котян помочі у свого зятя, Мстислав же почав просити князів руських, братії своєї. Рече: "Коли ми, братіє, не поможемо сим, то сі піддадуться тим [Татарами], і більша сила їх буде". І так думавши [над сим] багато, згодились помогти Котянові, послухавши благань князів половецьких. Була нарада всіх князів в городі Києві, і прийняли таку гадку: "Лучче нам прийняти їх [Татар] на чужій землі, ніж на своїй!" І почали кожний ладити свою волость. Був тоді в Києві Мстислав, а Мстислав Козельський — в Чернігові, і Мстислав — в Галичу, то були старійшини в Руській землі, а молодші князі такі: князь Данило Романович, князь Михайло Всеволодич, князь Всеволод Мстиславич київський і багато інших князів¹. Тоді й князь великий половецький Бастий охрестивсь.

¹ Речення — при старших князях: «Юрія же князя великого суздальського не бы [вар.: нѣту] в том сьвѣтѣ» і при молодших: «Василка же не бѣ, бѣ бо в Володимерь младѣ» вважаю пізнішими додатками.

І, зібравши всю землю Руську проти Татар, прийшли над ріку Дніпро, на Заруб. Тоді Татари, довідавшися, що князі руські йдуть проти них, прислали послів до князів руських: "Зачуваємо, що йдете проти нас, послуховавши Половців, а ми вашої землі не займали, ні городів ваших, ні сіл, ані не прийшли на вас, але прийшли, Богом попущені, на своїх холопів [рабів] і конюхів, поганих Половців. Візьміть з нами мир, бо нам з вами війни нема. А як Половці до вас тікають, то ви їх бийте, а майно забирайте собі, бо ми чули, що вони і вам багато злого чинять, тому ж ми їх відси й б'ємо". Князі ж руські того не послухали і послів татарських побили, а самі пішли проти них. І, не дійшовши Олешя, стали на Дніпрі, коло острова Варяжського¹, і [тут] прислали Татари послів вдруге, кажучи: "Коли сьте послухали Половців, а наших послів побили і йдете проти нас, то йдіть! ми вас нічим не займаємо, і у всім тим нам Бог [суддя]!" І [князі] відправили їх послів.

І тут прийшла вся земля Половецька і всі князі їх, а з Києва князь Мстислав з усею силою, а з Галича князь Мстислав з усею силою, Володимир Рюрикович з Чернігівщини, і всі князі руські і всі князі чернігівські. З Смоленська прийшло на Заруб 400 мужів, і з інших країв. А вигонці галицькі приїхали човнами Дніпром: пішли в море, було їх човнів тисяча, ввійшли в Дніпро, піднялися через пороги і стали коло річки Хортиці на броді, на протолочі. Був з ними Домаморич Юрій і Держикрай Володиславич. І прийшла вість у становища, що [Татари] прийшли подивитись на руські човни: почувши се, Данило Романович погонив, сівши на коня, і кінні, що були з ним, і багато інших князів з ним гонили, щоб побачити ворога. Але ті вже відійшли, Юрій же сказав, що були то стрільці. Інші говорили, що се прості люди, гірші від Половців, але Юрій таки говорив: "Се военний люд і добрі вояки!" Приїхавши, розказали Мстиславі; Юрій розповів все і молоді князі сказали: "Мстиславе, і другий Мстиславе! не стійте, ходім проти них!"²

Тоді князь Мстислав галицький перебрів Дніпро з тисячею людей на сторожів татарських і любив їх, а решта стала тікати з воеводою Гемябеком, і тут не було їм рятунку. Тоді закопали свого воеводу Гемябека в землю, хочачи його живим схоронити, і тут таки знайшли його, і Половці випросили його і вбили. Почувши се, князі руські пішли всі за Дніпро з множеством людей; перейшли ним³ Дніпро як по сухому, так що вода була покрита множеством людей, Галичане і Волинці — кожне з своїми князями, а Куряне, Трубочане і Путивльці — кожні з своїми князями. І так перейшли всі князі — Мстислав, і другий Мстислав, чернігівський, і інші князі — ріку Дніпро і пішли в поле Половецьке. І перестріли Татари руські полки, але стрільці руські побідили їх і гонили в поле далеко, рубаючи їх; забрали їх худобу і утекли з стадами, так що всі вояки збагатилися худобою.

Відти йшли вісім день до ріки Калки. Стріли їх сторожі татарські; билися з ними сторожі, і вбито Івана Дмитрієвича і ще двох з ним, Татари ж відїхали геть і на річці Калці стріли полки половецькі й руські. Князь Мстислав Мстиславович велів Данилові перейти ріку, й іншим полкам з ним, і сам перейшов за ними. Зайшли за ріку Калку

¹ Думаю, що се означення сюди належить, але попало не на своє місце, під перший прихід татарських послів.

² Сей епізод, мабуть, додатковий і в оригіналі стоїть не на місці, і через се там військо двічі переходить за Дніпро.

³ Так читається се неясне слово у всіх кодексах волинської збірки: «вся намъ по суху же... перешедшимъ». Поправляють на «ваномъ».

і вислали в сторожі Яруна з Половцями, а самі стали тут станом. Князь же Мстислав і сам потім борзо поїхав [наперед]. Побачивши татарські полки, велів скоро озброїтись. Князь же Мстислав [київський] і другий Мстислав [чернігівський] сиділи в стану і не знали: Мстислав [галицький] їм не сказав з зависті, бо була між ними велика "котора".

Полки зішлись на місці і вдарили в татарські полки¹. Татари побігли, і Данило побивав їх з своїм полком, і Олег курський також сильно бився, тоді й Ярун та інші половецькі князі виступили, хочаби битися, але Половці побігли й, біжучи, потоптали стани князів руських. Князі не встигли "ісполнитись" проти них [Татар], і замішалися всі руські полки. Була січа зла і люта, і за гріхи наші побіджені були полки руські.

І сталась перемога над усіма князями руськими, якої не було ще ніколи від початку Руської землі. Сам тільки великий князь Мстислав київський, побачивши сю біду, не рушився зовсім з місця: стояв він на горі над рікою Калкою, було тут місце камінисте, і тут зробили город з возів і билися з того города три дні. Інші Татари пішли за руськими князями, побиваючи їх, аж до Дніпра, а коло сього города zostалися два воеводи їх, Чегиркан і Тешукан, проти князя Мстислава, його зятя Андрія і Олександра Дубровницького: було тут двоє князів з Мстиславом. Були тут і Бродники старі, і воевода Плоскиня. І той проклятий ["окаянний"] цілував хрест князеві Мстиславові і обом князям, що їх не уб'ють, а пустять за викуп, і збрехав проклятий: зв'язавши, віддав їх Татарам. Город узяли, людей порубали, а князів узяли й задавили: положили їх під дошки, а самі зверху сіли обідати, і так ті князі скінчили життя.

І було убивство велике і безчисленне. В погоні до Дніпра вбито шість інших князів: Святослава канівського, Ізяслава Інгваровича, Святослава шумського, Мстислава чернігівського з сином. Юрія несвижського, а з інших усяких вояків [хіба] десятій прийшов.

Князь Мстислав Мстиславич [галицький] тоді напереді перебіг через Дніпро; прийшовши до човнів, велів їх палити, інші порубати або відіпхнути від берега — боявся за собою погоні татарської, і сам ледве втік до Галича. Молоді князі попрібігали з малим числом людей, а князь Володимир Рюрикович прибіг до Києва і сів на столі.

Сталась же ся біда в дні Татар місяця юня в 16 день... Сих же злих Татар-Таурмен не знаємо, звідки вони прийшли до нас і де поділися знов, тільки Бог знає.

Так приблизно виглядає ся повість, відкинувши те, що з більшою чи меншою правдоподібністю треба вважати пізнішими додатками. Як зазначено вище, ці додатки були трьох категорій: місцеві спомини, додавані в різних місцях при копіюванні, або вкладанню до місцевих літописних збірок; по-друге — інтерполяції книжників, особливо моралістичного характеру, і третє — пояснення, дані пізнішими відомостями про татар, коли сей їх прихід, що здавався сучасним таким загадковим, дістав своє роз'яснення і освітлення в дальшій розвою подій.

¹ Тут наступають подробиці про геройства Данила, дописані, очевидно, галицьким літописцем, тим, що включив сю повість в свій літопис.

Повість являється останнім київським історичним твором передтатарської доби, захованим скільки-небудь ціло. Калкський епізод мав фатальний вплив на життя східної України і спеціально її дружинної верстви. Він завдав новий тяжкий удар Києву, після погромів 1169 і 1203 р., і сильно підтяв київську дружину. Цвіт київського лицарства поліг з Мстиславом київським; один з варіантів повісті каже, що киян полягло в сім поході десять тисяч; цифра, мабуть, значно побільшена, але вона дає поняття про сумну пам'ять тодішніх утрат. В пізніших споминах Калкська битва стала місцем загибелі старого київського богатирства, що прославлялось київським героїчним епосом, там загинули київські «храбри», не лишивши по собі останку. Короткий зміст сеї легенди стрічається в формі глоси деяких північних компіляцій XV в., що там «Александръ Поповичъ убиенъ бысть съ инѣми 70 храбровъ»; в Тверськiм збірнику XVI в. вона розгортається в ширшу повість про Альошу Поповича — про сю традицію будемо говорити ще далі, при огляді її останків в усній поезії.

РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII вв.

Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми. В порівнянні з такими визначними і багатими останками дружинної літератури — поетичної й історичної — релігійна література сього століття представляється далеко скромніше, так що се навіть може вражати, супроти звичайних гадок про повне і нероздільне панування церковності в нашій культурі сеї доби. Очевидно, сі погляди вимагають деякого обмеження, навіть коли рахуватися з тими всіма обставинами, які велять нам дивитись на зареєстровані дотепер пам'ятки релігійної літератури сеї доби як на дуже невелику частину того, що було витворено в тій добі дійсно. Вище було зазначено ті обставини, які не сприяли консервуванню пам'яток сього століття в порівнянні з попереднім, а також і той факт, що величезна частина перехованого потонула в морі анонімної релігійної письменності, досі не розібраної і не вистудійованої. Кілька авторських імен, досі звісних, кількадесят писань, досі вигребаних з письменної традиції, служать скорше взірцями того, щб було — напрямів і характеру творчості, але не дають ніякої підстави для яких-небудь статистичних виводів про її розміри. За всім тим, одначе, прийдеться признати, що навіть в сфері книжної, писаної творчості література дійсно релігійна не панувала так виключно, як звичайно думається, не кажучи про словесну творчість в цілім, з усною словесністю включно, де релігійна християнська творчість була зовсім невеликою частиною.

Переходячи, отже, до огляду релігійної творчості сеї доби, я вважаю доцільним почати його від тих взірців книжної творчості вищої, риторської категорії, закрашеної образвою поезією і словесною ритмікою, котрі стояли в тіснім зв'язку з поетичною творчістю сеї доби, з її артистичними формами. Вище були зазначені безсумнівні зв'язки, які в'язали ритмічні форми і образовість героїчної, дружинної поезії з церковним риторством і співтворством, з церковними гімнами, з одного боку, а з другого — поетичні форми сеї

церковної творчості з формами і образами поезії обрядової¹. На творах XII в. сі паралелі можна слідити ясніше, ніж на творах попереднього століття. Вони безсумнівні, так само як безсумнівні обопільні впливи — нової, християнської (чи християнізованої) фантастики, принесеної готовою та розроблюваною далі в місцевій агіографії, і фантастики міфологічної, переданою старшою традицією (тої, що міфологи і фольклористи означають як першу і другу верству фантастичної творчості, або міф і легенду)².

В нашім літературнім запасі сю вищу категорію релігійної творчості, зазначеної в письменській традиції XI в. величним твором про «Закон і Благодать», для XII в. представляють дві літературні постаті, заховані нам традицією, які продовжують в різних напрямках стиль і манеру великого твору попереднього століття.

Се кнївський митрополит Клим Смолятич і владика турівський Кирило, письменники середини XII в.

Вище ми вже пізнали Кліма як принципіального оборонця того символічного, «пръводного» толкування святого письма, котрого високий взірець дав «Закон і Благодать», — теоретика і ідеолога сеї вищої теологічної і літературної манери³. Таким дав його пізнати єдиний досі звісний твір його: «Посланіє Фомі пресвітерові», віднайдений шасливим випадком серед різної анонімної і псевдоєпіграфічної літератури пізніших збірників XV віку, навіть в кількох відписах, які, щоправда, ідуть, очевидно, від одного, вже попсованого архетипу. «Посланіє» було в нім настільки вже покалічене глосами і вставками, які, мабуть, не одне й витиснули з оригінального тексту, що судити про сеї твір і з нього — про літературні здібності і власну манеру Кліма незвичайно трудно⁴. Все ж таки завдяки сій цінній нахідці, яка взагалі кинула несподіване яскраве світло, як ми бачили, на нашу стару культуру і зайвий раз показала,

¹ Див. т. I, с. 98; т. II, с. 196, 224.

² Див. т. I, с. 326.

³ Див. в т. II, с. 23—4.

⁴ В 1892 р. сеї твір вийшов нараз в двох виданнях: Хр. Лопарьов, бібліотекар петерб. публічної бібліотеки, дуже енергійний пошукувач в старих рукописах, видав повний текст сього твору з рукопису кінця XV в. і фрагмент — початок з другого збірника, в «Памятниках Древней письменности» (вип. СХ). Проф. Нікольський, заслужений археограф, видрукував його з збірника Кирилівського монастиря, теж XV в., окремою книгою, разом з розвідкою під заголовком: «О литературных трудах митр. Кліма Смолятича, писателя XII в.» Тоді ж, в V т. «Записок Наук. Тов. Шевченка», дав я замітку про сі видання і текст послання. Див. ще замітку Нікольського в 82 т. «Сборника петерб. акад.»

яких цікавих речей ми можемо сподіватись від систематичних етудій отаких пізніших збірників,— реальними, конкретними рисами обрисувалась перед нами, без сумніву, дуже цікава літературна постать, про котру ми доти мали тільки коротеньку і загальну, хоч, щоправда, дуже похвальну характеристику. «Поставив Ізяслав митрополитом Клима Смолятича, вивівши з Заруба, бо там він був чорноризцем-схимником, а був се книжник і філософ такий, що не було в Руській землі», говорить про нього Київський літопис, а пізнійший Никонівський збірник додає до сього відзиву: «і багато писаній написавши, передав [потомству]»¹.

Книжник-аскет, таким рисувався він в сій характеристиці. Писання, надписувані в різних копіях як «Климові», що з огляду на сю записку пробувано признати творами сього Клима митрополита, не мали в собі нічого характеристичного (та й нічого певного, що вказувало б якраз на сього Клима). Тільки се його посланіє, неважаючи на всі каліцтва, завдані йому коментатором («Посланіє, написано Климом [вар. Климентом] митрополитом руским Фомѣ пресвитеру [вар.: смоленському], истолковано Афанасієм [вар. Адамаєм] мнихом», як воно зветься в сих копіях), дало змогу пізнати м. Клима як оборонця ширшої освіти, ширшого знання, проти тісноголових, правовірних книжників і zarazом — прихильника символічної, «прѣводної», поетичної інтерпретації святого письма проти оборонців толкування буквального.

По словам Клима, як ми вже бачили, він писав якісь писання до кн. Ізяслава Мстиславича «от Омира і от Арістотеля і от Платона», на жаль, не знати, про що саме. В віднайденім посланію він доводить свому антагоністові «Фомі пресвітерові», що з буквальним толкуванням не можна обійтись, бо з ним багато в св. письмі застається незрозумілим або беззмістовним. Інтерпретація ж метафорична чи

¹ До речі. На підставі прізвища Клима «Смолятич» деякі історики літератури пробували зробити з нього письменника спеціально смоленського, і навіть представника спеціально «смоленської літератури». Та незалежно від того, що навіть якби Клима і був спеціально смоленським письменником, він репрезентував би все-таки сучасну київську школу, освіту і літературну манеру, бо Смоленськ ніяким самостійним літературним центром не був (там навіть єпископія була заснована тільки в 1130-х роках), ніщо не вказує й на те, щоб Клима був письменником смоленським. Дуже сумнівно, чи прізвище *Смолятич* означає смолянина (пор. Голубінського, I, с. 266). Але, в кожнім разі, Заруб, де подвизався Клима, був в Київщині, і в Смоленську мало знали Клима. Ростислав, князь смоленський, тільки посидівши в Києві, пізнав Клима ближче і став до нього ставитись толерантніше, спочатку ж виступив проти нього дуже рішуче — знати його не хотів. Я думаю, се показує ясно, що з Смоленська Ростислав Клима не знав.

символічна — те, що він зве «пытати по тонку», «разумѣвати духовнѣ», «прашати сили слову» або найчастіше — «увѣдѣти прѣводнѣ», — не тільки не має в собі нічого злого: її вимагав від учеників сам Христос і раз у раз уживали св. отці, але вона попросту необхідна для християнського виховання, і без неї не можна пастиреві «поручені душі руководити». Тут нема ніякого самохвальства, ні «філософії», як то єдливо закидає Климові Фома. Клим відкидає сі інсинуації, не приймає терміна «філософія» і на ряді прикладів хоче показати неминучість метафоричного чи «духовного» розуміння біблійних текстів. От сі приклади, які Клим переважно ставить в формі питань, тут же даючи часом і відповіді, і виповнюють нинішнє посланіє. На жаль, вони то й спокусили різних книжників розвинути сі метафоричні толкування своїми поясненнями, зачерпненими з різних скарбниць візантійської премудрості, і сі пізніші глоси внесли повний хаос в оригінальний текст. Видавці припускають, що, крім того, в архетипі були поперекидані картки, і се теж правдоподібно; але й саме вже «істолкованне» основного тексту тими, мабуть, кількарразовими дописками привели його до неможливого стану. Клим, правдоподібно, або тільки ставив питання без відповіді, або давав короткі пояснення, як належить толкувати «духовно». Толковники ж порозширювали сі відповіді, повставляли свої, покалічивши при тім, очевидно, первісний текст, так що його доволі тяжко відреставрувати без нових копій, і видавці навіть не попрабували наблизитись до сього завдання. Тому як літературний твір «Посланіє» Клима дуже трудно оцінювати — при всім величезнім значенні його як документа історично-культурного.

Я вище зазначив, який яскравий промінь кинув він на стан освіти в тодішнім Києві, в його духовних кругах та на їх літературні інтереси. Клим згадує в своїм посланні, що він читав адресоване йому писання Фоми «пред многими послухы» (свідками) і перед самим князем Ізяславом, очевидно, викладаючи свої протиаргументи і обґрунтовуючи свою теоретичну позицію. Один з видавців «Послання» Хр. Лопарьов висловив здогад, що питання інтерпретації (екзегетики) св. Письма тоді покрилось з ієрархічним питанням — самостійності української церкви. Самостійники, мовляв, — ті, що перевели соборний вибір Клима на митрополію незалежно від патріархату, — стояли разом з Климом на становищі александрійської школи, яка обстоювала таку «духовну» екзегезу св. Письма, тим часом як грекофіли, прихильники прав патріархату на київську митрополію, були заразом прихильниками антиохійської школи в теологіч-

ній науці. Так узагальнювати сеї контрверсії, властиво, нема підстави, але се очевидно, що коли голова самостійної української церкви так рішуче виступив прихильником «духовного розуміння» і широкого знання, патріархо-послушні консерватисти були склонні висунути проти нього аргументи і теологічної доктрини. А що Клим був ставлеником Ізяслава і справа церковної самостійності спліталася з тодішньою політикою (Клим мусив разом з Ізяславом забиратися з Києва, коли того побивали), то очевидно, що духовні київські круги, зв'язані з противниками Ізяслава, — різні фундаційні монастирі ворожих йому династій тощо — почували себе до певної міри в обов'язку поборювати теж погляди Кліма. Кажу — до певної міри, бо вповні ся церковна й богословська суперечка з політичним розділом не покривалась, бо, напр., Ростислав, брат і помічник Ізяслава, був рішучим грекофілом і противником Климового ставлення. Але в кожному разі дістаємо інтересний образок того, як серед завзятої усобиці — боротьби за київський стіл — не тільки духовні круги, але й київський двір, князь і його дружина були захоплені ерархічними і теоретичними богословськими питаннями, брали участь в дебатах про напрям сучасної науки, відносин богословія до античної традиції і т. под.

З сього погляду, для характеристики автора як теоретика-ідеолога, «Посланіє» дуже цінне. Але сей самий характер його — полемічного твору на теоретичну теологічну тему — не давав особливого поля авторові показати свій хист як літерата, в сучаснім же стані його тексту про літературні засоби Кліма майже неможливо судити. Проте все-таки годиться зазначити, що і в теперішнім покаліченім виді твір заховав деякі гарні місця, як, напр., отся самооборона Кліма:

«Чудно кажеш ти мені: "славишся!" Я тобі скажу сущих [справжніх] слави хотящих — тих, що прикладають доми до домів, села до сіл, ізгоїв і сябрів, борті і пожні [сіножаті], ляди і старини [землі необроблені і запущені], а від того окаянний Клим зовсім свобідний. За дома і села, і борті, і пожні, сябрів і ізгоїв [у нього] землі чотири лікті, щоб гріб закопати! А тому гробові самовидців багато. А як гріб свіж бачу сім раз кожного дня — не відаю, чим мені славиться, Нема, рече, іншої путі до церкви, крім гробу».

Щодо повної цілості і сього фрагмента не маємо певності. Але і в сій формі відчувається в нім щире почуття автора і його нахил до «вищої» літературної манери. Сим поки що вдоволилось — до дальших яких-небудь нахідок з сфери його творчості.

В противність Климові його сучасник Кирил мав те

щастя, що з його літературної спадщини лишилося стільки, як рідко від кого з наших старих письменників, і то в стані не согіршім. Але за те не знаємо нічого ближче про час і обставини сеї творчості. Коротке житіє Кирила як святого, включене в Прологи, не дає майже нічого цікавого з сього погляду. Його недавно видано з старшої й справнішої копії «Пролога» XIV—XV в.¹, і як взірєць проложного житія може бути з користю наведене тут:

«Сей блаженний Кирил був родимцем і вихованцем міста Турова, багатих родителів син. Але не любив багатства і слави тлінної мира сього, а більш усього прилежав божественних книг ученню і добре ізвни божественного писання. По часі відійшов до монастиря, став монахом і більш над усіх Богові робив, постом і молитвою мучачи тіло свое. Сотворив себе чесним приятелищем Святому Духові і багатьом був на пожиток, учачи й заохочуючи монахів до покори і в послуху бути ігуменові: мати його як Бога і у всім його слухати. Бо чернець, який не має послуху ігуменові, так, як обіцяв,— такий не може спастись.

Потім же блаженний, бажаючи більших подвигов, ввійшов до стовпа, затворивсь і тут пробував якийсь час, ще більше трудячись постом і молитвою. Багато виложив божественних писаній і, славен бувши у всій країні тій, за моленням князя і людей того городу був поставлений на стіл єпископський. Митрополит поставив його єпископом городу Турову, так званому, що недалеко Києва. І подвизався він добре для божої церкви, Федорця, так званого в докір, ересь блаженний Кирил з книг виявив і прокляв, Андрієві, боголюбивому князеві, багато [про се] посланій написав. Книги написав з євангельських і пророчих сказаній — на празники господські, й інші дуже пожиточні слова в них, молитви і похвали багатьом святам. Багато написав і віддав церкві, що й нині то держить, просвіщаючи і веселячи вірних руських людей усіх. І так чесно і побожно поживши і добре упасши поручене йому стадо, перейшов до вічного і безконечного житія.

Прийдіть же нині, братіє, похвалити сього святителя, глаголюще:
Радуйся, святителю, чесний учителю,
другій Златословесний на Русі всій, більший від усіх!
Радуйся, святам і тричі світлим ученням кінці Руські освітивши!
Радуйся, просвітвши примрачене и притемнене сонце богорозумієм!
Молимо тебе, малі сі слова приносячи:

моли за нас вседержителя, перед котрим стоїш тепер з дерзновенням,

від біди, що налягла на нас свободитись
від безбожних Агарян, що наустанно нас мучать,
отримати милість молитвами [твоїми] і гріхів одпущення
і вічних благ утіху в тамтїм віці, в Христі Ісусі Господі нашім.

Се житіє, списане, як бачимо, в татарських часах (агарян), досить далеко від Києва, так що Туров фігурує тут як близьке до Києва місто, цікаве тільки як відгомін слави «другого Златословця (Златоуста) — руського» та його писань, котрі тут вичисляються досить повно: слова на свята господські, молитви й похвали святам, посланія до

¹ Никольского «Материалы для истории древнерусской письменности», с. 63.

ки. Андрія з приводу його конфлікту з «Федорцем» й інші «дуже пожиточні слова». Сей інцидент з Федорцем, що стався в 1160 рр.¹, дає вказівку для хронології Кирилових писань. Посланіє до печерського ігумена Василя, коли вважати його певним твором Кирила, належить до 1180-х рр. (Василій став ігуменом 1182 р.). Молитви, надписувані іменем «Кирила мниха недостойнаго і многогрѣшнаго суцого у святаго Николы въ Туровѣ», рахуються до останніх років XII в., коли Кирил, мовляв, покинувши кафедру, доживав віку в монастирі. Але проложне житіє, як бачимо, не згадує про таке закінчення його життя.

Найстарший кодекс з семи творами маємо з XIII в. (збірки гр. Толстого); слова нашого Кирила містяться тут поруч з словами Івана Златоустого і Кирила Єрусалимського, і в пізніших збірниках ми звичайно бачимо його твори в такому же високім товаристві, яке свідчить про незвичайне поважання до творчості «руського Золотоустого». Його писання часто надписуються йменнями сих великих «вселенських отців», і навпаки, його іменем залюбки прикрашаються різні писання, йому, очевидно, не приналежні. Певного вибору його писань не маємо й досі. За зовсім певні вважаються вісім слів на неділі й свята, від вербної до неділі перед Зеленими святами: «слово в недѣлю цвѣтоносную, отъ сказанія евангельска»; на велику п'ятницю, інакше, в неділю мирносиць; «слово на святую пасху, отъ пророческихъ сказаній»; «слово въ новую недѣлю по Пасцѣ, о поновленіи въскресенія, и о артусѣ, и о Фоминомъ испытаніи ребрѣ господень; «слово о раслабленѣмъ», «слово въ недѣлю шестую по пасцѣ, о слѣпци», «слово на вознесеніє Господне», «слово на соборѣ св. отецъ 318». Потім — «сказаніє о черноризчестѣмъ чину», молитви (рахують їх тридцять) і покайний канон. Цілий ряд інших творів має теж правдоподібність його авторства (притчі про тіло і душу, про хромця і сліпця, слово про подвиг іночеський, послання до Василя ігумена і т. д.). Повного, науково зредактованого збірника творів досі не маємо². Найкращою студією досі застається стаття

¹ Див. вище.

² Найповніша збірка була випущена в 1858 р. ак. Сухомлиновим п. з. «Рукописи гр. Уварова, т. II», — тут містились усі звісні тоді твори Кирила, крім канона. Після того прибуло кілька творів, непевних, але, в кожному разі, вартих уваги, особливо в агадавій публікації Никольського: «Матеріали для історії древнерусской письменности» (Сборникъ рус. яз., т. 82, 1907). Лопарьов (Памятники др. письменности, кн. 97) видав варіант елова на неділю мирносиць, цікавий тим, що він пружає до великої п'ятниці, котрій дійсно ліпше відповідає своїм змістом. Іншу літературу див. в «Історії України», т. III, прим. 35.

Сухомлинова, випущена ще в 1858 р., а досить побіжно зроблена навіть для того часу¹.

Верх краси і арти[сти]зму творчості «руського Златоуста» відкриває його слово на Фомину неділю, тож з нього буде нам найкраще почати свою знайомість з нею.

Воно починається короткими перепросинами за свою слабу ораторську здібність («нищи есмы словомъ и мутни умомъ») на таку справу, як «украшеніє праздника». Потім дається пояснення сього празника як «поновленія въскресенія», котрому автор складає похвалу в величавім ритмі.

Въ минувшую бо недѣлю святѣя пасхи
удивленіе бѣ небеси и устрашеніе преисподнимъ,
обновленіе твари и избавленіе миру,
разрушеніе адово и попраніе смерти.
въскресеніе мертвымъ и погубленіе прелестныя власти діавола,
спасеніе же человѣческому роду Христовымъ въскресеніемъ,
обнишаніе ветхому закону и порабошненіе суботъ,
обогащеніе Христовъ церкви и въцареніе недѣли.

Далі розвивається отся тема повного оновлення, заміни старозавітної церкви новою жертвою Христовою і суботи — неділею (знов Іларіонова тема!). Автор закликає слухачів ушанувати нову царицю-неділю чесними дарами по силі і можності: милостиною, беззлобієм, любов'ю і т. ін. По сім автор переходить до самої ідеї «поновлення воскресенія» і «артосного хліба», роздаваного на богослуженні, і дає кілька прообразів з старого завіту — опрісноків, винесених левітами з Єгипту, і т. д. Далі шукає паралель духовному оновленню в весняній обнови природи, розгортаючи в цілім ряді гарних, поетично по змісту й по формі збудованих образів, які мусимо вважати за одну з окрас нашого письменства. Я вважаю за краще подати їх в оригіналі, щоб не затемнити своєю парафразою чисто словесних прикмет сього риторства, і виношу в нотки толкування деяких трудніших місць:

Днесь ветхая конецъ пріаша
в се быша вся нова,
видимая і невидимая.
Нынѣ небеса просвѣтишася,
отъ темныхъ облакъ яко вретнища совлекшеся²,
и свѣтлымъ воздухомъ славу господню исповѣдають.

Не сія глаголю видимая небеса — но разумная³:

апостоли иже днесь на Сионѣ вшедша къ нимъ познаваше

Господа

¹ Вона передрукована нещадно (1908) в 87 т. «Сборника отд. рус. языка Петерб. академії».

² Скинувши з себе хмари як жалобу.

³ Котрі уявляємо собі розумом.

и всю печаль забывше,
и скорбь іудейска страха отвергыше,
святымъ духомъ осѣнившесе,
въскресе́ніе Христо́во ясно проповѣдають.

Нынѣ солнце красуея
къ высотѣ восходитъ,
и радуея —
землю огрѣваетъ.

Взиде бо намъ отъ гроба праведное солнце Христось
и вся върующая ему — спасаетъ.

Нынѣ луна съ вышняго съступивше степені ¹
болшему свѣтилу честь подаваетъ.

Уже ветхый законъ, по писанію, съ суботами преста ²,
и пророки Христову закону съ недѣлею честь подаетъ.

Нынѣ зима грѣховная покаяніемъ преста естъ ³
и ледъ невѣрія благоразуміемъ растаяся.

Зима убо языческаго кумирслуженія апостольскимъ ученіемъ
и Христовою върою преста естъ,

ледъ же Фомина невѣрія показаніемъ Христовъ ребрь растаяся.

Днесь весна красуея
оживляюши земное естество;
бурніи вѣтри, тихо повѣвающе,
плоды гобзуютъ ⁴
и земля сѣмена питающе
зеленую траву ражаетъ.

Весна убо красная — вѣра естъ Христова,
яже крещеніемъ поражаетъ человѣческое пакыество ⁵;
бурніи же вѣтри — грѣхотвореніи помысли,
иже покаяніемъ претворшесе на добродѣтель
душеполезныя плоды гобзуютъ;
земля же естства нашего
акы сѣмя слово божіе пріимши
и страхомъ его присно болящи ⁶
духъ спасенія ражаетъ.

Нынѣ новорождаеміи агници и унци ⁷
быстро путь перуши ⁸ скачють,
и скоро къ матеремъ възвращающесе веселятся,
да и пастыри свиряюще ⁹ веселіемъ Христа хвалять.

Агнця глаголю кроткыя отъ языкъ люди ¹⁰,
а унца — кумирслужителя невѣрныхъ странъ,
иже Христовымъ въчеловѣченіемъ,
и апостольскимъ ученіемъ,

¹ Зійшовши з видого ступеня, дае честь і місце більшому свѣтилу.

² Скінчив свое, разом з суботою, як каже писаніе, і словами про-
років (які се провіщали), передае честь Христовому закону і принесен-
ній ням неділі.

³ Позбулись зими — гріхів, через каєння в пості.

⁴ Родять.

⁵ Відроджує чоловіка в новім естві.

⁶ Завсіди відчуваючи страх перед царушенням божого слова, по-
роджують дух спасення.

⁷ Бички.

⁸ Швидко бігajúчи.

⁹ Гоajúчи на свірелях.

¹⁰ Покірих людей-поган.

и чудеса
скоро по законъ емшеса
къ святѣй церкви възвратившеса
млеко ученія ссутъ,
да и учителя Христова стада о всѣхъ молящеса
Христа Бога славлять,
вся, волки а агныца — въ едино стадо собравшаго.

Нынѣ древа лѣторосли испушаютъ
и цвѣти благоуханія процвитають,
и се уже огради ¹ сладкую подавають воню
и дѣлатели съ надежею тружашущеса
плододавца Христа призываютъ.

Бѣхомъ бо преже аки древа дубовная,
не имуще плода,—
нынѣже присадися ² Христова вѣра въ нашемъ невѣрнѣ,
и уже держашеса корене Іесеева
яко цвѣты добродѣтели пушаюче,
райскаго пакибытья о Христвѣ ожидаемъ ³.

Нынѣ ратан слова | словесная уньци | къ духовному ралу | приво-
дяще и крестное рало | въ мысленныхъ браздахъ | погружающе и
бразду покаянія | прочертающе ⁴
сѣмя духовное | всыпающе
надежами будущихъ благъ веселятся.

Тут знов, як заспів, що відкриває другу серію сих обра-
зів, повторюється та ж строфа, яку ми вже бачили на по-
чатку:

Днесъ ветхая конецъ пріяша, и се быша вся нова, възкресенія ради.
Нынѣ рѣкы апостольскыя наводняются,
и язычныя рыбы ⁵ плодъ пушаютъ,
и рыбаи глубину божія въчеловѣченія испытавъше,
полну церковную мрежу ловитвы обрѣтають.

Рѣками бо, рече пророкъ, разсядется земля,
узрятъ и разболѣяться нечестивіи людие ⁶.

Нынѣ мнишьскаго образа трудолюбивая бчела ⁷
свою мудрость показуши вся удивляеть,
яко же бо они ⁸ въ пустыняхъ самокорміемъ живующе,
ангелы и челоувѣки удивляють,
и си на цвѣты излетающи,
медвенныя соты стваряеть,
да челоувѣкомъ сладость и церкви потребная подастъ.

Нынѣ вся доброгласныя птица | церковныхъ ликовъ | гнѣздящеса
веселятся —
и птица бо, рече пророкъ | обрѣте гнѣздо себѣ | олтаря твоя,
и свою каяждо поюши пѣснь, | славить Бога | гласы немолчными
і т. д.

¹ Городи.

² Засадилася.

³ Поправляю: замѣсть «ожидаютъ» — і упускаю дальшу фразу, підозриваючи її неповноту.

⁴ Словесні орачі, запрягаючи словеснихъ бичківъ в духовне рало заглиблюючи рало Христа в борозні мислі, проводять борозни покаяння.

⁵ Рыби — себто «явики» (поганські народи).

⁶ Свѣй двѣстихъ дехто вважає за додаток.

⁷ Бджола.

⁸ Монахи.

Вернувшись в сім ряді образів до «поновлення празника», автор робить перехід до другої теми, зв'язаної з сим днем,— Фоминого упевнення в воскресенні Христа:

«Взьдемъ нынѣ и мы, братіє, мисльно в Сіонскую горницю,
яко тамо апостоли събрашася».

В формі діалогу між Христом і Фомою, значно розширеного і прикрашеного риторськими окрасами (див. нижче), оповідається переконавання Фоми. По сім слово закінчується покликом до слухачів — поклонитися і прославити воскресшого.

Слово на велику п'ятницю (в іншій редакції — слово в неділю мироносиць) представляє собою сполучення кількох похоронних плачів, похоронний антифон, дуже замітний своєю ритмічною будовою. Автор пригадує службу тілу розп'ятого, і спочатку описує горе матері при хресті:

Твар болізнає зо мною, сину, влячи твоє неправдне
умертвлення!

Горе мені, чадо, мій світе і творче тварям,
що нині оплакати мені?
чи заушенія,
чи за ланиту ударенія
і по плечам біенія,
узи темниці і заплевання святого твого лица,
що воно від беззаконних за благо прийало?

Горе мені, сине, неповинний ти був поруганий і на хресті вкусив
смерть.

Як тебе терном вінчали
і жовчею з оцтом напоїли
і ще й пречисті ребра копієм пробили!
Ужаснулося небо і земля трепеше,
юдейського не терплячи дерзновенія.
Сонце померкло і каміння розпалось,
жидівське окаменіння являючи.

Виджу тебе, миле чадо моє, на хресті нагого висящого,
бездушного, беззрачного, не імушого виду ні доброти,
і гірко уязвляюся душею,
і хотіла б з тобою умерти,
не терплю бо бездушним тебе видіти.
Радость мене відтепер ані доторкнеться,
бо світ мій, надія і життя, син і Бог, на древі угає!

Де ж, чадо, благовісткування,
що мені Гавриїл глаголав:
Радуйся обрадована,
з тобою Господь!
Царем тебе і сином вишняго називала,
спаса мирові,
животворця всім,
гріхів потребителя.
Няні ж бачу тебе як злодія,

між двома повішеного розбійниками,
і копієм в ребро прободеного мерця,
і через се гірко змагаю,
не хочу жити,
але випередити тебе в аді,—
нині мого чаяння,
радості й веселія
позбавлена я!

Горе мені дивним породом я не боліла так, як нині, владико!
Ростерзуюсь утробою, видячи тіло твоє прибите до дерева!
Преславне було твоє рождество, Ісусе,
і нині страшне умиртвлення!
Один з незасіяної пройшов ти утроби,
цілими печаті зберіг мого дівства,
і матір'ю мене свого воплощення показав
і знов дівою заховав!

Знаю твоє за Адама постраждання,
але ридаю, душевною обнята горестю,
дивуючись твого таїнства глибині.

Слухайте небеса,
і море з землею почуйте моїх сліз ридання!
От творець ваш від священників страсць приймає,
Один праведний за грішників і беззаконників убитий!

Днесь постигло мене Симеонове проречення —
Копіє мою нині проходить душу,
Твоє від воїнів видячи поругання!

Горе мені, кого до плачу призову,
чи з ким сліз моїх розлию потоки?
Всі тебе залишили, родичі і друзі,
Твоїх, Христе, уживши собі чудес!
Де сих сімдесятьох учеників,
або де верховні апостоли?
Один тебе лестю фарисеям предав,
інший, зі страху, перед архіереями з клятвою одвергся:
— Не анаю тебе, чоловіка!
Одна я, Боже мій, раба твоя, ридаючи предстою
з хранителем твоїх слів,— улюбленим наперсником.

Горе мені, Ісусе,
дороге мені ім'я!
Як стоїть земля,
чуючи тебе на собі на хресті висящого,
що на водах її [землю] з початку оснував,
що многих сліпців просвітив
і мертвих словом воскресив —
твого божества мановенням!

Прийдіть, видьте божого суду таїнство —
Як все ожививший проклятою умертвився смертю!

Йосиф надходить, почувши сей плач, і мати благає його
йти до Пілата, просити тіло. Йосиф не вимовляється, іде

до П'їлата і в довгій мові, яка являється теж похоронним плачем, просить видати йому тіло Христове:

Дажь ми, о ігемоне,
тѣло страньнаго оного Ісуса,
роспятаго межю двѣма разбойникама,
оклеветанаго отъ архіерей,
завистію поруганаго отъ воинъ бес правды!

Дажь ми тѣло оного Ісуса,
егоже сыномъ божіимъ нарицахуть книжници
и царемъ повѣдаху фарисей,
ему же ты повель надъ главою дѣску прибити, імущю писаніе:
"се естъ Сынъ божій и царь Израилевъ!" і т. д.

Одержавши Хрестове тіло, Йосиф з Никодимом ховають його, і Йосиф «вопіє» над ним:

Солнце не заходяй, Христе, творче всѣмъ и тваремъ Господи,
Како пречистѣмъ прикоснуса тѣлѣ твоємъ,
неприкосновенну ти суццю небеснымъ силамъ,
служащимъ ти страшно?
Кацѣми ж плащаницами обію тя,
повивающаго мѣглою землю
и небо облакы покрывающаго?
Или како воня возлѣю на твое святое тѣло,
ему же дары съ вонями персьстїи принесеше цари,
яко богу поклоняхуса,
прообразующе твое за весь миръ умерщвленіе?
Кыя ли нагробныя пѣсни исходу твоему воспою,
емуже въ вышнихъ немольными гласы серафимы поють?
Како ли понесу ти на мою перстьною руку
носящаго тварь всю невидимаго Господа?
Како ли въ моемъ худѣмъ положю тя гробъ
небесный кругъ утвердившаго словомъ
и на херовимѣхъ съ Отцемъ и съ Святымъ почивающаго Духомъ!

Слово на вознесєннѣ, навпаки, описує тріумф Христа. По короткім догматичнім вясненні і наведенні пророцтв автор переходить до властивої теми — змалювання Христо-вої слави, «яже быша на горѣ Елеоньстѣй»:

тамо бо ангельскыя силы и архангельскыя воинства:
ови облакы крылы вѣтрными приносятъ на възятіе отъ земли
Христа Бога нашего,
другїи же престоль херовимьскый готовятъ,
Бог-отець жьдетъ, егоже прежде имѣ въ недрѣхъ¹ съ собою,
Дух же святыи велитъ всѣмъ ангеломъ его:
"възмите² врата небесная, да възидеть царь славы!"
Небеса веселяться своя украшающа свѣтила...
земля радується, видящи на себѣ Бога явственно ходяща,
и вся тварь красується отъ Елеоньскыя горы просвѣщаема і т. д.

¹ В лоні своім.

² Розчиніться.

Посадивши сина на престолі, Отець вінчає його, коронує вінцем од каменя дорогого, помазує по слову Давидовому. Радість наступає загальна на небі і землі, і всі приймають дари від нового владики:

Даєть Отцю принесенную нмъ въ жертву плоть,
посилаєть апостоломъ святыи духъ,
въводитъ душа святыхъ пророкъ въ небесное царство,
раздѣляєть своимъ угодникомъ горняго града обители,
отверзаєть праведникомъ рай,
вѣнчаєть страдавшая за нь мученики,
посилаєть страстотерпцемъ чудесь благодать,
даєть святителемъ душеполезная прошенія,
отпушаєть грѣшникомъ прегрѣшенія і т. д.

Сі вичислення взагалі становлять, як бачимо, улюблену манеру ритора. В тім же роді маємо вступ до першого слова, на вербну неділю:

Велика и ветха сокровища,
дивно и радостно откровеніе,
добра и силна богатства,
нескудно ближнимъ даєми дарове,
славна и честна дому искусни строители,
обилии и преполнени царскыя трапезы мнози останци
— отъ нихже нищии препитаєми бывають.

І потім подібний же фінал:

Прїидѣте, поклонимся ему и припадемъ, яко и блудница
мыслении пречистии того лобзающе нозѣ.
Останемся якоже и она злыхъ дѣлъ.
Излѣемъ яко миро на главу его вѣру и любовь нашу.
Изыдемъ любовію, яко и народи, въ срѣтеніе ему.
Слонимъ гнѣводержаніе яко і вѣтви.
Постелимъ ему яко и ризы добродѣтели.
Вскликнемъ молитвами и безлобіємъ яко младенци.
Предидемъ милостынями къ нищимъ.
Въслѣдуємъ смиреніємъ и постомъ, бдѣніємъ і блаженнымъ
покаяніємъ,
и не погубимъ труда четыредесятидневнаго поста, в няже
подвизахомся,
очищающеса отъ всякія скверны.

Часом при тім пильно додержується паралелізм виразів і римовані закінчення, які роблять ритм ще виразнішим. В слові на Пасху:

Вчера съ разбойникомъ сраспинахомъся,
днесь съ тобою совоскресохомъ.
Вчера съ Логгиномъ възвахомъ въистину Сынь Божій еси ты,
днесь съ ангелы глаголемъ: въистину воскресе Христось!
Вчера съ креста съ Никодимомъ снимахомъ тя,
днесь съ Магдалинею възкресша видимъ тя.

В неділю мироносиць:

И хотѣла быхъ съ тобою умерети,
не терплю бо бездушна тебе зрѣти.
Днесъ Симеоне постиже мя прореченіе,
копие бо мою нинѣ проходитъ душу,
твоего отъ воинъ яращи поруганія.

В слові о розслабленім:

Утрьуду болѣзнь клѣщитъ мя,
вѣнѣуду досадами укоризньникъ стужаю си,
отъ всѣхъ бо пльваніе слинь покрываєтъ мя
двое сѣтованіе ообѣдержитъ мя,
гладь лаче недуга преодолаєтъ ми.

Слово на собор. св. отець містить м. ін. таку інвективу на Арія, що нагадує звісний лист запорожців до султана (може бути, що він таки й розширений пізнішими переписувачами):

Слыши Арію,
безглавный звѣре,
нечистый душе,
оканьний человекъ,
новый Каине,
нераскаемый грѣшныче,
неукротимый на Христова овчата
безобязанный святяга вѣры
разорителю,

вторый Іудо,
плотный демоне,
прелестный змію,
церковный всѣми вѣдомый тати,
необратный разбойниче,

и хотящимся спасти пакостьниче,
божий враже и сыну погыбели!

Велику роль як артистичний засіб грає у Кирила передача евангельського чи біблійного оповідання в драматичній формі. Історія випробування Фоми викладається в формі діалогу: коротка евангельська розмова розширюється в цілий ряд паралельних фраз, з котрими Христос звертається до Фоми:

Принеси руку твою и виждь прободеніе ребръ моихъ
и вѣруй, яко самъ азъ есмь,
мене бо и преже тебе патріарси і пророци разумѣвше,
вѣрваша моему вочеловѣченію.
Испытай первое Исанно о мнѣ писаніе
коліємъ бо, рече, въ ребра прободенъ бысть,
и изиде кровъ и вода.
Въ ребра прободенъ быхъ,
да ребромъ падша Адама вѣскресихъ,
а тебе ли невѣрующа ми презрю?
Осязай, яко самъ азъ есмь...
Вѣруй ми, Фома, і познай мя і т. д.

І потім так само Фома відповідає:

Вірюю, Господи, яко самъ еси ты Христось...
Вижу ребра твои, отъ нихже источи воду и кров...
Вижу рудъ твои, имаже преже сотвори всю тварь і т. д.

В слові о розслабленім на питання Христа той відповідає довгою промовою, описуючи свої страждання; коротка євангельська фраза його: «чоловіка не маю» розгортається в жаль, що «всі уклонились і неключимії стали...» Христос дорікає йому за ці слова, описуючи своє піклування чоловіком:

...тебе ради солнце свѣтомъ и теплотою служить,
и луна съ звѣздами ношь обѣляєть,
тебе дѣля облаци дѣждемъ землю напаяють
и земля всяку траву сѣмениту и древа плодовитая на твою службу
взращаєть,
тебе ради рѣки [рыбы из] носятъ
и пустыни звѣри питають
и глаголеши человекъ не имамъ?!

В слові о сліпці так само вкладаються довгі тиради в уста жидівським старшинам, сліпому — їм в докір, потім в похвалу Христові і т. д.

При оцінці артистичної вартості сеї творчості передусім виступає питання оригінальності: наскільки в сих творах, без сумніву артистичних, Кирил був самостійний від взірців світських і візантійських?

При читанні його слів нас ударає близька подібність з «Законом і Благодаттю». Ми бачили, що се слово тішилось популярністю, цінилось і використовувалось у нас. Не було б нічого дивного, якби й Кирил покористувався прикладами великого київського ритора.

В першій же слові, на вербну неділю, знаходимо, подібно як у «Законі і Благодаті», ряд символічних паралель з їх толкуванням:

«Нині апостоли на жреб'я ризи свої положили і Христос поверх їх сів. О преславної тайни об'явлення! Сі апостольські ризи — то християнські чесноти. Води своїм ученням зробили благовірних людей престолом божим і вмістилищем Св. Духа.

Рече бо: веселося в них і похожу, і буду їм Богом, і вони будуть моїми людьми.

Нині народи постилають Господеві на дорозі ризи свої, а інші, ломлячи віти дерев, постилали по путі. Доброю і простою путею миродержателям і вельможам був Христос: милостиною і беззлобієм постеливши її [дорогу], нетрудно входять вони в небесне царство.

А ті що ломлять віти дерев — се прості люде ["рядниці"] і грішники, що, рівняючи путь сокрушеним серцем і умиленням душі, приходять до Бога.

Рече бо: я путь і істина і життя!»

І так далі, кільканадцять таких символічних толкувань, властиво, й становлять весь зміст слова.

Слово на Пасху дає антитезу зовсім аналогічну з протиставленням божого і людського в Христі в «Законі і Благодаті»:

«Предь вчерашнимъ днемъ Господь нашъ Ісусъ Христосъ яко человекъ распинаемъ бѣ — и яко Богъ солнце помрачи, и луну въ кровъ преложи, и тма бысть по всей земль.

Яко человекъ възшивъ, испусти духъ,— но яко Богъ землею потрясе і каменіе распадеся.

Яко человекъ въ ребрахъ прободенъ бысть,— но яко Богъ завѣсу първаго закона полма раздра» и т. д.

Нижче стрічаємо в нім подібну ж символіку старого і нового закону, так широко розвинену словом Іларіона, тільки коротшу — з тими же докорами Іудеям: Іоан і Петр, біжучи до Христового гробу, «преобразують ветхий і новий закон»: ветхий закон прийшов наперед, сподіваючись Христа, але коли Христос прийшов, він не увірив у його; новий же закон пізніше прийшов, але скорше увірив у Христа і т. д.

Але насувається питання, чи се залежність від «Закона і Благодаті», чи залежність від спільних візантійських взірців? У Кирила така залежність не підлягає сумніву. Напр., процитоване вище слово на провідну неділю виразно йде за таким же словом Григорія Богослова, де також міститься гарна опись весни:

«Подивись на видиме: Царица пор року іде назустріч цариці днів і нсе в дарунок усе, що має найкращого і наймилшого. Нині небо прозоріше. Нині сонце вище і світліше. Нині круг луни яснійший і хор зізд чистіший. Нині хвилі замиряються з берегами [море спокійне], хмари з сонцем, вітри з повітрям, земля з рослинами, рослини з [нашим] зором. Нині джерела течуть прозоріше, нині ріки повніші, виволившись з зими, і лука пахне гарно, і ростина цвіте, коситься трава, і ягнята скачуть по зелених пастівнях. Уже корабель виводиться з пристані... Уже хлібороб заглиблює [погружає, в старім перекладі] в землю рало, підіймаючи очі горі і призиваючи плододавця, і під ярем веде вола-орача, і протинає солодку борозду, і тишиться надіями. Уже пастух і волопас приладжують сопілки, награвують пастушу пісню і веснують в лісах і на скалах. Уже садівник чистить рослини... Уже трудолюбна бджола, розпростерши крило і покинувши вошину, показує свою мудрість» і т. д.

Але, як бачимо, наш Кирило досить свобідно використав сей взірець, упустивши ті образи, які не підходили під українську обстанову (кораблі, мореходство, культура садівницька і т. д.), з другого боку, він переводить кожний реальний образок в символічно релігійну картину, отже дає щось нове, в дусі «пръводного» поучення.

Похоронні плачі слова в велику п'ятницю близько нага-

дують твори Семена Метафраста (Логофета), візантійського письменника X в., де Марія голосить над сином і благає Йосифа, аби йшов до Пілата випросити тіло Ісусове, і той випрошує його і оплакує також. Благання Йосифа перед Пілатом подібні до слова Епіфанія, єп. кіпрського. Але знов подібності тільки загальні, скорше з пам'яті, з лектури, ніж з невірничого слідкування. Маємо таке враження, що автор свобідно, з різних елементів, з різних споминів і власних інвенцій складає сю композицію трьох плачів.

Діалог Фоми з Христом дуже нагадує деякі псевдозлатоустові слова (між іншим одно міститься в Супрасльським збірнику, вид. Міклошичем). Але знов се загальна подібність композиції, а не буквальне слідкування за оригіналом. Такі ж поменші подібності Кирилових слів з словами Тіта востреського, Епіфанія кіпрського, Прокла царгородського й ін.

Тому новіший дослідник проф. Нікольський резонно завагався зачислити між Кирилові твори слово на Єрдан, знайдене недавно в однім пізнім збірнику з іменем «Кирила єп. турівського», тому що воно, крім вступу й деяких менших вставок, являється простим переписанням слова Прокла царгородського. В тих словах, які з найбільшою правдоподібністю досі зачисляються до Кирилових творів, ми не знаходимо такого невірничого відписування, і навіть тексти св. Письма звичайно цитуються в них не буквально, а загально, з пам'яті.

Відповідно тому треба оцінювати і відносини Кирила до «Закону і Благодаті» та інших можливих домашніх творів риторичного напрямку попереднього часу. Ті національні струни, які гучать в «Законі» і роблять його особливо оригінальним і сильним, не знаходять відгомону в творчості Кирила, занятій виключно (наскільки бачимо) загальнохристиянськими ідеями й образами. Для них же він знаходив далеко багатший, різномірніший і авторитетніший в очах церковної людини матеріал у письменників грецьких, ніж в писаннях світських. Коли ж за візантійськими взірцями він не йде невірничо, а користується свобідно, власне як матеріалом, очевидно, не був він невірничою копією старших українських взірців, їх учеником, призвичаєним іти пробитими стежками попередніх поколінь. Книжне мистецтво Кирила має досить свобідний характер; він творить, а не запозичає, не переписує. Се ставить його доволі високо, хоча його залежність від літературних взірців все-таки більша ніж «Закон і Благодаті».

Він стоїть нижче його також в загальній композиції. Коли «Зако́н» являється взірцем строґої, лінійної, гармоній-

ної композиції, яка від початку до кінця розвиває одну гадку, то твори Кирила дуже часто не визначаються суцільністю. Напр., його слово на провідну неділю, найкраще з поетичного боку, складається з досить слабо пов'язаних частин, зовсім нема тої логічної послідовності, що в «Законі і Благ.». Інші твори мають більше суцільного зв'язку, але вступ часом слабо в'яжеться з самим словом (як, напр., в слові о розслабленім).

Але, з другого боку, в Кирилових образах більше різно-рідності, теплоти і поезії, ніж в «Законі і Бл.». Тим часом як Іларіон чи автор «Закону» більш мислитель, раціоналіст, Кирил більш поет, маляр, артист, і з поетичного боку його твори стоять високо, хоч деяка холодність в малюнку, брак сильного, безпосереднього почуття перешкоджає їм захоплювати слухача.

Що ж до закиду, який йому звичайно роблять, що в його словах мало елемента морально-дидактичного, що, мовляв, в них завдання проповіді губиться за завданнями повістяра-артиста¹, то на се треба сказати, що се, власне, й було його завдання: гарно, артистично описати свято, подію, і з сього боку й належить його оцінювати як автора. Кирил не догматист, не мораліст, а описатель, оповідач свята, так, як який-небудь Гірляндайо чи інший описатель раннього відродження, котрий ставив своїм завданням представити історію свят, подій в гарних фігурах, сценах, перспективах. І з сього боку ми мусимо справді високо цінити Кирила як такого словесного майлара.

Зовсім не оціненою і не використаною відповідно зостається творчість Кирила як автора молитов і канонів. Не маємо навіть скільки-небудь повного і наукового їх видання, і як твори церковної поезії їх досі не студійовано, а збувано лаконічними характеристиками в тім роді, що, мовляв, відмінно від його слів, вони відзначаються щирим і глибоким чуттям і под. Тим часом церковна поезія — се важна галузь української церковної творчості тих часів, її студію-

¹ З такого становища дуже неприхильно осудив творчість Кирила перший авторитет в історії церковності тої доби Голубінський (I, 1, с. 658—60). Признавши за ним «безсумнівний і дуже добрий ораторський талант» і справжню, виїмкову грецьку риторську освіту, він оцінює його як доброго типового грецького оратора свого часу, але рішуче з усіма хибамі його, сі ж хйби осуджує дуже різко. По його гадці, сучасне грецьке ораторство «стало мертвою, розмальованою і пишно прибраною лялькою»; залишивши свою властиву мету — морального поучення і впливу на волю слухачів, воно поставило своїм завданням «потішати уяву і слух штучними, але безцільними образами, гучними фразами, які нічого не говорили: одним словом, обернулось в хвялеву, псзбавлену значення словесну забаву».

вання може кинути багато світла на розвій у нас поетичних форм, ритміки і образності, як я се вже підносив, і Кирил, як автор доволі великого числа молитов і гімнів, з сього боку заслуговує всякої уваги. Не почувавши себе покликаним до такої роботи (в основу котрої, очевидно, мусять бути положені порівняльні студії гімнів українських і візантійських), я обмежусь кількома взірцями Кирилової творчості з його канону княгині Ользі¹, що послужать паралеллю до вище поданих уривків з канону Борисові й Глібові XI віку. (Може, треба пояснити, що по схемі візантійського канону строфи в честь Ольги переплітаються з строфами в честь Христа і Богородиці):

Др̑жавною рукою
и сильным смыслом
небо и землю створил еси,
яже своею кровию искупи,
церкви твоя от тебя утверждается
звѣдуши,
яко нѣсть свята паче тебе
Господи!

Др̑жавною рукою
и мудрыми ти словесы
учаши своего сына Христову
закону
и людем взбрани не жрети идо-
лом, Олго преславная,
в память нынѣ шедшеся ты
прославляем!

Нынѣ яко пчела разумлива
далече цвѣтушее Христовы вѣры
вѣзская породным крещеніемъ,
въ Царьствѣм градъ² обрѣтши,
своему роду и людем предасть,
егоже вси насыщени
горести грѣха отбѣгаем!
Вси похвалныи гласы и молбу
ти, Олго, всылаем —
тобою бо Бога познахом,
емуже нынѣ предстоиши.
Проси мира князем
и па поганяя побѣды,
проси оставленія грѣхов поюшим
тя!

Яко голубица цѣломудренная
на финик добродѣтели взыде,
крылѣ крещеніем посребрѣнѣ
имуша,

ими же взлѣтѣвши
в райствѣй пищи вѣгнѣздилася еси!
Духовнаго прежде внѣ винограда
царская маслина процвѣтѣ,
животный³ источи грезнь,
крещеніемъ насади в Руси
творящимъ плодъ покаянія,—
тѣмже вси свеселитесь!
Новая ученица Христова в Руси
явися,

обходяши грады и села,
кумиры сокрушаючи
и люди учаше
единому Богу кланятися,
егоже моли за поющая ти:
о блаженная Олго!
помолися за свое ищадіе къ Богу,
миръ неподвижим князем испроси
и на поганяя побѣду
и на отпушеня грѣховъ поюшим
тя!
Рускому языку, Плесковской
странѣ
богоизбранному от Варяг
князьскому
племяни

прамати наречесе Олга:
ходящим прежде нерозумія
во тѣмъ
всѣхъ честнымъ озари крестом,
паче же святымъ озари
крещеніемъ,
имѣже омы идолскую скверну,

¹ Видав проф. Никольський, там же, в 82 т. «Сборника отд. рус. яз.», з збірника ярославського архієр. дома. (Виписуючи, поправляю деякі очевидні помилки копії чи видання, але дещо таки зостається, очевидно, попсованім).

² Себто в Царгороді.

³ Животворчий.

именити же людїе нарекохомся
 к нему же за ны дерзновеіе
 Подобно Удифи¹ створила еси,
 посреде кумирскихъ тѣлищъ вѣшла
 и дѣмоночетци² посрамила еси,
 и вся люди научи в чистотѣ
 благословен еси на престолѣ
 Премудрость божїя прежде о тебѣ
 Се есть искренняя моя
 и похоти житейския нѣсть в тебѣ,
 блескъ лица ти яко мурѣ обоняніе
 знаменаше твоѣ, Олго, крещеніе,
 еже посреде кумирскихъ лсти на
 и всѣхъ насъ отъ смрада дѣмон-
 скаго к покаянію привелъ есть.
 Изъ Едема изведе родъ нашъ
 призванъ ж тобою новый Адамъ,
 намъ рождыши Христа въ двѣ
 И възграся Адамъ яко прадѣдъ,
 избывъ первыя клятвы.
 Мы же тобою хвалящеся,
 яко тебе ради Бога познахомъ,

и тя величаемъ:
 Веселися, Евво прародительнице,
 иже бо ты прелстивъ, изъ Едема
 нынѣ же погранъ есть твоимъ
 Се бо Олга животное древо
 хрестъ Христовъ въ Руси вѣдружи,
 имже всѣмъ вѣрнымъ рай
 мы же тобою хвалящеся,
 яко тебе ради Бога познахомъ,
 съ мученики ты възвеличимъ!
 Жену по естеству ты нарицаемъ,
 но паче силы женскы подвизася
 тмы свое злато истощила еси,
 да Христовъ законъ учителя
 имже просвѣти землю Русскую.
 Мы же тобою хвалящеся,
 яко тебе ради Бога познахомъ
 съ Володимеромъ ты величаемъ.
 Се церковь, се дверь, се гора
 се жезлъ и сосудъ златыи,
 се источникъ печатлѣннъ,
 се райъ святыи новому Адаму,
 се престолъ страшень,
 се Мати божїа пречистая и
 заступница намъ,
 тя величаемъ!

Як бачимо, автор використовує історичну, літописну і агіографічну традицію та вводить її в гімнологічну, церковну візантійську символіку. Поетичні образи, котрих він вживає для звеличення і окраси постаті і діл своєї героїні, не раз близько підходять до образовості нашої обрядової пісні, як ся голубиця, що злітає посеребреними крилами на райське древо-фінік або царське древо з животворчим гроном, що виростає поза виноградом церковним. Паралелізм різних образів сеї церковної пісні і лірики світської безсумнівний, обопільний зв'язок так само. З другого боку, бачимо явні паралелі в формі сих церковних гімнів і ритміці риторичної прози, на один бік, епічного ритму — на другий.

Все се наказує звернути пильну увагу на пам'ятки нашої старої гімнології, не відстрашуючись її нібито чисто церковним характером.

Крім сих літературних постатей, маємо кілька анонім-

¹ Юдифі.

² Демонопоклонників.

них творів, які характеризують риторично-поетичний церковний стиль цього століття. Один ми вже пізнали — се похвала Рюрикові, котрою закінчується Київський літопис видубицької редакції. Наведені витяги дали змогу оцінити її манеру: прибирання до подій сучасного життя, що слугують предметом похвали, паралелей і образів з біблійної історії, прирівнювання до біблійних осіб, алюзії, засновані на толкуванні імен (Рюрик-Василь — цар, його жінка Анна — благодать); дещо з християнської символіки, дещо з сучасної народної легенди — все се, одначе, виложене не прозоро, слабо уплановане і тому не робить яскравого, артистичного враження: виглядає як вправа здібної, але ще не виробленої руки.

Другу київську похвалу з того ж, правдоподібно, століття, зроблену краще, ми досі маємо видану тільки в уривку. Се похвала св. Климентові, патрону старі київської кафедри, Богородиці Десятинної, де були положені його кості, привезені Володимиром Вел. з Корсуня. В 1850 р., в збірнику «Кіевлянинъ», виданім Максимовичем, кн. Оболенський опублікував другу половину цього слова, з одного збірника XVI віку, своєї колекції. Невважаючи, що своїми літературними прикметами воно звернуло на себе увагу і досить високо було оцінене¹, досі в цілості воно лишається не опублікованим, і тому судити про нього як літературний твір доволі тяжко. Тим більше, що ми маємо інший паралельний твір чи іншу редакцію тої ж теми, і між ними не можна установити відносин напевно, поки маємо тільки половину слова, та й то видану не дуже справно.

В збірнику кн. Оболенського слово має заголовок, який вказує на те, що твір сей належав до якоїсь місячної мінеї: «В той же день мученіє св. Климента» і т. д. Початкові слова його вказують на те, що він починався біографією Климента, аналогічною з звісним житієм його, зложеним Метафрастом, а кінчився похвалою святому, яка переходила в похвалу не названому на ім'я київському князеві, далекому потомкові Володимира Вел., що обновив стару київську кафедру. Двадцять літ тому, звертаючи увагу на сю стару і призабуту пам'ятку, з нагоди опублікування тої другої редакції, я висловив здогад, що сим обновителем старі кафедри міг бути той же Рюрик, з його «несытою любовью о зданых», прославленою пидубицькою похвалою, бо він справді міг обновити стару кафедру після погрому 1169 р. Франко, котрий тоді займався Климентовою легендою, признав сей здогад справедливим, і я тепер, перегля-

¹ Див. у м. Макарія III², с. 215; Голубінского, I, 1², с. 823.

даючи се питання наново, доповню його ще другою гадкою: що видубицький панегірист ішов слідами панегіриста з десятинного клироса, як той використав старшу похвалу св. Климентаві, зложеному котримсь з давніших крилошан¹.

Коротша редакція не має похвали князеві. Так, як її маємо в різних збірниках XV—XVI в., вона продовжує повість про чудо св. Климента, яке сталося нібито в підводній чудесній церкві, де спочивало його тіло перед перенесенням на берег. Легенда оповідає, що коли тіло св. Климента було вкинене в море, з прив'язаним до нього тяжким якорем, по молитві його учеників море розступилось і відкрило дорогу до його тіла, котре лежало в чудесній підводній церкві, і з того часу в роковини смерті Климента море розступалось на кілька день, щоб прочане могли поклонитися його останкам. Отже, мовляв, сталося одного разу таке чудо, що прочане, чоловік і жінка, ходивши до тої підводної церкви, через неувагу залишили там свою дитину, і коли на другий рік прийшли туди знову, знайшли її живу і здорову в тій підводній церкві під опікою св. Климента. До сього оповідання коротша редакція наві'язує похвалу св. Климентаві як патронові Русі, перенесеному до Києва і зложеному в його кафедрі. Сю похвалу буквально повторює, з деякими додатками, «Слово», опубліковане Оболенським, заховую-

¹ Моя замітка: «Кілька заміток до «Чуда св. Климента, папи римського» в «Зап. тов. Шевченка», т. 49 (1902), була написана з приводу опублікованого Соболевським в «Извѣстіях рус. отд.» за 1901 р. тексту «чуда» з коротшою похвалою з одного збірника другої пол. XV в. (з заміткою, що інші, звісні йому копії, з пізнішого часу, не дають ніяких інтересних відмін сього тексту). Соболевський не завважив споріднення сеї коротшої похвали з опублікованою Оболенським, і я вказав на буквальну подібність їх і висловив здогад, що коротша похвала була старша і стояла під впливами «Закону і Благодаті», судячи по деяким подібностям, а автор ширшої похвали її використав і розширив. Франко в своїй праці про Климентову легенду («Св. Климент в Корсуні». — «Записки», т. LXVI, 1905), прийнявши деякі мої спостереження над сими пам'ятками, в сім не погодився зо мною, бо йому коротша похвала здалась витягом з ширшої. Я підтримав свою гадку в замітці, надрукованій тоді ж («Записки», т. 66), і думаю й тепер, що зовсім неймовірно, аби з багатшого змісту ширшої похвали хтось мав охоту зробити такий тісний витяг, яким була б коротша похвала, як би її вважати витягом з ширшої. Навпаки, зовсім легко і натурально собі уявити, що якийсь клірик св. Богородиці, мавши під руками старший текст про чудо з коротшою похвалою, розвинув її й оживив зворотами до присутніх — князя, духовних, громади вірних і т. д. Треба, одначе, завважити, що в тій формі, як його маємо в вид. Соболевського, «чудо» починається ex abrupto і, очевидно, стратило свій початок, себто вступні слова, звернені до слухачів, або й біографію святого. Не маючи початку тексту, вид. Оболенськими, ані інших аналогічних редакцій, трудно судити, як виглядала цілість.

чи її алюзії до чуда в підводній церкві, котре розповідалось, мабуть, і в першій, не опублікованій частині сеї ширшої похвали¹. Але замість доволі бідного і шаблонного закінчення коротшого слова, зверненого до святого, новий панегірист доволі зручно звертається до князя, митрополита, кліросу і всіх зібраних, щоб кожному сказати комплімент на тему київського «старійшинства». (В тих часах, коли дійсна гегемонія від Києва цілком відійшла, очевидно, нічого приємнішого не можна було сказати киянам, як відогріти се колишнє старійшинство).

«Справді найслави́ший з усіх городів отсей, що, маючи [у себе] всечесне твоє тіло, весело грає і хвально співає! Бо як друге небо на землі стала владичня церква Божественної Матері, в котрій твоє чесне тіло, лежачи, справді як сонце просвіщає всю вселенну — о апостолом сопредостольниче і ангелом рівночесне!

Біси [тобою] проганяються, недуги тікають, неприятели без успіху повертаються. Єретики проклинаються, преславна² ж віра зростає особливо!

Завдяки тобі, сповняючися достатком, благоденствуємо. Завдяки тобі, угодниче Христов, сподіваємось дістати пробачення гріхів, уповуючи життя вічного, котре, щоб тільки одержати, пристрасті залишивши, а добродітелями приготовляючи себе!

Ти ж як дитину в морі охоронив еси від нападу безсонечних [підводних] звірів, так і люблящих тебе охороняй в мирі від невидимих звірів!

Христоролюбному ж і вірному князеві нашому випроси [все] корисне, аби, крім теперішнього доброго пробування, і вічного блага сподобився.

Адже він перейняв добродійство прародительське, поновляючи церкву твою.

Як благовірний праотець сього благородного [князя], христоробець і правдивий мучениколюбєць з великим старанням і превеликою вірою звідти і аж сюди з любов'ю і побожністю приніс твої пречесні останки ["мощі"] на посвящення і спасення собі й усьому народові своєму, також і краєві нашому.— Так і ти, апостольський подібниче, Клименте, справляй на все добре його потомка і відси до небесного осідку перенеси, сього у тебе, преподобниче, молимо [нам] твоїм ученикам доступити!

¹ На взірєць буквальных подібностей обох слів наводжу, напр., отсе місце:

Коротше слово (вид. Соболевським):

«Тако и сего своего угодника, нашего же заступника святого священномученика Климента от Рима в Херсонъ, от Херсона в нашу Рускую страну сътвори пріити Христос Богъ нашъ прензобилною милостію в наше вѣрных спасеніе».

² Може, скорше «православна»?

Ширший текст (вид. Оболенським):

«Тако и сего церковнаго солнца, своего угодника, нашего же заступника святого, реку достойно, священномученика Климента отъ Рима убо в Херсонъ, от Херсона въ нашу Рускую страну створи пріити Христось Богъ нашъ прензобилною милостію въ наше вѣрныхъ спасеніе».

Тепер же нехай тішитесь він, старшучи¹ між князями, бо по правді щасливий він, володіючи скиптрами, через твої молитви і [тебе] завсіди маючи з собою!

[Нині] радіє і той [митрополит], що, старшучи між святителями, щасливий тим, що твоєї святині [останків] торкається й освячує вірних людей!

Нехай веселяться горожане найстаршого між городами города нашого, щасливі твоїм заступленням [опікою] і завсіди пробуваючи з тобою.

Нехай світло празне блаженний твій клірос — найстарший з усього кліросу — через твоє заступлення і через те, що любов'ю тобі служить.

Нехай красно торжествують усі, що шанують твою пам'ять вірою і любов'ю, блаженні вони, даючи милостиню нищим, і за те помиловані будуть...»

Деякі подібності з видубицькою похвалою наводять мене на гадку, що видубицький панегірист знав сю десятинну похвалу² і, йдучи за деякими її мотивами, постаравсь перегнати її в панегіризмі, на те то й надробив скромність факту, котрий узявсь звеличати, високолетними порівняннями з різними прославленими подіями і особами святого письма. Всеволод, котрого діло поновив Рюрик, був дуже малою фігурою в порівнянні з Володимиром Вел., а видубицька стіна дуже сірим фактом в порівнянні з відною старої київської кафедри; не було ні мощей ні чуд, котрі були б зв'язані з скромним видубицьким монастирем. Тому туча премудрості, котру пустив видубицький книжник, робить враження панегіричної гіперболи. Обидвом же похвалам Климентові того не можна закинути, так само «Законові і Благодаті», що міг бути взірцем коротшої похвали, судячи по деяким подібностям, і прототипом обох похвал Рюрикові.

В кожному разі дістаємо небезінтересний ланцюг риторичної, панегіричної церковної творчості, що починається від величного слова середини XI в., виголошеного в тій

¹ Се слово — «старѣйшинствуя» — повторюється потім в різних формах нижче про митрополита, горожан київських, клірос Десятинної Богородиці.

² Він, напр., також як і похвала Климентові (ширшої ред.), прирівнює своє слово до двох мідяників євангельської удивіці: «Въ газофилакию бо княження твоего любовь и хотѣнье ввергше, яки вдовица она двѣ мѣдницѣ», а в похвалі Климентові, виданій Оболенським: «Яко убогія вдовица съ похвалою двѣ мѣдницѣ — худоразумныи и грѣшныи душа — вѣрою принесенное яже дѣтница собрахомъ худѣ твою великую хвалу чтуше». (Текст, очевидно, попсований, але основна гадка ясна). Видубицький панегірик теж виправдує свою недотепність — «не отъ скудости своего нищетоумья, но отъ дѣль твоихъ притчу приобрѣтше», як автор ширшої похвали звиняється, що пише своїм «младенствующимъ разумомъ і гугнующимъ языкомъ» не з власної відваги, а «понуженъ благороднымъ благочетцемъ».

старій кафедрі при гробі св. Володимира, і потім через пізніші похвали Климентові, зв'язані з тою ж кафедрою, доходить, нарешті, до видубицького панегірика Рюрикові, з останніх років XII в.

Безсумнівно, систематичніші студії останків старої церковної літератури, перسخованої в різних пізніших збірниках, збагатять і прикрасять з часом сю риторичну гірлянду новими взірцями і тинами.

Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа. Героїчній повісті, історичній і поетичній, що творилася дружинною верствою, величанням «добрих страдальців за Руську землю», тих «богатирів», що в уяві народу досі стережуть світ від злих сил, які тільки чигають, чекаючи хвилі, щоб упасти на нього, церковні круги протиставляли свою повість: про богатирів не крові, а духа, тих, що страдають для Бога, спасаючи свою душу, заразом вимолюють у Бога, своїми подвигами, ласку і щастя свому «отецьтву», стоячи на неустанній сторожі в боротьбі з диявольською силою, яка ходить неустанно наоколо християн, «аки лев рикаєй искїй кого поглотити». Своїми впливами церковні круги пильнували, і зовсім не безуспішно, як ми бачили, можливо християнізувати богатирські образи дружинної повісті: прищепити вищі, благородніші, ідеальніші мотиви й завдання їх героїчному подвигу. Ми бачили, як наші князі, і за їх прикладом всякі інші герої-богатирі, приодягають свої мотиви ідеальною християнською поволокою, бодай — християнською фразеологією, прикметами християнського лицарства. Але заразом творилися в церковних кругах образи християнських подвижників, воїнів Христових, ідеалізованих до крайньої можливості, очищених від усяких мирських слабостей і нахилів, як взірець і ідеал гідного християнського життя. Ми бачили, як автор «Закону і Благодаті» протиставляє епічному образу Володимира, який жив в дружинних кругах, щедрого дружинного патрона, героя веселих пирів, образ нового Константина, рівного апостолу промотора Христової віри, який звеличує своє «отецьтво» не воєнними подвигами, а тим, що вводить його в ряди просвіщених, християнізованих народів. Інші письменники постарались дати ідеали християнської незлобності і братолюб'я в його синах Борисі і Глібі. Така робота над переробленням героїв чи просто визначних представників княжо-дружинної верстви на християнських подвижників і мучеників продовжувалася потім далі.

В дальшій, оглядаючи остаточні витвори героїчного епосу і духовної поезії (духовні стихи та легенди), ми побачимо результати обопільних впливів сих двох сфер твор-

чості: християнізацію героїчних образів, переданих дружинною творчістю репертуарові професіоналів (котрі виконували, очевидно, п'єси з обох циклів поезії), і вплітання героїчних мотивів до тем релігійної легенди. Се останнє теж не було чимось дивним. Приладжуючись до поглядів і настроїв варварської суспільності, де найвищою формою гідності — воєнний подвиг, християнська творчість здавна постаралась наблизити поняття християнської чесноти і подвигу до ідеології подвигу воєнного. Сі вої Христові, які здобувають вінці слави, мов заслужені вояки якої-небудь цісарської армії; сі мученики, які кров'ю своєю будують церкву Христову, як ті цісарську державу; сі подвижники, які відбивають всі підступи і напади диявола і женуть його, побідженого і посрамленого, мов побитого неприятеля, — не ображали нічийого почуття. Як сучасна народна уява малює богатиря на вічних чатах, а великоруські ремінісценції старого героїчного епосу — на «богатирській заставі», так християнський подвижник в старій агіографії й легенді представляється немов вояком сторожевої служби, що мусить неустанно сторожити і уважати на маневри ворога, готового використати найменшу хвилю його неуваги і розслаблення, аби заволодіти ним і відкрити собі приступ до люду християнського. Життя подвижника, навіть замкненого в глибині пустині чи підземної печери анахорета, стає одним ланцюгом контрманеврів, котрими паралізуються всі хитрі штуки ворога народу християнського.

Я не буду поглиблювати тут сих аналогій і паралель — для сього буде ще нагода далі; тут обмежусь тільки сими побіжними замітками, щоб нагадати певну психологічну зв'язь між сими двома категоріями творчості, які не раз ішли вруч, творилися коли не в тих самих, то близько сумежних кругів і обробляли ті самі або подібні теми.

Вище ми бачили, як історію убийства Ігоря обробила дружинна і агіографічна повість, в різних стилях і в різних освітленні. Не маючи сього агіографічного твору в цілості, ми не можемо добре осудити, яку мету ставив собі його укладчик: чи хотів тільки звеличати чернігівську династію святим мучеником та доїхати її політичних противників, що вони забили святого і стягли на себе вічне засудження¹, чи мав на гадці дати й якийсь моральний чи морально-політичний приклад, як автору повістей про Бориса і

¹ «Слово в неділю св. отець» (про котре ще нижче) власне докоряє «Киянам», що вони постригли Ігоря, щоб його понизити (укаряюще), але тим часом сподобили його «безукорня слова», а себе «муки нічної».

Гліба. З наведених літописних уривків можна було бачити, як автор з ідеального малюнка християнського героя ре-зигнації і покори: готового все прийняти і все перетерпіти на землі, аби вподобитися небесної нагороди — раз у раз збивається на поетичний памфлет, вкладаючи в уста Ігореві грікі докори і прокльони киянам. Чи се вияв літературної недотепності і неконсеквенції автора, чи наслідок якоїсь політичної тенденції, се, кажу, трудно оцінити, маючи тільки фрагменти сього твору. Але застається у нас факт близькості сих двох сфер — агіографічної повісті і політичного твору, що обробляли паралельно ті самі теми.

Суцільних агіографічних творів на теми, взяті з княжого чи дружинного життя з сього століття, взагалі не можемо вказати. Близько сюди підходять деякі некрологічні записки Київського літопису, котрі я почасти й навів уже вище. Але все-таки се не суцільні агіографічні твори. Маємо натомість багату серію повістей з життя монашого, які продовжують печерські повісті попереднього століття і разом з ними зложили наш славний «Печерський Патерик» — властиво, сотворили його основу. З огляду на одно се два цикли їх: так зване писання владика володимирського Симона до печерського монаха Полікарпа і повісті, списані Полікарпом для свого ігумена Акіндіна, — мають право на особливу увагу українських дослідників — наслідком незвичайного культурно-історичного інтересу, зв'язаного з «Патериком».

Мусимо пам'ятати, що з усеї нашої старої писаної літератури ні один інший твір не зостався в такій постійній пам'яті, уживанні і лектурі не тільки чернечій, а й світській, як «Печерський Патерик», котрих головну частину творять сі писання. Завдяки тому, що Печерський монастир був найбільш тривкою й сильною інституцією, яка вижила всі тяжкі пертурбації переходової доби, сей пам'ятник його святості і провіденціальної ролі на Україні-Руси вижив теж з ним разом, підтримуваний печерськими книжниками в можливій популярності й доступності. Його копіювали, підновляли, доповняли новими статтями і, очевидно, пильно популяризували серед прихильників і добродіїв монастиря, прочан-богомольців, і взагалі побожного люду.

Він служив сторожем печерської традиції, тою скарбницею, де переховувалась і охоронялась від забуття і заневищення монастирська легенда, розповіджувана в таємничій півтмі печерських катакомб жадним слухам відвідувачів. З другого боку, він ставав близькою і дорогою, добре знаною книгою для всіх, хто щось чув з сих печерських легенд чи то за власних відвідин, чи то з усних переказів

іпрочан, які розносили сю київську легенду по всім просторі України і навіть Східної Європи, а передусім сумежних українських країв. В сій книзі вони могли знайти потвердження, перевірку, доповнення сих легенд, дуже популярних, дуже дорогих сьому людові, з різних, не тільки чисто релігійних, мотивів.

Були часи, і навіть довгі часи, цілі століття, коли властиво майже єдиною реальною пам'яткою сеї славної Русі, що була «відома і слишима всіми кінцями землі», як висловлюється «Закон і Благодать», і дійсно далі жила в пам'яті і традиції, в поетичних і легендарних переказах її князів і богатирів кривавої слави, багатства і казочної роскоші,— зостававсь Печерський монастир з його безконечними таємничими підземними переходами. По словам легенди, ними можна було йти через усю землю до самого Єрусалима, а на північ до Новгороду і в них оглядати на власні очі і навіть обмацувати тіла сих князів і богатирів, героїв легенд і пісень, прикрашених і осяяних фантазією усних переказів, що творили другий, не писаний «Патерик». Чужинці, котрим доводилось переїздити через сі сторони, вважали обов'язком звидіти сі цікаві пам'ятки. Тим більше ті, котрим щось більше, ніж просте задоволення цікавості, давали сі легенди і перекази, бо промовляли їх національному, конфесійному, може, й соціальному, класовому почуттю. Всі ті, для котрих сі могили, сі таємничі сховки, сі замуrowані келії «затворників» були схоронищем не тільки старої слави, але й надій її відновлення і повороту, з тими легендарними богатырями, що десь ховаються і ждуть слушного часу, щоб вернутись і очистити правовірну Руську землю від усякого поганства...

І от, кажу, ключем, мірилом, печаттю сеї традиції, яка переповідалася з тих таємничих слів, що говорилися в містичній пільмі київських крипт і відси розносились по просторах України, була ся завітна книга «Печерський Патерик» — єдина, властиво, книга в неперерванім уживанні, передана старою Руссю українським як не масам, то все-таки доволі широким кругам. Се незалежно від чисто літературних прикмет її, теж не согірших, надавало їй особливого значення. Стала вона одною з підвалин київської культурної, до певної міри, можна сказати, краювої і національної традиції, фундаментальним каменем, який непохитно перестояв увесь хаос українського життя.

Розуміється, були в старій літературі далеко цінніші від сеї книги і корисніші речі, але обставини так зложились, що не вони, а вона зосталася спадщиною старої Русі.

Можемо понарікати на нашу стару інтелігенцію, на нашу літературу і культуру, що вона не вложила в руки нашого громадянства твору кориснішого з соціального й інтелектуального погляду,— більш життєвого, більш соціального, ніж сей доморідний відгомін пізньовізантійської монахоманії. Але факт зостається фактом, що се був найпопулярніший і то незмінний в своїй популярності твір старого нашого письменства. Не «Слово о полку Ігоревім», не «Закон і Благодать», не «Літоиис», а «Патерик» став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком нашого друкарства — неустанно передруковуваним твором старого нашого письменства, «золотою книгою» українського письменного люду, джерелом його літературної утіхи і морального поучення. Завдяки тому мав він такий глибокий вплив на етичний світогляд інтелігентнішої частини старої української маси, як ні один інший твір. Може се виглядати на парадокс, коли скажемо, що «Патерик» і «Кобзар» се були дві найпопулярніші українські книги. Але се не буде, властиво, перебільшенням, а в сій паралелі, чи скорше — контрасті, сих двох творів старої і нової української книжності яскраво символізується вся глибока відмінність двох епох нашого культурного життя. Наскільки одна книга була повна живого й інтимного зв'язку з переживаннями людини, настільки друга була мертва й відірвана від життя; наскільки одна перейнята гуманністю і соціальністю, настільки друга забита узько релігійним і аскетичним світоглядом; наскільки одна підіймала активність і соціальну енергію людини, настільки друга її понижала. Але тим не менше вплив зостався впливом, і не тільки як показчик ідей і настроїв свого часу, але як довговпливовий літературний твір «Патерик» варт, як я сказав, пильної уваги і студії так історика літератури, як і культури.

Тим сказане все і щодо того значення, яке мають в історії нашої культури і письменності згадані твори, зв'язані з іменами Симона і Полікарпа — головна складова частина «Патерика». Але студії сих пам'яток зовсім не дорівнюють їх історичній і літературній вазі.

Ми не повинні забувати, що їх тексти не заховались самостійно, але тільки в складі «Патерика», що не тільки неустанно розширявся і доповнявся, але й перероблювався в напрямі поглиблення і підчеркнення його одноцільності. Тому мусимо поставити питання, чи тексти сих писань уже в найстарших нам відомих редакціях «Патерика» не мають уже в собі глибших редакційних змін?

З другого боку, перегляд сих пам'яток, навіть дуже по-

біжний, насуває питання, чи ці твори, зв'язані з іменами печерських постриженців XIII в., дійсно належать сьому часові, а не являються, в основі своїй, продуктом печерської творчості раніших часів?

Уже давно дослідники¹ завважили доволі слабо аргументовані мотиви, котрими толкується авторство названих печерських постриженців. Особливо передмова Полікарпа, котрий береться ні з того ні з сього інформувати свого власного печерського ігумена про печерських подвижників, про котрих сей ігумен повинен би був знати не менше від Полікарпа, в високій мірі виглядає дивно. До того ж написана вона, як на вступ до такої цінної і літературно написаної повісті (властиво, колекції повісток), так незручно, що трудно її вважати ділом тих людей, які могли написати хоч би наведену нижче повість про Марка печерника. Послання Симона до Полікарпа, яке вводить першу серію оповідань, написане складніше, але воно виявляє сильну залежність від першовзора — «Паренезіса» Єфрема Сіріна, як се показав Абрамович², — так само як друге слово, доволі правдоподібно признане тому ж Симонові ак. Соболевським³, досить близько повторяє гадки і фрази іншого візантійського письменника, Сімеона Месопотамського. В оповіджених же Симоном повістях про печерських святих досі не вдалось викрити подібних замаскованих

¹ Особливо Голубинський в своїй «Історії рус. церкви», т. I, пол. I.

² Симон:

«Брате, сѣд в безмолвіи собери си ум свой я рцы в себѣ: «О убогій иноче! нѣси ли мира оставилъ и по плоти родитель... аще и здѣ пришед па спасеніе не духовная твориши и что ради в чернечское имя облеклъ ся еси?»

Се же вѣждь, яко блажимъ еси здѣ от князь и от боляр, и от всѣхъ другъ своих; глаголют бо: блаженъ еси, яко възненавидѣлъ мира сего и славы сея, и к тому не печется земными... Ты же не чернечески живеша. Велика срамота обдержит мя тебе ради».

³ Се «поученіе і посланіе Ізосіма святого к Настасен дщери своєї» на тему, аналогічну з посланієм до Полікарпа: бути вдоволеним своїм уділом монашам і не жалувати за світом. Ак. Соболевський, на мій погляд, правдоподібно, вважає сю Анастасію за одну особу з княгинею Анастасією-Верхуславою, про котру як свою кореспондентку згадує Симон в посланні до Полікарпа. Ім'я Зосіма він пропонує поправити на Симона або вважати се схимницьким іменем (Извѣстія отд. рус. яз., 1909, I).

Єфрем:

«Сѣдѣшу же ти въ безмолвіи пѣ кельи своєї собери си помыслх рекъ к сердцю своему: «Человѣче, нѣси ли оставилъ мира, по плоти родитель... аще и сѣдъ пришедъ на спасеніе, сопостатная дѣлаеши, ...только въ праздно имя облеклъся еси.

Блажимъ еси знаемыми и другы, и рекутъ ти: блаженъ естъ онъсій, яко возненавидѣлъ естъ мира сего и славу и прелесть его, и к тому не печется уже ничимъ же земнымъ. И се ты здѣ не мнишьски живеша. Коя срамота постигнетъ ны...»

запозичень, і взагалі цитат чи відкликів (до «Патерика», до слова Еваґрія) в них дуже мало, тим часом як посланіє переповнене таким позиченим матеріалом. А що се вступне посланіє взагалі не стоїть в ніякім внутрішнім, логічним зв'язку з наведеними нібито в науку Полікарпові повістями, се теж було вказано давніше¹.

Але особливо замітна обставина, що історичні алюзії обох творів сливе не виходять поза першу половину XII в., хоча авторами виступають люди, які жили в Печерськiм монастирі сто літ пізніше. Незвичайно дивним се виглядає, що їх оповідання, зачерпнені нібито з усної традиції, обертаються в обстанові кінця XI і пол. XII в., і автори так мало взяли з подій, ситуацій і обставин останнього, ближче їм звісного століття!

Все се речі, які дуже годиться мати на увазі при докладнішiм розборі сих творів, котрого, властиво, і досі не переведено. Взагалі ці твори, при всій своїй літературній і культурно-історичній вартості, досі були дуже занедбані. Тільки десять літ тому з'явилося перше наукове видання текстів, зроблене нашим земляком. Д. Абрамовичем при участі ак. Шахматова (попереднє видання проф. Яковлева, 1872, було таке лихе, що не давало ніякої підстави для студій сих творів). Чи вся маса рукописного матеріалу, скаталогізована і систематизована ними, досить простудійована, се, розуміється, питання; але нема сумніву, що «літературна аналіза», зроблена Абрамовичем паралельно з роботою над текстом, далеко-далеко не вичерпує справи, і ці твори вимагають іще уважних студій, переведених з замишуванням і ґрунтовним науковим приготуванням.

Досліднi, переведені над рукописами, привели згаданих дослідників до таких приблизно висновків (повної одностайності в поглядах нема):

Найстарша редакція «Патерика» містила в собі такі твори (в тім порядку, як їх зараз вичислю): а) повість про чуда, зв'язані з будовою Печерської церкви, б) посланіє Симона до Полікарпа з додатком 9 оповідань про святих, в) повісті Полікарпа (числом 11), г) слово о первих чорноризцях печерських (літописна повість). В чистій формі

¹ Проф. П'ятуховъ в «Извѣстіяхъ отд. рус. языка», 1904 («Матеріали и замѣтки изъ ист. др.-рус. письменности») описує варіант (з рукоп. Кирило-білозер. мон. XVII в.) посланія еп. Симона («Преподобнаго отца Симона еп. владим. и сузд.—слово на поученіе монахомъ зело полезно»), адресований до якогось інокa Герасима. По гадці проф. П., він перероблений з звичайного тексту, але хто зна, чи ближчі студії над сим варіантом не кинули б якогось світла на історію варіанта «Патерика», адресованого до Полікарпа, власне сього заадресування «зіло полезного поученія» то на ту, то на іншу адресу?

ся редакція не заховалась, копії її,— Абрамович нараховує їх 16 — всі пізнішого часу, XVI віку. Вони мають різні додатки з пізніших редакцій. Як вони там з'явилися, згадані дослідники не старались в'яснити, але приймають, що десь в XIII в. старша редакція мала такий зміст, як отсе вище подано, і різні частини її ще не були зв'язані між собою тісніше різними редакційними додатками і змінами, як то бачимо в редакціях пізніших.

Друга редакція представлена найстаршим кодексом 1406 р., списаним для Арсенія, єпископа тверського, правдоподібно — печерського постриженця і фундатора монастиря Успенія, Антонія і Феодосія коло Твері. Дослідники готові вважати його навіть редактором сеї версії і копію 1406 р. — оригіналом сеї редакції. Крім вичислених вище чотирьох основних статей, вона містила службу св. Феодосієві, Несторове життє його (з деякими змінами), похвалу св. Феодосієві і в деяких копіях ще «слово от чего прозвася Печерський монастир» (друга частина літописної повісті).

Поруч сеї мали би бути ще дві редакції XV в., представлені тільки пізнішими копіями:

Феодосієва редакція — скорочений витяг, який зробив невідомо коли якийсь «Феодосій мніхъ, недостойный ерей».

Іоаннова редакція, котру Абрамович, одначе, ототожнює з першою Касіановою редакцією, вважаючи сього Іоанна учасником праці Касіана. Сей монах Іоанн уложив покажчик — «сказаніє глав» «Патерика».

Перша Касіанова редакція зроблена була «повелѣніемъ инока Касіана крилошанина печерскаго» для «священноинока Акакія, бувшого намісника київського» (адміністратора київської єпархії) в 1460 р.

Останні дві редакції (чи одна Касіанівсько-Іоаннівська, як бере Абрамович) містять ряд нових, в порівнянні з раніше вказаними, статей, вибраних з київського літопису: про перенесення мощей Феодосія, про постриження кн. Миколи-Святоші, про канонізацію Феодосія, про єпископа новгородського Ніфонта, про вибір іг. Василя. До текстів раніших статей внесені різні додатки: так, напр., літописна повість про початок Печерського монастиря надписана іменем Нестора, се ж ім'я внесене до слова про перенесення мощей, де автор говорить про себе в першій особі.

Два роки пізніше той же Касіан, продовжуючи свою роботу над «Патериком», дав ще ширшу редакцію, яка стала підставою всеї пізнішої рукописної традиції й друкованих видань. Повість про початок Печерського монастиря розширена тут оповіданням про Антонія печерського,

про його першу і другу подорож «во Святую Гору»; повість про Ніфонта перероблено, додано «въспросъ кн. Изяслава о Латынѣхъ» як твір Феодосія печерського. В цілім ряді текстів пороблено різні дрібніші додатки, повставлювано ім'я Нестора ще в деяких текстах і т. ін.

Я не буду входити тут в подробиці сеї редакційної роботи, яка належить уже XV вікові, а тільки підчеркну, що всі копії «Патерика», дотепер звісні, дають нам тільки різні моменти нагромадження всякого матеріалу, зв'язаного з Печерським монастирем, і приводження його до тіснішої зв'язі і оброблення з становища печерської традиції та різних інтересів, які захоплювали печерську братію. Систематичне встановлювання імені Нестора в різних текстах, включених до «Патерика», — се один з характерних прикладів сеї редакційної роботи. В житію Феодосія вложено в уста фундатора заповіт, щоб патроном монастиря був князь, а не завідував ним «архиепископъ ни инъ никтоже отъ клерикъ софейскихъ». Феодосієві подавано титул архімандрита, де його не було, і т. д.

Робота над реставрацією первісних текстів творів, зв'язаних з іменами Симона і Полікарпа, ледве почалась, і взагалі для літературного аналізу сих писань до початків ХХ ст. було зроблено незвичайно мало, майже нічого. Останні праці, на котрих спинилась робота над «Патериком» — Шахматова і Абрамовича, обмежились головно формальною стороною: приведенням до відома копій та їх класифікацією по редакціях, та деякими поміченнями над літературними джерелами обох посланій, Симона і Полікарпа¹. Сі праці послужили підставою для згаданого видання тексту «Патерика», довершеного тими ж двома дослідниками і випущеного в 1911 р. Самий, одначе, спосіб, яким видано рукописний матеріал, показує, васкільки видавці вважали його ще не опанованим. Його видано окремо по двох редакціях, без апарату, без усяких провідних вказівок. Очевидно, видавці обмежали свою мету завданням: зробити основні тексти приступними дослідникам для вла-

¹ Шахматовъ, Кіевопечерскій Патерикъ и печерская льтопись (Извѣстія отд. рус. яз., 1897); Житіе Антонія и печерская льтопись (Журналь Мин. Нар. Просв., 1898, III); Абрамовичъ, Изслѣдованія о Кієво-Печерскомъ Патерикъ какъ историко-литературномъ памятникѣ (Извѣстія отд. рус. яз., 1901 і 1902, і окремо 1902). Праця проф. Геца (Т. Goetz, Das Kiever Höhlenkloster als Kulturzentrum des vormongolischen Rußlands, Passau, 1904) не принесла нічого нового, маючи на меті лише познайомити німецьку публіку з неприступним їй матеріалом. З старшої літератури, що здебільшого стратила значення після сих новіших праць, варті ще уваги замітки Голубінського в його історії церкви, т. I, ч. 1.

етивих дослідів — і полишили їм ближче освітлення пам'яток¹.

На тім поки що справа й стала. Відносини обох основних типів — протографа Касіянових редакцій і редакції Арсенієвої, зістаються не виясненими. В передмові до свого видання текстів видавці глухо зазначають, що Арсенієва редакція «дає вихідну точку і підставу для доходжень первісного тексту і складу «Патерика», — тим часом текст тої редакції, яку вони вважають основною, являється прототипом не коротшої, Арсенієвої, а ширшої Касіянової редакції. Ті переходові фрази, котрими печерські повісті пов'язані в серії, зв'язані з іменами Симона і Полікарпа, ґрунтовно різняться в тих двох редакціях і вказують на кількоразову редакційну роботу над печерською легендою, і т. д.

Поки не переведено ґрунтовного розсліду сеї літературної роботи, мусимо поводитися з усякою обережністю з матеріалом, зібраним в обох сих серіях повістей. Мусимо рахуватись і з довгим, мабуть, попереднім процесом його оброблення, і з можливістю пізніших додатків і перерібок. Ті хронологічно-літературні рамці, в котрі сей матеріал вложено, відкривають перед нами властиво тільки бажання старих редакторів обох серій дати відповідне освітлення і обстанову публікації сього матеріалу.

Нижче висловлю деякі здогади з приводу сього, не вважаючи можливим іти далі здогади в при нинішнім стані приготовчих студій. Тепер тільки одмічу, що печерський монах Симон, з котрим зв'язується публікація першої серії, владикою володимирським, яким він тут виступає, був в рр. 1214—1226. Печерський ігумен Акіндін, котрому адресує свої повісті Симонів приятель Полікарп, згадується в літописі під р. 1231. З того, що натяків на татарщину в сих повістях нема, треба здогадуватись, що оброблено їх перед 1240 р., отже в 1220—1230-х роках.

Посланіє Симона, котрим відкривається перша серія повістей, коли його справді вважати за те, чим воно над-

¹ За основу видання взято текст другої Касіянівської редакції, «завершающей собой литературную историю «Патерика», на основі п'яти копій XV—XVI вв. В додатку подано Арсенієву редакцію, з ориґінального рукопису, і варіанти з трьох типових рукописів — т. зв. основної редакції, Феодосієвої і Касіянової першої. Видання дуже недогідне до користання і робить враження чогось непланового. Напр., варіанти, додані в кінці, вказують рядки тексту, не проставлені на сторінках видання; видання відкликається у всім до розвідки Абрамовича, в котрій цитати зроблені на листи кодексу, а його пагінація не переведена на листи текстів, опублікованих в виданні; навіть змісту в виданні нема — тільки іменний покажчик.

писується: листом владики Симона до печерського чорнориця Полікарпа, не має первісного початку, і ех аbrupto починається наведеним вище поученням, взятим у Єфрема Сіріна. Тільки з дальшого тексту довідуємось, що приводом послужили листи до Симона сього приятеля Полікарпа, який кілька разів уже кидав Печерський монастир, щоб зайняти місце ігумена то в тім, то в іншій монастирі, потім вертався назад, і тепер знов нарікав на всякі образи і негоди, які йому діються в монастирі. Разом з тим, очевидно, в зв'язку з сими наріканнями Полікарпа, писала до владики Симона княгиня Анастасія-Верхуслава, висловлюючи бажання вивести Полікарпа на владництво¹. Отже Симонові, мовляв, не подобались такі амбіції Полікарпа, і він радить йому залишити свої честолюбні плани і бути вдоволеним своїм положенням — монаха найславнішого й найсвятішого монастиря, освяченого такими чудами, такими подвижниками, що «божественніших» від них не може бути. Доволі неконсеквентно наводить він йому на пам'ять велике число єпископів, які вийшли з сього монастиря (їх слідами хотів іти, очевидно, й Полікарп, та тільки Симон уважає, що він занадто багато виявляє амбіції — тому й відрадив князеві Юрієві суздальсько-володимирському, що хотів, видно, поставити Полікарпа вікарієм Симонові — «сопрестольником», як той висловлюється). Симон запевняє приятеля, що рад би був промінати свою володимирську кафедру, з її величезними доходами, на послідне місце в Печерській монастирі, з огляду на його святість, на те, що він забезпечує спасіння всім в ньому

¹ Це дуже интересна з культурно-історичного погляду цитата, єдиний витяг з листа жінки тої доби, виглядає так: «Пишетъ ми княгиня Ростиславля Верхуслава, хотящи тя поставлена быти епискупомъ или Новугороду, на Антоніево мѣсто, или Смоленську на Лазарево мѣсто, или Юрьеву на Олексѣево мѣсто». «И аще ми, рече, и до тысячи се-ребра расточити тебѣ ради и Поликарпа». Княгиня подовіла 1218 р., по смерті Ростислава Рюриковича, сама постриглась в монастирі і, як бачимо, займалась промоцією на різні єрархічні позиції знайомих монахів, не спляючи перед великими витратами, котрих вимагали різні поклони і пошлупи на митрополічій дворі. На жаль, не можна означити докладно, коли були порожні ті владництва, згадані Верхуславою. Тому в означенні часу написання послання Симона до Полікарпа новіші дослідники виходять з його згадки про збудовану ним церкву Богородиці в Суздалі. Вона була посвячена в вересні 1225 р., отже, тих кілька місяців між сим посвяченням і смертю Симона в травні 1226 р. Шахматов і за ним Абрамович приймають за час написання Послання. Одначе при тім посланіє Полікарпа вони вважають написаним ще за життя Симона (судячи з того, як він відзивається про нього), а після отримання Симонового послання. Виходить на се все мало часу. Але я не надаю тому всьому особливого значення, рахуючися в усій сій хронологізації з елементами літературної вигадки.

похованим, згідно з обіцянкою, котру дав, умираючи, св. Феодосій.

На потвердження того Симон оповідає повість про Онисфора прозорливого і його негідного ученика, що удавав постника, «в тайні ж їв і пив і скверно жив», і за те по смерті труп його так страшно почав смердіти, що всі, не тільки люди, але й звірята почали тікати далі від тої печери і цілої гори. Св. Антоній з'явився Онисифорові, дорікав йому, що він споганив йому печеру, положивши «такого скверного, нечистого і беззаконного», і велів йому викинути трупа звідти. Кінець кінцем рішено було викопати його й кинути до Дніпра, але весь той час Онисифор молився за помершого грішника, і нарешті Антоній ще раз явився Онисифорові і заявив, що за заслуги інших праведників, похованих з ним разом в печері, і згідно з обіцянкою його «брата», Феодосія, погребаний грішник спасеться таки. Антоній сам чув голос божий: «Я той, що сказав Авраамові: задля двадцяти праведників не погублю города сього, тим більше задля тебе й тих, що з тобою, я помилую й спасу грішника,— кому тут доведеться вмерти, буде в покою». На знак того Бог заповів, що сморід від трупа переміниться «на благовоніє», і так дійсно сталось. Сею історією Симон пояснює, чому він над усе бажає скінчити дні свої в Печерськiм монастирі і там бути похованим, «в блаженній тій землі».

За сею першою повістю іде дальших вісім, які на прикладах різних печерських подвижників мають далі ілюструвати незвичайну святість Печерського монастиря й його подвижників. Вони дуже різнорідні своїм характером. Деякі введені в історично-побутові рамці, як дві повісті про забраних з монастиря монахів Євстратія і Никона, одного проданого в Корсунь жидам, котрі, мовляв, його замучили за те, що не хотів перейти на їх віру, другого чудесно визволеного з половецької неволі і поверненого до монастиря. Інші обертаються в рамках внутрішнього, монастирського життя, його психологічних ситуацій, поза часом і обставинами, і дають моральне поучення (повість про Еразма — наука, щоб не жалувати даного на церкву, повість про Арефу — взагалі не жалувати за ніякими утратами, про Евагрія і Тита — не давати волі гніву).

Здебільшого ці повісті мають вигляд обробленого, заокругленого оповідання, але коротке оповідання про св. Купшу заховало ще свій первісний характер — збірки коротких казусів, випадків. Текст подекуди покликуються на монастирське «поминаніє», в котрім, видно, були вписані імена помершої братії з короткими характеристиками або

прізвищами. Іншим разом відсилає як до авторитетного, ширшого джерела, до життя св. Антонія. Повісті переплітають далі різними поученнями та відкликами до Полікарпа, але на пункті сих апострофів до нього тексти різних редакцій «Патерика», як я вже підніс, різняться радикально. Тексти повістей теж різняться значно: в одних вони коротші, в інших довші, але тиради, звернені до Полікарпа, таки зовсім відмінні. В редакції Арсенія се короткі заповнення в вірності оповідженого і остороги перед недовір'ям, скептицизмом; в редакції Касіяна — моральні поучення, що до певної міри розвивають тези вступного послання.

Потім наступає друга половина, що слабше зв'язана з Полікарпом і явно призначена для загального вжитку: «прииду на другая сказанія, да увѣдятъ вси, яко самого Господа промысломъ и волею, того пречистыя матере молитвою і хотѣніемъ создася и совершися боголѣпная и великая церкви св. Богородицы печерская», каже автор. Се збірник легенд, зв'язаних з будовою Печерської церкви, різними її прикрасами і пам'ятками, більш зв'язлий, об'єднаний своєю метою, яку характеризує наведена вступна фраза — рід заголовка. Повісті сі мають показати, що історія Печерського монастиря була одним рядом дивних чуд, котрими Бог творив свою улюблену «обитель» (осідок). «Чого ж тобі більше, брате? — питає автор. — Перейшовши книги старого і нового завіту, не знайшли ми ніде таких чуд з церквами, і розумій, брате, що може бути сильніше такого початку і заснованія: Отець поблагословив [місце] росю і стовпом огненным і облаком ясным, Син дав міру своїм поясом, Дух Святий огнем невестественним вирівняв місце на фундаменти, і на сім камені Господь збудував сю церкву свою, котрої і сили адові не подоліють!»

Тут розповіджені історії про те, як Христос, намальований на хресті, промовив до одного з фундаторів, варяга Шімона, наказуючи йому занести золото на будову Печерської церкви, і дав йому міру тої церкви. Богородиця в Царгороді змовила майстрів на сю будову, дала їм золото і мощі святих в її фундаменти. Малярі — «писці», що мали розписати сю церкву образами, теж чудесно прибули з Царгорода, ведені божою силою проти своєї волі. Марморяні дошки і стовпи для олтаря сеї церкви були чудесно приставлені на її посвящення. Єпископи, що мали взяти участь в сій церемонії, були скликані чудесними, божими посланами. Якись дивні, ангельські голоси співали при обряді посвящення і т. под.

Друга серія повістей, надписана іменем Полікарпа, вводиться короткою і зовсім незамітною, сказати навіть мож-

на — мізерною з літературного погляду і психологічно слабо умотивованою, передмовою, зверненою до печерського ігумена Акіндіна. Той, мовляв, колись то розпитував Полікарпа про подвиги чорноризців печерських, але він, Полікарп, завжди має великий страх, розмовляючи з ігуменом, тож і не міг добре розповісти «сотворенная знаменія і чуда преславная»: дещо тільки сказав, а більше позабував зі страху і стиду. Тому постарався на письмі виложити «життя і діяння давніх і блаженних мужів», як чув про них від бувшого печерського чорноризця владики Симона.

Чому Симон, довгий час живучи далеко поза Печерським монастирем, зробився носієм печерської усної традиції, так що до нього як до джерела звертаються ті, що вік звікували на місці в монастирі? Чому знов Полікарп, який в попередній посланії виступає таким недосконалим печерським монахом і слабим знавцем печерських традицій, тут раптом стає джерелом відомостей — для кого? для самого печерського ігумена! Чому сей непоправний амбітник, повний надмірно високих гадок про себе, яким він виступає в першій серії, кілька разів сам виходивши на ігуменство, доходивши єпископства, таким несміливим і соромливим виступає в своїй повісті? Чому, сам черпавши моральні поучення з писаного послання (чи посланій) Симона, він ніде не покликується на них, а тільки на усні оповідання сього Симона?

Ясно, що перед нами тільки недотепно зроблена літературна оправа, в котрій виводиться другий свідок і сторож печерської слави, щоб його іменем подати читачеві печерські повісті.

Самі ці повісті, числом 11, мають більш одностайно оброблений літературний вигляд. Єсть тільки одна коротка запис, аналогічна з казусами першої серії, включена сюди в своїй ще первісній, сировій формі — про Спиридона просфорника. Всі інші мають уже в коротшій, Арсенієвій редакції характер доволі літературно оброблених повістей, декотрі написані зовсім літературно: з цитатами, моральними рефлексіями і т. под. Дві з них являються очевидними паралелями до старших повістей печерських: історія Никити-затворника і його спокуси бісами явно повторює той же мотив, що старша повість про Ісакія, а епізод, як Агапіт печерський привів до постриження невірною лікаря-вірменина, повторює мотив повісті про князя Миколу-Святошу, що привів до постриження свого лікаря — Сірянина.

Коли слідити за історичними вказівками оповідань

виходить; що йдуть вони, в короткій редакції¹, в порядку хронологічним: спочатку постриженці Антонієві, далі Феодосієві, сучасники Никонові, нарешті, подвижники часів Святополкових, так що в сумі сі повісті охоплюють приблизно перше півстоліття існування монастиря.

От короткий їх зміст:

Агапіт, постриженець св. Антонія, ішов за його прикладом і, маючи силу уздоровляти хорих, укривав її, даючи хорим щось зі своєї страви, ніби лікарство, і тим робив їх здоровими; тим придбав славу «лічця» і накликав на себе зависть двірського лікаря кн. Всеволода, вірменина походженням, що особливо пишався своїм знанням угадувати смерть пацієнтів. Агапіт своєю чудотворчою силою знищив його репутацію, ударемнив його злі замисли на себе і привів його до того, що він покинув вірменську віру і постригся в Печерській монастирі, увірувавши в чудесну силу Агапіта.

Григорій чудотворець, постриженець св. Феодосія, пильною молитвою здобув незвичайну силу «на нечистиві духи», котрі старались йому докучити різними пакостями, насилаючи на нього злодіїв: Григорій зв'язував їх своїм словом, так що вони не могли зробити йому ніякої шкоди. Кінець кінцем, покаявшись, сі злодії віддалися роботі на печерську братію. Самому ж Григорієві довелось згиннути з рук людей кн. Ростислава Всеволодича: коли вони, здибавши св. Григорія в поході на половців, почали глумитися з нього, і він напрозорочив їм смерть у воді разом з князем, розгніваний Ростислав велів його за се утопити. Але сам дійсно утонув в ріці Стугні, тікаючи від половців,— епізод, увіковічений піснею, згаданю в «Слові о полку Ігоревім». Никита, пізніший єпископ новгородський, за часів ігумена Никона, ще буди в молодих літах, став просити благословення йти «в затвор». Ігумен не давав на те згоди, нагадуючи йому сумний приклад Ісакія, котрого біси спокусили в затворі, і велів працювати в монастирі. Але той не послухав і таки затворився, бажаючи кріпким подвигом доступити «дарів чудотворення». І тут дійсно біси підійшли його, удаючи ангелів. За їх порадою він залишив молитву і віддався виключно «чтенію і поученію», і то саме Старого Завіту, так що вивчив його напам'ять. Нового ж Завіту не читав і не хотів навіть чути про нього. З того братії стало ясно, що він «прельшенъ естъ отъ врага». Отже ігумен з визначнішими «богоносцями» вчинили над ним молитву і відігнали від нього бісів; з тим вилетіло з нього

¹ В редакції Касіяновій сей порядок дещо нарушений.

не тільки все, що він знав з Старого Завіту, а навіть читати він забув, ледве його навчили наново. Але за смиренне життя дійсно доступив дарів чудотворства.

Інший монах, Лаврентій, не діставши дозволу йти в затвор, перейшов з Печерського монастиря до іншого, там затворивсь, і нічого йому злого не сталося, навпаки, за «кріпке життя» дістав він «благодать исцеленням». Але одного разу, як привели до нього біснுவатого, він таки не міг з нього вигнати біса і казав його відвести до Печерського монастиря. Біснуватий став тоді проситись, щоб його туди не вели і поіменно став називати тих печерських монахів, які можуть своїм словом проганяти бісів. Таких він називав тридцять, на загальне число тодішньої печерської братії 180, хоч ніколи не бував в Печерському монастирі і нікого з братії в дійсності не знав. Перше ще ніж привели його до Печерського монастиря, він виздоровів, і поіменно назвав перед ігуменом всіх 30 «святих отців», хоч ні одного не міг пізнати в лице.

Повісті про Івана Затворника і Мусія Угриня творять, властиво, одну окрему цілість, з передмовою і закінченням, як можна бачити з порівняння обох головних типів «Патерики». Іван багато терпів від «страсті» і, нарешті, знайшов рятунок, закопавшись по груди в землю і страшною гарячкою, яка палила його тіло, знищивши в собі «брань страстную». А знайшов повну свободу від сеї сексуальної похоті, аж коли помолився, за порадою божою, братові, похованому в сусідстві, що пострадав, не піддавшись спокусам «брани плотської». Сю історію він оповів одному братові, котрий тяжко терпів від неї, дав йому кістку з мощів того святого, і від неї зараз пропала у нього та «страсть». Святий той, як виявилось, був Мусій Угрин; про нього удалось розвідати, що він був брат улюбленого отрока св. Бориса, вбитого разом з ним на Льті. Він утік до Борисової сестри Предслави і разом з нею потім пішов «в Ляхи», коли забрав з Києва Предславу Болеслав (Хоробрий). В Польщі йому прийшлося багато витерпіти від пристрасті якоїсь значної ляхки, що полюбила молодого бранця і хотіла одружитися з ним. Але він не хотів женитись, взявши собі на серце євангельські слова, що жонатий годить жінці, а не жонатий Господеві, і прийняв постриг від якогось перехожого «монаха», що йшов з Святої Гори. За се витерпів різні муки, нарешті кастрацію. Але Бог покарав про се Лядську землю великою усобицею, в котрій згинула і ся ляхка. Каліка ж Мусій вернувся до Києва і скінчив життя в Печерському монастирі, за свій подвиг діставши силу вбивати страсть в тих, що терпіли від неї.

Історія Прохора Лебедника належить до найбільш історично закрашених і zarazом — літературно оброблених. Подвиги його датуються дуже докладно, часами Святополка — останнім десятиліттям XI і першим XII в. Наслідком тодішніх усобиць і половецьких нападів був «голод кріпкий і бідність велика в Руській землі». Прохор, приходень з Смоленської землі, що прийшов тоді до Печерського монастиря і в нім постригся, як мешканець північних, бідних збіжжям країв, сам годувався хлібом з лободи, вмів його дуже добре робити, і тепер, під час голоду, став ним годувати голодних. Тим, що діставали з його рук, хліб з лободи був солодкий як мід; тим же, що пробували брати у нього потайки, він був гіркий, як полинь, так що його не можна було їсти. Ігумен і братія з того переконалися про особливу святість Прохора. Слідом, під час волинської війни, що розпочалась по осліпленні Василька, коли перервався довіз солі з Галицької й Перемиської землі до Києва, Прохор став роздавати людям сіль. Робив її чудесно з попелу, який збирав в монастирі. Се викликало невдоволення серед київських негоціантів, які мали засоби солі і підняли були на неї ціну, а тепер ніхто у них не хотів брати («перше рахували дорого, по дві головажні за куну, а тепер і по десять не хотіли у них брати»). Вони підняли на Прохора Святополка, і той велів заграбити у нього запаси солі. Але коли її привезли до князя, побачили, що то попіл. Тоді викинули його. Прохор велів людям забирати собі — і попіл знов став сіллю. Святополк, довідавшись про попередні чуда його з лободою і тепер нові — з сіллю, набрав особливого поважання до св. Прохора і всієї печерської братії і взагалі поправився через те в своїх учинках і правлінні.

Син Святополка Мстислав виступає в історії Федора і Василя, найдовшій з усіх, але через се може трохи й розвалкованій. Чорноризець Василь, що жив в печері так званій Варязькій, раптом став тужити за своїм майном, що він роздав, ідучи до монастиря. Інший монах відвів його від таких малодушних гадок, але коли сього Василя було послано з монастиря «на орудія», на довший час, чорт, взявши на себе його образ, знову почав спокушати Федора. Він вказав йому, де копати в печері, і той викопав там силу золота і срібла і за порадою чорта збирався утекти з монастиря з тими скарбами. Але на те наспів дійсний Василь; він хоч не без труда, все-таки виявив чортівську прелесть і вирвав брата з її власті. Федір закопав назад свої скарби і, залишивши гадки про багатство, віддався праці для монастиря. Диявол пробував йому робити різні пакості, але без успіху. Тоді, взявши на себе знов образ Василя, він

обмовив перед княжими боярами, що Федір ховає скарби і збирається з ними тікати. Це донеслось до Мстислава Святополчича, і той спочатку по доброму просив тих ченців, щоб вони видали йому сі скарби, а коли ті казали, що скарбів не мають, велів взяти на муки і сам з власної руки, «щюмень бувъ отъ вина», застрелив Василя. Скоро потім Мстислав сам був застрелений стрілою в волинській війні (по літопису 1099 р.) і, вмираючи, признав, що се на нього впала кара за смерть Василя.

Остання повість — про хорого Пимина — припадає на останнє десятиліття XI і перше десятиліття XII в. Пимин був від уродження хорий і мрією його було стати монахом; але батьки його на те не приставали, сподіваючись, що він ще виздоровіє. Тому він просив у Бога собі хвороби — і постриження, і по молитві його одної ночі його справді пострижено: ангели в образі «світлих скопців» (євнухів) постригли його, убрали його в чернечу одіж, а острижене волосся його опинилось в замкненій Печерській церкві св. Феодосія. Заразом Пимині було проречено, що він буде хорий все життя і виздоровіє тільки перед самою смертю. Через свою **хворобу** він викликав обридження у монахів і не раз залишавсь по кілька днів без нагляду, страви і пиття. Двадцять літ провів так в монастирі і зносив се радісно. Уздоровивши одного хорого монаха з тим, щоб той йому служив, він відкрив йому се, що його страждання в сім житті приготують йому радість по смерті. Перед смертю він справді виздоровів, обійшов монастир і попрощався з усіма, провіщаючи свою смерть. Вибрав собі місце на могилу, оповів, яка доля по смерті спіткала інших монахів, похованих в сусідстві, і дійсно те, що він оповів про їх останки, цілком потвердилось, коли їх відкопано.

Нарешті, повість про Марка гробокопателя, що міститься перед повістю про Федора і Василя, наводжу в цілості (в перекладі), щоб дати поняття про літературну форму сих оповідань:

«Про преподобного Марка печерника і Теофіла черця.

Преподобний Марко життя мав в печері і багато місця викопав у печері своїми руками, на своїх плечах виносячи землю, і був всі дні і всі ночі в роботі на діло боже. Викопав багато місця і на ховання братії, і за те не брав нічого, а як хто сам давав йому, то він приймав, але роздавав убогим. При нім св. Феодосія перенесено з печери до великої церкви.

Одного разу, копаючи своїм звичаєм, він утрудивсь і знеміг і залишив місце узьке і не розширене. Одному ж з братії трапилось, захорувавши, умерти, і не було місця іншого, крім того тісного. Принесений був мертвий до печери і ледве його вложили через тісноту. Було на Марка від братії нарікання, бо не могли мерлеця опратати, ні масла на нього вилити, тому що було місце вузьке. Печерник же, смиренно

всім поклоняючись, говорив: "Простіть мене, отці, через неміч не докінчив!" Вони ж ще більше сварили на нього. Марко ж сказав мертвому: "Тому що місце се тісне, ти сам, брате, посилуйся, візьми масло і полий на себе!" Мертвий же протягнув руку, трохи піднісся, взявши масло, полив на себе навхрест — на груди і на лице, сосуд віддав, а сам перед усіма опрятався і, лігши, заснув. І від сього чуда взяв усіх страх і трепет, що таке сталось.

Потім інший брат, довго болівши, вмер. Один його приятель обтер його губкою і пішов до печери, хоча бачити місце, де має бути положе тило дорогого йому, і спитав блаженного. Преподобний же Марко одказав йому: "Брате, піди й скажи братові: "Підожди до завтрашнього, аж викопають місце, і тоді одійдеш на спокій тамтого життя". А той брат, що прийшов, говорив йому: "Отче Марко, я вже й губкою обтер його тило! вже мертве, то кому ж велиш мені казати?" Сей же Марко таки каже: "Бачиш, що се місце недокінчене, велью тобі, йди, скажи помершому: "Говорить тобі грішний Марко: "Брате, побудь ще сей день і завтра одійдеш до Господа нашого, до котрого прагнеш, аж приготовлю місце тебе положити і пришлю до тебе!"

Той брат, що прийшов до преподобного, прийшов до монастиря і застав всю братію, як вона творила обичну відправу над мерцем. Ставши коло мертвого, сказав: "Говорить тобі Марко, що місце не готове, брате! підожди ше до завтра!" Здивувались тому слову, але як брат сказав се перед усіма, мертвий зараз відкрив очі і душа його вернула до нього. Пробув так той день і ту ніч, маючи відкриті очі й не можучи ні до кого говорити.

Другого ж дня той брат, що раніше приходив, пішов до печери, хоча б знати, чи вже місце готове. Блаженний же сказав йому: "Іди й скажи помершому: "Говорить тобі Марко: "лиши се життя тимчасове і перейди до вічного, бо вже місце готове прийняти тило, віддай отже Богові дух твій, а тило твоє най буде положе з святими отцями тут в печері" Брат, прийшовши, сказав се все ожившому, і той зараз закрив очі і віддав дух життя перед усіма, що прийшли його відвідати. І так був з честю положений в сказаному місці в печері. І сьому чудові всі здивувались, як то по слову блаженного ожив мертвий і за повелінням його престаився.

Знов же, були два духовні брати в тім же монастирі Печерськім, сердечною любов'ю зв'язані від молодості, маючи одну думку і одну волю. Вони упросили блаженного Марка, щоб їм зробив спільне місце і там аби були вони положені, як Господь повелить. По довгім часі, Теофіл, старший брат, пішов десь в справі, молодший же брат розхорівся, одійшов і положений був на приготованім місці. По кількох днях прийшов Теофіл і, довідавшись про брата, пішов до печери, хоча бачити помершого, де і на яким місці положений він. Побачивши, що його положе на вищій місці, гнівався і багато відказував на Марка, казав: "Нащо положив його тут, я старший від нього, а ти положив його на моім місці". Печерник, чоловік смиренний, кланявся і говорив: "Прости мені, брате, прогрішивсь я перед тобою" і рече: "Брате, встань і дай місце непомершому братові, а сам ляж на нижчій місці". І тут зараз, за словом преподобного, встав мертвий і ліг на нижчій місці, перед усіма, що поприходили. Було бачити се чудо страшне і жаху повне.

Тоді брат сварливий, що нарікав на блаженного за те, що положив брата, припав до ніг Марка і сказав: "Отче Марко, согрішив я, порушивши брата з місця; прошу тебе, повели йому, аби знову ліг на своїм місці!" Але блаженний рече йому: "Господь усунув ворожнечу між нами, а зробив се задля твого нарікання, аби ти не заховав злоби на мене, ворогуючи до віку. І тило бездушне виявляє правдиву лю-

бов до тебе, подаючи тобі навіть по смерті старшинство. Хотів я, щоб ти не вийшов звідси і одержав своє старшинство, і зараз би тебе тут положено. Але що ти не готов на ісход, то піди подбай про свою душу, і по недовгих днях принесуть тебе сюди. А мертвих підіймати діло Боже, я ж грішний чоловік. Сей же мерлець, боячись твого роздражання і нарікань твоїх мені, не стерпівши, лишив тобі половину місця. Бог його може підняти, а я не можу сказати помершому: встань і ляж знову на нижчій місці! Накажи йому ти й скажи — може, послухає тебе так, як тепер!"

Почувши се, Теофіл дуже зажурився страшними Марковими словами, думав, що зараз тут упаде і умре; не знав, чи й до монастиря дійде. І як прийшов до келії, взяв його неутішний плач. Роздав усе своє до сорочки, лишив собі тільки одну свитину та ще манатью, і ждав свого смертного часу. І ніхто не міг його потішити в гіркій плачу, ні понудити його з'їсти солодкої страви. День наставав — він говорив: "Не знати, чи дотягну до вечера"; наставала ніч, говорив, плачучись: "Що мені робити, чи дотягну до світу? Багато людей, вставши, не дотягли до вечера і, лігши на ложі своїм, з ложа свого не встали. Що ж уже мені, мавши попередження від блаженного, що скоро мені скінчитися!" І молився Богові, щоб дав йому час покаятись.

Так творив усі дні — голодував, плакав і молився, кожного часу сподіваючись розлучення з тілом, і так своє тіло витопчив, що всі кости можна було похувати. Котрі хотіли його потішити, на більше ридання подвигали. Од великого плачу стратив очі і так прожив всі дні свого життя в великій повздержності, догоджаючи Богові добрим життям.

Преподобний же Марко, порозумівши час свого відходу до Господа, покликав Теофіла і сказав йому: "Брате Теофіле, прости мені, що я тебе зажурив на многі літа. Я відходжу світу сього, молись за мене, а я, коли доступно дерзновення, не забуду тебе, аби Господь сподобив нас видітись там і бути разом з отцем Антонієм і Феодосієм". Теофіл же з плачем відповів йому тими словами: "Отче Марко, пощо мене лишаєш? Або візьми з собою, або дай мені видіти!" А Марко рече: "Брате, не тужи! Бо ти задля Бога осліп очима тілесними, а прозрів духовними, щоб розуміти його. Я був, брате, причиною, що ти осліп: сказав тобі смерть, хочючи на користь зробити душі твоєї і до смирення твій високий розум привести, бо серця смиренного і сокрушеного Бог не відкине". Теофіл же рече йому: "Певно, отче, за гріхи мої я впав би перед тобою й умер у печері, як ти мертвого підняв, але Господь, для святих своїх, дав мені життя, чекаючи мого покаянія. Тепер же я прошу у тебе сього, аби мені з тобою одійти до Господа, або дай мені видіти". Марко рік: "Не треба тобі видіти коротко світу сього, проси у Господа, щоб там побачити славу його; і смерті не бажай — прийде, коли й не схочеш. Але от тобі буде знак твого відходу: за три дні перед твоїм представленням прозриш ти, і так до Господа відійдеш, і там побачиш світ нескінченний і славу несказанну!" І се сказавши, преставивсь.

Теофіл же, ще більшого ридання набравши від втрати очей, проливав сльози потоком. Все більше вони у нього множились, і як бравсь до молитви, приходили йому сльози. Поставив посуд і над ним плакав. І наповнив його слізьми за багато літ — все чекав справдження, що прорік преподобний. І коли порозумів, що вже йому кінець в Бозі і пильно моливсь Богові, аби сльози його були приємні перед ним, хтось гарний став перед ним і сказав йому: "Що хвалицись марними слізьми?" І підняв посуд більший від того, переповнений пахошами, як благовогне миро, — "Се, — рече, — ті твої сльози, котрі на молитві Богу ти пролив до серця, котрі рукою, хусткою або одежею обтер або

на землю 'поспадали з очей твоїх. Я їх всі зібрав до сього сосуду і сховав, за повелінням творця нашого. А тепер посланий я подати собі радість, но ти весело одійдеш до нього, бо він рік: "Блаженні плачущі, бо потішаться!" Се він рік, і невидно його стало.

Блаженний же, покликавши ігумена, сказав йому, як явивсь йому ангел і що говорив, і два сосуди йому показав: один повний сліз, а другий скорше як аромат благовонний. Велів вилити то на тіло своє, а сам на третій день преставивсь.

Достойно положили його в печері коло Марка печерника, помастивши з того сосуда ангелового, так що вся печера наповнилась пахощами. Вилили і сосуд з слізьми, або сіявши слізьми, зжав снопи свої. Рече бо: плакались, кидаючи насіння своє, — вони в Христі потішені будуть. — тому слава з Отцем і Св. Духом нині і завсіди і во віки віків! Амінь!»

В передмові до сеї повісті, що читається в рукописах ширшої редакції, автор підчеркує, що він ніколи не бував ні в Єрусалимі, ні на Синаю, «аби щось приложити до повісті, як то звичайно роблять хитрословці, тим прикрашаючись», інакше сказавши, не старався прикрасити своїх повістей оповіданнями єрусалимського і синайського патерика, а виключно, мовляв, тримався усної печерської традиції, переданої йому Симоном. Абрамович, що переводив аналіз сих повістей, дійсно не знаходить в сім циклі слідів запозичення з патериків, тільки в однім місці процитований царгородський випадок вказує на «Пролог», а в іншій цитується Іванова «Ліствиця». В Симоновій серії натомість се користання з різних родів патериків виступає ясніше — їх автор покликуються на «отечник» та «патерик» (Абрамович вказує для першої цитати відповідне місце в *Vitae Patrum*, для другої — «Синайським Патерику»), і в різних інших місцях робляться натяки на оповідання патериків.

Але треба запримітити, що дослідники дотепер шукали бук в альних текстуальних запозичень, тим часом на сім справа не кінчиться: далеко ширше і навіть інтересніше питання — се запозичення чи паралелізм мотивів в християнської і взагалі релігійної легенди, що могли прийматись не тільки книжною дорогою, але й усною передачею, присвоєнням різних мандрівних аскетичних і фантастичних, чудесних мотивів, не тільки християнських, а так само і браманських, буддійських, юдаїстичних і всяких інших. З сього боку зміст наших агіографічних писань, і спеціально «Патерика», не студійовано зовсім; на перешкоді тому стояла і цензура, і церковні впливи, а тим часом се робота для історії легенди у нас необхідна і дуже цікава.

З світських джерел Полікарпові повісті відкликуються до літопису і до житія Антонія¹. На підставі сих відкликів

¹ «В житті же святаго Антонія вся життя ихъ вписана суть, аще и въкратиъ речена». — «Патерик» під р. Абрамовича, с. 96.

різні дослідники пробували викомбінувати, що то були за пам'ятки. Останніми часами багато тим займався Шахматов, котрого дотепні і сміливі здогади знайшли чимало прихильників, які старались їх розвинути далі¹. Я не буду займатись тут розбором сих гіпотез, які, на мій погляд, ще досить далекі від розв'язання справи. Піднесу тільки, що всі, цитовані Полікарповою, а ще більше — Симоновою серією повістей, джерела доволі ясно вказують на те, що протягом двох століть, які лежать між організацією Печерського монастиря і татарщиною, печерські легенди багато оброблялись і перероблялись, так само як і в дальших століттях, і та редакція, котру вони одержали десь перед татарським погромом, була тільки одною стадією в сій літературній роботі. Вона починалась, очевидно, від коротких реєстрів подвижників, з короткою характеристикою, або характеристичним прізвищем при кожному: епітетом, який мав на меті індивідуалізувати і відрізнити його від інших одноіменних («сйй убо Никонъ Сухой зоветься в поминаньи вашемъ: истекъ кровию, изгни отъ ранъ и исхну», пишеться в Симоновій повісті). Дальшим ступенем служили короткі записки чудесних випадків, казусів, зв'язаних з тим або іншим святим, так, як бачимо в розділі про св. Купшу і Пимина². В житії Антонія, по словам ширшої редак-

¹ Келтуяла, прийнявши гіпотезу Шахматова про житіє Антонія і дану ним реконструкцію, так формулює свої висновки: «Коли печерська братія піднесла питання про канонізацію Феодосія, митрополит, щоб уонти сю справу, доручив комусь, з печерських же монахів, написати житє Антонія відповідно його інструкціям: воно мало вивести початки Печерського монастиря і взагалі руського чернецтва безпосередньо з грецького джерела, з Атосу, через Антонія і можливо зменшити заслуги Феодосія. Сим способом питання про канонізацію Феодосія було зняте з порядку дня і взагалі на якийсь час удалось обійтись без усвячення печерських святих».

² «Волею же премъню блаженнаго и священномученика тогоже монастиря черница Купшоу, его же вси свѣдають, како бѣсы прогна, и Вятичъ крести, и дождь сведе, и єзеро исуши, и многа чюдеса створи, и по мнєнихъ мукахъ усъченъ бысть съ своимъ ученикомъ».

С нима же и Пуминъ блаженный постникъ въ единъ день скончася, провѣдъвъ свой отходъ преже двою лѣту, и многа ина пророчествовъ, недужная исцѣли, посреди церкви громогласно рекъ: «вратъ нашъ Куша прогнву свѣту уоень бысть», и тако рекъ, преставися въ единъ день же и часть со тѣми святыми».

Дальшу стадію розвою такої записі ілюструють оповідання про Спиридона Проскурника:

«Блаженный Спиридонъ проскурамъ печеть бысть, повелѣниємъ игумена нашего Пумина постника, и с нимъ Никодимъ — си два единомно и единоправно добръ послуживша в пекленци за 30 лѣтъ, чєстно непорочно дѣло свершивша. Съ уоо селяннинъ из [села, а не от] рада в чернечество прииде. И извѣче псалтирь изусть, и в пекленцю

ції Полікарпових повістей, були короткі записки про цілий ряд подвижників, і поволі деякі з них перероблялись в заокруглені повісті, за поміччю усної традиції і тих загальних місць і моральних прикладів, які давали печерським книжникам прологи і патерики.

В другій чверті XIII в., очевидно, мав місце якийсь спеціальний імпульс до такої роботи; на се маємо натяк в ширшій редакції Полікарпових повістей, в апострофі до ігумена Акіндіна: що по 160 літах забуття замовчані подвиги святих знов стають звісні його любов'ю¹. Якісь, ма-

на дѣло исходя, руками роботу свершаше... бес престани поя псалтирь: ту на всякъ дѣнь скончаваше, или дрова сѣкый, или тѣсто мѣся, се во устѣхъ имѣяше. И сему обычную роботу творящи, лучи ся убо нѣкогда сему блаженному вѣжущу печь на испечение проскурамъ, отъ опалания огня зажъжесе покровъ храму. Съ же вземъ манатню, закры устѣе печи; свить же завязавъ рукава и сию вземъ, тече на кладязь и ту нальвѣя воды, скоро течаше, зовый братью, да угасятъ. Они же при-текше видѣша дивную вещь, како не истече отъ свиты, сюже угасиша силу огненную» («Патерикъ», с. 182, 219).

Я викропував з сього оповідання кілька побожних фраз, які, по всякій правдоподібності, являються вже дальшою ампліфікацією сього оповідання. Порівнюючи коротку редакцію з ширшою (с. 120), бачимо, як поволі розширяються такі додатки.

До подібного типу оповідань належить переповіджене вище слово про Лаврентія Затворника («Патерикъ», с. 201): се, властиво, казус, ще не розвинений вповні в агіографічну повість.

¹ Автор пише в закінченні повісті про св. Агапіта (я тримаюсь варіантів т. зв. основної редакції, с. 225, що дають подекуди, очевидно, старшу стилізацію): «Таковая и больше сихъ сѣдѣяшася отъ тѣхъ святыхъ черноризецъ, ихъже вѣспомянувъ добродѣтельное житіе, дивлюся, како премољчана бѣша великая исправленія преподобнаго отца нашего Антонія! То аще толико свѣтило угасло небреженіемъ, то како отъ него луча вѣсіяють — [сихъ] мню братин нашае! [як будуть свѣтитись проміння, що йдуть від того світила — інші подвижники печерські]. Но якоже рече Господь: "Не кий же пророкъ приятенъ естъ въ отечествіи своемъ". Автор побоюється, коли опише високі прикмети печерських подвижників: одних — чудотворства, інших — праведність, третіх — кріпкий піст, послухання, прозорливість — все засвідчене вірою, знаками і чудами, оповідженими «твоім чорноризцем, а моім господином еп. Симоном», се не знайшло б послуху нібито через «величество діл», а властиво через те, що виходить від такого відомого грішника, як він, Полікарп. Одначе він готов сповнити наказ ігумена («но аще повелить твое преподобство написати»), скільки може постигнути його ум і принести його пам'ять. Бо коли не здається воно для ігумена, то придається для потомства, «так, як блаженний Нестор написав про блаженних отців Даміяна, Єремію, Матвія й Ісакія [т. зв. слов про перших чорноризців печерських — див. вище], а в житії св. Антонія всі житія їх [печ. подвижників] написані, хоч в коротких словах, — я ж про тих вище названих чорноризців явно скажу, не в тайності, як перше було». (Так розумію я се не зовсім ясне місце, Шахматов толкував його інакше: «житія ж вище названих чорноризців розповіджені там ширше, я ж буду говорити явно, а не тайно, як і раніше»). «Бо коли я замовчу, через мене будуть забуті і більше не спом'януться їх імення, як то було й до сього дня. Се ж реклося в

буть, спеціальні, нам ближче не звісні обставини змушували тоді печерську братію думати про скріплення морального престижу свого монастиря. В часах, коли київський стіл тратив свій останній блиск, коли митрополичий клірос і духовні круги все більше звертали свої очі на північ, на столицю нового «старійшини», князя володимиро-суздальського, і митрополит починав туди навідуватись, видно, треба було нагадати, відсвіжити стару славу Печерського монастиря як духовної метрополії східнослов'янського православного світу, розсадника церковних і культурних сил, пробуток святості і морального авторитету руської церкви. Оказійний лист володимирського єпископа Симона до котрогось печерського монаха, перейнятий незвичайно високими поняттями про виїмкову святість і славу монастиря, ілюстрований ефектним, хоч не дуже естетичним, на наш погляд, оповіданням про грішного монаха, міг дати ідею — зробити з іменем Симона вибірку найібільш ефектних печерських легенд, які свідчать про незвичайну святість і чудесність сього митця. Постаць Симона, першого єпископа нової столиці півночі, яка все більше брала гору над Києвом, досить добре для сього надавалась. В його устах похвали Печерському монастиреві, що виносили його понад всякий рівень церковного життя та надавали йому місце виїмкове: спеціальну благодать розгрішення¹, — набирали особливого значення.

І от, думається мені, з сих мотивів невдовзі по смерті Симона приточено до його послання та до розповідженої

15 літо твого ігуменства — чого не поминалося 160 літ, тепер, через твою любов, затаєне стало чути».

Не знаючи, коли зачалось ігуменство Акіндіна, не можемо зміркувати, відколи рахує автор тих 160 літ «затаєння» діл, описаних, очевидно, в житті Антонія. Шахматов здогадувався, що Полікарп рахував від смерті Антонія, кладучи її на р. 1072, так що се писалося, мовляв, 1232 р. («Житіє Антонія», с. 114). Інший здогад, висловлений ним там же (с. 111), що ці слова читались при кінці Полікарпових повістей, так що повість про Агапіта була останньою, і «прежде реченніи черноризци» означали описаних в Полікарпових повістях. В зв'язку з сим він здогадувався, що в первіснім тексті було: «но яко же повелъ твоє преподобство написати».

¹ Се оповідання про особливу благодать Печерського монастиря, що забезпечувала спасіння всякому, в нім похованому «аще и грѣшенъ естъ», досить мало згідне, дійсно, з принципами православної моралі (оправдання ділами), наробило немало клопоту «Патерикові» в XVII в., коли над українськими друкарнями заведено спеціальну цензуру. Невважаючи на традицію, що його усвятила, прийшлося кінець кінцем вичеркнути се місце. Звернув на нього увагу, одначе, чи не свий таки чоловік: судячи з того, що припилено його вперше в «Духовім Регламенті», котрого автором являється Теофан Прокопович, можна думати, що се він пригадав печерянам їх високі претензії.

при тім повісті про печерського грішника ряд інших оповідань, які мали ілюструвати незвичайну святість Печерського монастиря. Притім і саме Симонове послання розширено різними додатками (таким, напр., здаються мені сі слова про велике число єпископів з-поміж печерської братії, котрих недоречність на адресу Полікарпа я одмітив уже вище).

За першою серією повістей була зложена друга — про чуда божої ласки, зв'язані з Печерською церквою та її різними пам'ятками і будовами. Розвиваючи ідею авторства Симона, її написано теж з становища нібито володимирського: вказано, як володимирська династія, князі й найвизначніші бояре шанували Печерський монастир, жертвували на нього, і печерська церква служила взірцем для різних будов суздальсько-володимирських.

Якби писав се Симон, особливо з огляду на своїх володимирських вірних, певно писав би інакше, інакше використав свій матеріал і дав би йому іншу моральну закрутку. Те надмірне вихвалювання Печерського монастиря як виїмкового, трохи не монопольного джерела святості і благодаті, котрим перейняті обидві серії, надписані іменем Симона, виразно показує, що се писалося в мурах Печерського монастиря, а не в ніякім Володимирі. Писалося в тіснім і безпосереднім інтересі печерян, як не міг писати ніякий єпископ, яким би гарячим адоратором своєї колишньої братії він не був.

До сього потім долучено третю серію печерських оповідань, нібито зачерпнених з оповідань того ж володимирського єпископа, хоча автор кінець кінцем не втерпів і прохопився, що ініціатором всього сього діла був ігумен Акіндін, котрого «любов'ю» були вигребані призабуті записи про подвиги печерських отців і пущені в світ. Наскільки вони притім були наново перероблені, се могли б висвітлити ближчі розсліди. Поки що зазначу, що ми маємо паралельні редакції, з котрих одні дають більше загальних місць, загальної фразеології і моральних дедукцій з повіджених історій, інші менше; одні звертаються до індивідуального адресата, Полікарпа або Акіндіна, до котрих нібито звертається автор, інші — до ширшого кола читачів-монахів. Загального морально-дидактичного характеру сі писання, з їх узько монастирською провідною ідеєю, не могли набрати. Їх мораль — узько монастирська, а тільки в деякій мірі — загальна; се справедливо відчули й зазначили вже старші церковні дослідники¹. Писання поучують

¹ Див. у Голубінського I, I, с. 633.

різним добрим прикметам монахів, їм стараються прищепити добрі настрої, хочуть побороти прив'язання до майна (се, очевидно, головне лихо, яке вбачали провідники монашої братії), амбітність, сварливість, потайне розкошування в їді тощо. Людині, яка жила в світі і хотіла в нім зоставатись, вони небагато давали для морального виховання.

Притім, се треба піднести як їх характеристичну прикмету, вони звертались не так до почуття і волі, як до уяви. Збірник чуд, що містилися в сих повістях, давав фантастичну лектуру, яка, без сумніву, дуже сильно впливала на розвій народної творчості.

Образи монахів, замкнених в темних підземеллях, що витримують неустанну війну з чортами. Безконечні обопільні хитрощі, котрими то чорти піддурюють монахів, то монахи чортів (напр., св. Василь заляв чортів, що докучали йому, й змусив їх молотити збіжжя на його жорнах, а св. Федір, котрому чорти робили пакості, скидаючи дерево, що він носив собі на гору, змусив їх переносити все монастирське дерево з берега на гору і т. под.). Смиренні і простодушні ченці, котрі гасять огонь полями і носять воду світою. Провидці і чудотворці, що зв'язують своїм словом супротивних, а на злодіїв, що приходять до них красти, наводять сон і велять їм спати, поки їх не розбудять, і под. Мерці, котрі слухають їх слова, і ангели, що помагають їм в усякім прошенні. Всі ці мотиви, почасти включені до «Патерика», почасти далі передавані усною традицією, не одно взяли з народних оповідань і навзаєм, були одним з дуже активних факторів народної фантастики. Але з сього боку повісті «Патерика» ще не були досліджені нашими фольклористами.

Моральне поучення і проповідь. Сей рід представлений в нашій літературі сього століття дуже слабо. Очевидно, багато затратилось, а решта спочиває між різним анонімним моралістичним добром. Дещо з того, очевидно, безповоротно стратило вказівки на місце і час свого походження; дещо носить ще більш або менш виразні сліди свого походження, і при систематичних дослідах над пам'ятками старого письменства не одно буде приписано до сеї доби і наших країв.

Найвизначніший твір з сих писань, реституйованих в своїй приналежності нашій літературі сього століття, се «Слово похвальне на перенесення св. страстотерпець Бориса і Гліба», або «Слово про князів», як воно зветься в коротшій редакції. Воно давно, ще в 1840-х роках, звернуло на себе увагу своєю апострофою до князів, але в повнім

тексті було видане тільки в 1890-х роках¹. Коротший текст його знайшовся в однім збірнику XVI в., ширший видано з одного збірника XV в. і одного — XVII віку. Коротший текст виглядає скорше на витяг з ширшого — він починається ех аргуро, покликом до князів, тим часом як в ширшій єсть вступ, а після поклику до князів іде загальна моральна наука про братолюбство і миролюбство, котрого втіленням являються св. Борис і Гліб, про можливість спаситися і в світськїм житті, сповняючи заповідь любові до ближніх, і по сім наступає похвала тим братам-миролюбцям.

Нерв цілої проповіді лежить в гарячїм, справді з неабиякою силою висловленім поклику до князів, щоб вони залишили свої безконечні «котори», з війнами й накликуваннями половців на Україну. Ясно відчувається, що все глаголання про Бориса і Гліба і спасенність братолюб'я і покори служить тільки рамкою-прикрасою для того, щоб дати вихід сьому наболілому почуттю гарячим кличем, але в пристойній формі, не ображаючи сердитих миродержців. Се між іншим і промовляє за тим, що ширша редакція була первісною, під ослоною її словесних плетїнь виведено сю гарячу апострофу, і вже потім вона стала ходити по книжниках як цінний крик життя: списувалась і переховувалась, без сїх проповідничих додатків, без яких не смів піднести свого крику первісний проповідник:

«Слухайте, князі, ви, що противитесь старійшій братїї, війну підїмаєте і поганих наводите па братїю свою! Чи не осудить того² Бог на страшнім судїшї? Як святї Борис і Гліб перетерпїли братовї сьому? Не тільки позбавлення властї, але й позбавлення життї! Ви ж і слова братовї не можете стерпїти, за малу обїду підїмаєте ворожнєчу смертоносну і помїч берете у поганих на свою братїю!

Колись як ізраїльтяне, сподїваючись халдейського наступу на Єрусалим, послали до фараона до Єгипту просити помочї, щоб не взяла халдеї Єрусалима, Бог послав до ізраїльтян пророка з такими словами: "За те, що ви не вповали на Бога, який вас сотворив, але поклали всю надїю на єгиптян, я від вас халдеїв відвожу, але будете взятї єгиптянами: на кого вповали, від тих, кажу, вам загинути". І так сталося. Апостол Павел каже: "Невже, браття, не маєте між собою стїлки віри, що не знайдеться між вами, хто б вас розсудив, а йдете на суд перед невірних?" І євангелїст Іоанн каже: "Хто каже: Бога люблю, а брата свого ненавиджу — неправду каже!" Сам Бог сказав: "З сього пізнають усі, що ви мої ученики, коли матимете любов між собою!"

Пізнайте ж, князі, свою величність і свою честь! Дїдом маєте старого князя Володимира, що привів до Бога тисячі тисячів і тми тем

¹ Памятники Древней Письменности, ХCVIII («Слово похвальное на перенесеніе мощей св. Бориса я Гльба», сообщеніе Хр. Лопарева, 1894).

² Се місце, очевидно, дещо попсоване в тексті.

душ праведних! А братію яку маєте? Сих великих чудотворців Бориса і Гліба! От сим поревнуйте, сих майте за взір, від них повчіться! Як сатана колись кине ворожнечу межі братією, нехай згадають сих святих, як вони схотіли скорше смерть прийняти, ніж ворожнечу підняти. І хто перетерпить і перший замириться, той прийме від Бога нагороду, однакову з ними!

Скажу вам до сього притчу — не з чужої сторони! Давид Святославич — Святослава, Ярославового сина — брата святого Бориса і Гліба, — той Давид ні з ким не мав ворожнечі. Коли котрий на нього підіймався війною, він ту війну покорою своєю перепиняв. Княжив у Чернігові, в більшім княженню¹, бо був старший між братією своєю [але] як хтось йому з братії зробить, бувало, кривду, він то все зносив. Кому хрест цілував, за все життя своє того не переступав. Коли хто йому не додержував цілування, він однаково додержував. Ніколи не обидив, ні зла учинив. І братія його, бачучи, що він такий, вся слухала його як батька і покорялась йому як господинові. В великій тишині було княження його.

Коли ж зволив Бог взяти його душу з тіла, і по недовгій хоробі пізнав єпископ Теоктист, що має князь преставитися, велів він співати канон хрестові. Аж разом розсівся верх теремця, так що всі злякались. Влетів білий голуб і сів йому [Давидові] на грудях. І князь випустив душу, голуб же став невидимим, а покій наповнився благої вої. І понесли князя до святого Спаса довго по вечірні, і стала звізда над хрестом. Понесли відти до церкви Бориса і Гліба, що він збудував, — і звізда від Спаса переступила на церкву мучеників. Коли єпископ відспівав над князем, гріб ще був не докінчений. Єпископ сказав: «Вже сонце заходить, поховаємо його завтра». Коли всі сиділи коло князя, прийшли до церкви й сказали єпископові: «Сонце не заходить, стоїть на місці!» Єпископ здивувався і віддав хвалу Богові. Аж як камінь вирівняли і вложили князя до гробу, тоді тільки сонце вайшло».

Ся «притча з своєї землі», і подробиця, що чернігівське князівство зветься «більшим» в порівнянні, очевидно, з провінціальними князівствами тої ж землі, ясно вказує, що маємо твір чернігівський, сказаний в Чернігові ж. Те освітлення, в яким виступає тут Давид Святославич, як далекий предок, оповитий легендою, дає розуміти, що говорилось се поколінням значно пізнішим. Давид помер в р. 1123, слово сказане було, мабуть, при кінці XII в., а може, і в XIII, тільки перед татарщиною. Історик Чернігівщини проф. Голубовський вказав на конфлікт, що стався в 1175 р. між тодішнім чернігівським князем Святославом Всеволодичем (пізнішим київським, оспіваним «Словом с полку Ігоревім») і князем новгород-сіверським Олегом (старшим братом Ігоря Святославича) — з молодшої лінії. По його гадці, се найбільш підхожий момент для того поклику до згоди, що читається в сім слові про князів, а був, мабуть, інспірований чернігівським князем — і не безрезультатний в своїх наслідках, бо між обома князями скоро прийшло до зами-

¹ Тут, очевидно, пізніша дописка — числа літ життя і княження, але подані княбо.

рення¹. Се здогад доволі дотепний, але такі нагоди могли бути й пізніше, і пізніша дата може бути ще правдоподібніша, ніж сей 1175 рік.

Взявши за взірець християнських чеснот сього князя Давида, проповідник, одначе, не обмежився тою політичною наукою князям², а взяв його за приклад взагалі християнського життя — в поуку тому, що, живучи «в миру» і займаючися мирськими справами, не тікаючи за монастирські мури, все-таки можна спасти свою душу:

«Може хто скаже, що [Давид той] жінки не мав? Але мав і діти! Преподобний Святоша був його син, і ще два сини [було]. Або, може, хто скаже, що дому не мав, і тому зміг сповнити заповідь Господню? Часто бо чув я різних невігласів мову: «З жінкою і дітьми своїми не можемо спастися!» А сей князь має не один дім, а багато — князь був всеї землі Чернігівської, але сповнив заповідь владичню в сім житті своїм: ні з ким не мав ворожнечі. Постидіться ж ви, що ворогуєте на братію свою і на одновірців своїх! Жахніться і сплачтеся перед Богом, інакше стратите славу [небесну] за одно тільки своє злопам'ятство!»

Се та тема, яку розвинув між іншим один з редакторів Київського літопису, в формі дискусій кн. Ростислава з Полікарпом, ігуменом печерським, наведених вище (с. 20).

Інше анонімне, також, правдоподібно, чернігівське слово³, в суботу сиропустну — на пам'ять святих отечь, заохочуючи вірних подобитись своїми ділами святим, святкованим в сей день, котрим слово складає похвалу, также місчить небезітересні побажання на адресу князів, в душі науки ігумена Полікарпа:

«Скажу й князям: "Спасайтесь й ви, князі. — правдою, відкинувши златолюбство. Спасайтесь і ви, княгині, — істиною, а не злобою, зненавдивши сребролюбство!"

Вищим верствам сучасним слово закидає нахил до розкоші, до світлих і украшених домів, пирів і многолюдних празників.

Слово се деякі дослідники вважали твором Кліма Смолятича, але воно, очевидно, не київське, а, по всякій імовірності, теж чернігівське, судячи з гострих слів на адресу киян за убийство кн. Ігоря Ольговича, котрого слово славить в ряді інших святих: «З вами чесно прославляємо

¹ Опытъ пріуроченія древнерусской проповѣди «Слово о князьяхъ» къ опредѣленной хронологической датѣ. — Древности. Труды археограф. ком. моск. археол. общ., III.

² Се промовляє против здогаду, що проповідь ся була чисто політичним актом, інспірованим князем Святославом — гадки, розвиненої Келтуялою в його «Історії рус. літератури».

³ Видане Нікольським в цитованій розвідці про Кліма Смолятича.

князя Ігоря, що чесно прийняв муки і жертву чисту приніс Богові. Кияне в сором йому положили на нього чесний чорноризський образ, в котрім він прийняв нетлінний вінець, але тим його сподобили бездоганної слави, а себе — вічної муки!»

З Київщини, мабуть, з XII в., як звичайно думають, походить невеличке слово Георгія, чорноризця Зарубської печери (колишнього монастиря, що стояв над Дніпром, коло Терехтемирова, тепер Монастирець). Воно міститься в одному збірнику слів Єфрема Сіріна XIII віку, і судячи з того, що про татарщину в нім згадки нема, його й зачисляють до XII в. або до початку XIII в.

Се поучення духовному синові. Старець радить йому не шукати мудріших учителів, оскільки його духовний син шукає дійсно спасення, «а не иного нікогого же славохотія». «Моя бо ти грубость доволна есть сказати, имже спасеши, аще сохраниши, елико же ти реку» («при всій своїй грубості, неосвіченості, потраплю і я тебе навчити, як спасись, аби тільки сповнив, що я тобі скажу»). Поучає його страху божому, смиренню, милосердю, особливо ж остерегає його від «лихого сміха», від веселих людей: «скомороха... и гудця и свирця не уведи в дом свой глума ради!» Бо то диявольські прислужники, і хто любить «глум», той поганин і з християнами честі не має: «то есть краса и радость бѣсящихся отрокъ, а крестьяньски суть гусли прѣкрасная доброгласная псалтыря, еюже присно должни есмы веселитися къ пречистому владыцѣ милостивому Христу Богу нашему» («християнам найкращі гуслі — доброгласна псалтирь, котрою ми повсякчас повинні себе звеселяти, співаючи її Богові»).

Улюблені гадки аскетів, котрі по кількох століттях стрінемо ще у останнього великого аскета України, Івана Вишенського.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Пам'яті Ісидора Шараневича

Галицький літопис. Для середини і другої половини XIII в.—сеї доби найвищого розцвіту Галицько-волинської України, коли в ній, з руїною і занепадом Подніпров'я, концентрувалось політичне, державне і культурне життя України, центральною пам'яткою являється Галицько-волинська літописна збірка, зложена в 1280-х рр. При загальній бідності літературного й історичного матеріалу з України на протязі всього XIII в., вона служить головним джерелом для всієї України того часу — прожектором, котрий освітлює нам попереднє і дає провідні вказівки для пізнішого часу, коли ми зостаємось майже в повній пітьмі, по тім як уривається се дорогоцінне джерело.

Тому для орієнтування в літературній творчості сеї доби ми повинні почати з сеї пам'ятки. Але, на жаль, мусимо й тут зачати від стереотипової фрази, що з літературного, та й історичного боку пам'ятка ся зовсім не так оброблена, як того варта, і сим разом вина сього особливо спадає на наших дослідників. Великоруських учених вона цікавила мало, як і ціла західна Україна тої доби; українські ж, і спеціально галицькі учені, котрим се повинно було лежати на серці, дуже небагато займалися нею¹. З старшого покоління можна вказати тільки двох дослідників, які ґрунтовніше зайнялись сим літописом і принесли найбільше для його пізнання — се Шараневич в своїй студії про Іпатський літопис як джерело для історії Австрії, і Дашкевич в своїй молодечій праці про Данила Галицького. Чверть віку тому, обробляючи історію Галичини для III тому своєї історії України, я дав при тім ряд приміток до сього літопису і спеціально проробив його хронологію. На жаль, не повненим зісталось мое бажання — видати в цілості реставрований текст сього літопису, так як я се ро-

¹ Література до 1905 р. вказана в III т. «Історії України-Русь», з того часу нічого важнішого не появилось, крім хіба згаданої замітки Шахматова про літописи в словарі Брокгауза — Ефрона.

зумів. Для цього треба було поїхати до Петербурга і Москви, а мені тоді дорога туди була закрита, а коли вона відкрилась, інші справи забрали мій час. Нове ж видання цього літопису, випущене петербурзькою археографічною комісією під редакцією Шахматова, як і попередні два видання його, пішло за іпатським кодексом, що хоч часом свого списання найстарший між його копіями, з редакційного боку належить до найменш авторитетних — власне в сій частині.

Діло в тім, що галицький літопис, який починав огляд подій від смерті Романа, 1205 року, був написаний первісно без років, як оповідання не літописне, в тіснім значенні слова, а прагматичне, чи хронографічне, як висловлюється сам літописець, себто зв'язане в своїм оповіданні зв'язком подій, а не порядком літ. В такій формі був він, разом з своїм волинським продовженням, теж написаним без років, прилучений до видубицького літописного збірника, що в 1199 р. був піднесений Рюрикові і в пізніших часах заблукав на Волинь чи до Галичини. Але якийсь пізніший грамотій задумав його тут похронологізувати на здогад. Він розбив похвалу Рюрикові, якою кінчився збірник, вставивши серед неї 1200 р. Далі без церемонії поставив після неї новий заголовок: «Въ лѣто 6709 (1201). Начало княженія великаго князя Романа, како держев. [держа? попр, видав.: самодержца] бывша всей Руской земли, князя галичкого», хоч оповідались тут події по смерті Романа. Потім за порядком почав розставляти роки в галицькому літописі, зовсім ігноруючи ту шестилітню прогалину, яка в дійсності існувала між кінцем Київського літопису в тій формі, в якій він її в сім відписі мав, і початком оповідання про «великий мятеж» по смерті Романа. Звичайно такі вирази галицького літописця, як «того же лѣта», «в таже лѣта», «потомъ же», «времени минувшу», давали йому привід вставити порядковий рік, вичеркнувши ті переходові слова, які були в оригіналі. Іноді ж вставляв він рік і без таких формальних підстав, без церемонії розриваючи навіть фразу оригіналу.

В сій формі маємо ми текст Галицько-волинського літопису в Іпатському кодексі, тим часом як кодекс Хлебніковський і Погодінський, хоч століттям пізніші, але списані з прототипу не хронологізованого, дають текст ще не деформований сею хронологічною операцією, хоч теж не свободний від різних пізніших додатків. На ці пізніші кодекси тому треба все оглядатись, бо скалічення первісного тексту в теперішніх виданнях, зроблених з Іпатського кодексу, незвичайно баламутять при читанні і збивають чи-

тача, який з великим трудом тільки протистає сугестії деформованого тексту. Найкращий доказ тому, що хоч повна довільність і безпідставність іпатської хронології була сконстатована ще Карамзіним, все-таки навіть спеціалісти, навіть такий великий історик, як Антонович, ішли за сею хронологією цілком або пробували її поправляти, додаючи 2-3 роки загально до її дат¹, та допускались інших помилок, притримуючись іпатського тексту.

Тепер повну хронологічну таблицю до літопису, всі, кому її треба, мають в моїй спеціальній роботі. Поки ж нема кращого тексту, приходиться кожному, користаючи з котрогось петербурзького, повикреслювати, щоб не помилялись, всі роки і повписувати пропущені в іпатськiм тексті переходові фрази з варіантів Хлебніковського кодексу. Що ж до літературної сторони, то, поки над нею не переведено деталічних студій², я подам тепер деякі свої загальні помічення, які розвивають і доповнюють мої давніші замітки в сій справі.

Літописець за вихідну точку своєї повісті, як уже сказано, бере смерть Романа. Коли виключити пізніші додатки, вложені в його вступну фразу, що перетворили її в доволі недоладний, хоч і дуже цінний з історично-літературного погляду панегірик кн. Романові,— первісний початок сеї повісті виглядав приблизно так:

«По смерті великого князя Романа приснопам'ятного, велику мятежю воставшю в земль Руской, собравшю же Рурику Половци и Руси много, и приде на Галичъ, оставив мниский чинъ — бѣ бо приялъ боязни ради Романовы. И пришедшю ему на Галичъ и срѣтоша ѿ бояре галичкыи и володимерьстии у Микулина на рѣцъ Сереть. И бившимася има всь день о рѣку Сереть и мнози язвени быша. И не стерпѣвше и возвратишася в Галичъ» и т. д.

Оповідання, таким чином, без усяких уводних фраз, відразу вступало в розвій подій. Тільки пізніше до вступних слів була додана ся похвала Романові:

самодержаца всея Руси,
одолевша всимъ поганьскымъ языкомъ,
ума мудростью ходяща по заповѣдемъ божимъ, —
устремля бо ся бяше на поганяя —
яко и левъ,

¹ Про сі проби «редукції» іпатських дат за поміччю якогось загального ключа див. в моїй студії «Хронологія подій Галицько-волинського літопису», 1901 (з «Записок. Наук. Тов. ім. Шевченка», т. 41).

² Досі одинока філологічна праця над сим літописом — кандидатська праця О. Макарушки: «Складня причасників в Волинсько-галицькому літопису» (Справозданне львів. академ. гімназії за 1896 р.).

сердитъ же бысть
 и губяше [я] яко и рысь,
 яко и коркодилъ,
 и прехожаше землю их
 яко и орель,
 храборъ бо бѣ
 яко и туръ,—
 ревноваше бо дѣду своему Мономаху,
 погубившему поганяя Измаилтяне,
 и тшашася погубити иноплеменники.

Се виглядає як уривок або парафраза «слави», такої, яку на кінці свого літопису згадує сей же літописець: «пѣснь славну пояху има (Данилови і Василькови), наследивши путь отца своего великаго князя Романа, иже бѣ изострился на поганяя яко левъ, имже Половцы дѣти свои страшаху»¹.

Подібну славу передає нам Длугош в своїм оповіданні про здобуття Галича Мстиславом Мстиславичем, я так реставрував свого часу його латинський переклад:

Великий княже, побідителю, Мстиславе Мстиславичу,
 Сильный соколе, Богом посланий — пострашити сильних та міцних
 і їх зброю!
 Не будуть вони хвалитися побідою над тобою!
 Тобюю, великий і славний наш господине, всі понижені і побиті!²

До сього, як бачимо, дуже цікавого фрагмента слави Романові котрийсь з редакторів додав до слів згадки про побіди Мономаха над половцями звісний уже нам уривок епосу про Кончака і його батька Отрока³. Так ся вступна фраза Галицького літопису перетворилася в маленьку скарбничку нашої старої поезії — краплинку роси, яка грає різнобарвними кольорами її веселки.

Але саме оповідання галицького літописця в сій вступній частині мало поетичне, а навіть мало прозоре, досить таки хаотичне, так що дійсно, навіть без баламутної іпатської хронології, яка до решти заплутує справу, у читачів «крутиться в голові», як скаржився колись один з старих

¹ Перші три стрічки близько нагадують оповідання про Геракла «Лѣтописца Еллинаго и Римского»: «одолѣвшу тремъ частемъ злымъ похотемъ ума мудростю акы палицею, ходяща въ котызѣ, акы въ лвъ язвенѣ, въ твеодѣ умѣ» (А. Пополь, Обзоръ хроногр., с. 14).

² Історія України-Руси, т. III², с. 515; я ставився тоді досить скептично щодо автентичності сеї «слави», але мушу признати, що вона, коли її порівняти з наведеними місцями Галицького літопису, стилістично вповні відповідає автентичним взірцям.

³ Див. II., с. 226.

Істориків Галичини¹. Не тільки перший період галицького мятежа, за малолітства Данила, але й далі, коли він стає активним учасником подій, сі події оповідаються без перспективи, загалом доволі сухо. Часами тільки автор пригадує якусь живу подробицю, якийсь анекдот, що закрашує в його уяві сі події, і він оживляє їх для нас сими деталями.

Як я свого часу зазначив², в огляді подій сеї доби, з становища династії Романовичів, котрої долю, пригоди і успіхи слідить літописець, можна зазначити такі головні стадії:

В першій десятилітті по смерті Романа його сини, через свою молодість, займають зовсім пасивне становище. Їх інтереси обстоюють інші — Романова вдова, союзники покійного батька, бояри, які зв'язали свою долю і надії з Романовим племенем і мандрували з ним з краю до краю, в залежності від змін фортуни, гри політичних партій та різних кон'юктур. Ся одіссея малих Романовичів кінчиться слідом за договором в Спішу Андрія, угорського кор., і Лешка, в. кн. польського, що поділили Галичину між Польшею і Угорщиною, а за Романовичами лишили Володимирську волость, котру вони (властиво їх бояри) від сього часу взяли в володіння доволі міцно, і вона, хоч сильно обкроена Лешком, сотворила їм тверду базу надалі.

Відси, від р. 1214—5, йде, отже, панування Романовичів на Волині. Участь в галицьких справах вони беруть тільки в ролі другорядній — помічників різних більших політичних фігур, що боролись за галицький стіл. Данило тримається головно кн. Мстислава Удатного, з донькою котрого оженився і готовивсь, очевидно, стати його наступником — здійснити свої отчинні права, не вважаючи на заходи його противників, які привели до того, що Мстислав віддав другу доньку за угорського королевича і йому відступив Галичину. Данило в сих роках при допомозі вірних бояр поволі виробляє свою особисту репутацію поміж «молодшими князями» і настільки успішно збирає волинські землі, що в момент смерті тестя (1228 р.) вони в переважній масі належали вже до нього і його брата, а по смерті Мстислава, вважаючи себе вповні свобідним в сій справі, він сміло розпочинає боротьбу за Галич.

Ся боротьба, запечатана щасливою битвою під Ярославом (1245) і пізнішою політичною кон'юктурою: признан-

¹ «Мы увѣрены, что какъ намъ разсказуя, такъ и читателю внимающа, кружится голова при семъ смѣшеніи и запутанности дѣлъ, происшествій, отношеній и лицъ» (Зубрицький, III, 101).

² Історія України, III, с. 17.

ням зверхності хана (1246), з одного боку, і наданням пайської корони Данилові (1247/8) — з другого, становить третій і останній період галицького мятежа. Подвійний протекторат — хана і папи нараз — скріпив політичну позицію Данила, його одіссея скінчилась. Темні сторони нової кон'юнктури дали себе знати пізніше, а поки що ситуація здавалась корисною, будуччина Галицько-волинської держави — певною і надійною. Аж Бурандаїв погром (1259) відкрив марність сих ілюзій і дав гірко відчутти всю небезпеку татарської зверхності.

Так групуються події з політичного, властиво, династичного становища, з котрого вони описані галицьким літописцем. Стилiстичний аналіз, до котрого ми перейдемо пізніше, показує, що вся історія, з виїмком кількох сторонніх вкладок, від смерті Романа аж до п'ятдесятих років писана одним пером, належить одному авторові. З другого боку, прочитуючи уважно, не тяжко переконатись, що перший, другий і навіть третій період її описані пізніше, ретроспективно. Я, насамперед, коротко вкажу сі прояви ретроспективності¹.

Оповідуючи, як малого Данила вивезено до Угорщини, потім як в Галичу наново засіли Ігоровичі (в році 1211), і король угорський хотів видати за нього свою доньку, літописець згадує, що ся Данилова наречена, видана за Людовіка гесенського, по смерті була признана святою: «юже нынѣ святу нарѣчаютъ именовъ Альжьбитъ, преднее бо имя ей Кинека,— много бо послужи Богови по мужи своемъ, и святу нарѣчаютъ». Шараневич свого часу вказав, що літописець досить наплутав тут, помішавши Людовіка гесенського з його батьком, а його жінку Єлисавету з якоюсь іншою королівною². Се ясно вказує, що ціла історія оповідається з доволі далекої перспективи. В кожнім разі, з того, що ся свята Єлисавета, про котру пише літописець, померла р. 1231, а канонізована 1234, виходить, що те літописне нині належить до часів ще пізніших — тридцятих або сорокових років.

В р. 1219 Данило оженився з донькою Мстислава галицького, Анною; літописець вчисляє при тім всіх синів,

¹ Хто хотів би слідити за сими замітками з текстом літопису перед очима для легшого перегляду, нехай виходить з хронологічної таблиці подій, поданих в моїй згаданій вище праці: там при відповідних роках з правого боку вказаний рік, під яким читається оповідання в Іпат. кодексі й сторінка вид. 1871 р. Маючи літописний рік, не тяжко знайти се оповідання і в інших виданнях.

² Див. про се в моїй «Історії», т. III, с. 26—7 і «Хронологія», с. 11, Шараневича «Hypatius-Chronik», с. 43 дд.

яких мав від неї Данило — п'ятьох таких, що вижили, він згадує поіменно, інших, що повмирили малими,— тільки сумарично. Тим способом знов-таки заходить він в тридцяті або й сорокові роки.

Розповідаючи про польський напад на Побужжя, що стався того ж 1219 року, згадує автор, що в погоні за ляхами, котрих відогнало Данилове військо, поліг з сього війська один лише Клим Христинич, і додає: «єгоже крестъ и доньнъ стоить на Сухой Дорогви». Така замітка, що намогильний хрест «і досі стоить», не може вказувати на 2—3 роки по події, тільки на якийсь пізніший час: писалось се, очевидно, теж після 1230 р.

Що події 1230-х років не були описані зараз по гарячим слідам, а теж пізніше, на се есть теж досить виразні вказівки.

Оповідючи про литовські наїзди на волинські землі, в 1243—5 рр., літописець пригадує аналогічний епізод перед Чернігівською війною Данила, коли Данило сидів у Галичі, а Василько в Володимирі, і ятвяги напали на Побужжя, «еще Холму не поставлену бывъши Даниломъ». Обставини доволі ясно вказують, що се діялося в 1234 році, а літописець, описуючи тодішні події, очевидно, не одночасно з ними, а пізніше, не записав сього факту на своїм місці і тепер пригадав про нього, описуючи аналогічні події 1240-х років.

Подібне означення, що Холмської кріпості ще тоді не було, маємо в оповіданні про наїзд Конрада Мазовецького на Побужжя, що стався восени 1236 або весною 1237: «Кондратови же ставшу где нынъ градъ Холмъ стоить». Значить і сей епізод був описаний не рівночасно, а пізніше.

Найбільше ж виразну вказівку на час, коли писався літопис, маємо в оповіданні про похід угрів під проводом «прегордого Філі» на Данила, що стався приблизно літом 1221 р. В сім інтереснім оповіданні, котре нижче наведемо в цілості, літописець, описуючи гордовиті похвалки сього угорського воеводи, зазначає: «Богу же того не терпящу, во ино время убьенъ бысть Даниломъ Романовичемъ древле прегордый Филя». Сталось се на полі битви під Ярославом, 1245 р., коли сей «прегордый Филя» ще раз попав в руки Данила, і сим разом той його велів убити. З огляду, що ся замітка доволі органічно зв'язана з цілим оповіданням про 1221 р., виходить, що воно написане не раніше 1245 р.

Таким чином, цілий ряд вказівок на протязі тої частини літопису, яка описує події від смерті Романа до татарського погрому, показує ясно, що він писався з пізнішої історичної перспективи. Може, деякі з сих вказівок можна взяти

під сумнів, чи вони не попали при пізніших додатках, подібно як каталог володимирських єпископів під 1223 р. Але, в кожному разі, всіх їх не можна відвести як такі вказівки, а вони цілком відповідають тому загальному характерові, яке має оповідання перед 1240-ими роками і після них.

До 1240-х рр., не вважаючи на доволі численні яскраві й мальовничі епізоди, оповідання має загалом, як я вже зазначив, не прозорий, збитий, так би сказати, спішний характер, і через те оповідання дуже неясне, хаотичне, так що тільки за поміччю інших джерел в нім можна орієнтуватись. Напр., в історії подій по смерті Романа зовсім пропущено другий похід Ольговичів на Галич, порозуміння угорського короля з Лешком в справі Романової спадщини, переговори з Ярославом суздальським, котрого рішено було насадити в Галичі, правдоподібно, як провізора галицького стола на час малолітності Романовичів. Їх утечу з Галича до Володимира пересунено на пізніший час, аж потім коли Галичане закликали Ігоревичів. Весь сей, незвичайно важний для історії Галичини і Романової династії момент представлено настільки хаотично і баламутно, що тільки за поміччю витягів з Київського літопису, захованих в Суздальській збірці і пізніших компіляціях (Воскресенській та ін.), можна зорієнтуватися в розвою подій¹. Видимо, пишучи сорок літ пізніше, літописець не дуже то розбирався в подіях і навіть не добре освітлював тодішнє становище Романової родини. Напр., не знаючи, що порозуміння між угорським королем і Лешком сталось уже під час другого походу Ольговичів на Галич («король омиривъ Ляхы поиде за горы», каже Суздальський літопис), він представляє утечу Романової родини від Ігоревичів до Лешка як крок ризиковний, трохи не позпучливий, і вважає се особливою ласкою божою, що Лешко не спом'янув старої ворожнечі до Романа і прийняв його родину ласкаво. Такі помилки в освітленні навіть становища Романової родини — себто того, що становить властиву тему оповідання, можна пояснити тільки тим, що автор не стояв до Романової родини близько в сих часах, правдоподібно, не був сучасником сих подій, а писав з чужих слів і оповідань².

Не диво, що й хронологічна перспектива представлялась йому в сій часті доволі неясно. Він пише: «долгу времени минувшю» про усобицю, яка зайшла між Ігоревичами після того, як вони засіли в Романовій спадщині, хоча розвій по-

¹ Їх представлення в III т. «Історії», с. 19 і дд.; там вказані різні неправдоподібності оповідання Галицького літопису.

² Про різні інші недоречності, які можна толкувати простим по-судуванням тексту, див. там же, с. 510—1.

дій зовсім не вказує на довшу перерву; «в таже лѣта» виїзд Данила з Польщі на Угорщину стався слідом таки по його приїзді до Польщі» і т. д.¹

Про побут малого Данила на угорськiм дворi i полiтичнi плани короля Андрiя в зв'язку з тим оповiдання таке баламутне, що за недостатчею такого помiчного джерела, яке ми маємо в iнших випадках в фрагментах Киiвського лiтопису, не можливо того навиi розплутати добре.

В iсторiї тодiшньої галицької усобицi на ґрунті, в Галичинi, теж єсть виразнi прогалини (напр., пропущено спровадження боярами Ростислава Рюриковича, що вигнав Романа Iгоревича з Галича, а потiм був знову ним вигнаний, р. 1210). Але особливо впадає в око, що такий трагiчний епiзод, єдиний в iсторiї України, як повiшення галицькими боярами Iгоревичiв, в вереснi 1211 р., переданий буквально двома словами, як се може бути хiба в якихось реєстрах наглих судiв: «Угромъ хотящимъ ихъ вести королеви, Галичаномъ же молящимся имъ, да быша и повѣсили, мести ради, убѣжени же бывше Угре великими даръми, предани быша на повѣшение, мѣсяца сентября». Правда, що й кривава рiзня галицьких бояр, котрою Iгоревичi заробили собі сю розправу, оповiджена теж не бiльш колоритно й патетично.

Так же сухо, коротко, непрозоро, з пропущенням подiй i з дуже неясною хронологiчною перспективою, оповiдається друга серiя фактiв — Спiшська умова, вiдсунення Романовичiв вiд спадщини, розрив Лешка з кор. Андрiєм i заклик його до Мстислава, що кiлькама походами здобув собі галицький стiл. Спочатку в кiлькох реченнях збито масу важних фактiв, якi обiймають кiлька лiт. 1214—9. Потiм раптом наступає несорозмiрно широке оповiдання про кiлька мiсяцiв 1219 р., в котрiм збiглися спомини про першi активнi виступи молодого Данила: його перша промова, звернена до тестя Мстислава, пiсля оженення, й iнiцiатива походу на Лешка, по берестейську отчину. Кiлькаразове повторення «в таже лѣта», «времени минувши», «потом же» i т. д. робить враження чогось дуже довгого — i, мабуть, самому авторовi се все здавалось далеко довшим, нiж було в дiйсностi, а тим часом не було тут бiльше мiсця, як кiлькаканадцять мiсяцiв. Другий похiд Мстислава на Галич i його пiзнiший договiр з кор. Андрiєм пропущено зовсiм, за другорядними подiями, зв'язаними з Данилом (зносини з литовськими князями, воювання польських земель i т. д.). Про обiцянку Мстислава видати доньку за угорського коро-

¹ Хронологiя подiй, с. 9; Iсторiя, III, с. 23.

левича Андрія, дану ним при згаданій умові (факт для галицької політики і Данилових претензій на Галич незвичайно важний!), згадується принагідно потім, зовсім без зв'язку з подіями сих років¹. Через те знов-таки лише за поміччю інших джерел можемо орієнтуватись в сім оповіданні, як бачимо, дуже епізодичнім, при всіх претензіях на прагматизм.

Коли порівняти з сим викладом, доволі поверховним і сухим, за винятком окремих епізодів, те, що оповідається літописцем далі, по безпосереднім слідам подій, як свідком, а мабуть, і учасником,— різниця відчувається дуже ясно. Читаючи літопис скільки-небудь уважно, легко відчутти сей безпосередній пульс подій, їх психічні переживання в Даниловім оточенні, взагалі в тій дружинній верстві, яка зв'язувала свою долю з його долею. Се, власне, найкращі сторінки літопису, котрі нами будуть наведені далі: тріумфальний опис Ярославської битви, гіркі переживання Данилового пониження перед ханом в його подорожі до Орди, мальовничо описаний вдатний похід на ятвягів, похід на Шлезьк і Данилова коронація 1253 р. Слідом, на оповіданні про взяті Данилом дань з ятвягів (в р. 1255 приблизно), закінчується отсе оповідання, доповнене потім лише кількома приписками. Історія попалення Холма, що сталась десь при кінці того ж 1255 р., описана очевидно іншою рукою. Можна вагатися в означенні, що з тих записок, які лежать між сим двома характеристичними оповіданнями², треба вважати приписками галицького літописця (безсумнівна його приписка — се оповідання про поворот з Австрії на Русь Романа Даниловича). Але зовсім ясно, що оповідання про ятвязьку дань було закінченням історії галицького мятежа, котру взявсь описати наш літописець:

«Потім Данило послав Коснятина прізвиськом Положи-шила, щоб узяти з тих [ятвягів] дань. Коснятин, поїхавши, взяв з них дань: чорні кузи і біле сребро. І дав з дані ятвязької дар Сігневові воєводі [мавовецькому]³, на свідчення, аби знала вся земля Лядська, що ятвяги платили дань королеві Данилові, синові великого князя Романа. Після бо великого князя Романа ніхто з руських князів не воював їх, окрім його сина Данила. Богом дана йому була дань, і він посвідчив її Лядською землею, себто на пам'ять дітям своїм, показавши своє мужество [дане] від Бога. Як то премудрий Хронограф написав, що "добродіяння во віки святяться". Оповідвши про многі війни, написали ми й се про Романа. Треба було б написати поперед, але написалося на кінець».

¹ Див. Хронологію подій, с. 14 і дд.

² Іпат., с. 554, рядок 12 і 557, рядок 3, видання 1871.

³ Ятвяги, войовниче, але неорганізоване литовське плем'я, сильно давалися взяти сусідам. І в сім часі князі галицько-волянські, з одного боку, а князі мазовецькі — з другого, то на сніжку, то на перелізі, заходились їх приборкати і підбити.

Сі слова, Кажу, ясно вказують за закінчення¹. Після того літописець дописав ще закінчення австрійських планів Данилової родини, котре забув розповісти на своїм місці. Дальше, мабуть, до нього не належить.

Таким чином, Галицький літопис, чи повість про галицький мятеж, обіймає разом п'ятдесят літ. З них останніх десять описано рівночасно з подіями², перших сорок — ретроспективно. Можна думати, що перемога Данила над Ростиславом, розпочата битвою під Ярославом в серпні 1245³, власне, й піддала гадку авторів описати всю трудову дорогу, перебуту Романовичами від їх гіркокого сирітства до повної перемоги. Так, мабуть, треба розуміти й загальний настрій повісті. Йї епіграфом можна б поставити слова римського поета: *Olim haec meminisse iuvabit* — «колись се приємно буде згадати!» Пригоди, невдачі і гіркі поневіряння Романової родини описані спокійним, погідним тоном. Автор певний доброго кінця сього всього, і ті прикри перипетії викликають в нім не сумні, не гіркі рефлексії, а почуття вдовolenня, що люди в найгірших обставинах не зневірилися, не спроневірилися, не стратили духу і серця — і добилися вкінці свого!

Малого Данила виводить його дядько потайки поночі з його отчини — і тікають на божу ласку, «не знати куди бігти». Нічого, «Бог їм помічник»! Малий Данило плаче, що бояри виганяють його матір з Галича, і пробує втяти мечем тивуна, який його розлучає з нею⁴. Сей спомин викликає, очевидно, тільки погідний усміх на обличчі автора, що бачить того Данила наверху його слави й могутності.

З усеї великої батьківщини Романовичам дали тільки мініатюрну Камінецьку волость — дарма, бояри їх батька таки їх не виріклися, пішли з ними і до Камінця й зробили там парадну стрічу своїм «отчичам» і Романовій княгині. Коли Лешко скликав волинських князів — виганяти з Галича узурпатора Володислава, Данило з своєї Камінецької волості прийшов з більшим полком, ніж його хитрун-кузен Олександр з захопленого у нього Володимира або його брат Всеволод з Белза, «бо всі бояри великі його батька були з

¹ Старий видавець Іпатського літопису прикладав ці слова до дальшого оповідання про Романа Львовича, але, я думаю, зовсім хибно!

² Приблизно рівночасно, треба розуміти. Напр., в оповіданні про похід Данила на ятвягів прикінці 1253 р. (с. 549) читаємо, що двір ватажка Стекинта і його околиця, спустошена тоді, «до нині пусто стоять». В сім Данилові воювати могли перекопятися, коли воювали в тій самій околиці і спалив Стекинта двір зимою 1254/5 р. (с. 553). Описувався похід 1253 р., вивчать, уже в 1255 р.

³ Обгрунтування свх дат в «Хронології», с. 31—2.

⁴ Іпат., с. 481, 486, 487.

ним». І коли траплялось йому не одно прикре зносити від роззухвалених галицьких олігархів — «одного разу, коли він веселився на пиру і когрийсь з тих безбожних бояр залив йому лице з чаші», а він стерпів то, «аби колись Бог їм то нагородив», — автор знає, що ся надія не була марна, і ті «мятежники землі» з часом злизали те, що тоді розлили¹.

Не орієнтуючись добре в хронології тих далеких часів, мабуть, з тої причини рішив автор оповідати події в їх зв'язку і розвою, а не по рокам. Затримав сей порядок оповідання й пізніше, коли ввійшов в часи ближчі, де міг доволі докладно датувати події, і навіть вкладаючи в свою повість чужі оповідання, датовані роками в оригіналі, як напр., повість про «Калецьке побоїще», і так само, мабуть, про Батиїв похід, він опускає роки і заступає своїми звичайними означеннями — «в тоже лѣто» тощо. Посилається в тім на приклад візантійських «хронографів» — «Хронографу нужна есть писати все и вся бывшая: овогда же писати в передняя (забігати вперед), овогда же воступати в задняя, — чътый мудрый разумѣть». Натомість обіцяє дати хронологічну таблицю до свого оповідання в кінці: «Числа літ тут не писали сьмо, пізніше впишемо: по антиохійським соборам, по олімпіадам, грецькими численнями, римськими висикостами², як Евсефій Памфілів й інші хронографи описали від Адама до Христа: всі роки спишемо, розрахувавши назад»³. Можемо собі представляти таку табличку в тім роді, як в старому літописі розчисляються роки князювань; але, мабуть, тої таблички він так і не зробив. Його ж манера зосталась потім прикладом для тих волинських літописців, які продовжували його повість.

Хронологічні означення, котрими автор заступає роки в своїм оповіданні, як ми вже почасті бачили, дуже загальні — особливо улюблені «в тоже время», «в таже лѣта», «в таже лѣта времени минувшу». Одного разу він розшифровує значення сеї фрази: «въ таже лѣта, или преже или потомъ» — почасті перед тим, а почасті потім; отже, дає розуміти, як загально треба розуміти таке означення. Таке ж загальне значення у нього слів «по тѣхъ же лѣтѣхъ», що можуть, на перший погляд, виглядати як означення дуже довгої перерви. Часом загнавшись і занадто відбігши від

¹ Іпат., с. 488, 459.

² *Високостомъ*, вар. *высикостомъ*, *bissextilis (annus)* — рік, що має 366 днів.

³ Іпат., с. 544.

відбігши від початку подій, автор зазначає поворот назад стереотиповим «мы же на преднее возвратимся».

Досить легко, таким чином, взагалі беручи хронологічну послідовність подій, автор, з одного боку, пильнує зазначити загальні лінії в розвою тих справ, що його займають — упадку і відродження Романової династії та їх держави, а з другого — спинити увагу читача і запечатати в його уяві яскравіші, гарніші, як сказав, естетичніші епізоди з цього розвою. Дуже мало принотовує він фактів відокремлених, які не стоять в зв'язку з його головною темою; зрікшись хронологічної схеми, він свідомо вирікся і завдань літописця-річника, який ставить своїм завданням передати пам'яті потомства всі важніші події. Він не записує ні подій з чужих країв, ні фізичних явищ, ні так люблених звичайно літописцями подій з церковного життя. Перед нами дійсно не літопис, а повість в повнім значенні слова, як ті нами вище розглянені київські воїнські повісті XII в., тільки в небувалім — після «Повісті временних літ» — розмірі: цілого півстоліття. З цього боку вона становить дуже інтересне явище, унікат нашої літератури. Вона свідомо ставить собі літературні, навіть — як я висловився — естетичні завдання: можливо живо і глибоко, емоціонально закріпити в уяві читачів постаті своїх головних героїв і найбільш чулі, героїчні, взагалі ефектовні ситуації — на протязі цілого півстоліття, заховані в тих кругах «вірних бояр». В протиставленні до «невірних», «безбожних» олігархів галицьких, хоче звеличати їх автор і передає потомству, поруч діл самих князів, подвиги і заслуги членів сих родів, батьків і родичів, чим послужили вони династії в її тяжкі часи.

Відповідно тому ціла манера повісті сильно імпресіоністична. У автора зовсім нема того любування в широкім, багатім, многословнім стилі, який нас чарує в повісті про Ізяслава, найкращій дружинній повісті XII в. В галицькій повісті більше нервового пафосу «Слова о полку Ігоревім», його нахилу до окремих, яскравих, імпресіоністично взятих образів. Коли вона многословна, то се не з любові до широкого, гладкого оповідання: автор підбирає, ниже слова на слова, епітет на епітет, стараючись збільшити, поступенувати враження, як пізніший Іван Вишенський. Пильнуючи висунути, підчеркнути, спинити увагу на найбільш важнім, а звести на другий план обставини побічні, уводні, він широко вживає дієприкметникових конструкцій. Се його спеціальність. На місце координації, яка панує в тій же повісті про Ізяслава, тут панує субординація, особливо за поміччю улюбленого автором *dativus absolutus*, третьої відміни діє-

прикметника: «времени минувію», «собравшю Рюрику Пловци и бившимся има весь день» і т. д. В інших літературних пам'ятках ся конструкція вживається більш спорадично; наш же автор користується нею незвичайно багато, як найкращим засобом прагматичного оповідання¹, і доводить часом до безконечного нагромодження дієприкметників, що становить спеціальну прикмету його стилю, який стає через се незвичайно штучним і непрозорим, але дістає не раз певну ритмічну каденцію². Вона нагадує вище наведе-

¹ Аналіз його дієприкметникових (причасникових) конструкцій в згаданій праці О. Макарушки. Автор підтримує гадку, що тенденція до партципціальних конструкцій — се «добуток невірничого наслідування мови взорів грецьких». Виходить при тім з порівняння з сучасною народною мовою і не досить рахується з вислідами моговікової еволюції мови. Але се цілком ясно, що нахил автора Галицького літопису до багатих дієприкметникових конструкцій повинен оцінюватись як максимум книжного характеру, який ми маємо в наших старім письменстві.

² Для прикладу наведу кілька таких характеристичних вірців:

Сидящимъ же имъ в думъ
и хотящимъ огнемъ зажеши
милостивому Богу вложившу во сердце Васильку изъйти вонъ,
и обнажившу мечъ свой играя на слугу королева,
иному похвативши щитъ играючи,
невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвшимъ се
страхъ имъ бысть отъ Бога, рекъшимъ,
яко совѣтъ нашъ раздрусися,
и побѣгшимъ имъ яко оканьны Святополкъ (508).
Не дошедшимъ же воемъ рѣкы Сяну,
сосѣдямъ же на поля вужитися,
и бывшу знаменію сяце надъ полкомъ:
пришедшимъ орломъ и многымъ ворономъ —
яко оболуку велику играющимъ же птицамъ,
орломъ же клекъшущимъ,
и плавающимъ крылома своими
и воспромѣтающимъ на воздузь,
якоже иногда и николи же не бѣ (532).
Стрѣльцемъ же стрѣляющимъ,
оружникомъ же не бывшимъ съ ними,
прибѣгшимъ же имъ к воротомъ и смятшимся,
и прыбѣгшимъ же у ворота,
друзни же нарвернушася,
многимъ же летѣвшимъ друг на друга,
бѣ бо ледъ ползокъ (с. 552).

Такі місця досить відбивають від неримованого нагромодження дієприкметникових речень, які теж стрічаються в повісті, але може сильніше потерпіли при пізніших переробках. Напр.:

По убьенъ же герцоковъ, рекомого Фридриха,
бився одолъ королеви угорьскому
и убьенъ бысть отъ своихъ бояръ во брани,
мятежю же бывшу между сильными людьми
о честь и о волость герцокову убьеного,
о землю Ракушьску и о землю Штирьску,
королеви же угорьску риксу и королеви чъшьску бьющимся о мою (544).

ний фрагмент епосу про Мономаха, і можливо, що подібні поетичні твори служили взірцем для автора повісті, який взагалі місцями таки явно пильнує ритмічних форм для надання своєму оповіданню сильнішого естетичного враження. Таке, напр., се класичне місце, нахтнене, очевидно, якоюсь воїнською повістю, досі не вказаною в оригінальній формі:

Одинъ же воинъ управи десъницю свою,
иземъ рогатицю ис пояса своего,
далече вергъ срази князя ятвяжского с коня своего
и летящу ему до землѣ
изъиде душа его съ кровью во адъ (552).

Або сі характеристичні клятви на «льстивого» Жирослава:

Князю же обличившу Жирослава, изгна ѿ отъ себе,
якоже изгна Богъ Каина отъ лица своего,
реку: проклять ты буди, стена и трясыйся на земли,
якоже раздвиже земля уста своя
приняти кровъ брата твоего!
Такоже и Жирославъ раздвѣже уста своя
на господина своего. —
Да не будетъ ему пристанька во всихъ земляхъ,
в Рускихъ и во Угорскихъ,
и не в кихже странахъ!
Да ходитъ шатаяся во странахъ,
желание брашна да будетъ ему,
вина же и олу по скуду да будетъ му,
и да будетъ дворъ его пустъ,
и в селѣ его не будетъ живущаго.
Оттуду выгнанъ идяше ко Изяславу —
бѣ бо лукавый льстѣць наречень,
и всихъ стропотливее и ложъ пламянъ —
всеименитый отцемъ добрымъ.
Убожьство возбраняше злобу его,
лъжею питашесе язкъ его,
но мудростью возлажаше вѣру на лжу,
красящесе лестью паче вѣнца,
лжеименѣць — зане прелщаше
не токмо чужихъ, но и своихъ возлюбленыхъ,
имѣннѣ ради ложъ (499).

Може бути, що і в інших місцях належить шукати певної ритмічної каденції, напр.:

исполчивша же коньники с пѣшци поидоста с тихостью на брань,
серце же ею крѣпко бѣ на брань,
и устремлено на брань (533).
оставивъшу все именьне свое и тако прииде Угры,
и прииде к Судиславу — Судиславу же тогда будущю во Угрѣхъ.
Судислав же поимася, прииде королеви Андрѣви
и возведе короля угорского Андрѣя,
и прииде же король Андрѣй в со сыномъ Бѣломъ
и со другимъ сыномъ Андрѣмъ ко Ярославу (509).

Тут можуть бути сумніви і вагання, що мусить уважатись випадковим, а що наміреним. Безсумнівний зате загальний нахил автора до образовості, до естетичності чи «ізукрашености» виразу. Він любить у гарних епітетах, в яскравих виразах, в поетичних цитатах. Цитує св. письмо («писание», «книги»), залюбки наводить відти різні афоризми, «притчі», слова мудрості — не чисто церковної пошожности, то подає від себе, то вкладає їх в уста героїв:

«Данилови же рекшу, якоже писание глаголетъ: "Мьдлѣй на брань страшливу душу имать"» (511).

«Словутного пѣвца Митусу, древле за гордость не восхотѣвшу служити князю Данилу, разранено аки связаного проведоша, сирѣчь яко сказа Приточникъ: "буестъ дому твоего сокрушиться, бобръ и волкъ и язвѣць [борсук] снѣдаться" — ся же притчею речена быша» (528).

«Якоже пишеть во книгахъ: "Нѣсть в силѣ брань, но в Бозѣ стоить побѣда"».

В однім місці маємо зацитований вже вище афоризм про лєсть, з іменем Гомера, правдоподібно, зачерпнений з якоїсь антології (досі, одначе, не викрито джерела сеї цитати, хоч вона дуже цікавила дослідників нашої старої письменности й культури):

«О лєсть зла есть, якоже Омиръ пишеть: "до обличенья сладка есть, обличѣна же зла есть, кто в ней ходитъ, конецъ золь прийметь! О злѣе зла зло есть"» (513)

Сей вираз «злѣе зла», чи то зачерпнений з сею цитатою, чи незалежно від неї перейнятий, автор потім нераз уживає («О злѣе зла чєство татарская!» «О злѣе зла — златомъ ослѣпи очи свои!»).

В іншій місці зацитована гра слів з хронографії Маляли, з приводу вилуви ріки Скірта в Едесі: «яко инде глаголять: „Скырть рѣка злу гру сыгра гражаномъ“, тако и Днѣстръ злу гру сыгра Угромъ» (див. нижче). На взірєць сього, очевидно, автор укладає на іншій місці подібну «притчу» про нічну біду, яка впала на Белз, в цілім ряді таких «притч», зібраних тут:

«Въ субботу же на ночь поплєнено бысть около Белза и около Червена Даниломъ и Василькомъ, и вся земля поплєнена бысть. Бояринъ боярина плѣнившє, смердъ смерда, градъ града, якоже не остатися ни единой веси не плѣненъ, еже притчею глаголють книги: "не оставлєшюся камень на камени. Сяю же ночь варичють Белжанє злу ночь — сия бо нєчь злу игру имъ сыгра, повоеванъ бо бяху преже свѣта"» (494).

Подібне, таке характеристичне для автора, і ще більше нагромадження «притч» бачили ми вище в характеристиках Жирослава.

Як взірці афоризмів, вложених в уста різних осіб, що виступають в повісті, можуть послужити отсі:

«Выйде. Філа дреале прегордый, надѣяся объяти землю, потреби-ти море, со многими Угры, рекшу ему: "Єдинъ камень много корньцевъ избиваетъ", а другое слово ему рекшу прегордо: "Острый мечю, борзый коню — многая Руси" [аби мині гострий меч та борзий кінь — багато (положу) Руси] (492).

«Соцкый Микула рече: "Господине! не погнетши пчель меду не вѣдаты!"» (509).

«Данилови же рекшу: "Подобаеть воину устремившуся на брань или побѣду прияти или пасти ся отъ ратныхъ"» (515).

«Онъ же [Данило] отвѣщавъ рче имъ: "Милость получисте, паки же сего не сотворите, да не в горьшая впадетел!"» (518).

«Хотѣвшимъ имъ стати въ тѣсныхъ мѣстѣхъ, узрѣв же князь Данило възопивъ и рече имъ: "О мужи воинстии! не вѣсте ли, яко крестьяномъ пространство есть крѣпость, поганымъ же тѣснота — держяще [чаща ліси] обычай есть на брань!"» (539)

«Рѣша Прузи Ятвяземъ: "Можете ли древо поддержиати сулицами и на сию рать дерзнути?"» (540)

Сим замилюванням до афоризмів, глос, метафор повість виразно входить в ту течію гномічної поезії, якої найбільш характеристичний, спеціальний взірєць дає «Моление Данила», котре нижче з сього становища — як найбільш характеристичний приклад сеї гномічної поезії, що видимо цвіла у нас, — буде розглянений на сторінках сеї історії, хоч територіально ся пам'ятка, може, з'явилась і поза Україною. У нашого автора се замилювання в'яжеться з загальним любуванням його в образівім, мальовничім, не просто описовім, як у авторів київських повістей, а метафоричнім способі вислову. Вище ми бачили такі мальовничі образи, як сцена смерті ятвязького ватажка, як образ Каїна-Жирослава. Оповідючи про похід угорського короля на Галич в 1230 р. автор, очевидно, свідомо, для сильнішого контрасту грандіозного наступу і мізерної неудачі, замість якої-небудь побожної паралелі (як зробив би церковник), прибирає своє оповідання в біблійні фарби і вирази і дає таку парафразу з пророка Ісаї:

Галицький літоп., с. 507:

Ісаї гл. 36:

«И възопи посолъ [угорський] гласомъ великимъ и рече: "Слышите словеса великаго короля угорьского: "Да не уставляеть васъ Дьмыянь глаголя: "Изьемля изыметъ на Богъ"» Ни да уповаеть вашъ Даниль на Госюда глаголя: "Не имать предати градъ сесь королеви угорьскому"».

«И ста Рапсакъ, и возопи гласом великимъ іудейски и рече: "Слышите словеса царя великаго, царя ассирийска — сія глаголетъ царь: «Да не прельщавтъ васъ Езекия словеса — не можетъ избавити васъ! И да не глаголетъ вамъ Езекия, яко избавитъ вы Богъ и не предастъ ся градъ сей въ рудъ царя ассирийска"»¹.

¹ Я казав вже давніше сю паралель, в III т. «Історії України», с. 48.

Описуючи останнє опанування Галича Данилом, автор в таких фарбах дає контраст настроїв галицьких людей і галицьких олігархів:

«Подъехавшу же ему подъ городъ и рече имъ: "О мужи градстии, доколь хошете терпѣти иноплемениныхъ князий державу?" Они же восклинувше рѣша, яко "Се есть держатель нашъ Богомъ даный!" И пустишася яко дѣти ко отцю, яко пчелы к матицѣ, яко жажющи воды ко источнику. Епископу же Артѣмью и дворскому Григорью возбраняющу ему, узрѣвшима же има, яко не можета удеръжати града, яко малодушна, блюдяшася о преданьи града, изыдоста слезными очима и ослабленомъ лицемъ и лижюша уста своя, яко не имѣюша власти княженю своего, рѣста же с нужею: "Прииди, княже Давило, приими градъ!" (517).

Хоч важкувато в стилі, але в малюнку зовсім не зле, треба признати!

Поруч таких більших і заокруглених образків, що виступають лише подекуди, ми майже на кожному кроці стрічаємо дрібніші мальовничі рисочки, риторичні фігури і просто словесні викрутаси, котрими автор «прикрашує» своє оповідання, старається оживити його і зробити не монотонним — те, чого не боялися автори київських повістей. Наведу кілька прикладів; не маючи на меті вичерпувати весь сей декоративний інвентар:

Галицький олігарх Доброслав їде до князя «з великою гординою», «во одной сорочыцѣ, гордящу, ни на землю смотрящу, Галичаном же текущимъ у стремени его» (525).

«Злий воїник» ятвязький Скомонд описується такими рисами:

«Бѣ вольхвъ и кобникъ [чародій] нарочить, борзъ же бѣ яко и звѣрь, пѣшь бо ходя повоева землю Пиньскую¹ [и] иньи страны — и убьень бысть нечестивый и глава его взотъкнена бысть на палъ» (531).

Під Калішем їде перестрілка, описана в таких гіперболічних рисах:

«Идущю же каменню со забралъ яко дождю силну» стоящимъ имъ в водѣ, дондеже сташа на сусъ наметаномъ камений» (504).

Подібно описується оборона ляхів з засіки від ятвягів:

«Ляхомъ же крѣпко борюще и вулицами мечюще и головнями яко моляня идяху, и каменье яко дождь с небеси идяше» (538).

Пригода Андрія дворського розповідається в такій формі:

«Андрѣвн же дворському сердце крѣпко имущю, нездравие же тѣло его обдержаше и руцѣ, потекшу же ему въ ратные [серед неприятеля] копие упусти и замало не убьень бысть» (539).

¹ Порівняйте ці речення з виразами фрагмента поеми про Кончака.

Як вірці риторичних висловів можуть послужити —
Промова Лешка до Андрія угорського про Романовичів:

«Нынѣ же изгнанне бысть на нихъ, нынѣ же идемъ и вземша предавъ
имъ отчство!» (482).

Мирослав і Демян рапортують Романовичам:

«Предалъ Богъ врагы наша в руку ваю!» (502).

На военній раді «рѣша мужи браннии:

«Ти еси король, голова всимъ полкомъ! Аще насъ послеши наперед
кого, непослушно есть [не буде послуху]. Всѣи бо ты войничьскій чинъ,
на ратехъ обычай ти есть, и всякій ся тебе устрашитъ и убоится.
Изъиди самъ напередъ!» (551).

Там же на закид Данила:

«Злъ створилъ мв еси» — дворський виправдується: «Не язъ, не
хотѣнне мое, но злое ны створилъ посоль: не взнесъ слова права нам!»
(553).

В битві під Ярославом

«копьемъ же изломившимся яко отъ грома трясноение бысть, и отъ
обонхъ же [сторія] многи падше с коней и умроша, и вини уязвени
быша отъ крѣпости ударения копѣйного» (533).

В іншій битві Данило ледве вирятувавсь

«милостивому Богу безъ язвы изнесъшу и изъ ратныхъ, якоже отъ
конѣца остроты мечевыхъ шерести претятъ на стегнѣ коня его» (512).

Судислав, попавши в неволю,

«во злато премѣнися, рекши, много злата давъ избавися» (487) і под.

Як словесні викрутаси, як я їх назвав вище, напр., мож-
на вказати уживання улюблених паралельних виразів, зв'я-
заних зрівнянням «рекше», «рекомый», що становить одну
з характеристичних признаков стилю сеї повісті:

колымагы, рекше станы (486, 538 й ін.).

горы Кавокасьскыя, рекше Угорьскыя (499).

рикъ рекомый король угорьскый (507, 554).

крижевникомъ Темпличемъ рекомимъ Соломоничемъ (517).

вся окрестная веси рекома я околная (547).

зажгоша колымагы своя, рекше станы, во день воскресеня, рекше
недѣлю (538).

Стрічаються форми, очевидно, умисно скомпоновані не-
звичайно, напр.:

Бъ храбръ я и велиць чоты *умертъ* (509).

Имѣй службу нашу! (505).

Хотѣнне твоє у тебе есть (537) і под.

Вірці сього украшеного стилю авторіві дали передусім,
очевидно, книжні твори. Він був, як на свій час, людиною
дуже читаною — не тільки в церковних книгах, але і в
світській книжності, якої міг доступити. Святе письмо було

першим і основним джерелом його літературного виховання; ми бачили цитати звідти і алюзії без цитат, явні наслідування біблійного стилю, і студії в сім напрямі вкажуть, без сумніву, ще багато місць, навіяних Біблією, особливо гномічними і героїчними її частинами. Але поруч них він залюбки звертається також і до інших аналогічних писань, користає, очевидно, з антологій типу «Пчолы» і з воїнських повістей, котрі, очевидно, служили йому взірцями стилю, форми і змісту оповідання — добору тем і провідних ідей. Ми бачили сю цитату його з «премудрого Хронографа», котру можна було б поставити епіграфом цілого його твору: «Добродѣянья въ вѣкы святятъся!» Се та ідея, яка проводить ним на протязі цілої його праці: закріпити і передати вікам добрі діла, в розумінні героїчних, політичних, а передусім — воєнних подвигів. Один з дослідників нашої старої книжності вказав отсе місце т. зв. «Єллинського Хронографа», стилістично зближене з наведеною вище історичною декларацією нашого автора: «Хронографу нужда есть писати еликоже есть: кый убо царствовалъ царь отънележе бысть нарѣченъ царь — льпо есть убо чтушему лѣтняя списания количество смотрити мимотекущихъ лѣтъ, а не точію о преписанныхъ царствахъ»¹. Щось подібне дійсно могло стояти в пам'яті нашого автора. Але поруч того він, очевидно, йшов також і за взірцями світської дружинної повісті і героїчної поезії. Деякі писання він навіть включив в своє оповідання, відповідно їх доповнивши або переробивши. Така київська повість про Калецьке побоїще, розглянена вище, котру він доповнив оповіданням про Данила з усних переказів. Далі — повість про Батиїв погром, котрою ми займемось далі. Повість про замучення в орді князя Михайла Чернігівського і його боярина Федора — передана в скороченні. Можливо, що під декотрими оповіданнями лежать також книжні повісті і навіть документи. Автор, напр., каже, що мав перед очима умову угорського короля з Романом Даниловичем про австрійську спадщину, але всього не списав «за множество» (нижче, с. 175).

Стилістичне споріднення деяких його епізодів з героїчною поезією, з тою славою Романові і уривком епопеї про Мономаха, котрі були вложені потім чиеюсь рукою у вступ сеї повісті, і, очевидно, ніяк не можуть уважатися твором нашого літописця, вказане було вище. Тут належить іще з цілою силою піднести споріднення духове, ідеологічне. Се цікаво, і повинно бути підчеркнене, що автор — такий

¹ А. Поповъ, *Обозръніе хронографовъ*, с. 69. Пор. вище.

книжно освічений і читаний в Св'ятім письмі книжник, за-разом така мало церковна своїм духом і до мозку костей світська людина.

Розуміється, вона щиро і нелицемірно побожна. Се ж риса часу. Автор дуже часто говорить про опіку божу, Пречистої Діви і різних патрональних святих — архістратига Михаїла, св. Івана (патрона холмського), св. Миколая (жидичинського). На кожному кроці він рахується з їх чудесною поміччю і участі в подіях. Угри не могли утриматися в Галичі, тому що Філя поробив укріплення (градъ) на церкві Богородиці, «яже на стърпѣвше осквернення храма своего» віддала угри в руки Мстиславу (493); під Торчевим Данило програв битву, тому що рік «нѣкое слово похвално егоже Богъ не любить» (511) і под. Підчеркує також при кожній нагоді побожність свого героя Данила. З великим піетизмом говорить про особу митрополита, з меншим — про єпископів, які належали до партії галицьких олігархів. Сам же ніякого інтересу до церковних справ не виявляє, ніскільки ними не займається, і взагалі найменшого клерикалізму на нім не знати.

Весь він живе інтересами місцевими, дружинно-династичними, і то головно військовими. Данило, члени його родини, його близькі бояри для нього не стільки носії якихось державних чи національних інтересів, скільки славні, відважні й удатні вояки, які не вагаються наруч розправитися з неприятелем, ввійти в поєдинок прикладом Гомерових героїв і власноручно зняти трофей з ворожого ватажка, заглибитися в неприятельську землю, обловитися здобичею, повісити свою корогву на неприятельських мурах чи іншими такими способами, в стилю авантюричного лицарства, прославити своє ім'я і свою зброю. Він підносить се як високу прикмету, що Данило любувався в війні, «спѣшаше и тосняшеся на войну», любив війну для війни, і «Богъ хотѣние его исполни», він заходив з війною в такі землі, де не бував ні «Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий», улюблені герої дружини. Натомість ті гасла «Руської землі», хоронення християнської крові і боротьби з поганями, що не сходять з язика київських лицарів, в галицькій повісті не грають особливої ролі.

По сій загальній характеристиці літературної форми й ідеології повісті я наведу кілька характеристичніших уривків, які познайомлять з манерою її оповідання. На жаль, старі дієприкметникові конструкції не піддаються здебільшого докладнішому перекладові: конструкція періодів в нім пропадає, про неї читач може судити з наведених вище оригінальних прикладів; нижче подані ж виривки орієнту-

ватимуть його в манері оповідання, виборі мотивів і освітленню подій в сій повісті.

Починаю від історії, як малих Ростиславичів викинено з батьківщини після того, як боярські олігархи закликали до Галича Володимира Ігоревича з братами (1206):

«Володимир таки хотів викоренити Романове плем'я і безбожні Галичане помагали йому в тім. Порадившись з галицькими боярами, послав Володимир до Володимирів попа на переговори, переказуючи їм: "Не заціліє ваш город, коли не видасте мені Романовичів, а мого брата Святослава не приймете, щоб княжив у Володимирі".

Володимирці хотіли вбити попа, але Мстислог, Мончюк і Микифор сказали: "Не годиться нам убивати посла!" Мали лєсть у серці своїм: хотіли предати свою "господу" [князів] і город. І так спасли вони попа. Рано довідалась про се княгиня [Романова] і стала радитися з Мирославом і з дядьком, і на ніч утекли «в Ляхи». Данила дядько взяв перед себе і вийшов з города, а Василька Юрій піп із мамкою [«кормилицею»] взявши, вийшов дірою городською. Не знали, куди тікати, бо Романа ж убито «в Ляхах», а Лешко не зробив згоди. Але з Божою помічю Лешко не пом'янув ворожнечі, а з великою честю прийняв ятрівку свою і дітей: пожалував і сказав: "Диявол вкинув між нами сю ворожнечу!" Бо то Володислав баламутив між нами, не вдоволеній любов'ю його [Лешка до Романа]. Тоді послав Лешко Данила "в Угри" і з ним послав свого посла Володимира Лисого, переказуючи королєві: "Я не спом'янув сварки Романової, бо він тобі був друг. Ви собі поклялись були, що хто кого переживе, буде мати плем'я другого в любові. Тепер вигнання впало на них [Романовичів], отже, ходім і, відібравши їх вітцївство, віддаймо їм!" Король, прийнявши сі слова, пожалував, що таке сталось, і лишив Данила у себе, а Лешко княгиню і Василька у себе» (482).

Коли Ігоревичі розсварилися між собою і ослабили свою позицію в Галичі —

«Андрій король, довідавшись про беззаконіє галицьке і мятеж, послав Бенедикта з своїми войками, і той вхопив Романа [Ігоревича], коли він мився в лазні, й відіслав на Угорщину. Був же в Галичі премудрий книжник Тимофій, походженням з города Києва, він притчею сказав про сього Бенедикта: "в послідні времена трьома іменами назветься Антихрист". Сей Тимофій тікав від його лица, бо той був "томитель" боярам і міщанам, блуд чинив, і поганено жінки, черниць і попаді,— справді був Антихристом поганими своїми ділами.

Тоді Галичане спровадили на Бенедикта Мстислава [Романового братаніча], і прийшов він до Галича. Коли ж нічого не доказав, Ілля Щепанович вивів його на Галичину могилу, усміхнувся і сказав: "От, княже, посидів ти на Галичині могилі, то так як би і в Галичі княжив". Сміялися з нього, і вернувся він до Пересопниці. Про Галичину ж могилу і початок Галича, відки він почався, потім скажемо.

[Тим часом] Роман утік з Угорщини, і Галичане послали до його брата Володимира і так говорили: "Провинились ми перед вами! визволь нас від того мучителя Бенедикта!" Вони пішли війною, і Бенедикт утік на Угорщину, Володимир сів у Галичі, а Роман у Звенигороді. Святослав у Перемишлі, синові ж своєму Ізяславові [Володимир] дав Теробовль, а Всволода, сина свого, послав на Угри до короля з дарами.

Під час побуту Данила в Уграх король Андрій і бояри угорські та вся земля хотіли видати доньку [Андрієву] за князя Данила,— обоє

були ще дітя,— тому що сина у нього [короля] не було. Та в тім часі убито царя великого Філіппа¹ замислом брата королеви; він просив сестру, аби знайшла йому помічника [прихильника], і та, не можучи інакше допомогти своєму братові, видала доньку свою за Людовіка, сина ландграфового², бо то був муж сильний, помічник її братові. Її [королівну ту] тепер називають святою, Алжбіту по імені, а попереднє ім'я її було Кінга, багато бо послужила Богові по мужу своїм, і називають її святою. Але ми вернемось на попереднє, що перед тим почали.

Ігоревичі зробили змову на бояр галицьких, щоб їх побити, і при нагоді побито їх: вбито Юрія Витановича, Іллю Шепановича й інших великих бояр: вбито їх числом 500, а інші розбіглись. Володислав Кормільчич³ утік в Угри, Судислав і Филип також. Знайшли в Угорській землі Данила, ще дитиною, і просили у угорського короля: "Дай нам Данила, отчича Галича, з ним відберем його від Ігоревичів". Король з великою охотою послав своїх воїв, велику силу, і великого двірського [палятина] Пота, дав йому воеводство над усім військом, а імена інших воевод, що були з ним, такі: перший Петро Турович, другий Бенко, третій Мика Бородатий⁴ й інших багато, котрих не можна ні переказати ні списати.

Зібрались усі, і наперед прийшли на город Перемишль. Прийшовши під город, сказав їм [перемиським боярам] Володислав: "Братіє, чого вагаєтесь? чи не сі [Ігоревичі] побили батьків ваших і братію вашу? інші ваше майно розграбували і доньок ваших повіддавали за рабів ваших, а вітцівствами вашими заволоділи всякі пришельці, чи за них ви хочете душу свою положити?" Ті розжалилися за все, що сталося, і віддали їм город, і князя їх Святослава взято.

Відти пройшли до Звенигорода, але Звенигородці люто бились і не пускали під город, ані до острожних воріт. Поки ж вояки стояли навколо городу, від Василька, що княжив тоді в Белзі, прийшов Вячеслав Товстий, і Мирослав, і Дем'ян, і Воротислав, і інших бояр багато і воїв з Белза, і від Лешка з Ляхів, Судислав Бернатович з многими Полянами. А з Пересопниці прийшов Мстислав Німий з многими воями, з Володимира Олександр з братами з многими воями, з Дорогобужа і Шумська. Романові ж [Ігоревичеві] в поміч прийшли Половці й Ізяслав Володимиряч з ними⁵. Угри не могли перемогти⁶, і Половці, побачивши се, сильно налягли на них, ті їхали передом до ріки Лютої, і як би не надіхали Ляхи і Русь [не допустили б Половці]: зійшовши, насилу перепровадились через ріку Люту. Серед стрілянини Половців і Русі проти них Марцел [угорський воевода] стравив свою хоругву, Русь взяла її, і була велика ганьба Марцелові, і вернулися в свої козмиги, себто в стани [табор].

Потім Роман вийшов з города, щоб пошукати помічі у руських князів: коли був в Шумську на мості, вхопили його Зернько і Чухома і приведено його в стан до князя Данила і до всіх князів та воеводів угорських. І послали до горожан, кажучи їм: "Піддайтеся! князя вашого взято!" Ті не вірили, поки не переконалися, і [тоді] Звенигородці піддались.

¹ Імператора німецького (власиво, «римського короля»).

² Людовіка, сина Германа, ландграфа тюрінгського.

³ Се голова боярської олігархії, колишній провідник партії Ігоревичів — опозиції проти Романа.

⁴ Опускаю дальше вичислення угорських воевод, з іменами досить зміненими і усною передачею і переписувачами.

⁵ Син Володимира Ігоревича, що княжив в Галичі.

⁶ Тут опускаю фразу певну через суперечні варіанти.

Відти пішли до Галича, і Володимир утік з Галича, і син його Ізяслав: гонили за ними до Ніздою ріки, і бився Ізяслав над Ніздою рікою, і відібрано у нього коней "сумних" [що везли міхи, бесаги на собі], і з тим вернулись до Галича.

Тоді приїхала княгиня велика Романова — побачити свого сина рідного Данила. І тоді бояри володимирські й галицькі, Вячеслав володимирський і Володислав галицький, і всі бояри володимирські і галицькі і воеводи угорські посадили князя Данила на столі батька його, великого князя Романа, в церкві св. Богородиці Приснодівиці Марії. Отже, король Андрій не забув своєї давньої любові, що мав до свого брата великого князя Романа: послав своїх воїв і посадив його сина в Галичі.

Узятих же князів: Романа, Святослава, Ростислава Угри хотіли відвести до короля, але Галичане стали їх просити, щоб їх повішено, в помсту. Прихилили Угрів великими дарами, і віддано їх на повішення, в місяці сентября.

Данило ж княжив у Галичі, такий ще малий, що й матері своєї не пізнав, і по якимсь часі Галичане вигнали Данилову матір з Галича. Данило zostався без матері і плакав за нею, будши малим. І під'їхав Олександр, тивун шумавинський, і взяв його коня за повід, той же [Данило] витяг меча і вдарив його — втяв його коня. Мати вийняла меч з його рук і, упросивши його, залишила в Галичі, а сама пішла до Белза, лишивши його у невірних Галичан. Се був замисел Володислава, бо вона [Романова княгиня] хотіла сама княжити» (487).

З подій по смерті Мстислава, коли Данило розпочинає свою вже власну боротьбу за Галич, наведу, насамперед, отсе мальовниче оповідання про похід Данила і Василька в поміч Конрадові мазовецькому в його війні з Володиславом Старим:

«Данило і Василько прийшли до Конрада, і, порадившись, пішли на Каліш, і вечором прийшли над Вепр. Другого дня, на світанку перейшли ріку Пресну і пішли до міста. Був тої ночі великий дощ. Бачучи, що ніхто не протистає, почали воювати та полонити. Русь догонила до Мнлича і Старгорода, і зачепила кілька сіл воротиславських. Взяли великий полон і завернулись, прийшли в стани, думаючи, як його йти на бій під город, але Ляхи не хотіли битись.

Другого дня Данило й Василько, взявши воїв своїх, пішли до города. Конрадові подобався руський бій, і він понужав своїх Ляхів, але ті все-таки не хотіли. Приступили оба до воріт калішських і послали Мирослава з іншими полками взад города. Бо город обійшла вода і сильна лозина і верби, і не знати було, де хто б'ється: коли тут відступали від бою, там натискали, а коли там відступали, тут саме натискали. Через таку непереглядність і не взято города того дня. Летіло каміння з заборол як сильний дощ, стояли в воді, аж, нарешті, стали на сухому: на наметаному камінні. Розвідний міст і журавля запалено, а міські ворота Ляхи ледве загасили. Данило і Василько ходили по-під городом, стрільці стріляли на город з різних місць і ранено людей, що стояли на заборолах, 160.

Коли настав вечір і вернулись до своїх станів, Станіслав Микуліч сказав: "Де ми стояли, там нема води, ні високої греблі [валу]". Данило всім на коня і сам поїхав на оглядання городу, і побачив, що воно так. Приїхав Данило до Конрада і рече йому: "Якби ми раніше знали се місце, город [відраву] був би вдобутий!" Конрад став просити їх, аби

Другого дня знову приступили до города. Другого дня Данило і Василько послали люде своїх, і коли ті стояли й теребили лісу наоколо городу, горожане не сміли й каменя кинути на них, а просили, щоб Конрад прислав Пакослава і Мстіуя. Пакослав сказав Данилові: «Зміни одіжу і поїдь з нами». Данило не хотів, але брат рече: "Піди, послушаеш їх раду". Бо Конрад не вірив Мстіуєві. Данило тоді взяв на себе Пакославів шолом і став за ними.

Мужі стояли на заборолах і говорили їм: "Так скажіть великому князеві Конрадові: «Сей город чя не твій? і ми, мужі, що знемоглися в городі сім, чи іншої сторони? ні, ми люде твої, і ваша братія, чому нас не пожалуєте? Коли нас Русь візьме в полон, яку славу з того дістане Конрад? коли руська хоругов стане на заборолах, кому честь учиниш, чи не Романовичам? а свою честь знищиш! Ми нині твому братові служимо, а завтра твої будемо! не дай слави Русі, не губи городу свого!" І багато такого говорили. Пакослав же рече: "Конрад би раду вам милость учинив, та Данило дуже лютий, не хоче, аби ми ішли геть, не взявши города", а потім засміявся й каже: "Та от стоїть сам, говоріть з ним!" Князь його штурхнув ратищем і зняв з себе шолом. Тоді вони крикнули з городу: "Прийми нашу службу, молимо тебе, вчини мир!" Той же [Данило], дуже посміявшись і поговоривши з ними багато, взяв від них двох мужів і поїхав до Конрада. І Конрад учинив з ними мир і взяв від них закладнів.

Русь тоді багато взяла в полон челяді і бояринь, а [потім] положили між собою присягу Русь і Ляхи: коли на будуче буде між ними усобиця, Ляхам не воювати руської челяді, а Русі лядської, і по тім вернулись від Конрада додому з честю, за божою поміччю: вчинили йому поміч велику і з славою вернулись до краю свого. Бо ніхто з князів не входив до землі Лядської так глибоко, крім Володимира Великого, того, що землю охрестив» (505).

Потім по якимсь часі поїхав Василько до Суздаля, на весілля свого шурина, до великого князя Юрія, взявши з собою Мирослава й інших. Данило ж був в Угровську, коли прислали Галичане, переказуючи: "Судислав пішов на Пониззя, а королевич зостався в Галичу, приходить борше!" Данило зібрав наборзі воїв і послав Дем'яна на Судислава, а сам з дружиною малою пішов з Угорська до Галича. На третій день прийшов на ніч до Галича, а Судислав не витривав перед Дем'яном і побіг до Галича. Коли Данило приїхав під Галич, Галич уже зачинився. Данило взяв Судиславів двір — предивно було бачити, що там було вина, овочів, харчу, списів, стріл. По сім Данило, побачивши, що його люди обловились, не хотів стояти під городом і перейшов на другий бік Дністра. Судислав же вночі вбіг до міста: взято з його воїв людей, і ті сказали, що Судислав уже в Галичі.

Данило стояв в Угольниках, на березі Дністра. Галичане й Угри ввійшли й стрілялися на льоду. Ввечері ж рушив лід, ріка наводнилася, і тоді запалили на Дністрі міст — беззаконний лихий Семейко, подібний до лисиці своєю червоністю. Тоді ж прийшов Дем'ян з усіма галицькими боярами, з Мирославом, з Володиславом і многими боярами галицькими. Данило сні тишився, а мостом журився, як його перейти Дністер. Погнав до мосту і побачив, що кінець його згас, і була радість велика. Другого дня прийшов ще Володимир Інгварович, і перейшли міст і стали на березі Дністра.

Другого дня, вставши, Данило обїхав город і, зібравши землю Галицьку, став наоколо нього чотирма частинами. А зібрав від Бібрики аж до ріки Ушиці і Прута, і обступив великою силою. І ті, знемігшись, передали город [1230].

Данило ж, узявши город, попам'ятав любов короля Андрія і пустив його сина — відпровадив до ріки Дністра. Пішов в ним один тіль-

ки Судислав, і за ним кидали каміння, кажучи: "Іди з городу, м'ятежнице землі!"

Та як Андрій [королевич] прийшов до батька і брата, Судислав неустанно говорив: "Ідіть на Галич і перейміть Руську землю, коли не підете, воєн укріпляться на вас!"

І вийшов Бела рікс, себто король угорський, з великою силою. Сказав так: "Не устоїть город Галич, і ніхто не визволить його з рук моїх". Та як ввійшов в гори угорські, послав на нього Бог архангела Михаїла відтворити хлябі небесні: коні топились, самі [воєнки] вибігали на високі місця, він же [король] таки поривавсь забрати город і землю. Але Данило молився Богові, і Бог врятував його з руки переможних. Обступив [король] город і послав посла, і крикнув посол голосом великим, рече: "Слухайте слів великого короля угорського: нехай не підмояє вас Дем'ян, кажучи: "таки визволить і визволить нас Бог!" І нехай не вповає ваш Данило на Господа, кажучи: "не віддасть він сього города королеві угорському!" Стільки на інші краї ходив я [король], то хто може утриматися від моєї руки і від сили полків моїх?"

Але Дем'ян кріпився, погрози його не злякався, і Бог був йому помічник. Данило привів собі Ляхів і Половців Котяневих: у короля були Половці Беговарсові¹, але Бог пустив на них рану фараонову. Город тримався, а Бела знемагав і пішов від города, полишивши за собою людей: багато дружинників і фаревників [кінних]. Коли горожане напали на них, багато їх попададо до ріки, інші були побиті, інші поранені, інші забрані, як той каже: «Скірт ріка лиху гру заграла горожанам»², так і Дністер лиху гру заграв Уграм.

Король же відти пішов до Василева, перейшов Дністер і погнав к Прутові. Бог бо попустив був рану, і ангел побивав їх, так помиралі: одні з підшов виступили як з черевика [стопа їм відпадали], інші влізши до коней згнули, інші злізши до огня і піднісши м'ясо до уст помиралі. Багато їх помирало від різних ран, а хлябі небесні далі їх топили» (508).

Коли так він пішов, через невірство бояр галицьких, Данило, за божою волею, здобув свій город Галич. Але в безбожних боярах галицьких була коромола, і, змовившись з братаничем його [Данила] Олександром на убивство і передання землі його, одного разу, бувши на нараді, збирались вони запалити огнем [двір Данилів?], коли милостивий Бог вложив в серце Василькові вийти з хати і жартом вийняти меч свій проти королевого слуги, а інший тим часом жартом же вхопив щит. Коли невірні Молибоговничі побачили се, напав на них від Бога страх, сказали: "Пропає наш замисел!", і побігли, як окаяний Святотолк.

Тим часом як вони тікали, а Данило і Василько ще нічого не знали, і Василько поїхав до Володимира, безбожний Филип закликав Данила до Вишні: другу змову вчинили з Олександром його братаничем на його убиття. В'їхав він уже в Браневичеві релі, коли прийшов посол від тисяцького його Дем'яна і сказав: "Той пир тобі недобрый, бо умовлено між безбожним твоїм боярином Филипом і братаничем твоїм Олександром, щоб тобі убитому бути. Отже, як почувеш се, вертай назад і задержи стіл батька твого!" Коли Коснятин оповів се, він [Данило] завернувся на ріці Дністрі, а безбожні бояри деінде перевезлися, не хочачи бачити лица його. Приїхавши до Галича, послав до брата

¹ Імена половецьких ханів.

² Алювія до гри слів в однім епізоді «Хронографії» Маляли: з приводу повені, котрою ріка Скірт затопила місто Едесу, згадується старе пророцтво, що «Скірт лихого скірта скіртне горожанам», бо *skipt*, *skirteta* — вибрики, жарти, *skirtao* — брикати.

свого князя Василька: «Іди на Олександра». Олександр утік до Перемишля, до своїх однодумців, а Василько забрав Белз. Івана ж, свого сидельничого, послав на невірних Молибоговичах та Волдрисі, і вхопив Іван Михалкович їх 28, але смерті вони не дістали, милость одержали. А одного разу, коли він [Данило] на пиру веселився, один з тих безбожних бояр залив йому лице з чаші, і він то стерпів, аби Бог їм за то колись віддав¹.

Сам Данило скликав віче, зостався з 18 вірними строками та з Дем'яном, тисяцьким своїм. Рече їм: "Чи хочете бути мені вірні, аби йти мені на ворогів моїх?" Вони ж кликнули: "Вірні єсьмо Богові і тобі, нашому господинові ідемо з божою поміччю!" А соцький Микула рече: "Господине, не подавивши пчіл, меду не їдати". Помолившись Богові і Святій Пречистій Богородиці, Михайлу архангелові божому, він спільно вийшов з невеличким військом. Ще Мирослав прийшов до нього на поміч з малим числом отроків. Невірні ж усі йшли йому в поміч, удаючи вірних — разом з тими, з якими змовлялись, бо прийшло лихо на них. Коли Данило прийшов до Перемишля, Олександр не витривав і втік. В нагинці збитий був Лев [з коня] — хоробрий був і з великою честю помер. Невірний же Володислав Юрієвич, що був у змові з ними гонив за ним [Олександром] аж до Сянока і Угорських воріт.

І так Олександр вимкнувся, лишивши все майно своє, і так дістався на Угри, і прийшов до Судислава, бо Судислав тоді був на Уграх. Судислав узявся до його справи, удався до короля Андрія і підняв до походу короля угорського Андрія. І прийшов король Андрій з сином Белою і з другим своїм сином Андрієм під Ярослав. Від князя ж Данила зачинилися в Ярославі бояри Давид Вишатич і Василь Гаврилович. Потім як Угри бились аж до заходу сонця і город від них відбився, [Данилові бояре] ввечері вчинили раду. Давид сполошився: теща його, вдова Кормильця Ніздила, була прихильна Судиславові, він її називав матір'ю; вона казала йому [Давидові]: "Не можеш утримати сього городу". Василь говорив йому: "Не погубім честі князя нашого, сей неприятель не може здобути сього города", бо був муж кріпкий і храбрый. Але Давид не слухав його і все-таки хотів віддати город. Приїхав з угорських полків Чак і рік йому: "Не зможуть вас здобути, бо дуже побиті". І Василько сильно обставав, щоб не віддавати города, але той [Давид], маючи "ужасті" в серпі, все-таки віддав город, сам же ціло вийшов з усім військом.

І так здобувши Ярослав, король пішов до Галича. Тоді Клим'яга з Голіх гір утік від князя Данила до короля і за ним передались усі бояре галицькі. Відти король пішов до Володимира. Прийшовши під Володимир, здивувався йому і рік: "Такого города не надбиав я і в Німецьких краях!" Так бо стояли оружники на нім, і блищались щити і оружники як сонце. В городі ж був Мирослав. — іншими разами хоробрий, а тоді Бог зна чого замішався в умі. Уложив згоду з королем, без відома князя Данила і брата його Василька, і віддав за умовою Олександрові Белз і Червень. А в Галичі король посадив сина свого Андрія, за змовою невірних Галичан. Мирослав же заперечив [потім], коли оба брати [Данило і Василько] докоряли йому дуже: "Пощо вчинив мир, коли мав велике військо?" [Казав]: "Я Червня їм по умові не віддавав".

Поки король стояв в Володимирі, князь Данило забрав великий полон, воюючи коло Бужьска [вар.: Белза], і король вернувся на Угорщину» (511).

¹ Це виглядає як пізнішу дописку, яка розбиває оповідання про війну з Олександром.

Тепер наведу ще декілька відривків з останньої частини повісті, писаної уже паралельно з подіями, як я думаю. Починаю з оповідання про Ярославську битву (1245), що являється найбільш артистичним епізодом цілої повісті:

«Потім Ростислав¹ попросив тестя свого короля, аби послав з ним військо на Дем'яна. Одержавши військо, пішов в Лядську землю і просив Лестькову² і переконав її, так що вона послала з ним Ляхів. Визначніші бояри й інші Ляхи повтікали були з землі і хотіли йти до Данила, але, довідавшись про Ростиславів вихід, бажаючи заробити ласку у Лестьковича і матері його, вони пішли в поміч йому [Ростиславові], по малім часі старійший з них, Творіян, був взятий в неволю Данилом.

Ростислав же спішно прийшов на город Ярослав. Але що в городі були Данилові і Василькові люди, багато бояр, і город він бачив, що кріпкий, то пішов на Перемишль. І зібрав багато тутешніх людей [тяземельць] воєнного зняряду і городського [для облоги] і пороків [таранів], ісполчив своє військо і знов пішов к Ярославу, а Перемишль лишив за собою. Думав собі так: "Коли сього не здобуду, то [принаймні] той затримаю".

Поки він стояв під городом і будував пороки, щоб ними здобути город, стався великий бій перед городом, і він велів своїм охабитися, аби горожане не покалічили йому вояків, поки він наставить зняряд до пороків. Похвалявся перед своїми вояками і говорив: "Коли б довідався, де Данило та Василько, їхав би на них: щоб і з десятма вояками, їхав би на них!" Так пишаючись, зробив ще й гру [турнір] перед городом; і бився з Воршем, і впав під ним кінь, і звихнув він собі плече, і був той знак не на добро!

Данило ж і Василько, довідавшись про той ворожий наступ його, помолилися Богові й почали збирати воїв. Послали до Кондрата [Конрада мазовецького], сказали: "Через тебе прийшли на нас Ляхи, тому що ми помагаємо тобі". Він прислав поміч, Данило ж і Василько післали [ще й] до Литви, просячи помочі, і від Мендовга [теж] була послана [їм] поміч. Але обидві не наспіли, а показав їм свою поміч Бог, що не від людської помочі побіда, але від Бога. Отже, наборці зібравши воїв, пішли [Данило і Василько], а [наперед] послали Андрія, щоб оглянув і укріпив город, що вже близький рятунок їх [горожан].

Коли ще вої не дійшли ріки Сяну і посідали на полі, щоб узброїтись, сталось над військом знамено таке: "Надлетіли орли і багато вороння, як велика хмара — птиці грались, орли клекотіли і плавали на крилах своїх і підкидалися в воздуху, як ніколи не було іншим разом, і се було знамено на добро. Данило ж, узроївшись і взявши воїв своїх, пішов до ріки Сяну. Брід був глибокий, і наперед переїхали Половці, і, надїхавши, побачили стада їх [неприятеля], бо не було їх сторожі коло ріки. Половці не посміли їх розграбити без княжого повеління, а ті, уздрівши, втекли з стадами своїми до станів своїх. Данило ж і Василько не забарились, але скоро перейшли ріку й, ісполчивши конників, з пішанцями пішли на битву потиху. Але серце їх було кріпке на битву і поривалось на битву. Льва ж як дитину поручив

¹ Син Михайла Всеволодича, внука Святополка Київського (описаного в «Слові о полку Ігоревім»), що поставив се завдання: здобуття Галичини, сіверської династії, з початком галицьких замішань, і сю політику продовжував потім його син Всеволод, внук Михайло і правнук Ростислав.

² Вдову кн. Лешка, тодішню регентку.

[Данило] Василькові, хороброму і кріпкому бояринові, аби стеріг його.

Ростислав, побачивши прихід неприязельський, ісполнив і своє військо: Русь, Угрів і Ляхів — і прийшов назустріч. Пішаниць же лишив проти воріт городських — стерегти воріт, щоб не вийшли [звідти] на поміч Данилові та не порубали пороків. І так Ростислав, ісполнившись, перейшов глибоку дебру і як ішов проти Даниловому полку, Андрій дворський, бажаючи не дати йому вдарити на полк Данилів, сильно вдарив на полк Ростиславів. Зломилися списи як грім тріснув, і з обох сторін багато впало з коней і вмерло, а інші були скалічені від кріпості удару копіяного. Данило ж послав двадцять мужів вибраних в поміч йому. Василь же Глібович, Всеволод Олександрович і Мстислав, не можучи [дотримати] Андрієві, побігли назад до Сяну. А Андрій, хоч зостався з малою дружиною, найзжачучи кріпко, боровся з ними.

Данило ж, побачивши, що на Василька йдуть кріпко Ляхи, співаючи керелешь [киріє елейсон], і сильний голос реве в полку їх, а зблизу побачивши наступ Ростиславів, в заднім полку Філя з хоругвою стоїть, рекучи: "Русь на битву запальні, витримаймо натиск їх — на довгу січу вони не витривали!" — та Бог не послухав його похвалки¹, і прийшов на нього Данило з Яковом Марковичем і Шелвом. Шелва збито, Данила вхоплено, але він вирвався з рук і виїхав з бійки. Побачивши Угрина, що йшов в поміч Філі, збив його копієм, оружжє зломлося в нім, і він спав і випустив дух. О того ж гордого Філю, Лев, ще малим будучи, зломив копіє своє. Знов же Данило раптом напав на нього, розбив полк його і хоругов його роздер наполя. Побачивши се, Ростислав побіг, і Угри повернулися тікати.

Василько ж як зразився з Ляхами і обі сторони відступили й дивились на себе, Ляхи лалялись, кажучи: "Погонім на великі бороди!" Василько ж відрік: "Даремне ваше слово, Бог нам помічники!" І штовхнув свого коня, і той рушився. Ляхи ж, не витримавши, побігли від лця його. Данило ж, женучи через дебру глибоку на Угрів, котрих Русь побивала, журився братом, не знаючи; побачивши ж його хоругов, як жене за Ляхами, був в радості великій. Став на могилі проти города, і приїхав до нього Василько. Данило хотів гонити за ними, але Василько стримував його. Ростислав же, зміркувавши, справив коня свого на утечу.

Багато Угрів і Ляхів було побито і взято, і з усякого війська було багато взято. Тоді ж і Філя гордий вхоплений був Андрієм двірським і приведений до Данила, і убитий Данилом. Мирослав же привів Володслава, злого мятежника землі, в той день був він убитий, і багато різних Угрів побито, з гніву.

Данило ж і Василько не пішли в город, і Лев став на місці, серед трупів, являючи воякам свою побіду, тим часом як вояки ще й опівночі гонили і приїздили і приводили багату здобич, і всю ніч не переставав клик — шукали один одного.

Так Бог явив милость свою і дав побіду Данилові в канун великих мучеників Фрола і Лавра [17/VIII]. Данило запалив город [укріплення]¹, що поставив Ростислав, і з множеством полонянників пішов до Холму, котрий збудував сам. Надїхала Литва і Ляхи Кондратові наспіли до нього, на битву, і вернулись. А Ростислав утік в Ляхи і, взявши жінку свою, пішов в Угри. На те був прийшов з жінкою з Угорщини до Лядської землі, бо мислив в умі своїм взяти Галич і ним володіти, але за високомисліє його Бог не зробив того, що він замишляв» (535).

¹ Я полишив сю, на нинішні граматичні вимоги неправильну, конструкцію, щоб бляжче віддати се характеристичне місце.

Безпосередньо по тім наступає друге інтересне оповідання — про подорож Данила до Орди, восени того ж року (про ситуацію див. в «Історії України-Руси, III, с. 64):

«Потім прислав Могуцій посла свого до Данила і Василька, що були тоді в Дороговську: "Дай Галич!" Був [Данило] в великім смутку, бо не укріпив своєї землі городами, і, подумавши з братом своїм, рішив їхати, рік: "Не дам половини вітчини моєї, поїду сам до Батия!" Вніхав на празник св. Дмитра, помолившись Богу, і приїхав до Києва, що держав Ярослав¹ боярином своїм Дмитром Єйковнчем. Прийшовши в дім архистратига Михаїла, званий Видобич, скликав калугери і монаший чин і велів ігуменові і всій братії творити молитву про нього. І відправили, аби йому милость від Бога дістати, і сталося так. І впавши перед архистратигом Михаїлом, вніхав з монастиря човном, видаючи [перед собою] біду страшну і гізну.

Прийшов до Переяслава, і стріли його Татари. Відти поїхав до Куремси і побачив, що нема в них добра. Через те почав ще більше сумувати душею, бачучи, як володіє ними диявол — їх погані і невірні чарування і Чингізові вигадки, погані його кровопиття і всякі його чари. Приходящих царів, князів і вельмож водив він наоколо куша на поклін сонцеві, місяцеві і землі, дияволові і помершим в аді батькам їх і дідам і матерям. Погана прелесть їх! Слухаючи про неї, почав [Данило] дуже журитись.

Відти прийшов до Батия над Волгу, щоб йому поклонитись. Прийшов там Ярославів чоловік Сонгур і сказав йому: "Брат твій Ярослав кланявся кушеві і тобі [доведеться] кланятись!" Рік йому [Данило]: "Диявол говорить з уст твоїх! нехай Бог замкне уста твої і не слухає було слово твоє!" В той час позвано його до Батия, і Бог ослобонив його від злого їх чисування і чарування. Поклонився їх звичаєм і ввійшов до вежі їх. [Батий] рік йому: "Данило, чому ти давніше не прийшов? Ну та добре, що тепер прийшов! Чи п'єш чорне молоко, пиття наше, кобилячий кумуз [кумис]?" Той [Данило] відповів: "Досі не пив, а тепер, як ти велиш, вип'ю?" Той же рече: "Ти вже тепер наш Татарин, пий наше пиття!" Він напився і поклонився їх звичаєм і, сказавши слова свої, рече: "Піду поклонитись великій княгині Баракчін". Рече: "Йди!" Пішов і поклонився по обичаю. І прислав [Батий] вина чум, переказав: "Не звикли ви пити молока, пий вино!"

Ой гірше лиха татарська честь! Данило Романович, великий князь, що володів Руською землею: Києвом, Володимиром і Галичом й іншими краями з братом своїм, нині сидить на колінах [по-татарському] і холопом називається! Дані від нього хочуть, і життя вже не сподівається, погроз слухаючи! Ой, зла честь татарська! Його [Данилів] батько був царем в Руській землі, покоров Половецьку землю і воював інші краї, коли його синові нема честі, то кому може бути! Злобі й лєсті їх нема кінця! Ярослава великого, князя суздальського, зіллям струїли. Михаїла, князя чернігівського, за те, що з боярином своїм Федором не поклонилися кушеві, ножем зарізано, як то перше сказали ми їм кланяння, як по-мученицьки вінець прийняли. Інших князів і бояр побито!

Був у них князь [Данило] 25 день, і відпущено йому, і поручена була йому земля його і тим, що були з ним. І прийшов він в землю свою, і стрінув його брат і сини його, і був плач по обідю його, але ще більша радість була про здоров'я його².

¹ Ярослав, син Всеволодів, князь Володимира Суздальського.

² Тут наступає, очевидно, потім вложена записка про похід на ят-вягі.

І стало відомо по всіх краях про його прихід від Татар, що Бог сохранив його. Король угорський того ж року прислав «візького», рече: "Візьми у мене доньку за свого сина Льва". Боявся [тепер] його, що був у Татар, побідою побідив Ростислава й Угрів його.

Роздумавши з братом, [Данило] не поняв віри його словам: бо вже давніше зрадив, обіцявши дати свою доньку. Але йшов митрополит Кирил, посланий Данилом і Васильком на поставлення на митрополію Руську: коли він був у короля, переконав його король многими словами, дарами прихилив [казав]: "Проведу тебе в Греки з великою честю, коли Данило вчинить зо мною мир". Той же [Кирило] сказав: "Клятвою поклянись мені, що не зміниш слова свого, то я піду і приведу його [Данила]". І митрополит прийшовши, рече йому [Данилові]: "Що ти хотів, тепер маеш: візьми його доньку своєму синові за жінку". Василько теж сказав йому: "Іди до нього, він же християнин!" Тоді Данило пішов, взявши сина свого Льва і митрополита; пішов до короля в Ізволін, узяв його доньку синові за жінку і віддав його бояр, котрих Бог дав йому в руки, як він з братом подолів під Ярославом. Вчинив з ним мир і вернувся в землю свою» (537).

Тепер остання дописка:

«По смерті герцога, званого Фрідріха [австрійського], коли він подолів у війні короля угорського, а потім убитий був в битві своїми боярами, і стався мятеж між сильними людьми за честь і волю герцогу — землю Ракуську і землю Штирську, король угорський — рік — і король чеський бились за неї, і король угорський, шукаючи помочи, хочаби заволодіти землею Німецькою, підняв [Данила] — послав до Данила, кажучи: "Пришли до мене сина Романа, віддам за нього сестру герцогу і віддам йому землю Німецьку". І Роман поїхав "в Німці", і він [король] віддав герцогу сестру за Романа і зложив приречення, котре не списалисьмо все, через великість його [1252].

По тім послав до Данила, рік: «Ти мені свояк і сват, поможи мені на Чехів». І переконав його, і він [Данило] пішов своєю дорогою на Опаву [нім. Тропау], сам же [король] полонив землю Моравську: багато городів розсплав, села попалив і велике убивство сотворив землі тій. Данило ж з'їхався з Болеславом і міркував, як пройти в землю Опавську. Болеслав не похочував, але жінка його помагала своїми словами Данилові, бо була донька угорського короля на ім'я Кінга, а Данило бажав того почасті задля короля, почасті хочачи слави, бо досі не було в Руській землі нікого, хто б воював землю Чеську: ні Святослав Хоробрий, ні Володимир Святий. І Бог його хотіння сповнив — спішив бо і поривався на війну.

Взяв сина свого Льва і поміч від брата Василька — тисяцького Юрія, зійшовся з Болеславом і пішов з Кракова. Прийшли на ріку Орду до города, званого Козлий, і приїхав до нього Володислав, син Казимира, [сина] Лісконогого Мешка; взявши кічних і піших, прийшли над ріку Псину. Тут Данило і Лев стали радитися з Володиславом, куди б воювати; але він не сказав правди і провідників дав "на лєсти". Отже, князь Данило послав Льва і Товтивила і Еднвида і двірського і все військо, а сам зостався з малим числом бояр і Юрієм тисяцьким. Лев же пішов і воював, і побачивши, що провідники брешуть, перестав їх слухати: пішов в лісні гори і взяв великий полон.

Данило ж, ідучи до Опави з Болеславом, послав сторожам своїх Ляхів. З Опави ж виїхав Андрій з Чехами. Стрілись і збились, і подолів Андрій. Ляхів було мало, одних побив, других побрав, і ввійшов у Ляхів великий страх. Приїхав Данило і рік їм: "Чого жахаєтесь? чи не знаєте, що війна без упавших не буває? чи не знаєте, що ви пішли на мужів, на неприятелів, а не на жінок? коли мужа вб'ють на війні,

то яке тут диво? інші дома помирають без слави, а сі померли зі славою! укріпіть серця ваші і підійміть оружжє своє на неприятеля!" Сими словами їх укріпив, і багато ще іншого говорив їм, і пішов до Опави.

Побачив, що охрестні села біжать до города, многе множество, і не було йому кого послати, рече Володиславові: "Вчинив еси мені неправду, а себе погубив! якби Лев і люди мої всі були тут, великий "ураз" учинили б ми землі сій, і город сей був би, мабуть, здобутий!" І жалував, що відіслав сина свого Льва і воїв. Намовляв Ляхів їхати до городу, але вони не хотіли, і він бачив се, журився, не знаючи ні про сина ні про військо, де вони. Ляхи ж не хотіли їхати під город, але хотіли стати оподалік. А збір всім воям воевальним був призначений приїхати під город. Данило, отже, сказав: "Якщо ви й підете геть, я сам зостанусь, з малою дружиною, чекатиму своїх воїв". Болеслав і Ляхи послушали сього і стали нижче міста на ріці Опаві, бо не сміли відлучитись від нього.

Того ж вечора прийшов Лев з воями, маючи з собою великий полон. Того ж вечора зробили раду: другого дня обійти город, попалити все зовнішне: дома, обійстя і гумна. Коли настав ранок, так зробили. Але Болеслав не пішов за ріку, а став на горах ісполчившись, а Володислав пішов. І прийшовши до перших воріт, попалили; прийшли до других воріт — ввійхали Чехи, кількох з них убили, а інших прогнали; Бенеш же зоставсь перед воротами з хоруговою. Околицю города коло других воріт попалено також. Прийшовши ж до третіх воріт, велів Данило зсідати й палити околицю города. Люди разом кинулись до города, і Німці, побачивши такий-сильний натиск руський, стали тікати. Кількох їх убито в воротах, і, тікаючи, вони не зачинили воріт. Данило ж сильно хорував на очі і не побачив, що сталося в воротах: бачив, що люди його біжать і, витягнувши меч, затримає їх, і так не взято города. Пізніше довідавшись, що сталося, зажурився, що города не взято. Був знужений хобою і змучений і рік синові своєму: "Попали всю околицю города, а я піду до свого "колимагу", себто стану. Всю бо війну хорував на очі і багато радили йому вертатись, але він не послушав.

Другого дня знявшись, пішов горі Опавою, полонячи і палячи, і став коло города, званого Насіля [нім. Nassidel], чувши, що в тім городі тримають Русь і Ляхів. Рано ісполчившись, прийшов під місто, і ті, побачивши наступ множества полків, не витримали і піддались. Взнявши город, випустив в'язнів, на городі поставив свою хоругву, зазначаючи побіду, а самих помилував і, відійшовши, став у німецькім селі.

Прочувши ж, що Бенеш поїхав до Глубичич, другого дня Данило, з Болеславом ісполчившись, пішов до Глубичич, полонячи і палячи. Володислав же пославши попалити все охрестне, себто окольне, і зле зробив, бо через те не взяли города. Бо коли Данило і Болеслав прийшли під город, всі вої хотіли взяти город приметом. Вітер сильно вів на город, а город був зроблений з ялини, отже, бачучи малий вал, вояки шукали дров і соломи, їздил туди й сюди, щоб підкинути під город, та й не знайшли, бо всі охрестні і поблизькі села попалив був Володислав, і через те не запалено города.

Того вечора стали думати: "Куди нам іти, чи до Особологи, чи на Герборта, чи вертатись нам додому?" Але Герборт прислав Данилові меч і покору свою. Подумали Данило і Болеслав: "Всю ми землю полонили!" і другого дня, завернувши назад, [Данило] перейшов ріку Одру і перейшов через землю Володиславову.

Тоді ж у Кракові були послы папи: принесли від папи благословення, вінець і титул королівський ["сан королевства"] і хотіли бачити князя Данила. Але він рече їм: "Не годиться мені бачитись з вами в чужій землі, але потім".

Відти пройшов він через землю Судомирську і прийшов з честю і славою в город Холм, в дом Пречистої, впавши, поклонивсь і прославив Бога за все, що сталося. Бо ніхто з руських князів не воював Чеської землі. Повидався з братом своїм і був в великій радості: перебував в домі св. Івана¹ в городі Холмі, з веселієм славлячи Бога і Пречисту його Матір і св. Івана Златоустого [1253].

В той час прислав папа поважних послів, що несли вінець, скіпетр і корону, те, що зветься королівський сан, переказуючи: "Сину, прийми від нас вінець королівства!"² Перед тим ще прислав він до нього єпископа бернського і каменецького, казав: "Прийми вінець королівства", але в той час він не прийняв, рік: "Неприятель-Татарин не перестає злежити з нами, то як можу прийняти вінець без помочі від тебе?" Опіза ж прийшов, несучи вінець і обіцяючи: "Будеш мати поміч від папи!" Він же таки не хотів, але намовила його мати, Болеслав і Сомовіт [Земовіт] і бояри лядські, говорили, аби прийняв вінець, "а ми єсьмо на псмич проти поганих!"³ І так прийняв він вінець від Бога, від церкви святих Апостолів і від престолу св. Петра і від отця свого папи Некентія і від усіх своїх єпископів⁴. Некентій бо прокликав тих, що хулять правовірну грецьку церкву, і збирав собор робити правовір'я і об'єднання церков.

А прийняв Данило вінець від Бога в городі Дрогобичі, йдучи на війну з сином Львом і з Сомовітом князем лядським. Брат його вернувся, бо мав боляка на носі, тому послав воїв своїх всіх з братом. Коли король Данило⁴ прийшов на землю Ятвязку і воював, Лев довідався, що в лісі зробив засіку Стейкинт і з ним Ятвяги, і він погнав на нього, взявши людей, і прийшов до засіки. Ятвяги вибігли против нього з засіки, а кінні, що були з ним [Львом] повтікали. Лев зсів з коня і сам один бився з ними кріпко. Тоді ті, побачивши, що Лев сам один б'ється з ними, вернулися дехто в поміч йому. Лев же вбив списа свого в щит [Стейкиннта], так що той не міг закритись, і вбив Лев Стейкиннта мечем, і брата його проколов мечем. Вони [Ятвяги] побігли, і він гонив за ними пішо, а інші на конях гонили їх і кололи. Король же Данило став в домі Стейкинтовім, і Лев приніс йому оружжя Стейкинтове і брата його й доказав побіду свою, так що отець його король в великій радості був з мужества і відваги сина свого» (549).

Наведені виїмки дають поняття про характер сеї повісті, котру варто було пізнати ближче як одну з першорядних пам'яток нашої старої літератури. З огляду на яскраве відбиття сучасної культури, ідеології й класових настроїв, та кож на вдатні і мальовничі малюнки старого життя вона

¹ Про холмську церкву Івана Золотоустого, збудовану Данилом, див. нижче.

² Епізодична манера автора розриває й тут зв'язь подій і робить враження, наче тут мова про якийсь нове посольство папи, тим часом як тут маємо до діла з тим же посольством легата Опіза, з котрим Данило бачивсь у Кракові. Про політичні обставини, що стримували Данила від коронації, щоб не дражити Татар, див. в «Іст. У.-Р.», III², с. 72.

³ З огляду на дражливе питання про унію української церкви з Римом, що виникло в зв'язку з переговорами з курією й коронацією, автор хоче підчеркнути, що Данило, приймаючи від папи корону, нітрохи не вяркався своєї церкви.

⁴ Від моменту коронації літописці не забувають протитулювати Данила королем.

заразом являється одною з цінніших людських документів європейського середньовіччя взагалі, не кажучи вже про першорядну вартість як історичного джерела.

Приходиться лише жалкувати, що автор, який так мальноничи і живо описав свою верству й її життя, так мало сказав про себе самого.

Ми не тільки не знаємо його імені, але й соціального становища, й обставин його життя. Він чоловік Романовичів, який живе інтересами їх та їх двору, от що могли ми сказати. Персональної близькості до котрого-небудь з князів за ним не помітно.

Брак яких-небудь церковних відомостей і чисто світський настрій, спеціальне замилювання в війнах і воєнних речах (дослідники відзначили давніше вже, напр., таку подробицю, що він записує колір коня, даного князем в дарунку) дають думати, що духовною особою сей автор не був, не вважаючи на книжне, спеціально біблійне читання. Правдоподібно, був він членом меншої дружини або одним з двірських служебників. Похвальні вирази, в яких він говорить про «печатника Курила», Данилового канцлера і начальника канцелярії тим самим («мудростью и крѣпостью удержа Бакоту», «иними мудрыми словесы глаголюста»), піддають гадку, чи літописець не був одним з «писарів» княжої канцелярії, помічником печатника і учасником його походу на Бакоту описаного тут (при кінці 1241).

При тім треба ще зазначити, що хоча центром оповідання являється «галицький мятеж», все ж особливої знайомості і близькості до Галичини спеціально за автором непомітно. Той тон, яким він говорить сумарично про «невірних» і «безбожних Галичан», скорше промовляє за тим, що він жив не в Галичині, а на Волині або на Побужжі.

Аргументом за сим була б і та цікавість, яку він виявляє до пограничної дрібної війни з литовськими племенами і Польщею, ареною котрої було Побужжя, а також і та обставина, що там, очевидно, була продовжена потім його повість, в 1250—60-х роках.

Продовження Галицького літопису. Галицька повість, закінчена, по вище наведеним спостереженням, на подіях 1255 р., в літописнім збірнику, що нам її переховав, продовжується далі до р. 1289 (по іпатській хронології — до р. 1292), і ся хронологія робить враження одностайного і безперервного оповідання. Але, розглядаючися в дійсній хронології описаних подій, не тяжко запримити в нім кілька перерв, і се, в звязку з іншими особливостями, дає можливість орієнтуватися в його наверстуваннях.

Повість про Куремсу і Бурандая. Перше продовження хоче оповісти про напад татарського воеводи (темника) Куремси на Волинь, що стався при кінці 1255 р. Як привід, оповідається похід Данила на людей татарських київсько-волинського пограниччя, що мав послужити прологом його «рати противу Татаром» в ширших розмірах. Була се акція дуже відповідальна і смілива для тих часів, коли все тремтіло перед Татарами; від неї, очевидно, сподівалися багато і слідили її події з великою увагою, але вона урвалася в самих початках, не підтримана союзниками, які прирікли були Данилові поміч. Центром оповідання являється, очевидно, пожежа Холма, що сталась під час Куремсиного наступу, стероризувала населення і перебила мобілізацію. Автор при сій нагоді описує історію Холма і його будови.

По сім, з невеликою хронологічною перервою, не заповненою ніякими подіями, наступає оповідання про прихід на Русь другого татарського воеводи, Бурандая, що заступив місце Куремси: як він після першої розвідки, що мала на меті приспати увагу Романовичів, зручно окупував їх землі при кінці 1259 р. і зажадав знищення всіх укріплень. В сій трагічній історії, яка, очевидно, була головною темою для автора, його оповідання з особливою любов'ю спиняється знов-таки на Холмі, відновленім після пожежі: як він щасливою вигадкою «великого князя Василька, наче від Бога посланого горожанам», урятувався від сеї загальної руїни. Таким чином ці дві історії — Куремсиного і Бурандаєвого наступу — зв'язуються не тільки спільністю теми — татарської біди, але й індивідуальними інтересами автора, зв'язаного, очевидно, з Холмом якимись особистими зв'язками. Може, був то холмський мешканець, місцевий священик, або взагалі церковник, судячи по детальному оповіданню (єдиному в нашій старій літературі) про холмські церкви та їх оздоби.

Правдоподібно, урятування Холма під час Бурандаєвої руїни піддало йому гадку описати обидва ці епізоди, зв'язані з Куремсиним і Бурандаєвим нападом: нещастя, яке впало на Холм під час першого, і щасливе вирятування під час другого. Писалось воно, очевидно, між Бурандаєвим погромом і смертю Данила, ще за його життя, себто в рр. 1260—3. Маю то враження, що автор мав перед очима Галицький літопис, який уривався на епілогу австрійської акції Данила. Тому своє оповідання написав як її продовження, тою ж манерою, без років, з такими ж загальними означеннями, як «потомъ же», «времени минувшу», і взагалі в початках своєї повісті стояв під сильними впливами стилю Галицької повісті — поволі тільки виломлюється

з-під них. Через се перехід від Галицького літопису до сеї повісті про напади Куремси і Бурандая сам по собі такий незамітний, що тільки по іншим прикметам можна запримити кінець одної, а початок другої. Інша рука, інший круг ідей і інтересів, кінець кінцем, відчувається ясно. Сього автора інтересують не стільки воєнні подвиги і пригоди, скільки справи громадські, політичні, культурні; се земська людина, а не мандрівний лицар. Форма його оповідання дедалі стає теж відмінною від галицької повісті. Зникають штучні дієприкметникові конструкції, оповідання стає простіше і свобідніше. Нема там окрас і мальовничих образів; нема книжних цитат. Стыль більш наближається до київських повістей XII в.

Щодо змісту, то ся невеличка повість, 10 сторінок старого видання, належить до найбільш дорогоцінних пам'яток нашої старої письменності. Мало котра дає нам так багато для розуміння політичних, соціальних, культурних відносин, особливо в таку критичну, переломову хвилю, як середина XIII в. З тих усіх причин вважаю потрібним навести кілька уривків з неї — в перекладі:

«По Куремсиному наступі кременецькому [1254] підняв Данило похід на Татар. Порадившись з братом і сином, послав Діонисія Павловича, взяв Межибож, і посім воювали Данилові і Василькові люди Болохів, а Львові Побоже і людей Татарських.

По весні знов послав він [Данило] сина свого Шварна на Городок і на Семоць і всі городи, що сиділи під Татарами — Городськ і по Тереві до Жедечева. Возвягляне ж обманули Шварна: взяли від нього тивуна і не дали йому тивунити. І так Шварно прийшов [назад], вбравши городи всі, і за ним слідом прийшли [з покурою] до Данила Білобережці, Черпятинці й усі Болоховці.

Прислав і Мендовг до Данила: "Пришло до тебе Романа [Даниловича] з Новгородцями [Новгородка литовського], аби йшли до Возвягля, а відти на Київ". І визначив час [сходинам] під Возвяглем. Данило з братом і пішли до Возвягля, з великим військом, чекаючи вісті від Романа і Литви. Стояв в Корецьку день, чекаючи від них вісті, нарешті, пішов до Возвягля. Наперед послав сина Шварна, аби об'їхав город, щоб ніхто з них не утік. Було з ним 500 воїв, і горожане, бачучи, що з князем мало війська, сміялись, стоячи на горі. Другого дня прийшов Данило з множеством полків, з братом і сином Львом; коли побачили се горожане, жаж узая їх: не витримали і піддалися. Він город запалив, а людей вивів і дав їх в поділ [як невільників]: одних братові, других Львові, інших Шварнові, і пішов додому, взявши город [і залишивши дальший похід]. Коли Роман і Литва прийшли під город, і Литва, нічого не знаючи, поїхала до города [і не знайшла нічого], крім головень та псів, що бігали по городишу, — жалувала і плювала, говорячи по-своєму: «Янда!» — та призиваючи богів своїх, «Андая і Дівірікса», і всіх богів поминаючи, себто бісів. По сім Роман поїхав за батьком, взявши трохи людей, а решту відправив додому; Данило повеселився з Васильком, а Лев поїхав додому [556]¹.

¹ Опускаю оповідання про сутичку з тою Литвою, що, не поспівши в дохід, почала грабувати в околицях Луцька.

По сім Куремса пішов на Данила і Василька — наїхав несподівано. Василько став ладитись у Володимирі, а Данило в Холмі, і послали до Льва, аби приїхав до них. Куремса, не переїжджаючи Стіра, послав людей під Володимир. Коли неприятелі підїхали під город, вийшли на них горожане пішо і бились з ними кріпко і зробили вилазку з города. [так що Татари] пішли до Куремси назад і оповіли: "Горожане бо-рються з нами кріпко!"

Данило ж і Василька таки далі збирались, бажаючи битися з Татарами. Та трапилось за гріхи так, що [під ту хвилю] загорівся Холм від проклятої баби. Далі розповімо про заснування города, красу церков і великі їх утрати, — так що всі жалували. А від того, що таке полум'я було, аж з усєї землі було видко зорю — зі Львова дивлячись можна було бачити, і по полям белзьким, від горіння такого сильного поломені, люди подумали, що то Татаре запалили город, і поховались в лісові місця, через те не зїбрались.

Данило ж зїхався з братом і потїшав його не журитися по-поганськи посланою від Бога бідою, але поклатися на Бога і на нього зложити свою журу. Так воно і вийшло [що Бог їх потїшив]. Потім поїхали до Володимира і, зїбравши трохи дружини, молилися Богові, щоб їх захистив від татарського находу. Не можучи зїбрати дружини, посилали туди й сюди. Припадком Василькові люди, виїхавши, надїбали Татар, побили їх і забрали полонянників. Потім під Луцьком як стояв Куремса сотворив Бог чудо велике: Луцьк не був обсаджений ані приготований, збіглося до нього людей багато, була зима і вода велика; коли [Куремса] прийшов під Луцьк, не міг перейти, хотів здобути міст, але горожане міст відрубали. Він поставив пороки, щоб їх відїгнати, але Бог і святий Іван і святий Микола сотворили чудо: такий вітер настав, що як кидали пороком, то вітер вертав каміння на них, а коли ще сильніше стали кидати, божою силою зломивсь їх порок, і, нічого не вдїявши, вернулися в свої становища, себто в поле.

Але що попереду написали, як згорів Холм під час Куремсиного походу [тепер докінчення]. Город так був заснований: божею волею, Данило, як княжив у Володимирі, збудував город Угровськ і поставив у нім єпископа. Іздячи на полях і лови діючи, побачив на горі місце гарне і лісисте, окружене полем, і спитав туземців: "Як зветься місце се?" Вони рікли: "Холм ім'я йому". І він улюбив се місце і задумав поставити на нім маленький городець: обїяв Богові і святому Іванові Златоустому зробити церкву в його ім'я. І зробив малий городець, а побачивши, що Бог йому помічник і Іван поспішник, збудував город уже інакший, такий що вже й Татари не могли здобути, тоді як Батий всю Руську землю взяв. Тоді то й церква св. Трійці була спалена і потім знову була збудована.

І побачив князь Данило, що Бог помагає місту тому і став скликати прихожих людей: Німців, Русь, Ляхів і з інших народів. Приходили день і вночі, молодіки і "мастери" всякі, тікали від Татар сідларі, лучники, тульники, ковалі до заліза, до міді і срібла. З'явилось життя. Наповнилися двори, і поле наоколо города і села.

Збудував він церкву св. Івана, красну і гарну; будова її була така: чотири комари [арки], від кожного рогу перевід, а поставлені на чотирьох людських головах, вирізьблених одним артистом ["хитрїцом"]. Три вікна прикрашені римськими шклями. При вході до олтаря стояли два стовпи [колоні] з цілого каменя, на них комари, і верх високо прикрашений золотими звїздами по синьому. В середині поміст [підлога] влита з міді і чистого олова — блєстїла як зеркало. Двоє дверей, прикрашені білим галицьким каменем і зсленим холмським, витесаним і покритим різьбами ніким житрецем Авдієм. Високорізьби [приліпи] на

них були розписані всіма кольорами і золотом: на передніх дверях святий Спас, а на північних святий Іван. Всі дивувались, дивлячись.

Ікони, принесені ним з Києва, прикрасив камінням дорогим, бісером [перлами] і золотом: Спаса і святої Пречистої, що йому дала сестра Федора, ікони принесені з монастиря Федора, стрітення з Овруча, від його батька, варті подиву — вони погоріли в церкві св. Івана, один тільки Михайл зостався з тих чудових ікон. Дзвони приніс з Києва, інші тут вилів — все то огонь попав.

Серед города вежа була висока, так щоб бити з неї наоколо города: з споду підбудована каменем на висоту 15 ліктів, сама збудована з дерева тесаного і вибілена як сир, так що світилася на всі сторони. Коло неї був студенець, себто колодязь, на 35 сяжнів [глибини]¹. Насадив сад прекрасний і [в нім] поставив церкву в честь святим безмездникам Кузьмі і Дем'яну — має вона чотири стовпи, витесані з цілого каменя, що держать верх, від них другі [стовпи] до олтаря св. Дмитра, що стоїть перед бічними дверми, гарний, привезений здалека. Перед городом за поприща стоїть кам'яний стовп, і на нім з каменя різблений орел; висота каменя десять ліктів, а разом з головами й підніжками 12 ліктів.

Побачивши таку шкоду городу, ввійшов [Данило] до церкви, оглянув шкоду і дуже жалував, але, помолившись Богові, відновив церкву і посвятив — єпископ Іван святив. І знов помолився Богові і відбудував [город] твердший і вищий — тільки такої вежі не зміг збудувати: інші городи будував проти безбожних Татар, тому не збудував її. Церкву ж в городі Холмі поставив превелику, в ім'я пресвятої Приснодіви Марії, великістю і красою не меншу від попередніх. Прикрасив її пречудними іконами, і чашу привіз з Угорської землі, вирізьблену з червоного мармуру, предивного мистецтва, з змієвими головами наоколо. Поставив її перед церковними дверми, званими царськими, зробив з неї хрестильницю, святити воду на святе Богоявлення; блаженний єпископ Іван зробив у ній [бракує слова], точений з гарного дерева і позолочений всередині і зверху, вартий подиву [560].

По якійсь часі прийшов і став на місці Куремси з множеством татарських полків, з великою силою безбожний і злий Бурандай. З Куремсою Данило воював і ніколи не боявся Куремси, бо не міг йому Куремса зробити нічого злого, аж доки не прийшов Бурандай з великою силою. Прислав до Данила послів, переказуючи: "Іду на Литву; коли ти мирен [з нами], іди зо мною". Данило сів з братом і сином і раділися в смутку: знали, що як Данило поїде, не буде се з добром. Подумали всі, і поїхав за брата Василько. Проводив його брат до Береста і послав з ним людей своїх. І помолився Богові, святому Спасові ізбавникові — тій іконі, що в городі Мельнику в церкві святої Богородиці стоїть нині в великій честі: обіцяв йому [Спасові] Данило король прикрасами прикрасити його. [Наступає оповідання про участь Василька в Бурандаєвім поході на Литву, 1258 р.].

По сім минув рік, і була тишина по всій землі. Було в тих днях весілля у Василька князя в Володимирі городі: віддавав доньку свою Ольгу за князя Андрія Всеволодича, до Чернігова. Був там Васильків брат Данило король з обома своїми синами: з Львом і з Шварном, й інших князів багато, і бояр багато. І як було тоді веселіє немале в Володимирі городі, прийшла тоді вість Данилові королеві і Василькові, що йде окаянный, проклятий Бурандай. І дуже сумні були з того брата, бо прислав так переказуючи: "Коли ви мої миринки, стрітьте мене, а хто мене не стріне, той мені ратний [неприятель]". Василько князь

¹ Тут приписка не на місці: «прекрасні храми [горіли], і мідь пнула від огня, як смола».

поїхав напроти Бурандая з Львом, своїм синовцем, а Данило король не поїхав з братом: послав на місце себе владика свого холмського Івана.

І поїхав Василько князь зі Львом і з владикою напроти Бурандая, взявши багато дарів і пиття, стрів його коло Шумська, і вийшов Василько з Львом і владикою перед нього з дарами. Дуже він великий гнів показав Василькові князеві і Львові, так що владика стояв у великій перестрахи. А потім Бурандай сказав Василькові: "Коли ви мої мирники, розкидайте всі свої городи". Лев розкидав Данилів і Стожок, послав відти також розкидати Львів, а Василько послав, щоб розкидати Кременець і Лучеськ. Наперед же себе послав Василько з Шумська до брата свого Данила владика Івана. Приїхавши до Данила, почав владика оповідати, що було, і Бурандаїв гнів розповів йому. Данило, настрашившись, втік до Ляхів, а з Ляхів утік до Угрів.

Бурандай пішов собі до Володимира, і Василько князь з ним. Не дійшовши до города, став на ніч на Житани, і Бурандай почав говорити про Володимир: "Васильку, розкидай город!" Князь Василько став думати про город, і що не можна було на борзі його розкидати через його великість, велів його запалити, і так через ніч він весь згорів. Другого дня приїхав у Володимир Бурандай і побачив своїми очима, що город весь згорів, і став обідати і пити у Василька у дворі. Пообідавши ж і напизьшись, заночував коло П'ятидня. Другого дня прислав Татарина, на ім'я Баймура. Приїхавши до князя, Баймур рече: "Васильку, прислав мене Бурандай, велів мені город розкопати". Василько йому одрік: "Роби, що тобі повелено". І той почав розкопувати город, знаменуючи образ побіди.

По сім пішов Бурандай к Холмові, і з ним Василько з боярами і слугами своїми. Коли прийшли під Холм, город був зачинений. Приїшовши, стали оподалік і не могли нічого зробити, бо були в нім бояре і люди добрі, і город кріпко обсаджений пороками і самострілами. Бурандай, побачивши кріпкість городу, що здобути його не можна, почав говорити Василькові князеві: "Васильку, се город брата твого! поїдь, скажи горожанам, аби піддались!" І послав з Васильком трьох Татар, що розуміли руський язик, що їм говоритиме Василько, приїхавши під город. Василько ж поїхав під город і взяв собі в руку каміня: прийшовши під город, почав мовити горожанам, а Татари, послані з ним, слухали: "Костянтинне холопе, і ти, другий холопе, Луко Івановичу! се город брата мого й мій: піддавайтесь!" І сказавши, кинув долів камінь, даючи їм зрозуміти сею хитрістю, аби бились, а не піддавались. І так говорив і тричі кидав долів камінь. І се великий князь Василько наче від Бога був посланий на поміч горожанам — дати їм раду сею хитрістю. Костянтин, стоячи на заборолах города, розгадав своїм умом раду, подану йому Васильком, і рече князеві Василькові: "Ідь собі геть, а то дистанеш камнем по голові! ти вже не брат еси братові твому, а неприятель йому!" Татари ж, послані під город з князем, вислухавши, поїхали до Бурандая й розповіли Василькові слова: як він говорив горожанам і що горожане говорили Василькові. [По сім наступає оповідання про похід Бурандая на Польщу і погром Сендомира].

Історія подій в Литві по смерті Мендовга. Після повісті про наступи Куремси і Бурандая іде оповідання про українсько-литовські відносини і події 1260-х років. Головні моменти в нім такі: історія убивства Мендовга, усобиця після його смерті, помста Войшелка за смерть батька, його резигнація і передача великого князівства Шварнові Даниловичеві, убивство Войшелка Львом з зависті за спадщину. Як в

попередній повісті увага автора була скуплена на відносинах до Татар, так тут вона скуплена на відносинах литовських так ґрунтовно, що смерть Данила згадується принагідно тільки в зв'язку з сими литовсько-українськими відносинами. Мабуть, пізнішою рукою ся згадка була розширена, щоб дати щось подібне до пристойного некролога, так само як пізнішою рукою були повставлювані короткі записки, які тепер носять іпатські дати 1265 і 1266. Я наведу сю записку про Данила, яка являється таким скромним епілогом його епопеї, розповідженої в Галицькому літопису. Петитом [у квадратних дужках] подані ті фрази, які здаються мені пізнішим додатком до основного оповідання, вискладаного більшим письмом:

«Княжашу же Войшелкови в Литвъ и поча ему помагати Шварно князь и Василко. Нарекль бо бяшетъ Василка отца себъ и господина. А король бяшетъ тогда впадъ в болеть велику, в нейже и сконча животь свой [и положиша во церкви святѣй Богородицѣ юже бѣ создалъ. Се же король Данило князь добрый, хоробрый и мудрый, иже созда города многи и церкви постави, и украси ѣ розноличными красотами. Бяшетъ бо братолюбемъ свѣтятся с братомъ своимъ Василкомъ. Сей же Данило бяшетъ вторый по Соломонѣ]. По сем же Шварно пойде в помощь Войшелкови, а Василко князь отъ себе посла ему помощь всю свою рать. [Войшелкъ же нареклъ бяшетъ Данила яко отца себъ и господина]. И приде же Шварно с помощью в Литву к Войшелкови, и видѣвъ Войшелкъ помощь Шварнову и Василкову отца своего, и радъ бысть велми. И нача пристраватися и пойде в силъ тяжьцѣ, и нача города имати во Дявельствѣ и в Нальщанехъ. Города же поймавъ, а ворогы своя избивъ, и тако придоша во своя си».

Татарські відносини, які так інтересували автора попереднього оповідання, автора нинішнього оповідання займають настільки мало, що «мятежъ великъ» в Татарах, що, без сумніву, дуже сильно відбився на відносинах Орди до України, він не завів зовсім до свого оповідання, і про се загадала тільки одна з тих, пізніших, очевидно, записок, які розбивають оповідання про події на Литві.

Все се наводить на гадку, що се оповідання про литовсько-українські події писані іншою рукою, а не тою, що описала походи Куремси і Бурандая, хоча се продовження могло теж писатися в Холмі. Що автор писав в Холмі, можна думати особливо на тій підставі, що в оповіданні особлива увага присвячена Шварнові, котрого уділом був Холм.

Стилістично се оповідання не відрізняється нічим особливим від попередньої повісті. Стиль доволі свободний, простий, ясний, зрідка трапляються риторичні образи в тім роді:

бяхуть бо полци видѣниемъ яко боровѣ велици...
або: не мало бо показаста мужьство свое,
и не побѣгоста братъ от брата,
ту же прияста побѣдный конецъ.

Дещо нагадує старі повісті XII в. Взагалі оповідання досить живе і літературне. На взірць наведу кінцевий епізод — про те, як Лев забив Войшелка:

«Потім Войшелк віддав своє княження затеві своєму Шварнові, а сам захотів прийняти знову монаший чин. Шварно дуже його намовляв, аби княжив з ним на Литві, але Войшелк не хотів, так казав: "Я багато согрішив перед Богом і людьми, княжи вже ти, а земля забезпечена". Так Шварно й не міг ублагати його і почав княжити на Литві, а Войшелк пішов до Угровська до монастиря, до святого Даниїла: взяв на себе чернецьку одіж і став жити в монастирі, так казав: "От тут коло мене син мій Шварно, а другий — господин мій, отець, князь Василько, тими потішатимусь!" Григорій полошинський, його наставник, ше був жив; Войшелк, розпятавши, чи він жив, був рад і послав по нього, кажучи: "Господине, отче, приїдь сюди!", і він приїхав до нього і наставив його на чернечу путь.

Під той час прислав до Василька Лев, так переказуючи: "Хотів б я з'їхатись з тобою, аби й Войшелк при тім був". Василько послав по Войшелка, на страстнім тижні, так рік: "Прислав до мене Лев, аби ми з'їхались; ти не бійся нічого!" Войшелк боявся Льва і не хотів їхати, але поїхав на Василькову поруку. Приїхав по святій неділі до Володимира і став в монастирі св. Михаїла великого. Марколг Німчя запросив до себе всіх князів на обід: Василька, Льва, Войшелка; почали обідати, пити і веселитись. Василько, напившись, поїхав додому спати, а Войшелк поїхав до монастиря, де стояв. Потім Лев приїхав до нього, до монастиря, і почав говорити Войшелкові: "Куме, напиймося по чаші вина!" І почали пити. Диявол же, від початків не бажаючи добра людському родові, вложив в серце Львові — убив він Войшелка, з зазвисті, що той дав Литовську землю його братові Шварнові. І такий був кінець його убивству². Опрытавши тіло його, положили в церкві св. Михаїла великого».

На сім, очевидно, кінчилось се оповідання. Слова «и такъ бысть конѣць убитья его» — характеристична фраза, яка тричі повторюється на протязі сього доволі невеликого оповідання (приблизно рівновеликого з попередньою повістю про Куремсу і Бурандая), доволі ясно на се вказує¹. Слідуюча фраза: «княжашю же по Войшелку Шварнови в Литовьской земли, княживъ же лѣтъ не много и тако преставися» дописана, очевидно, іншим автором: тим, що виповнив прогалину між оповіданням про литовські справи і повістю про Володимира Васильковича. Повість про Войшелка була, значить, написана перед смертю Шварна, що сталася в р. 1269. Можливо, що написано її зараз же по смерті Войшелка, але рік його смерті не відомий докладно (1267 або 1268).

¹ «И тако бысть конѣць Миндовгову убитью» (568).

² И тако бысть конѣць убитья Тренятина (569).

И такъ бысть конѣць убитья его (Войшелка) (573). Правдоподібно, кінцева фраза попереднього оповідання: «И тако бысть конѣць Судожарьскому взатью» навіяла сей меланхолійний рефрен.

Повість про Володимира Васильовича. Те, що наступає по історії «Войшелкова убиття», і аж до кінця рукопису — до подій 1289 р., описане одною рукою — з виїмком може самих кінцевих записок та деяких можливих вставок (однак дуже виразно чужа рука ніде не виступає). Списано се як продовження попереднього оповідання, людиною, очитаною в літописах — правдоподібно, в сім власне літописнім збірнику, котру вона продовжила, може, й переписала наново і в продовженні притримувалась способу попередніх частей Галицько-волинського літопису: писала без років, по можності прагматично, не ганяючись за річними записками. Приступила до сього діла не скоро, а саме, як можна помітити, зимою з 1286 по 1287 рік. Се доволі ясно виступає з отсих обставин:

Оповідуючи, що сталося по смерті Войшелка, що по недовгім князюванні Шварна там запанував «окоаянний, беззаконний і проклятий, немилостивий Тройден», автор додає, що він «живъ же лѣтъ 12 и тако преставися незаконьникъ». І далі, оповідаючи різні факти з литовсько-українських відносин, він двічі (при подіях р. 1275 і 1278) заважає, що се діялось «Тройденowi же е ще княжашу в Литовской землѣ». Отже ясно, що се писалось уже по смерті Тройдена, що вмер десь в рр. 1281—2.

Подібну вказівку дає пригадка, серед оповідання про події 1286 р. (наїзд Володимира на польське пограниччя). Автор пригадує, як то раніше Ляхи були повоювали Берестейщину в 1280 р. Ясно, що події 1280 року не записувались зараз, а вписані були пізніше: автор тоді не вписав сього воювання, а пригадав його собі пізніше.

Се потверджується іншими спостереженнями. Час від убивства Войшелка, де кінчилась запись 1260-х рр., і до зими 1286—7 рр. заповнено дуже нерівномірно. Для п'ятиліття 1268—1273 р. маємо тільки записки про факти, зв'язані з головними діячами історії: смерть Шварна, на місці якого в Литві настав Тройден, а холмський стіл перейшов до Льва; в Володимирі помер Василько і його місце зайняв його син Володимир. Роки 1273—1280 виповнені доволі значною кількістю споминів (однак річних записок, які б вказували на сучасну запись, нема тут зовсім); але для п'ятиліття 1280—1285 знов маємо дуже мало, і цілі роки, по два, по три, світять пустками. Аж зима 1286 на 1287 р. виповнена цілим рядом подій, і з них декотрі настільки мало важні для місцевого життя, що могли бути записані тільки рівночасно (смерть малого сина Юрія Львовича, повинь в Німеччині, звістка про пошесть записана кількома наворотами з різними варіаціями). І після того досить багате !

повне оповідання йде до самого кінця (не рахуючи кінцевих записок), а в центрі подій стоїть історія хвороби і смерті волинського князя Володимира Васильковича, його передсмертні розпорядження і перехід князівства до його брата Мстислава Даниловича в 1288—9 рр. Автор, очевидно, був людиною дуже близькою до князя Володимира, видимо, пробував при нім, при його передсмертних переїздах з Володимира до Любомля, Берестя, Камінця — даліше від Татар, які тоді товклися в околиці Володимира. То ж поставив своїм завданням описати кінець цього дорогого йому князя і прославити по силам своїм його пам'ять, як тільки вияснився його скорий і неминучий кінець.

Маючи перед очима Галицько-волинський літопис, закінчений смертю Войшелка, сей автор при кінці 1286 року, правдоподібно, приступив до свого діла. Хвороба князя Володимира в сім часі прибрала вже такі грізні форми, що всім і самому князеві став ясним і певним його недалекий кінець, і він почав формальні розпорядження своєю спадщиною. Сі розпорядження, розпочаті в грудні, формально перед татарським ханом, під час походу на Польщу, продовжені потім переговорами з Мстиславом в січні, і тестамен-тами, списаними в лютім, очевидно, дали привід авторові до його праці. Насамперед, він коротко записав фінал литовських подій, розповіджених в останній частині літопису. Самі сі литовські події його більше не інтересують, він лиш принагідно згадує про деякі факти, зв'язані з пограничними війнами. Натомість досить багато уділяє місця споминам про участь Володимира Васильковича й його свояків, галицьких князів, в усобицях польських, що дуже займали волинський двір, та про походи татарської Орди на Литву, Польщу й Угорщину в 1270—1280-х роках, що переходила через галицько-волинські землі, чинячи великі спустошення, і вимагала участі українських князів («Тогда бо бяху вси князи в воли татарської», вважає кожного разу автор, і ся фраза, як сумна скарга, переходить через його повість¹). З р. 1277² стрічаємо характеристичне для його манери оповідання про заснування города Камінця, на р. Лосні, де доживав потім свої дні князь Володимир, і з ним пробував автор. Оповідання се, між іншим дає характеристичний культурно-історичний образок — ворожіння з якоїсь книги Святого письма (найчастіше до того вживано Псалтир, тут Пророки): де книга розігнеться і яка фраза прочитається, з того брати собі вказівку:

¹ Іпат., с. 585, 586, 588, 591.

² Рік 1276 іпатської хронології.

«И по сѣмъ вложи Богъ во сердце мысль благу князю Володимѣрови — нача собѣ думатьи, абы кде за Берестьемъ поставити городъ. И взя книги пророческыя, да тако собѣ во серци мыслья рче: "Господи Боже, сильный и всемогий, своимъ словомъ вся созидаи и разстрои! што ми, Господи, проявишь грѣшному рабу своему?" И на томъ стану. Разгнувъ же книги, и выня ся ему пророчество Исанно: "Духъ Господень на мнѣ, егже ради помаза мя, благовѣстити нашимъ посла мя, исцѣлити скрушеная сердце, проповѣдати плѣнникомъ отпущение и слѣпымъ прозрѣние, призывати лѣто Господне приятно и день въздаянїя Бога нашего, утѣшити вся плачущая и дати плачущимся Сию славу, за попелъ помазание и веселие, украшение за духъ уныния. И нарекутся роди правды, насажение Господне во славу. И созижють пустыня вѣчная, запустѣвшая отъ рода". Князь же Володимѣръ отъ сего пророчества уразумѣ милость божию до себе и нача искати мѣста, абы кдѣ поставити городъ. Си же земля опустѣла по 80 лѣтъхъ, по Романѣ, нынѣ же Господь воздвигну ю милостью своею. И посла Володимиръ мужа хитра именемъ Алексу, иже бяше при отцѣ его многы города рубя. И посла ѥ Володимиръ с тозѣмци в челнохъ возверхъ рѣкы Лосны, абы кдѣ изнайти таково мѣсто — городъ поставити. Сей же изнашедъ мѣсто таково и приѣха ко князю и нача повѣдати. Князь же самъ ѣха с бояри и слугами и улюби мѣсто то надъ берегомъ рѣкы Лосны и огереби е. И потомъ сруби на немъ городъ и нарече имя ему Каменѣць, ззне бысть земля камена» (578).

Походом Ногая і Телебуги на Польщу при кінці 1286 р. розпочинаються без сумніву сучасні записки. Автор доволі докладно спиняється на страшних спустошеннях, починених при тім татарами в околицях Володимира і Львова, і з сього приводу пускається в побожні міркування про кару божу, послану за гріхи в образі сього татарського спустошення. Міркування сі нагадують монахів-літописців XI в., в Галицькому літописі не було ні одного такого місця. Рік потім виповнений короткими літописними записками, і по сім, з кінцем 1288 р., походом Телебуги і Алгуя на Польщу починається історія останнього року життя Володимира Васильковича, його передсмертних розпоряджень, переговорів в справі наслідування його князівства, за браком власного наслідника у нього, і т. под. Нарешті, літописець приступає до історії смерті свого патрона, сими словами: «Князю же Володимиру [Васильковичу великому] ¹ лежашю в болести своєї полно 4 лѣта, болезнь же его сице скажемъ...» Оповідання про його передсмертні дні, останні хвилі, смерть і похорон переплітається похвальними словами його чеснотам, почасти запозиченим і тільки парфразованим, почасти скомбінованим автором на взір «Похвали» Володимирові т. зв. Якова, панегірика Іларіона і княжих некрологів Київського літопису (особливо Мстислава Ростиславича). Спеціально воно вчисляє будови і фундації сього покійного

¹ Сих слів нема в Хлебниковській кодексі, і здається, що вони дописані потім.

князя, спиняючись особливо на книгах, наданих різним церквам; реєстр сей одинокий в своїм роді в нашім старім письменстві. І се закінчується словами: «Тут же положимъ конецъ Володимирову княженію». Коли зважимо, що автор фактично (по кількох переходових фразах про смерть Шварна і зв'язані з нею зміни) почав свою працю смертю Василька і переходом володимирського стола до його сина, то історія Володимира Васильковича, ним розповіджена від початку до кінця, тут дістає своє закінчення. Отже, наведена фраза закінчує не тільки останню історію хвори і смерті князя Володимира, а всю дотеперішню повість.

По сім наголовок: «Начало княжения в Володимирѣ Мстислава» (пізніша приписка: «великого князя»). Оповідання закінчується моментом, коли Володимирів наслідник Мстислав, приборкавши «коромолу», яка виявилась була в Берестю, фактично перейняв князівство Волинське і «сѣде на столѣ» на великдень 1289 р. Оповідання цілком заокруглене, але до нього додані записки, мабуть, тим же автором того ж року. Спочатку іде посольство від князів литовських, далі приїзд Конрада мазовецького й оповідання про участь наших князів в польській усобиці, і, нарешті, «того же лѣта», потім «тоє же зими» — чотири короткі записки, може, авторові, а може, й іншої руки: побудування надгробної каплиці на гробі Романової княгині, заложення кам'яної вежі в Чорторійську, смерть князя пінського Юрія, смерть князя степанського Івана. Так тихо завмирає на сім місці наше літописання княжої доби.

Наведу сю повість про смерть Володимира Васильковича в цілості, пропускаючи тільки менш оригінальні місця:

«З початком зими [1288] послав Бог на нас меч свій, що послужить гніву його, за намноження гріхів наших. Пішов Телебуга, Алгуй з ним, з великою силою, і з ними князі руські: Лев, Мстислав, Володимир, Юрій Львович, і інших князів багато. Тоді всі князі руські були в волі татарській, покорені гнівом божим. І пішли всі вкупі. Володимир же князь був хорий, бо наслана була на нього рана неулчіма; коли, йдучи на Ляхів, дійшли вони ріки званої Сан, Володимир, збудившись немітцю тіла свого, почав посилати до брата свого, кажучи так: "Брате, бачиш мою неміч, що я не можу, ні дітей у мене! Отже, даю тобі, братові своєму, землю всю і городі після свого життя. От даю се тобі при царях [ханах] і при їх рядьцях [достойниках]"».

Мстислав ударив чолом братові своєму Володимирові, і Володимир післав до брата Льва і до братанича ["синовця"] Юрія з тими словами: "От вам повідаю: дав я братові своєму Мстиславу землю свою і городі". Лев же рече Володимирові: "Так і добре, що дав! Мені хіба шукати [відбирати] їх по твоім життю? всі ходимо під Богом! Аби Бог дав і своїм проволодіти в теперішніх часах!"

По сім і Мстислав послав до брата свого Льва і до братанича свого, так переказуючи: "От, брат мій дав мені Володимир, всю землю свою і городі; коли маєш чогось шукати після життя брата мого і свого, то

от мвеш царів — от тобі цар, а от говори до мене що схочеш [заявляй претензії]". Лев же не відказав на те нічого.

По тім Телебуга пішов в Ляхи, і Алгуй з ним, а Володимира за-вернули назад, бо жаль було й дивитись на нього, бачучи його хоробу. І приїхав він до Володимира, і раді були всі люди, видячи свого гос-подина, що приїхав здоров [роз.: живий]. І перебувши не багато днів у Володимирі, почав говорити княгині своїй і боярам: "Хотів би я ви-їхати до Любомля, бо докучила мені ся погань [татари]. Я чоловік хорий, не можу з ними пересправляти, а проїняли вже мене до печі-нок. От на мое місце єпископ Марк". І поїхав до Любомля з княгинею і слугами своїми двірськими. З Любомля поїхав до Берестя і, перебув-ши два дні в Берестю, поїхав до Камінця, і рече княгині своїй і слу-гам: "Як мине погань ся з землі, тоді поїдемо до Любомля".

Що кількох днях приїхали до нього, до Камінця, слуги його, що були в Ляхах на війні з Татарами, Володимир же почав їх питати про Телебугу, чи пішов з Лядської землі. Вони відповіли: "Пішов". "А брат мій Лев, Мстислав і синовець мій чи здорові?" Ті відповіли: "Господи-не, всі добрі і здорові, і бояри і слуги!" Володимир похвалив Бога. Про Мстислава сказали, що пішов з Телебугою на Львів.

Тоді ж сказали: "Брат твій дає город Всеволож боярам, і села роздає". Володимирові дуже прикро стало на брата, і почав говорити: "От лежу в хоробі, а брат мій придав мені ще більшу хоробу: я ще живий, а він роздає городи мої і села мої! аж по моїм житті може роз-давати". І послав Володимир посла свого з жалем до брата свого Мстислава, рік: "Брате, ти мене ні в полку [в битві] не взяв, ні копієм [приступом] не здобув, ні з городів моїх вибив, війною прийшовши на мене, а так зо мною чиниш! Ти мені брат, а другий брат Лев, а синовець у мене ще Юрій, я з вас трьох вибрав тебе одного і дав всю зем-лю свою і городи по моїм житті, а за мого життя тобі не мішатися до нічого! Се я зробив за гордість брата свого і синовця свого — дав тобі всю землю свою!".

Мстислав же рече братові своєму: "Господине, скажи¹, брате! Зем-ля божя і твоя, і городи твої, і я над ними не волен, я в твоїй волі і дай мені, Боже, мати тебе як батька собі і служити тобі всею прав-дою до життя мого! аби тільки ти, господине, здоров був, більша у мене надія на тебе, скажи". І приїхав його посол до Володимира до Камінця, переказуючи Мстиславові слова. І Володимир був задоволений тими словами.

По тім [Володимир] поїхав із Камінця до Раю, і бувши там, почав говорити своїй княгині: "Хочу я послати по брата свого Мстислава, аби з ним договір учинити аа замки і городи, і за тебе, княгиня моя мила Ольго, і за сю дитину, Ізяславу, котру я любив як свою рідну доньку. Бог бо мені не дав, за мої гріхи, своїх родити, але ся мені була як від моєї княгині роджена, бо взяв я її від матері її в пеленах і вигоду-вав".

І послав до брата єпископа свого володимирського Евсигнія, а з ним Борка і Олов'янця тими словами переказуючи до нього: "Брате, при-їдь до мене, хочу з тобою договір учинити про все!" Мстислав же приїхав до нього у Рай з своїми боярами і слугами, і з ними єпископ володимирський, і Борка і Олов'янець. Мстислав став на подвір'ї, і по-відала йому слуги Володимирові: "Брат тобі приїхав". Той лежав у хоробі своїй, але, почувши приїзд брата, піднісся й сів і послав по бра-та свого. Той ввійшов до нього і поклонивсь йому. Володимир почав питати про Телебугу, що діялося в Ляхах, і куди був його вихід з Ля-

¹ «Рци» — се особливість промов у сій часті: «на те скажи» (коли мова переказується через третю особу).

хів, і той розказав йому по ряду все, як було, і багато інших справ обговорив з ним [Володимир]. Мстислав же [потім] пішов на своє подвір'я.

Володимир же послав до нього єпископа свого з Борком і Олов'янцем, так переказуючи: "Брате мій, на те я тебе — скажи — прикликав: хочу з тобою договір учинити за землю і за городи, і за княгиню свою, і за свою дитину — хочу грамоти писати". Мстислав же сказав єпископові брата свого: "Господине, скажи, брате мій! чи я хотів шукати твоєї землі по твоїм життю? сього ані на серці у мене не було. Але ти рік мені еси, як були сьмо в Ляхах з Телебугою і Алгуєм, і брат мій Лев, і синовець Юрій також. Прислав еси ти, господине мій, брате мій, до мене переказуючи таке: "Мстиславе, даю тобі всю землю свою і городи свої по своїм життю". [Потім] Мстислав рече єпископові брата свого: "Господине — скажи — брате! Як люблю Богові і тобі! Коли хочеш писати грамоти, як божа воля і твоя!"

Єпископ прийшов від Мстислава, оповідаючи братові слова. Володимир же велів писареві своему Ходорцеві¹ писати грамоти:

"Во имя Отца и Сына и святого Духа. Молитвами Святыя Богородицы и приснодѣвы Маріѣ и святых ангель. Се азъ князь Володимѣръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, даю землю свою всю и городы по своему животоу брату своему Мъстиславу, и столный свой городъ Володимѣръ. Другую же грамоту написахъ брату своему такую же. Хочю и еше и княгинѣ своей писати грамоту такую же".

"Во имя Отца и Сына и святого Духа. Молитвами святыя Богородица приснодѣва Марія, святыхъ ангель. Се азъ князь Володимѣръ, сынъ Василковъ, внукъ Романовъ, пишу грамоту: даль есмь княгинѣ своей, по своему животоу, городъ свой Кобрънъ, и с людми, и з данью, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моеѣ. Аже даль есмь ей село свое Городель [вар.: Городло] и с мытомъ, а людье како на мя страдали [вар.: тягли], тако и на княгиню мою по моему животоу; аже будетъ князю городъ рубити, и ни к городу, а побороумъ и тотарщиною ко князю. А Садовое и Сомино же даль есмь княгинѣ своей, и монастырь свой Апостола, иже создахъ своею силою. А село есмь купилъ Березовичъ у Юрьевича у Давыдовича в Ходорка², а даль есмь на немъ [за нього] 50 гривень кунъ, 5 локоть скорлата [червоного сукна] да бронъ дощатые, а тоє село даль есмь ко Апостоломъ же. А княгини моя по моему животоу аже восхочетъ ити, а како ей люблю: мнѣ не воставши смотритъ, что хто иметь чинити по моему животоу".

По сім післав Володимир до брата, так переказуючи: "Брате мій Мстиславе, цілуй нині хреста на тім, що не відбирати тобі по моїм животі нічого від моєї княгині, що я їй дав, ані від сеї дитини, від Ізяслави, ані віддати її неволю за нікого, але віддати, за кого буде моїй княгині любо". Мстислав же рече: "Господине — скажи — брате, не дай мені, Боже, того, аби я щось відбрав по твоїм житті у твоєї княгині і у сеї дитини, але дай мені, Боже, мати свою ятрів як достойну матір собі й шанувати її! А про сю дитину, що так говориш, то аби Бог її привів до того, то дай Боже мені її видати як свою рідну доньку". І на тім цілував хрест.

Се було Федорової неділі [7—14 лютого]. Зробивши договір з братом, [Мстислав] поїхав у Володимир. І, приїхавши у Володимир, їхав до єпископії, до св. Богородиці, і скликав володимирських бояр брата свого, і містичів [горожан] — Русь і Німців, і велів перед усіма читати братову грамоту, про віддання землі і всіх городів, і стольного

¹ Іпат.: Федорцю; Хл. і Пог.: Ходорцю.

² Іпат.: Фодорка; Хл. і П.: Ходорка.

города Володимира. І слухали всі від мала до велика. Єпископ же володимирський Евсігній благословив Мстислава хрестом воздвизальним на княження володимирське. Хотів уже й княжити в Володимирі, але брат йому не дозволив, так рік: "Тільки по моїм житті може княжити".

Перебувши кілька днів в Володимирі, Мстислав поїхав у свої городи: в Лучеськ, Дубен, і в інші городи, котрих я не писав. Володимир же приїхав з Раю до Любомля, і тут лежав усю зиму в хоробі своїй, розсилаючи слуг своїх на лови. Бо й сам був ловець добрий, хоробрий: на вепра або медведя ніколи не ждав своїх слуг, аби йому допомогли, сам скоро бив усякого звіра, і тим прославивсь по всій землі, бо дав йому Бог «вазнь» не тільки на самих ловах, але й у всім, за його добро і правду. Але ми вернемось до справи.

Коли настало літо і почув князь Кондрат Сомовитович [Конрад мазовецький], Володимирів брат, що він віддав всю землю свою і городи Мстиславі, прислав до Володимира посла свого, переказуючи так: "Господине, брате мій, був ти мені замість батька: як ти мене держав під своєю рукою і своєю ласкою, я тобою, господине, княжив і городи свої держав, і від братії своєї відборонивсь і грізний був. А тепер, господине, прочув я, що ти дав всю землю свою і городи свої братові своєму Мстиславі, і ти надіюсь на Бога і на тебе: аби ти, господине мій, послав свого посла з моїм послом до брата свого Мстислава, щоб мене, господине, брат твій з твоєю мнїстю прийняв під свою руку і стояв би за мене в моїй обіді, як ти, господине мій, стояв за мною в моїй обіді".

Володимир же послав до брата свого Мстислава, так переказуючи: "Брате мій, сам відаєш, як я мав брата свого Кондрата: і честив і дарив, а в обіді його стояв за ним як за собою. Аби ти, задля мене, прийняв його також з любов'ю під свою руку і стояв за ним, коли б трапилось йому лихо". Мстислав же обіцяв Володимирові, так кажучи: "Брате мій, задля тебе радо приймаю з любов'ю під свою руку, а в обіді його, дай мені, Боже, голову за нього положити".

І по сім прислав Мстислав до Володимира, переказуючи йому: "Хотів би я видітись з Кондратом, подаю то Богові і тобі: як мені звелиш?" Володимир рече: "Повидайся з ним". Мстислав послав свого посла до Кондрата, переказуючи: "Хочу видітись з тобою, приїдь до мене". І приїхав Мстиславів посол, оповідаючи Володимирові Мстиславі слова, і він утішився тим.

По сім поїхав Кондрат до Мстислава і приїхав до Берестя, а потім приїхав до Любомля. Повідали Володимирові його слуги, рекучи: "Брат твій, господине, приїхав Кондрат". Він велів прийти до себе. Кондрат же прийшов до Володимира, що лежав в хоробі своїй тяжко страждаючи, і ввійшовши, поклонився, й плакався дуже, бачучи його хоробу і занепад його тіла красного. Обговоривши з братом багато справ, про котрі ми раніше писали, пішов на "подворье" [мешкання]. Володимир же прислав йому свого коня, доброго.

Пообідавши, поїхав до Володимира, а з Володимира поїхав до Луцька. Як приїхав до Луцька, Мстислава не було там, а коло міста, на місці ніким званім Гай. Се місце гарне на вигляд, забудоване різними «хоромами», і церква була в нім предивна, красою сля, тому подобалося князеві там пробувати. І поїхав Кондрат із Луцька до Гаю, Мстислав же стрів його з своїми боярами і слугами і прийняв його з честю і любов'ю під свою руку, по братньому слову Володимировому. Так рік: "Як тебе мій брат тримав, і честив і дарив, дай Боже й мені так тебе тримати, і честити і дарити, і стояти за тебе в твоїй обіді". І по сім почали веселитись. Мстислав же обдарував Кондрата гарними кіньми, в сідлах дивних, і дорогими одежамя, й інших дарів дав йому багато і так відправив його з честю".

Наступає оповідання про те, як слідом Люблинці закликали Конрада виступити претендентом на краківський стіл по смерті Лешка, і Конрад просив Володимира послати з ним боярина свого Дуная для більшої поваги — «ать ми честно».

«І в кілька день по сім прислав свого посла Юрій Львович до свого стрія князя Володимира, переказуючи йому: "Господине стрію мій! Бог відає й ти, як я тобі служив з усею правдою, мав собі як батька. Аби ти пожалував моєї служби. Бо нині, господине, прислав до мене батько, відбирає від мене городи, що мені був дав: Белз і Червень і Холм, а каже мені бути в Дорогочині та в Мельнику. А я б'ю чолом Богові і тобі, стрієві своєму, дай мені, господине, Берестя! То мені б було "сполу"».

Володимир же рече послові: "Синовче, скажи, не дам! Відаеш сам, що у мене нема двох мов, ані не був брехуном, і Бог відає і все піднебесне: не можу порушити договору, що зробив з братом своїм Мстиславом: дав йому всю землю свою і городи, і грамоти пописав". З тими словами відправив посла свого синовця.

По сім же послав свого слугу, доброго, вірного, іменем Ратьшу, до брата свого Мстислава, так переказуючи: "Скажи братові моему: "Прислав, скажи, до мене синовець мій Юрій, просить у мене Берестя, а я йому не дав ні города, ні села, і ти, скажи, не давай нічого". І взявши в руку соломки до постелі своєї, рече: "Хоч би я тобі, скажи, брате мій, отсей віхоть соломки дав, і того не давай по моїм житті нікому". Ратьша знайшов Мстислава в Стожку і сказав йому братові слова. Мстислав же вдарив чолом проти слів брата свого, рік: "Ти мені брат і ти ж мені отець мій, Данило король, коли прийняв мене під свої руки. А що мені звелиш, я тебе, господине, радо послухаю". Ратьшу ж, обдарувавши, відправив, і той, приїхавши, все по ряду сказав Володимирові.

Потім прислав до Володимира Лев єпископа свого перемишльського іменем Мемнона. Слуги ж йому повідали: «Владика, господине, приїхав». Він же рече: "Котрий владика?" Вони ж повідали: "Перемишльський; їздить від брата твого Льва" Володимир же розумів давніше і попередне [«древня і задняя»], по що він приїхав, і послав по нього. Той же ввійшов до нього і поклонився йому до землі, рекучи: "Брат тобі кланяється!" І велів йому сісти, і той почав правити посольство: "Брат твій, господине, мовить: "стрий твій, а мій отець, Данило король лежить в Холмі у святій Богородиці, і сини його, мої і твої брати Роман і Шварно — всіх кості там же лежать; а нині, брате, чуємо про твою неміч велику, може б, ти, брате мій, згасив свічі над гробом стрія свого і братії своєї — дав би свій город Берестя: то б твоя свіча була"».

Але Володимир розумів притчі і темні слова і багато говорив з єпископом від книг, бо був велик книжник і філософ, якого не було у всій землі і по нім не буде. І рече єпископові: "Врате — скажи Льве княже! Чи вважаєш мене без ума, аби не розумів я сеї хитрості? Чи мало тобі — скажи — своєї землі, що хочеш Берестя, а сам держиш три князівства: Галицьке, Перемишльське, Белзьке, і ще тобі не досить? А се знов — скажи — мій отець, а твій стрій лежить в єпископії у святої Богородиці в Володимирі, а чи багато ти над ним свіч поставив? чи дав котрийсь город, аби то свіча була? То просив — скажи — живим, а знов мертвим просиш? Не дам, не реку города, а й села не візьмеш у мене! Розумію я твою хитрість, не дам».

І Володимир, обдарувавши владика, тому що не бував ще у нього ніколи, відправив його.

В своїй болісті лежав князь Володимир¹ повних чотири роки, скажем тепер про його болість: Почали йому гнити спідні уста, першого року трохи, на другий і третій рік більше почало гнити. Ще коля не був дуже хорий, але ходив і їздив на коні, роздав уже убогим все своє майно: золото і срібло і каміння дороге, і пояси золоті батька свого і свої срібні, що поробив після батька свого, всі роздав. Полумиски ["блюда"] великі срібні, і кубки золоті і срібні сам перед своїми очима побив і позливав у гривні. І намиста великі золоті баби своєї і матері своєї — все позливав і розіслав милостиню по сій землі. І стада роздавав убогим людям, у кого коней нема, і тим, у котрих погнули під час походу Телебуги. І хто розкаже всі твої многі і нещадні милостині і дивні щедроти, що творив еси сиротам і болящим, вдовицям і убогим людям?

[Наступає похвальне слово милостині, переплетене текстами і парафразами з св. Письма і «Памяти» т. зв. Якова й Іларіона, по чім автор повертає до теми — "на подлежащее возвратимся").

При кінці четвертого року, з початком зими почав дуже знемагати, і опало йому все м'ясо з бороди, і зуби спідні всі вигнили, і щока бородна перегайла. Був з нього другий Йов! і ввійшов до церкви святого і великого мученика Христова Георгія, щоб узяти причастя у отця свого духовного. Ввійшов у малий олтар, де ереї здіймали ризя свої — тут мав звичай все ставати, і сів на стільці, бо не міг стояти від немочі, і, знявши руки до неба, молився з слізьми. [Слідує молитва, котрою висловлюється покора волі божій]. Пришедши ж з церкви ліг і вже не виходив, але все більше знемагав. Опало йому все м'ясо з бороди, і кість бородна перегайла, так що видко було гортань. І не їв по сім нічого цілий тиждень, тільки саму воду, і то потрохи. І було в четвер вночі — почав знемагати, і як було коло півнів ["в куры"], пізнав, що в нім дух знемагає на вихід душі. Подивився на небо і віддав хвалу Богові, так говорячи: "Безсмертний Боже, хвалю тебе за все! Ти цар один всьому" [дальше опускаю]. І, скінчивши молитву, зняв руки до неба і віддав душу свою в руці Божі, і приложився до отців своїх і дідав, віддавши спільний довг, від которого не можна утекти нікому рожденому². Світав п'яток, і так преставивсь благовірний, христоролюбивий, великий князь Володимир, син Васильків, внук Романів, княживши по отці 20 літ. Преставлення його було в городі Любомлі, в літо 6797³, місяця декабря в 10 день, на св. отця Мни.

Княгиня його з слугами двірськими обмивши і обвинувши оксамитом з круживом, як годиться царям, положили його на сані і повезли до Володимира. Горожане [любомльські] від мала до велика, мужі, жони і діти, з плачем великим проводили свого господина. Прівізи до Володимира, до єпископії св. Богородиці, поставили його на санях в церкві, бо було пізно. Того ж вечора по всьому городу довідалися про смерть княжу. Другого дня, по тім як відспівано утреню, прийшла княгиня його, і сестра його Ольга, і княгиня Олена — черниці, прийшли в великим плачем, і весь город зійшовся, бояри всі, старі й молоді, плакали над ним. Єпископ володимирський Євсігній, і всі ігумени, і Агапіт печерський ігумен, і поли з усього городу, відспівавши над ним звичайні пісні, проводили його богохвальними співами і кадилами добровонними і положили його тіло в батьковім гробі.

І плакались по нім Володимирці, поминаючи його "добросердя" до себе, а ще більше плакались по нім слуги, обливаючи слізьми лице своє. І віддавши йому останню службу, спрятавши тіло його, вложили до

¹ Пізніша приписка: «Василькович великий».

² Пор. вше Київський літопис, с. 66.

³ Помилка, треба 6796 = 1288, див. «Хронологія», с. 57.

гробу, місяця грудня в 11 день, на пам'ять св. Данила Столпника, в суботу. Княгиня ж його плакала безнастанно, стоячи коло гробу і сльози з себе ллючи як воду і так плачучи і промовляючи: "Царю мій благий, кроткий, смиренний, праведний, правильно дано було тобі ім'я при хрещенні — Іоанн, всім добродійством ти йому подібний: багато досади прийняв від своїх родичів, а ніхто не бачив, щоб ти, господине, комусь за їх зло злом віддавав, яле все на Бога складав!"¹ Найбільше ж плакались по нім ліпші мужі володимирські². Також плакалось над ним все множество Володимирців, мужі, жони і діти. Німці і Сурожці і Новгородці. І Жида плакали як по здобуттю Єрусалиму, як їх вели в полон вавилонський. Також нищі й убогі, чорноризці й черниці — був бо милостив до всіх нищих.

Сей же благовірний князь Володимир зростом був високий, в плечах великий, лицем красний, волосся мав жовте кучеряве, бороду стриг, руки мав гарні й ноги. Мова ж у нього була груба, і спідні уста дебели. І говорив від книг ясно, бо був філософ великий. І ловець хитрий, хоробрий. Кроткий, смиренний, незлобний, правдивий, не хапчивий ["не мздоимѣць"], не брехливий. Злодійство ненавидів. Пиття не пив, відколи вирів. Мав до всіх любов, особливо до братії своєї. В хрестнім цілуванні стояв з усею правдою³.

Сього ж благовірного князя Володимира, в святім хрещенні названого Іоанна, сина Василькового, по тім як вложено до гробу, тіло його не замазане лежало в гробі від 11 дня декабря до 6 дня місяця апріля. Княгиня його не могла заспокоїтись, і прийшовши з єпископом Євсігієм і з усім крилосом, відкривши гріб, побачили тіло його ціле і біле, і благоухання од гробу було і запах, подібний до ароматів многоценних. І так, побачивши се чудо, прославили Бога і замазали гріб місяця апріля в 6 день, в середу страстного тижня.

Князь же Володимир за княження свого, після батька свого, багато городів поставив [«зрубив»]. Поставив Берестя, і за Берестям поставив город на пустім місці, званім Лосня [Льстня], і дав йому ім'я Каменець, бо була там земля кам'яна⁴. Збудував у нім вежу [столп] кам'яну, високу на 17 сажнів, варту подиву всіх, хто її бачив. І церкву поставив Благовіщення св. Богородиці, і прикрасив її іконами золотими, і сосуди служебні покував срібні, й євангеліє апракос, сріблом оковане, апостол апракос, і паремії, і соборник батька свого там же положив, і хрест воздизальний.

Також у Більську церкву наділив іконами і книгами. У Володимирі всього св. Дмитра помалював, сосуди служебні срібні скував, ікону Пречистої Богородиці скував сріблом з дорогим камінням, і завісами, золотом шитими, а другими оксамитними з дробницею, і всякими узорочіями прикрасив.

В єпископії, у св. Богородиці [в Володимирі], образ Спаса великого окував сріблом і дав святій Богородиці, і апостол списав апракос і дав св. Богородиці, і сосуди служебні чистого [жъженого] золота з дорогим камінням теж дав Богородиці, і образ Спаса, окувавши золотом з дорогим камінням, поставив у св. Богородиці на пам'ять про себе.

¹ Сей плач Володимирової княгині буквально повторює плач, вложений в Київському літописі в уста жінки Романа Ростиславича, с. 418.

² Сей плач володимирців наведений в т. 1, с. 117, він повторяє плач, вложений в уста новгородців по Мстиславі Ростиславичу, див. вище.

³ Дальшу характеристику пропускаю — вона в значній мірі парафразує княжі характеристики Київського літопису (напр., того ж Романа Ростиславича, с. 418, й інших). Потім наступає приложенний до Володимира Васильковича Іларіонів поклік до Володимира Великого.

⁴ Пор. вище, с. 191.

Свому монастиреві св. Апостолів дав євангеліє апракос, і апостол, сям списавши, і соборник великий отця свого тут же положив, і хрест воздвизальний і молитовник дав. До єпископії перемишльської дав євангеліє апракос оковане сріблом з жемчугом — сам його списав. До Чернігова до єпископії послав євангеліє апракос, писане золотом, оковане срібром з жемчугом, а по середині Спас на фініпті [емалі]. Луцькій єпископії дав великий хрест срібний позолотистий, з чесним деревом.

Побудував церков багато, а в Любомлі поставив кам'яну церкву святого і великого мученика Георгія, прикрасив її іконами кованими, і сосуди служебні срібні скував [для неї], платки оксамитні, шиті золотом з жемчугом: херувими і серафими, індітію [покрив престольний] всю шиту золотом, а другу паволоки більчатої, і до малих олтарів обидві індітії теж більчатої паволоки. Євангеліє списав апракос, все покував золотом, з камінням дорогим і жемчугом, і деісус¹ на нім з золота кований; великі цяти [бляхи] з фініптом — чудесного виду. Друге євангеліє, теж апракос, обволочене оловиром [оксамитом], і на нім цятю положив з фініптом, а на ній святі мученики Борис і Гліб. Апостол апракос; прологи списав, дванадцять місяців — виложені життя святих отець і діяння святих мучеників, як вінчались своєю кров'ю за Христа; і міней 12 списав, і тріоді, окотоіх [ахтаї], ермолой. Списав також служебник святому Георгієві, і молитви вечірні і ранішні списав, окремо від молитовника. А молитовник купив у протопопиної, дав за нього 8 кун, і віддав св. Георгієві. Дві кадильниці — одну срібну, другу мідяну, і хрест воздвизальний дав. св. Георгієві. Ікону намістну [до іконостасу] намалював на золоті, і гривну золоту положив на неї, з жемчугом. Також св. Богородицю намістну намалював на золоті, і положив на неї намісто золоте з дорогим камінням. І двері вилів мідяні. Почав був малювати [церкву], і змалював всі три олтарі, і шия вся [в бані] була помальована, іле не скінчена, бо зайшла хвороба. Дзвони вилів, дивні на слух — таких не було в цілій землі.

В Берестю побудував вежу камінну, так високу як камінецька. Церкву поставив св. Петра і євангеліє дав апракос, оковане срібром, і сосуди служебні срібні скував, і кадильницю срібну, і хрест воздвизальний положив там. І інших добродійств багато вчинив за свого життя, які славляться по всіх землях.

І тут положимо кінець Володимировому княженню.

Як бачимо, манера автора зовсім відмінна від повісті про галицький мятеж. Він пише простіше, не гониться за мальовничістю й ефектовністю оповідання, не любить сентенцій і «притч», виявляє зате більше читання і готовності черпати з світської літератури, згромадженої, мабуть, іще Васильком [його «великі соборники» бачили ми вище, між Володимировими дарунками церквам], а примноженої його сином, книголюбцем і пристрастним аматором списування книг. Як сам він з замилюванням віддавав свій вільний час копіюванню богослужебних книг, так і двір його, очевидно, був повний таких «філософів» і любителів книжного списання². І я думаю, що можу з значною прав-

¹ Образ Христа з Богородицею й Іваном Предтечею.

² З-поміж записів на книгах, списаних в окруженні сього князя, які заховались до наших часів, особливо інтересна, як певний культурний документ, отся запись збірника поучень Єфрема Сіріна:

Доподібністю вказати серед них і навіть назвати по імені нашого автора. Се отой «писець Ходорець» (вар.: Федорець), що списує передсмертні розпорядження свого князя. В одній з сих грамот він названий Ходорком Юрієвичем, Давидовим внуком, у котрого князь купив село Березовичі для свого монастиря св. Апостолів, і zarazом, можливо, зробив для нього рід світської бенефіції під патронатом того ж монастиря (подібні феодальні практики могли існувати у нас, особливо в Західній Україні). В сій повісті взагалі небагато називається імен, і се, що автор уважав потрібним згадати сю маленьку деталь — назвати писаря, який списував грамоти, і навів їх в цілості, я думаю, відкриває перед нами автора повісті. Тим пояснюється і той інтерес, який він виявляє до церковних книг, наданих Володимиром, та перечисляє з таким очевидним замишуванням: він сам був спеціалістом у сім ділі, списував книги і розумівся на них. Може, помагав князеві і в списуванні тих книг, які він, мовляв, сам списав. Як прибічний, «покойовий» писар його він був при нім невідлучно під час його недуги, і тому так описує його життя з дня на день, з години на годину. Був присутнім при його останніх авдієнціях, котрі описує з такими дрібними подробицями. Мав, одним словом, змогу дати такий багатий, детальний, живий образ старого княжого життя, якого більше не маємо в нашій літературі, і небагато взагалі знайдемо в світовім письменстві.

Світогляд його більш релігійний, менш світський, ніж автора Галицького літопису, хоча, можливо, він і не був

«Слава тобі, Господи, і в сей час!

В літо семої тисячі написались сі книги за царства благовірного царя Володимира, сина Василькового, внука Романового, для боголюбивого тивуна його Петра. Кому доведеться сі книги прочитати, то наперед пом'яни «строїтеля» їх!

Написалися ж сі книги на спасення його душі, і дітей його Лаврентія і Варвари. І я грішний худий Ієв, одчинивши погані свої уста, похвалю ізбранника Божого, що писав отсі книги на пробачення собі. Дай йому, Господи Боже, здоров'я, і щоб тілові його стати по правій стороні разом з супружницею своєю й дітьми і суд милостивий прийняти від тебе з святыми твоїми.

Семої тисячі в останнім роді був муж в тих літах, котрому в святім хрещенню дано було ім'я Петра. Він був тивун у князя Володимира, і був у нього син Лаврентій, котрого він дав учити святим книгам, поучуючи на всі часи апостольськими заповідями. Сам же з великим старанням «строїв» сі книги, всі дні милуючи «мастера»... То хто не пом'яне «строїтеля» сих книг, на ім'я Петра, тому нехай буде анахтема... А написав йому сі книги худий і негідний, многогрішний і над силу беззаконний «худол» [мабуць, «худог», мистець] Ієв... Многа літа князеві Володимирові і княгині «Волзі» і строїтелеві книг сих!

(«Свѣдѣнія и замѣтки» Срезневского, VI).

духовною особою (міг, одначе, бути й духовним, священником, наприклад). Він не любується в військовім ділі, в особистих відручних боях героїв, як той. В князі Володимирі він хвалить його прикмети як хороброго, відважного ловця, ніколи не описує його воєнних подвигів і з особливим замишуванням спиняється на таких добродійствах, які зовсім не притягали уваги галицького літописця, як книголюбство, покора, милосердя до бідних. Він нагадує тим всім дуже близько авторів київських некрологів, за котрими йде і в характеристичні свого героя і в своїй літературній манері, позичаючи від них буквально цілі періоди і фрази.

В кожному разі він умів дуже живо і сильно змалювати постать свого героя, не вважаючи на не дуже гладке і систематичне оповідання, в котрім єсть і повторення, і додатки, не дуже приладжені до первісного тексту. І се, що він умів у свого патрона відчутти щиро і глибоко якраз благородніші, гуманніші, культурніші прикмети і видвинути їх на перший план, дуже симпатично характеризує нам і сього останнього нашого, нам звісного літописця княжої доби.

Глибокою меланхолією й резигнацією віє від сеї історії нещасливого князя — фізично сильного чоловіка, знищеного в розцвіті віку неулічимою хоробою: сього філософа «з грубою мовою», безпотомного князя, який не має кому передати свого князівства, городів і фундацій (свого наслідника Мстислава він вибрав, бо не мав кого іншого взяти, але здається, не відчував до нього ні особливих симпатій, ні духового споріднення).

Читаючи, якось забуваєш, що княжо-боярська Русь і потім ще жила кілька поколінь, почасти вигасаючи, почасти перетворюючися в нові форми життя. Здається, наче се вона відмирає з сим володимирським князем і з ним роздає по церквах «на пам'ять по собі» свою мистецьку і письменську спадщину. Похвали Іларіона, які лунали фанфарами слави сеї княжої Русі за Ярославових часів, парафразовані нашим Ходорцем і приложені до сього заживо засудженого князя звучать як «останне цілування» на похоронах не тільки його, а усеї сеї княжої Русі, що завмирає під натиском татарщини, з-за котрої встає інша примара — окупація польська. І єсть певна моральна потіха — прощатися з сим життям, що відходить від нас у безвість, в таких благородних, гуманних, людських формах, як сеї Василькович і його двірський літописець, повірник і панегірист Ходорець!

Повісті про татарщину. Окрім розглянутих галицько-волинських повістей, маємо ще кілька таких, що або безпосередньо походять з українських земель, або в кожному разі можуть послужити до уявлення собі літературної творчості

сього часу, хоча з'явилися, може, або й правдоподібно навіть,— поза Україною. Коротко переглянемо тут кілька таких творів.

Побоїще Батиеве. В складі Галицького літопису, крім повісті про «Калецьке побоїще», обговорене раніше, маємо також повість про «Батиеву рать», або «Батиеве побоїще», як вона надписана в Іпатському рукописі¹.

В сій формі, як ми тут її маємо, вона складається з двох оповідань — про погром Ростово-суздальських земель і погром київський. Вони розділені оповіданням літописця про тодішні галицькі події, яке помітно відрізняється від них своїм стилем. Поза тим се, що оповідання про Батиеві погроми не належать до літопису, потверджує також і той факт, що ці оповідання стрічаються в північних компіляціях, які не знали Галицького літопису. Деякі з них мають тільки суздальську повість, про Київ лише коротку згадку; в деяких поруч повісті суздальської читається, попереду, повість про погром Рязанської землі. В деяких короткі звістки про погром Переяславщини і Чернігівщини, котрі читаються в Галицькому літописі, оповідаються трохи ширше. Очевидно ми маємо перед собою рухомий комплекс оповідань про різні землі, які переказуються то в ширшій, то в коротшій формі. Він, безсумнівно, варт ближчого розбору. Його українську частину можна представити приблизно так, зводячи до купи варіанти Галицького літопису і Воскресенської збірки:

«Почав Батий [після погрому Суздальщини] посилати на городи руські. Взяв город Переяслав «копієм», весь побив і церкву св. Михаїла знищив, сосуди церковні нечисленні, золоті з дорогим камінням, забрав, а єпископа преподобного Семена вбито. Послав під той час і на Чернігів: обступили город великою силою. Мстислав Глібович, почувши про напад на город іноплеменних, прийшов на них з усіма воями. Билися кріпко, і лютий бій був під Черніговом: ставили на нього тарани і метали на нього каміння на півтора перестріли, а камінь такий, що чотирьом сильним мужам піднести його. В битві побіджено Мстислава, і багато воїв його побито, город взято й запалено, а єпископа лишили живого й вели до Глухова.

На Київ прислав Батий на розгляди Менгухана. Прийшовши, став на тій стороні Дніпра коло Городка Пісочного. Бачивши город, дивувався його красі й великості. До князя Михайла і до горожан прислав послів своїх, щоб їх звабити, але вони його не послухали, а послів побили. Михайло з сином своїм утік від Татар на Угри, а в Києві сів Ростислав, син Мстислава смоленського. Але Данило наїхав на нього і вхопив, а в Києві лишив Дмитра — віддав Київ в руки Дмитра, боронити його проти іноплеменних язиків, безбожних Татарів.

І прийшов того ж року на Київ Батий, з великою силою, з многим множеством сили своєї, і обступив город. Обгородила [«остолпи»] його

¹ В рукопису Хлебніковському й ін. сього заголовку нема ні на одній, ні на другій повісті.

сила татарська, і був город в тяжкій облозі. Не чути було голосу від рику возів [телъгъ] його, від великого реву верблюдів його та іржання кінських стад його, і повна була Руська [Київська] земля ворогів. Взяли у них Татарина, Товрула на ім'я, і він оповів всі сили безбожного Батия. Були тут брати його, сильні воеводи: Урдюй, Байдар, Бірюй, Кайдан, Бечюк, Менгю і Куюк, що вернувся, довідавшись про смерть ханову, і став ханом, а не був з його роду, а перший воевода; також Себедяй-богатур [вар.: богатир] і Бурундай-богатир, що взяв Болгарську землю і Суздальську; й інших воевод без числа, котрих ми не спивали тут.

Пороки поставив Батий на город коло Лядських воріт, бо тут прийшли добрі. Пороки били безнастанно вдень і ніч, вибили стіни, і вийшли горожане до пробоїв в стінах, і тут можна було бачити, як ломалися списи і розбивалися щити — стріли затьмили світ побідженим. Дмитра ранено, і Татари вийшли на стіни і спочивали день. Горожане ж за ніч поставили другий город наоколо святої Богородиці. Рано наступили на них [Татари] і була між ними січа [битва] велика, а що люди з своїм добром позбігались до церкви, на склепіння церковні, від тягару повалилися з ними стіни церковні, і так безбожні здобули город. Але Дмитра раненого вивели і не вбили, задля його мужства.

По здобутті Києва, почувши про Данила, що він на Уграх, Батий пішов на Володимир. Прийшов до Города Колодяжна і поставив 12 пороків і не міг розбити стін. Почав переконувати людей, і вони, послушавши нещирої його ради, піддалися і були побиті. Рано прийшли на Камінець і Ізяславль і взяв їх. А від Кременця і Данилова відійшов, побачивши, що їх не може здобути. Прийшов під Володимир і взяв його «копієм» і вибив, не милуючи, також і город Галич й інших городів багато, без ліку. [Нарешті] Дмитро, київський тисяцький Даниль, сказав Батиеві: "Не гайся довго в сій землі, час уже тобі йти на Угри, бо як загаєшся, земля то сильна: зберуться проти тебе і не пустять тебе до своєї землі". Се тому сказав, бо бачив, що Руська земля гине від нечестивого. Батий послушав Дмитрової ради й пішов в Угри. Король Бела і Коломан стріли його на ріці Солоній. Билися битвою, і Угри побігли. Татари гонили їх до ріки Дуная, і стояли після побіди три роки».

Повість, як бачимо, дуже замітна. Цілком свобідна від церковної закраски і, не вважаючи на високий трагізм подій, здержується від усякої шаблонної побожної фразеології. Стиль її, як і повісті про битву на Калці, вповні стиль київських дружинних повістей XII в., тому дослідники й уважають її фрагментом київського літописання XIII в. Декотрі фрази такі повторюють старі взірці, напр. сей «ломъ копѣйный» нагадує повість про війну Ростиславовичів з Андрієм Суздальським, а ті великі камені, кидані на Чернігів (в вар. Воскресенського літ.), проходять в оповіданні Галицького літопису про кампанію 1235 р.¹, очевидно, се також «загальне місце» воєнної повісті. Подекуди, не вважаючи на всі перерібки, слідний ритм, що теж, можливо, йде з якогось використаного старшого джерела:

«На бѣ слышати отъ гласа скрипанія телъгъ его,
[отъ] множества ревенія вельблюдъ его,
отъ гласа рѣжання стадъ конь его».

¹ Іпат., с. 515.

В дальшій томі побачимо цікаві аналогії в описах київської облоги в билинній традиції.

В певнім ідейнім спорідненні з гадками й стилем сеї повісті стоїть нещодавно, в однім псковськїм збірнику XV в. відшуканий фрагмент, затитулований: «Слово о погібелі Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава». В сьому рукописі воно служить передмовою до повісті про кн. Олександра т. зв. Невського, сина Ярослава Всеволодича, котрого називає наведений титул, і дослідники, котрі займалися сим фрагментом, готові припускати, що воно було дійсно написане як передмова до повісті про Олександра Ярославича. В такім разі треба б було прийняти, судячи по заголовку його в сім варіанті, що одна частина випала: та, що описувала те пониження і «погібіль, в яку впала Русь під Батієвою руїною, й ті тяжкі обставини, в яких довелось скінчити своє життя кн. Ярославіві. Аж потім автор мав перейти до світлішого моменту — героїчних подвигів його сина Олександра.

Хоча написане було се слово, по всякій правдоподібності, на півночі, в землях суздальсько-володимирських або новгородсько-псковських, проте варто тут його згадати, бо воно служить небезітересним причинком до розвою старих дружинно-епічних мотивів в сій добі. Не вважаючи його пам'яткою українською, я з сих мотивів вважаю не зайвим навести тут цілий сей фрагмент, як маємо його досі, не дуже перекладаючи, а тільки трохи підновлюючи мову для легшого читання:

«О світло світла і украсно украсена земле Руська! Многими красотами удивлена [на диво украсена] еси: озерами многими удивлена еси, ріками і колодязьми місточестними, горами крутими, холмами високими, дубровами частими, полями дивними [може: дивими, дикими, нерушеними степами], звірями різними, птахами безчисленними, городами великими, селами дивними, виноградями обительними, домами церковними, князьми грізними, боярами честними, вельможами многими. Всього повна еси, земле Руська, правовірна віро християнска! Відси до Угор, до Ляхів, до Чехів, від Чехів до Ятвягів, до Литви, до Німців, від Німців до Корели, від Корели до Усть-юга, там, де були Тоймиці погані, і за «дишущим морем», від моря до Болгарів, від Болгарів до Буртасів, від Буртасів до Черемисів, від Черемисів до Мордві — все то було Богом покорене християнському язику, [всякі] поганські сторони великому князеві Всеволодові [суздальському], отцеві його Юрієві, князеві київському, дідові його Володимирові, котрим то Половці діти свої носили [може — страшили] в колісці. А Литва з болота й на світ не виникала. А Угри твердили кам'яні гори залізними ворітьми, аби їх великий Володимир там не наїхав. А Німці радувались, далеко бувши, за синім морем. Буртаси, Черемиси, Водь і Мордва бортничали на князя великого Володимира. І кир-Мануїл царгородський великі дари послав, побоюючись, аби у нього великий князь Володимир Цар-города не відібрав.

А в сих днях болізьн хрестияном — від великого Ярослава до Володимира, і до нинішнього Ярослава та брата його Юрія, князя володимирського».

Як бачимо, увага автора скуплена головно на півночі та на суздальсько-володимирській династії,— се й робить правдоподібним, що «слово» написано на півночі, або людиною, зв'язаною з суздальсько-володимирською династією. В сфері власті і впливів Ярослава Всеволодича та його дітей, перед смертю його брата Юрія, стояли: Переяслав північний, Новгород і Київ, з смертю Юрія перейшов до нього Володимир суздальський, в котрім-небудь з сих центрів можемо собі уявляти автора «слова». Але воно оперує засобами київського дружинного епосу XII в. Його видавець Х. Лопарьов справедливо вказав на залежність сього слова XIII віку від великого «Слова о полку Ігоревім». Воно явно йде за його образами й улюбленими фразами, хоч повторяє їх або приладжує до своєї теми доволі механічно, грубує, навіть недоладно, нагадуючи різні прогріхи пізніших північних парафраз, як Задонщина й ін., котрих «слово о погібелі» являється очевидним прецедентом¹. Так само можна вказати генетичну зв'язь сього твору з епосом про Мономаха, включеним в похвалу Романові (Галицького літопису), і з відгомоном слави Романові («иже бѣ изострился на поганяя яко левъ, имже Половци дѣти страшаху»).

Слово дає нам інтересну ілюстрацію того, як татарський погром з новою і ще більшою силою, ніж половецький натиск кінця XII в., по контрасту викликав образи минулої сили і блиску, казав відсвіжати їх фарби, збільшати їх розміри, ідеалізувати добрі старі часи, консервувати їх традиції і гіперболізувати їх зміст. На сім ґрунті йшов, між іншим, дальший розвиток легенд про страх, задаваний Руссю столиці світу Царгородові, в сім варіанті представлений оповіданням про страх цісаря Мануїла перед Мономахом (що вмер в дійсності 18 літ скорше перед пануванням Мануїла).

Династичні мотиви суздальсько-володимирські, з одного боку, так само як галицько-волинські — з другого, впливали на се, що сі тенденції звеличання староруської слави вибрали кінець кінцем Мономаха, і його зробили центром сеї рухомої легенди про тріумф Русі над Візантією, перехід від візантійських царів до руських князів регалій, царсько-

¹ Замітка Х. Лопарьова про його публікації слова в 84 випуску «Памятників древней письменности» («Слово о погібелі Руськия земли, вновь найденный памятникъ литературы XIII вѣка», сообщеніе Х. Лопарева, 1892). Новіша праця про слово: Н. Серебрянській, Замѣтки и тексты изъ псковскихъ памятниковъ, Москва, 1910.

го титулу і под., з чого потім вийшло традиційне обґрунтування царської власті Мономахових потомків — московських царів. Цікаво з сим порівняти, що в «Слові о полку Ігоревім» Мономах ще зовсім не виступає в такому маєстаті, навпаки, згадки про його боротьбу з Олегом Гориславичем трактують його скорше з іронією, ніж з піетизмом¹.

Ще один твір на сю ж тему — руїни, поневолення і пониження старої Русі Батиевою ордою годиться тут обговорити — се *повість про мученичу смерть кн. Михайла Всеволодича* чернігівського і його боярина Федора. При своїм доволі невисокім літературнім інтересі вона все-таки показує нам, як відбивались сі критичні події на агіографії, на тих іконописних формах її, які виробилися в попереднім.

Повість звісна в кількох варіантах. Коротший і, очевидно, старший, опублікований з одного збірника новгородської кафедри — XIV або XV віку, як його кваліфікував видавець, митр. Макарій². Він має тут такий заголовок: «Слово новосвятою мученику: Михаила князя русскаго и Федора воеводи перваго в княжении его, сложено въкратцѣ на похвалу святыма отцемъ Андреемъ».

В дещо розширеній формі повість ввійшла до північних компіляцій, як Воскресенська, Софійська й ін. В середині XV в. вона була перероблена спеціалістом від житійного ізукрашення звісним Пахомієм Сербом і в сій формі ввійшла до московських Міней митр. Макарія. Але і в своїй найстаршій, звісній досі редакції, яку дослідники рахують твором другої половини XIII в., зложенім, «мабуть, скоро після смерті кн. Михайла»³ (убитого в р. 1246), ся повість, або «слово», визначається вже дуже шаблоновим, риторичним стилем, з реальним змістом, зведеним до якнайбільш загальних подробиць мученичих повістей, через те до крайності зубоженим і шаблонуво вистилізованим. Я звернув на се увагу багато літ тому в своїй праці по історії Київщини, з огляду на те, що оборонці Погодінової теорії про повне запустіння українського Подніпров'я після Батиевого погрому посилалися, в числі інших джерел, також на образ сього погрому в отсій повісті про Михайла і Федора. Я вказав, що сей образ сильно нагадує одне місце в посланії ап. Павла до Євреїв, і його вислови скорше треба брати як літературну фразу, ніж реальний образ того, що діялось на очах. Я висловив тоді гадку, що твір, може, скорше на-

¹ Пор. мої замітки до історії сеї легенди в «Записках львівських», т. V, Наук. Хр.

² В V т. його історії церкви, дод. I.

³ Ключевскій. Древнерусскія житія святыхъ какъ историческій источникъ, т. 146.

лежить уважати північним — настільки загально і шаблоново говорить він про тодішню ситуацію¹. Але властиво на північне походження його теж ніщо не вказує, і тепер я думаю, що тут нічого не можна сказати більш понадто, що маємо перед собою твір того ж іконописного стилю, котрий зазначився, напр. в Несторовім «Чтенію» про Бориса — манеру говорити можливо якнайзагальніше, якнайменше спускатися в «низьку реальність». А так міг писати повість і дуже близький до кн. Михайла чоловік, оскільки тримався такого поняття про агіографічний стиль.

Сей «отець Андрій», названий автором, про котрого нічого більше не знаємо, міг бути, напр., духовним отцем або якимсь священиком, що брав участь в подорожі кн. Михайла. В деяких варіантах повісті навіть говориться в першій особі: «слышахом» про останні слова кн. Михайла, в відповідь на намови татарського вельможі Елдеги, що старавсь його нахилити, аби виконав приписаний церемоніал; але в старшій версії нема сеї фрази, і тому правдоподібнішим вважають варіант з третьою особою: «слышаша».

Кінець кінцем літературний інтерес сього твору — в ілюстрації того, як твердо і неподатно держався сей іконографічний житійний шаблон, так що від його старанно вигладженого лица відскокували навіть найбільш гострі враження сучасності.

Повість починається вище згаданою загальною характеристикою:

«В літо 6748 був наступ поганих Татар на землю християнську, гнівом божим за те, що умножились гріхи наші. [Тоді] одні зачиналися в городах; Михайло втік до Угорщини. й інші тікали до далеких країв; інші знов ховалися в печерах і пропастях земних. Отже, ті, що зачиналися по містах, ті з ісповіданням і з слізьми молилися Богові, але таки від поганих немилостиво були побиті; а з інших, що ховалися в горах і в печерах і в пропастях і в лісах², тих трохи зосталось. Іх по якихось часах оселили по городах, порахували «в число», і почали з них Татари брати дань. Почувши се, повернулися князі, що були розбіглися по чужих землях, і всі люди, скільки їх лишилось. І почали Татари їх кликати і змушувати, кажучи: "Не годиться жити на землі хановій та Батиевій, не віддавши їм поклону"».

З дальшого оповідання виходить, що сього «поклону» Татари жадали не стільки з мотивів політичних, скільки щоб «прельщати» християн: приводити їх до того, щоб вони дали проробляти над собою поганські церемонії перед допущенням перед хана — пройти між огнями, поклонитися сонцеві, ідолам і кущеві. Відповідно до того й кн. Михайло,

¹ Очеркъ исторіи Кіевской земли, с. 437.

² Ся фраза нагадує посланіє до Євр. 11. 38: «въ пустыняхъ скитающеса и въ горахъ и въ вертепахъ и въ пропастяхъ земныхъ»,

в стилі мученичих історій, вибирається до Орди не тому, що його Татари до того змушували, і се було неминучо потрібне, щоб заховати своє князівство, як виходило б з попереднього, а тому що «Бог послав на нього благодать», і він постановив «обличити прелесть Батия», котрою той «летить крестьяне». І отець духовний, котрому Михайло повідав свій замір, трактує і благословляє сей замір князя як бажання мучеництва і вперед уважає його і боярина Федора (котрого автор виводить без усякого пояснення, крім сказаного в заголовку, що він був «першим воєводою») за «новосвятих мучеників» — в такім напрямі дає їм і інструкції. Одначе з огляду, що для «обличення» Батиевого автор повісті не мав ніякого реального матеріалу, воно в його дальшій оповіданні виходить дуже слабо. Михайло і Федір відмовляються виконати приписані церемонії, тому що «не достоить христьяномъ ходити сквозъ огонь ни поклонятися твари: солнцю и идоломъ, но токмо кланятися створшему вся си». Михайло заявляє, що готов поклонитися Батиеві, тому що Бог йому «поручив царство світу сього», але не поклониться тому, чому він каже кланятись. За сей непослух його вбивають варварським способом, практикованим Татарами: «розтягнули за руки і почали бити руками проти серця, а потім, кинувши на землю ниць, стали бити п'ятами». Але один ренегат не дав довести сеї езекуції до кінця, відрізавши голову князеві. Покінчивши з ним, почали намовляти Федора, обіцяючи йому князівство Михайлове (річ, розуміється, цілком неймовірна в дійсності). Коли він теж не піддавався, його замучили тим же способом. Тіла обох були полишені псам на жир, але ніякий пес їх не торкнув. Над ними явився огненний стовп «на утвержение христьяномъ, а на обличение тѣмъ иже оставиша Бога и поклоняются твари».

Так епізод, безсумнівно, глибоко трагічний, для котрого автор мав багатий матеріал (він знає й ім'я татарського достойника Елдеги, що вів переговори з Михайлом, й ім'я його убийника Домана, і подробиці убийства, і т. под.), був зведений на бліду, шаблонуву мученичу історію, з котрої навіть ніякої особливої моральної науки не можна було витягнути. Бо церква в повній мірі признавала за князями неминучість покори і навіть величала тих князів, які своєю учинністю і зручністю супроти ханів вміли забезпечити своїм князівствам безпечність і спокій.

Як я вище вже зазначив, ся повість, чи її прототип, була використана галицьким літописцем. Він наводить в тій самій стилізації відповідь Михайла Батиеві, як вона читається в слові «отця Андрія». Але дає дещо й таке, чого в

опублікованім тексті слова нема (Доман убийник названий в літописі «Путивльцем» з роду). Се дає думати власне, що літописець користувався з тексту відмінної, старшої редакції, ніж опублікована.

Зовсім інакший характер має інша повість про татарську неволю, з кінця XIII в., включена до різних північних компіляцій — про *курського баскака Ахмата*. Я наведу її, задля її цікавості, в цілості, тримаючись тексту мніха Лаврентія, а першу частину її, котрої в його рукописі бракує, доповню з Воскресенського літопису. Розбита вона тут між двома роками, 1283 і 1284, і, очевидно, в зв'язку з тим підпала деяким стилістичним змінам, з котрими треба рахуватись. Місце подій — східний край українського розселення, Посем'я, колишні волості Ольговичів, героїв «Слова о полку Ігоревім». Зловіщий герой, «дияволів приспінник» — баскак, купець Бесерменин, що бере на одкуп у хана дані і регалії в певній волості і потім вертає собі з лихвою заплачені до ханського скарбу гроші, вибираючи за поміччю ханського війська всякі доходи з людності. Варіант повісті в Никонівському літописі, розширений різними подробицями, доволі цінними, бо зробленими з знанням відносин під татарським пануванням, так пояснює сю практику: «Часом самі князі в своїх князівствах збирали дані й відвозили до Орди, часом же татарські ординські купці для зиску відкупали дані в руських князівствах і на тім заробляли». Для зрозуміння ситуації треба пригадати, що в сім часі ханська власть переживала кризу: в дійсності більше сили і значення мав емір Ногай, ніж той чи інший хан, і ся анархія і конкуренція між ханом Телебугою і Ногаєм, очевидно, відіграла свою роль в сім епізоді: виграв баскак, який тримавсь фактичного пана Орди Ногая, а не Олег, що апелював «Богом і правдою» до хана Телебуги:

«Був один Бесерменин, злохотрий і дуже лихий, іменем Ахмат. Він держав баскачество Курського князівства — відкупав у Татар великі дані і тими даними чинив велику досаду князям і всім людям в Курським князівстві, та ще до того осадив дві "свободи" в отчині Олега князя курського і воргольського¹. Намножилося в тих свободах людей, що посполдилися з усіх сторін і чинили насильство християнам Курської землі — спустошили околиці Воргола і Курська. Князь Олег, "по думі і по слову" [порозумівшись і змовившись] з своїм родичем Святославом, князем липовецьким², пішов на те жалітись в Орду до царя Телебуги.

¹ Воргол — тепер село в Глухівському повіті Чернігівської губ., недалеко устя Клевени до р. Сейму, на півн. захід від Путивля. Див. в III т. «Історії України-Руси», с. 603.

² Місто се в різних варіантах зветься Липеч, Липецьк, Липовець; воно стояло, мабуть, на р. Пслі недалеко верхів'я Сули. Князь Святослав, таким чином, був полудневим сусідом кн. Олега, котрого волость простягалася над р. Сеймом.

Цар же Телебуга дав своїх приставів князеві Ольгові, рік: "Які будуть ваші люде в тих свободах, виведіть тих людей до своєї волості, а свободи розженіть". І так було. Прийшов князь Олег і Святослав з Татарами, веліли своїм людам ті свободи пограбувати, людей покувати, а своїх вивели до своєї отчини.

А Ахмат був в той час в Орді у Ногая царя, і почувши, що його слободи розграблені, надумав вимислити брехню на Олега перед царем Ногаєм. Сказав йому: "Олег князь і Святослав не князі, а розбійники, і тобі, царю, вони вороги! Коли хочеш спробувати, пішли до Олега своїх сокольників. Бо в його князівстві є ловища лебедині — а ну чи буде ловити з твоїми сокольниками і прийде до тебе? Коли так зробишь, то не ворог тобі?" Олег до Ногая поїхати не посмів, хоча й був правий перед Бесерменином. Бо то його родич Святослав липовецький, "не по думі і не по слову з ним", ударив був вночі розбоєм на свободу, і через те назвали Татари Олега і Святослава не князями, а розбійниками. Через те й вийшла сварка між Олегом і Святославом, про котру потім скажемо.

Цареві сокольники, прийшовши, ловили лебедів, покликали Олега до Ногая і пішли собі, а цареві сказали, що вся правда бесерменинова [Ахмата]: "Ахмат сказав правду, Олег розбійник і тобі ворог, тому не їде до тебе". Цар Ногай розгнівався і послав військо на Олега: казав його вхопити, а все князівство його "взяти" [полонити]. 13. генваря прийшли Татари ратею к городу Ворголу. Олег утік до свого царя Телебуги, а Святослав утік в ліси вороніжські. Половина татарського війська погнала за князями, а друга половина заступила всі дороги, і так вибрали все князівство Олегове, так само Святославове. Взяти старших бояр 13, стояли двадцять день, воюючи по всьому князівству, і наповнили ті свободи Ахматові людьми, худобою і всім добром воргольським, рильським і липовецьким.

Гонили Татари по князях — по Олегу і по Святославу, але, не діставши, прийшли до Ахмата й видали йому тих бояр, що вхопили, й інших людей, сказали: "Кого вб'єш, кому життя даси, тобі знати!" Привезено було багато людей, і бояр закованих: на кожнім по два німецькі заліза. І побили тут бояр. Були ж забрані при тім і переходники, паломники, що ходять з землі до землі, просячи милостині. [Ахмат], побивши бояр, велів тих паломників пустити й дати їм одєжу побитих бояр, так сказав: "Ви, гості-паломники, будете ходити по землям, а так кажіть: "Хто зайде в спір з своїм баскаком, так йому буде!" Що взято було людей чорних, з жінками і дітьми, тих усіх забрав геть. А трупи бояр тих велів повішати по деревах, відтинаючи голову і праву руку. Голови боярські пов'язали Бесермени до тороків [коням], а руки поскладали в судно й поставили на санки Чорнісі Русинові, і пішли від Воргола. Прийшовши до села Турова, хотіли розіслати по землях голови і руки боярські, але не було куди послати, бо вся волость вибрана; багато ж від морозу померло обдертих людей і дітей¹. І так покидали голови і руки псам на з'їдження і пішли до Орди. Ахмат лишив двох братів своїх: пильнувати слобід і «кріпити» їх, а сам не смів лишитись в Русі, бо не міг зловити ні одного ні другого князя. Пішов в Татари, тримаючись полку Татарського. І з котрого стану вийдуть, там утнуть чоловіка. Було се діло видіти "стидно" [гідко] і страшно, так що й хліб не їшов в уста від страху.

¹ Сю фразу переставляю, вона попала не на місце, може, при вставленні тої рефлексії, яку читаємо в Лавр.: «Се же зло сотворися великое грѣхъ ради нашихъ. Богъ бо казнить челоуѣка челоуѣкомъ. Тако наведе Богъ сего Бесурменина злого за неправду нашу, мню бо и князи ради [через князів], занеже живяхуть в которах межи собою».

Ті ж два Бесермени, що лишив Ахмат, ішли Томиної неділі з одної свободи до другої, а Русі з ними ольше як 30 чоловіка. Прочувши се, липовецький князь Святослав, здумавши з своєю дружиною, без думи з Олегом, підстерігши їх в дорозі, ударив на них розбоем. Ті два брати Бесермени утекли, а Русі воив 25 і двох Бесерменів. Зробив се Святослав сам один без Олега, і думав, що добре зробив, а то було на більшу шкоду Ольгові й йому самому, як то потім скажемо. Ті два брати Ахматові втекли до Курська, а другого дня, в понеділок, розбіглася вся свобода, одна і друга, і так розійшлися обидві свободи бесерменські.

Незадовго ж прийшов з Орди Олег і вчинив пам'ять побитим боярам. Потім, почувши, що зробив Святослав, послав до Святослава, наказуючи: "По що затратив ти правду, поклав ім'я розбійниче на мене і на себе? Зимою вночі вдарив розбоем на свободу, а тепер на дорозі розбив? Знаеш татарський звичай, та і у нас на Русі се теж лихо, розбій вчинити. Йди в Орду, відповідай". Той відмовився, сказав: "Я сам знаю своє діло, я правий, що так зробив, бо то мої вороги". І рече Олег: "Ти зо мною цілував хрест, щоб нам ходити обом по одній думі. А коли рать була, то ти зо мною до "цесаря" [царя, хана] не побіг, але лишився в Русі, зоставсь у Вороніжських лісах, аби розбивати, а хрестне цілування, щоб нам Богом і правдою боротися з Бесерменином — забув. А тепер затеряв єси правду свою і мою, і не йдеш ні до свого "цесаря", ні до Ногая на суд. То вже як мене з тобою Бог розсудить!"

І так сталося. Олег пішов в Орду і, прийшовши з Орди, з Татарами убив Святослава по цесаревому слову. Потім Святославів брат Олександр убив Олега і його малих синів двох тут же на місці. І була радість дияволові і його приспінникові Ахматові.

Як бачимо, безіменний автор просто, без риторики, стисло і предметово, а при тім виразисто і сильно описав глибоко трагічний і для тодішніх відносин незвичайно характеристичний епізод, що стався на краю тодішнього хрещеного світу, в безпосереднім сусідстві з Татарською ордою. Він дуже яскраво ілюструє безпомічність дрібних князів і дає розуміти ті обставини, які, з одного боку, вели до сконцентрування земель в руках сильніших і зручніших князів, які зміogli підтримувати добрі відносини з миродатними ординськими кругами, з другого — політику «татарських людей», які за краще вважали мати діло безпосередньо з Ордою, ніж бути ще в додатку об'єктом княжих котор і боярського «корму». Автор, безпретензійний книжник, не підіймається до таких політичних виводів, не старається дати якогось патетичного, поетичного образу. Але його скромна фраза, що тим, хто видів сей образ виродження і упадку старої державності «хлѣбъ во уста не идыаеть отъ страха», доволі оправдує себе його безпретензійним оповіданням, і картина братовбивчої котори і руїни, яка розграється через отсього «дияволового приспінника» бесерменського купця, встає перед читачем доволі яскраво. Тим пояснюється увага до сього оповідання у пізніших книжників, які підправляли його різними рисами, а в Никонівській компіляції, як я

вже одмітив, воно виступає в ширшій і небезінтересній своїми ампліфікаціями формі.

В первісній формі списане воно було, очевидно, безпосередньо по подіях, де-небудь в Курським князівстві, або в котрімсь ближчим центрі, напр., Новгороді Сіверським.

Повісті неозначеного часу. Крім обговорених вище повістей, котрих вік і географічна приналежність виступає досить виразно, я вважаю корисним увести до сього огляду деякі писання не так ясні щодо своєї приналежності. Вони можуть походити, в тих записах, в яких тепер їх маємо, і з XIV, і з XV, може, навіть з першої половини XVI в.; вони могли одержати свою нинішню форму не конче на Україні, але таки безсумнівно ілюструють розвій певних типових тем в сих часах, в тих сферах, де далі жила і розвивалась спадщина старої київської словесності, на Україні і поза Україною.

Така, напр., *повість про Дем'яна Куденевича*, переяславського богатиря, що читається в Никонівському літописі, під 1180 роком. Поза сею компіляцією її не стрінено досі. Шахматов думав, що сюди вона попала з «Володимирського Поліхрона», 1420-х рр. Вважаю, в кожному разі, цілком правдоподібним, що редактор Никонівської компіляції зачерпнув її вже з якоїсь готової книжної записі. Характером своїм вона підходить до тих записів билинних тем, XVII—XVIII вв., з котрими познайомимось в дальшій розділі, але більш стилізована на книжно, більш християнізована. В основі лежить, очевидно, старий переяславський епос про місцевого «храбра» Дем'яна «Куденевича», що, мабуть, треба розуміти як «Куднівця»: з села Куднова під Переяславом. Він боронить своє рідне місто від усяких ворогів, на собі виносить війни з ними і, нарешті, платить життям за се. В записі се зв'язане з боротьбою за Переяслав, що в середині XII в. велась між династіями Мстислава і Юрія Мономаховичів: Дем'ян виступає як чоловік Мстислава Ізяславича, Мстиславового внука, що відбивається в Переяславі від Юрієвого сина Гліба. Я мав нагоду вказати, що ся подробиця може розглядатись як доказ пізнішої хронологізації, і взагалі пізнішої записі сеї теми. Бо в дійсності симпатії переяславської громади (або її провідних кругів) були по стороні Юрія, отже, для популярного героя боронити Переяслав від Юрієвої династії в інтересах Мстиславичів — се не дуже вдячна роль. Тому можна думати, що з сею боротьбою зв'язано сю тему пізніше, і з огляду на те, що союзниками Юрієвичів виступають Половці, Дем'янові дано сю ролю оборонця Переяслава від Половців і від Юрієвичів.

Повість в сій записі складається з двох епізодів. Спочатку Дем'ян виступає оборонцем Переяслава від кн. Гліба, потім — від його союзників половців:

«[Гліб] пробув мало що в Новгород-Сіверськім, бояри ж почали йому говорити, аби йшов до Переяслава на велике княження,— "хочуть тебе люде переяславські!" і він, послухавши їх, пішов до Переяслава. Почувши сторожі переяславські, пригнали до Переяслава. Князь Мстислав Ізяславич лежав ще на ліжку своїм, бо було ще перед світом. Скоро встав і послав зібрати військо, а сам спішно побіг до богатиря Дем'яна Куденевича, і так йому говорив: "Прийшов нині час, чоловіче божий, на поміч божу і святої Богородиці, а на твою мужність та кріпость!" Дем'ян же Куденевич зараз пішов на коня з слугою своїм Тарасом, і тільки п'ять його отроків, дуже молодих, сіли на коні, бо не було вісті, і всі розійшлись — той сюди, а той туди.

Дем'ян Куденевич скоро поскакав з своїм слугою на конях, і стріли Гліба Юрєвича на полі під містом¹. Нападає він на військо його "яро", побиває множество війська його "нешадно". Настранився дуже князь Гліб Юрєвич і скоро побіг назад, а до Дем'яна Куденевича послав з таким словом. "На любов і на мир прийшов я, а не на рать". А Дем'ян Куденевич з слугою своїм Тарасом вернувся до Переяслава і велику честь дістав від "господина" свого, вел. князя Мстислава Ізяславича.

[Потім] прийшло багато Половців, взяли город Дегинь і непомітно підійшли під Переяслав, на вел. князя Мстислава Ізяславича. Прийшли під Переяслав на ранній зорі, запалили "посад" [передмістя]. Ніхто не знав, що прийшли вороги, а ті обступили город і було в городі велике замішання і плач. Дем'ян же Куденевич сам один виїхав з города, не маючи на собі ніякого "доспіху", тільки з поміччю божою. Бив багато ворогів, але був пострілений Половцями і знемігши вернувся до городу. Вороги ж, обхоплені страхом, спішно повтікали кожний до себе.

Але Дем'ян зовсім знемігся від ран. Вел. князь Мстислав Ізяславич скоро поспішив до нього, обдаровував його великими дарами і уряди ["власти"] обіцявав. Але той сказав: "Марнота людська! Хто, мертвий будучи, буде багати днів тлінних і власті минушої!" І так сказавши, заснув сном вічним. І був від усіх великий плач по нім у городі².

Можемо вважати се взірцем записів дружинно-епічних тем, розмірно ранніх, в обстанові ще вповні історичній, з докладною хронологізацією. Сим відрізняється вона від тих, згаданих вище пізніших записів билин, де історична обстановка вже зникає або зводиться до мінімуму, ледве заховуючи деякі ходячі ймення.

Щодо Переяслава як джерела сього епосу, то я мав нагоду при огляді історії Переяславщини вказати на колишню інтенсивність дружинної творчості в ній, в зв'язку з її ролю «України» XII віку³. Боротьба з степом і сторожа Руської землі від поганих — сі нерви старої лицарської епіки у нас і так само на заході, тут були особливо напружені,

¹ В ориг.: «посадам», в старшій тексті було б, мабуть, «острогом».

² Полное собр. лѣтоп., IX, с. 178.

³ Історія України, II, с. 357.

і богатирські теми, очевидно, тут розроблялись з особливим замилюванням. Ми вже знаємо зв'язану з Переяславом стару пісню про бій молодого Кожем'яки з Печенігом, записану в старім київським літописі. Запис колишнього епосу про Дем'яна являється дальшим огнивом з сього, колись густого ланцюга. Пізніше прочитаємо запис переяславських переказів про Летьське цвинтарище як схоронище старих богатирів — аналогічне з київськими печерами. В сій перспективі мусить розглядатися отсей фрагмент нашої старої творчості, на котрім я спиняю тут увагу читача¹.

Посольство папи до Романа Галицького. Традиція про князя Романа колись була, очевидно, дуже багата і трималася довго. Його енергія, широкий розмах діяльності, рішучість і безоглядність в засобах боротьби сильно вражали сучасників, «збентежили їх уяву», як висловлюється один дослідник, і швидко одяглись поетичною поволокою. До нас не доховалось в цілості ні одного поетичного твору на сю тему, в скільки-небудь певній і автентичній формі. Але маємо багато фрагментів, відгомонів і натяків, котрі більш або менш правдоподібно зводяться на різні оброблення сеї теми про грізного і могутнього, не стримного в своїм гніві, безоглядного в своїй суворості чи навіть немилосердності князя-володаря. В нашому літописі ми бачили, крім фрагмента панегірика, більш книжного характеру, згадку про якість пісні, що оспівували боротьбу Романа «з поганими, «имже Половци дѣти страшаху»² (небезітересно, що ся згадка має глосу в укр. копії літопису XVIII в., так званій Ермолаївській — «страшаху: «Роман, Роман! албо: «Рус, Рус!» — вона може вказувати на неvigаслу ще традицію про Романа в сім столітті). В польській хроніці сучасника магістра Вінцентія маємо відгомони легендарних, перебільшених оповідань про його нелюдські нагінки на галицьких бояр, прикрашених нібито автентичними його афоризмами на сю тему: «не їстимеш меду, не знищивши роя до решти», «не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш». Длугош згадує про польські пісні, які ще за його часів (в XV в.)

¹ В науковій літературі звернув на нього увагу Халанський, «Великорусскія былины кіевского цикла», 1885, він добачав тут билину, сподінену з нинішньою билиною про Сухмана-богатира, що вмирає від своїх ран, як жертва невдячності свого князя, котрого запізнена ласку він легковажно відкидає перед смертю. Ще далі пішла потім в сім напрямі стаття А. Якуб, «Къ былинь о Сухманѣ» (Етнограф. Обзор., кн. 60, 1904): вона стоїть на тім, що билина про Сухмана — се переробка літописної повісті про Дем'яна. Автор зовсім не рахується, що Никонівська повість про Дем'яна зовсім не старе «літописне сказание», а очевидна пізня парафраза.

² Див. вище — Іпат., с. 540.

співались про останню перемогу над Романом і його смерть. Століття пізніше литовсько-білоруський хроніст Матвій Стрийковський переказує оповідання, а може, й пісні з Підляшшя або Білорусі про перемоги Романа над Литвою і тяжке поводження з литовськими бранцями, котрих він, мовляв, казав замість волів запрягати до плугів і орати «старини» або корчувати «ляди» («і звідти вийшла приказка, як котрийсь литвин сказав, Литвою тягнути плуг: «Ой Романо, Романо, лихим живеш — Литвою ореш!»). Образ грізного Романа можна додати в нинішніх великоруських піснях про війну князя Романа з литовськими королевичами і вбивство ним своєї жінки. В українських обрядових піснях ім'я Романа ввійшло як тип величного, могутнього володаря — ідеал багатства і могутності, до веснянки «Воротар» і т. д.¹

До пізніших літературних оброблень теми про могутнього і грізного кн. Романа належить також повість про посольство до нього папи. В історії України я зазначив, що се оповідання має чисто літературний характер², хоч його трактують звичайно як автентичне історичне свідчення, а як літературний твір з циклу Романової легенди воно і досі не розглядалось, хоч легендарний характер його не може підлягати сумнівові:

«Роман Мстиславич, мстячи Ляхам за кривди і рани свої, зібрав військо галицьке і володимирське і на весну пішов. Взяв два городи і багато спустошив, а почувши, що Мешко вмер, сподівався від братинични королеви і сина її Лешка одержати приречену йому нагороду, і, не взявши мира, пішов назад. Почувши ж, що Лешка на королівство не взяли, розгнівався і пішов знову на Сендомир, і став ще більше нищити та села палити. Ляхи просили Лешка, аби послав від себе — просити Ярослава, а той, не розуміючи їх мести (бо був малий), послав від себе послів — просити Романа.

Також і папа, прочувши, що Роман переміг Угрів і Ляхів і всю Русь під себе привів, прислав до нього свого посла — намовляти його на свою латинську віру, обіцяючи йому городи і королем зробити на Русі. Роман сперечався з ними "отъ письма", але вони без сорому наставляли з ласкавими словами. Одного разу, як той посол говорив Романові, який то папа сильний і може його зробити багатим, сильним і славним мечем Петровим, Роман, витягнувши меча свого, сказав послові: "Чи такий Петрів меч у папи? Коли має такий, може городи роздавати! А я поки маю свій при бедрі, не хочу купувати чимсь іншим, тільки кров'ю, так, як і батьки і діди наші розмножили Руську землю!"

А послам Лешковим сказав: «Я не хочу вам нищити землі, тільки заплатіть мені шкоду, як прирекли; а як не можете стільки сребра зі-

¹ Див. в т. I, с. 171—2, перегляд тем, зв'язаних з іменем Романа в «Історії України-Руси», т. III, с. 16, і у Жданова, «Пісні о князь Романъ» (Русскій былевой эпосъ, 1895). До них ще повернемо в т. IV.

² Див. т. III, с. 12 — там вказано літературу. Як автентичну історичну звістку цитував се оповідання і Жданов в згаданій праці, с. 430.

брати скоро, дайте мені Люблин з землею, поки виплатите". І відправивши тих послів, пішов до Галича»¹.

Мова того запису, з якого публікована ця повість, має характер пізніший, українсько-білоруський XVI—XVII вв.² Але основа її, очевидно, значно старша. Я висловив свого часу гадку, що образ могутнього Романа міг бути використаний на осоромлення латинських заміслів на православному віру ще за часів Данилової унії з Римом. Образ його батька, що, крім свого меча, не шукав інших засобів на розширення своїх земель, мав би послужити докором Данилові та його прибічникам, що унією української церкви хотіли купити поміч католицьких держав для оборони від Орди. На сім ґрунті, мабуть, виросла і постать Романа як протектора православної церкви, що послужила притокою до укладання пізніших грамот його імені для православних інституцій (напр., звісна така грамота князя Романа і його княгині «Анастасії» для київського Печерського монастиря³).

В тім друкованім тексті, котрого я переклад подав, історія посольства, очевидно, вложена механічно в комплекс відомостей про Романові війни. Ближчих розслідів над ним досі не було переведено.

Ряд подібних оповідань, які спираються на традиції розгляненої тут доби, можна було б продовжити, але я поки що обмежусь поданими прикладами і переходжу до огляду деяких більших і голосніших творів, більш характеристичних для різних течій літературної творчості.

Моління Данила. Вище, говорячи про Галицький літопис, я зазначив нахил автора повісті про галицький мятеж до афоризмів, сентенцій, приповідок, метафоричних виразів, книжних образів, що ставить його твір в зв'язок з гномічною поезією, досить розвинутою в Візантії і, очевидно, дуже популярною також і у нас. Цікавим показником сеї популярності являється так зване «Слово» або «Моление Данила Заточника», котрому я й даю місце в сім огляді в одній лінії з Галицьким літописом як характеристичному взірцеві сеї літературної течії, безсумнівно, доволі сильної у нас, хоч само «Моление» і щодо часу і щодо місця та обставин своєї появи все ще застається твором неясним і сумнівним, не вважаючи на доволі значний інтерес, виявлений до сеї пам'ятки в наукових кругах.

Він особливо оживився, коли поруч тексту, опубліко-

¹ Библиотека российская историческая, 1767, ст. 300.

² «Како папа могний? Такій ля то меч Петровъ у папы? ижъ иматъ такий... не хочу куповати ино кровію».

³ Описание рукописей Румянцевскаго музея, с. 114.

ваного вперше Калайдовичем в 1821 р., з одного пізнішого рукопису, XVII віку, де він читався під назвою «Слова о Даниль Заточникъ», адресованого до якогось князя «сына великаго царя Владимира» (так званої потім першої редакції), з'явився варіант, опублікований в 1856 р. Ундольським, з старшого рукопису, XV в. Дуже відмінний змістом, він носив і титул інший: «Данила Заточника моление къ своему князю Ярославу Всеволодовичю». Перед тим було прийняте толкування, дане Карамзіним і Калайдовичем, що «Слово» було написане якимсь дружинником Данилом, засланим князем за якусь провину, — тим князем був Юрій, син Володимира Мономаха, і «Слово» осягнуло у нього свою ціль, так, як описує пізніша дописка до «Слова». Після появи варіанта Ундольського, Безсонов, в спеціальній студії, опублікованій слідом, не захитуючи традиційного погляду, що «Слово» дійсно було написане якимсь засланим дружинником для того, щоб добитись у князя амнесії, з одного боку, відкинув стару гадку про Юрія Мономаховича як адресата, вказавши, як більш правдоподібного, іншого Мономаховича — Андрія, що сидів у Переяславі в 1130-х рр. З другого — поставив питання про відтворення архетипу на основі обох редакцій твору, підчеркнувши при тім його зв'язок з усною поезією — з темою про «дворянина безчасного молодця» й деякими спорідненими билинними темами.

Протягом чверті століття потім дискусія оберталася більше-менше в рамках, зачеркнених сею студією. Дослідників займало, з одного боку, питання про адресата, з чим для них була зв'язана дата пам'ятки, бо загалом не було сумніву в тім, що твір був написаний заточником до свого князя, щоб добитися повороту на його двір. З другого боку, цікавила їх провідна ідея твору, або що з тим було зв'язане, — причина заслання. Поруч того, однак, все більше виступало на передній план питання залежності твору від книжних джерел та його оригінальності і плановості в комбінуванні гномічної літератури, котру використовував автор «Слова». Аж 1880 р. з'явилася студія Модестова, в котрій хоч не в перше, але з більшою рішучістю, ніж перед тим, поставлено погляд на «Слово» як на твір чисто літературний, дидактично-політичний. Його автор, мовляв, ужив фабулу про Данила Заточника лише як форму для свого політичного памфлета, з становища поступовіших дружинних елементів, а фактичного змісту в ній нема ніякого.

Сей погляд був потім розвинений в нашій літературі д-ром Щуратом, в російській — ак. Істриним; вони доводи-

ли, що історія про Данила Заточника, засланою князем, якій сим словом здобув собі помилювання, була пізніше зв'язана з «Словом», по характеру ж своїм воно являється чисто літературним твором, в гномічно-дидактичнім роді. При тім д-р. Щурат вказав і візантійські першовзори, які, по його гадці, були перероблені незвісним староруським автором, а саме поеми Михайла Гліки, а посередньо його сучасника Теодора Птохопродрома (котрого твори були використані Глікою) з середини XII в.

Ся гадка про повну неоригінальність твору не знайшла признання, тому що йшла задалеко. Аналогії Данилового моління з поемами Гліки і Птохопродрома досить загальні, а що про знайомість з ними на Русі нема ніяких доказів, тож і твердити, що «Моління» було просто переробкою сих творів, як то висловився д-р. Щурат¹, не можна було з такою рішучістю. Натомість сформульований ак. Істриним здогад, що «Моление» в дійсності не було ніяким благанням заточника і його автор не був ніяким засланцем, знайшов послух в російській літературі, хоч ряд дослідників дальше обстоював і розвивав старий, традиційний погляд на «Моление» як дійсне прошення, написане якимсь засланим дружинником до свого князя².

Я думаю, що при нинішнім стані тексту се питання не може бути скільки-небудь категорично рішене. Се факт, що пізніша традиція вважала його автора засланцем на озеро Лаче (на верхів'ях Онеги, в Новгородській землі, теп. Олонецькій губ.): він звідти написав до князя своє «Моление», просячи уласкавлення і повороту на княжий двір, і дійсно досяг своєї мети. Пізніша вставка «Моленія» оповідає се в казочній формі: Данило кидає своє моління «запечатане в воску» до озера, то ковтнула риба, рибу ловлять і приносять на княжий двір, моління попадає до княжих рук, і князь «повелѣ Данила свободити отъ горькаго заточения». Але в нинішнім тексті твору (I редакції) Лаче-озеро виступає в ряді географічних назв, очевидно зібраних звідусіль, цілком довільно, щоб дати матеріал для гри слів в наріканнях автора на свою гірку долю: «Кому Любово, а мнѣ горе лютоє; кому Бѣло-озеро, а мнѣ чернѣе

¹ «Пам'ятка староруської літератури, звісна під назвою «Слово Данила Заточника», не є оригінальним твором, лиш переробкою поем грецького хроніста з XII в. М. Гліки, а посередньо його сучасника Теодора Птохопродрома.

² Розумію особливо праці Шляпкіна, Гуссова, Ляценка, також загальні курси Владимірова, Сперанського й ін. Література до 1905 р. вказана в II т. моєї «Історії». Під час війни друкувалась в Казані спеціальна праця — дисертація Міндальова, але я не бачив її вже видрукованою.

смоли; кому Лачь-озеро, а мнѣ на немъ съдя плачь горкий; кому Новѣгородъ, а мнѣ углы опали, зане не процвѣте часть моя». В II редакції натомість маємо: «кому ти есть Переславль, а мнѣ Горееславль, зане часть [моя] не прорае въ немъ».

Так само міняється ім'я князя-адресата: він зветься то «сином великого царя Всеволода», то «сином великого царя Владимира», стає то Ярославом Володимировичем, то Ярославом Всеволодовичем. Поки була звісна тільки перша редакція, де князь зветься сином Володимира, як я сказав уже, слово вважалось твором середини XII в., писаним в нашій Переяславі, якимсь туземним дружинником. Коли була опублікована II редакція, адресована до Ярослава Всеволодича, сю редакцію признано старшою, а що сього Ярослава Всеволодича прийнято за звісного князя Переяслава суздальського першої половини XIII в., то твір зв'язано з Переяславом суздальським. Навіть ак. Істрін, хоч уважає «Моление» літературним твором, без якої-будь практичної мети, тим не менше все-таки вважає його продуктом Переяслава суздальського, першої половини XIII в., й інші дослідники, які йдуть його слідами, не вагаються зараховувати сей твір до нової суздальсько-володимирської творчості. Але з огляду на вище сказане, се все зостається дуже непевним. Дослідники, котрі займалися «Молением» при кінці минулого століття, основно довели, що так звана II редакція, представлена копією Чудовською і виданою Ундольським, в порівнянні з копіями I редакції мусить уважатися старшою і ближчою архетипа. Але трактувати її як копію, що відбиває в собі сей архетип скільки-небудь точно, ніяк не можна. Вона, без сумніву, теж носить на собі дуже виразні сліди перерібок, котрі, правдоподібно, дуже значно віддалили її від оригіналу. Досить пригадати цитату на самого ж Данила Заточника, що читається в ній («Данило рече: "Храбра, княже, скоро добудеши, а умный дорогъ есть"»).

Мусимо рахуватися з можливістю, що в оригіналі адресат міг бути не названий по імені зовсім, або названий тільки по батьку («ей, помяни мя, сыне великаго царя Всеволода» або «великаго царя Владимира»), і відти пішло вагання в іменах: пізніші книжники довільно доповняли й розвивали сі апострофи, прикладаючи до того чи іншого князя. Можливості тут досить широкі! Окрім внука Ярослава, котрий теж був Володимировим сином, Ярослав Володимирович, син Мономаха, сидів в Переяславі в 1190-х рр.; один Ярослав Всеволодич, з Ольговичів, княжив в сіверських землях в другій половині XII в., другий, Юрій

внук, в першій половині XIII в. Але кінець кінцем таке чи інше хронологізування імен не дає ніякої твердої дати написання «Слова»: така адреса могла з'явитися і в XII, і в XIII, і в XIV віці.

Так само і Переяслав, як означення місця пробутку автора або князювання князя адресата, не дуже певний, бо міг з'явитися як один з варіантів словесної гри, як я то зазначив уже вище, і з нього міг вийти і переяславський титул для князя адресата. При нинішнім стані тексту і студій над ним я не бачу можливості твердо уставити час і місце написання пам'ятки з її змісту. Так як її маємо тепер, ми можемо класти появу її архетипа і на XI, і на XII, і на XIII, і на XIV вік. Можемо прив'язувати її до земель полудневих і північних. Орієнтування бо на безсумнівно північні місцевості, як Біло-озеро, Лаче-озеро, з'явилося, очевидно, при пізніших перерібках на півночі, де в кожному разі «Моление» було дуже популярне, як показують численні перерібки, і ся традиція про Лач-озеро, як місце заслання Данила, записана в північній компіляції.

Так само мало надійні всякі комбінації про особу автора і обставини написання, які робляться з нинішнього змісту, переповненого пізнішими додатками, характеру чисто літературного. Коли, напр., з слів: «азъ рабъ твой, сынъ рабыни твоея» робиться вивід, що автор був сином княжої рабині, забувається, що се єсть просто літературна фраза, взята з псалмів. Те саме треба сказати щодо інших фраз, котрі підбираються для того, аби на підставі їх комбінації схарактеризувати соціальну позицію автора й його ідеологію. Саме ім'я Данила як автора могло бути навіяне якоюсь літературною постаттю класичного невдальца, в тім роді як Данило безчасний молодець, на котрого вказували Безсонов і д-р Шурат.

З «Молением» сталось приблизно те, що ми бачили свого часу з «Посланием» Клима. Того алюзії до різних символічних образів послужили канвою, на котрій книжники-коментатори почали громадити всякі природничі курйози, які кінець кінцем завалили і витиснули первісний зміст. Афоризми і приповідки «Моления» притягали всякі аналогічні гноми і анекдоти, котрими його читачі і переповідачі доповняли і розширяли його твір, чіпляючись не раз зовсім поверховних аналогій. Сі додатки, які часом дуже мало відповідали провідній ідеї твору, витісняли його первісні часті, розривали хід гадок; характер скромної петиції перемінляли в претензійний дидактичний тон, і кінець кінцем наповнили текст недоречностями, за котрі новіші до-

слідники, які мали необережність приймати все се за пер-вісний текст «Моленія», лаяли автора блазнем і людиною з переверненою головою¹.

Уже сам вступ твору властиво містить три вступи, з котрих найбільш автентичний вигляд має тільки останній, який по своїй гадці безпосередньо притикає до дальшого «Моленія» (хоч і відділений від нього підозрілою вставкою). Перші два дуже сумнівні і скорше, мабуть, мусять уважатися за додаток пізніших апліфікаторів, які перетворили автентичне «Моленіє» в нову книгу премудрості:

«Вострубимъ, братіє, аки въ златокованную трубу въ разумъ ума своего. Начнемъ бити въ серебряныя органы и возвѣмъ мудрости своея. И ударимъ въ мысля ума своего, поюще въ богодухновенныя свѣрили, да востанутся въ насъ душеполезныя помыслы!

Востани, слава моя! Востани, псалтырю и гусли, да развергу въ притчахъ гаданія моя и провъшаю въ язъцѣхъ славу мою!»²

Въдй, господине, твое добротворуміе, притекохъ ко обыцней твоей любе. Глаголетъ бо святое писаніе: Просите и приметет!

* Давидъ рече: не суть рѣчи ни словеса, ихже не слышася гласи ихъ.

¹ Такий гострий осуд про «Моленіє» видав, власне, Голубінський, прийнявши текст Калайдовича, з усіма його екстраваганціями, включно з вище згаданою історією чудесного одержання «Моління» князем, за оригінальний текст автора і признавши його за се «письменником з виверненою головою, або сумним генієм — блазнем». Він вказував, що замість просити князя, автор виступає з міною найбільшого мудреця, «другаго Соломона», береться вчати князя про все можливе, виписуючи без церемонії всю сю премудрість з книг. «"Слово" — се нескладний ряд поучень á la Соломон і Сірах, почасти звернених до князя, котрого наш мудрець учить без усякої церемонії, почасти до нікого або до всіх». Свого часу наукова публіка здвигнула раменами від такої критики, але коли й тепер не бракує дослідників, які тільки з тою різницею, що за підставу беруть її редакцію замість Калайдовичевої, а трактують її теж як автентичний або майже автентичний твір автора, то се не дуже зміняє стан справи. А так, напр., оцінював її редакцію Гуссов в досить цінній своїй розвідці про «Моленіє»: «Ми дивимось на редакцію її як на «Моленіє» в початковім виді, воно, як можна судити, в сій версії не підпало ніяким, скільки-небудь серйозним змінам», — пише він (с. 21). І Келтуяла, притримуючись її редакції, начеркує таку фантастичну біографію автора: «Данило походив з Переяславля Суздальського. Се ще молода людина, дворянин, молодший дружинник, син заможних батьків, дуже освічений і очитаний для свого часу, себто першої половини XIII в. Нагнівавши чимсь своїх батьків (мабуть, занадто віддавався читанню книг), Данило зостався без матеріальної помочі з їх боку і опинився в нужді. Деякий час Данило пробував у службі боярам-капіталістам. Тяжка праця і принижене становище служачого у бояр-експлуататорів змусило Данила кинути службу. Шукаючи виходу з свого становища, Данило рішився звернутись до переяславського князя Ярослава Всеволодовича... з прошенням, щоб той взяв на службу до себе» (I, с. 782).

² Парафрази псалмів 65 і 48.

* Звїздкою означив я сі фрази як правдоподібний пізнійший додаток.

Мы же не умолчимъ но возлагаемъ къ господину своему всемилостивому Ярославу Всеволодичю¹.

Княже мой господине, помяни мя въ княженіи своемъ! Яко азъ рабъ твой, сынъ рабыни твоея! Вижу вся челоувѣки яко солнцемъ грѣмымъ милостію твоею, толко азъ единъ хожу во тѣмъ, отлученъ свѣта отъ очію твоего, аки трава растуши въ застѣни, на нюже ни солнце сіяетъ ни дождь идетъ. *Тѣмъ же, господине, приклони ухо твое въ глаголы устъ моихъ и отъ всѣхъ скорбей моихъ избави мя.

Княже мой господине, вси напаяются отъ обилія дому твоего, толко азъ единъ жадаю милости твоея, яки елень источника воднаго. Быхъ яко древо стояще на пути, да вси мимоходящєи сѣкутъ его,— тако и азъ всѣмъ во обидѣ есмь, занеже не оградимъ есмь страхомъ грозы твоея, яки оградомъ твердымъ».

Се те, що можна б з найбільшою правдоподібністю вважати основним і первісним тоном «Моленія», хоча, розуміється, і тут, правдоподібно, знайдуться пізніше додані паралелі. Далі ми бачимо виразне роздвоєння, двоїсть мотивів, котру дуже трудно, просто неможливо допустити в первотворі. З одного боку, автор рекомендує себе як людину цінну своїм розумом і ученістю і вияснює більшу вартість для князя розуму дорадників і служебників, ніж їх хоробрості; се вважається, думаю, що й справедливо, первісним мотивом. Поруч того, одначе, в нинішнім тексті читаємо похвали хоробрій дружині, виправдування своєї невеликої освіти, аргументи проти можливих обвинувачень в «безумії»:

«Княже мой господине, аще ти есмь на рати не хоробръ, но на своѣхъ ти есмь крѣпокъ, да тѣмъ избираю сладость словесную, совокупляя аки въ мѣхъ воды морскія и извитія словесъ, и ршенія притчами хитрыми, а глаголивъ языкъ и многоліствено сердце и увѣтливы уста яко струя рѣчныя быстрини.

Соломонъ рече: луче единъ мудръ десяти хоробрующихъ безъ ума. Луче единъ смысленъ десяти владѣющихъ города. Даниль рече: храбра, княже, борзо будудеши, а умный дорогъ естъ, зане умныхъ дума добра, тѣхъ бо и полци крѣпци и гради тверды. Инѣхъ же полци сильни, а безъ думы,— и на тѣхъ бываеъ побѣда.

Умень мужъ не вельми на рати хоробръ бываеъ, но крѣпокъ въ замыслѣхъ,— да тѣмъ добро [через те варто] сбирати мудрыє».

З другого боку, маємо такі уперті міркування про потребу збирати дружину, і то х о р о б р у дружину:

«Якоже паволока многими шелки испещрена, красно лицо являєтъ, тако и ты, княже нашъ, многими челоувѣки славенъ и честенъ во всѣхъ странах явися.

Якоже неводъ не удержитъ воды, но избираеъ множество рыбъ, тако и ты, княже, не удержи богатства, но раздавай силнымъ, совокупляя

¹ В I редакції тут іще дальші додатки: «Сердце бо смысленнаго укрѣпляется въ тѣлєси его мудростію. Дысть языкъ мой трость книжника скорописца, и увѣтлива (увѣтъ — научение) аки рѣчныя быстрость» і т. д.

храбрые: злата бо и градовъ тѣмъ добудеши. Тѣмъ и Езекій царь Израилевъ похвалися къ посломъ царя вавилонского, показавъ имъ множество злата своего, они же рекоша: «Наши цари богатѣе тебе, не множествомъ злата, но множествомъ храбрыхъ и мудрыхъ».

Виявляючи свою мудрість, автор деінде робить ніби такі мало послідовні і недоцільні заяви:

«Аще бо не мудръ есмь, но поне мало мудрости усрѣтохъ: во вратѣхъ разумныхъ мужъ сапоги носилъ есмь, а смысленыхъ въ ризы облачихся...»

Так само мало доцільно вкладаються в уста князеві такі компліменти на адресу автора:

«Цы ли речеши, княже: "Отъ безумія еси реклъ селяко слово!"

Или речеши ми, княже: "Солгаль еси яко тать..."

Или речеши, княже: "Солгаль еси яко песь..." — і подібне.

В нинішніх текстах можемо тільки приблизно намацувати розвій гадок, який був правдоподібно в первотворі. Сюди належать нарікання на своє гірке життя, просьби пригадати авторову біду серед багатства і достатку княжого двору і пожалувати її:

«Княже мой господине, се былъ есмь въ величїи нужѣ, подъ работнымъ ярмомъ пострадахъ: все тоє искусихъ, яко зло есмь...»

Княже мой господине, не отрини раба скорбящаго, не лиши мене живота моего... И насыщаяся многоразличныхъ брашень, помяни мене сухъ хлѣбъ ядущаго. Веселяся сладкимъ питіемъ, помяни мене теплу воду піющаго. Облачаяся въ красоту ризъ своихъ, помяни мене въ испранѣмъ вретѣщъ [в непранїи веретї]. Лежа, господине, на мягцѣ постели, помяни мене подъ единомъ рубомъ лежащаго, зимой [від холоду] умирающа и каплями дождевными яко стрѣлами пронзаема».

Правдоподібно, в основі своїй до первотвору належать міркування, що в такій біді розум і образования автора марнуються, не маючи відповідних обставин для свого полету. Дарма, що в теперішніх текстах, наслідком розширення і деформації, сі дві тези: що біда вчить розуму і біда не дає відповідного розвитку здібностям — уже до певної міри суперечать або розминаються одна з другою:

«Княже мой господине, ржа всть желѣзо, а печаль умъ челоувѣку отьнмаеть. Молеве ризы казать, а печаль умъ челоувѣку. Яко же олово много разваряемо гинеть, тако и челоувѣкъ многи бѣды прїемля худѣеть. Печальну бо мужу кости засышуть.»

Всякъ бо челоувѣкъ у друга видитъ сучецъ во оцѣ, а у себе бревна не видитъ. Яко всякъ челоувѣкъ хитритъ и мудритъ о чужей бѣдѣ, а своей не можетъ примыслити. Никтоже бо можетъ соли зобати, ни въ печали смыслити.

Зла не выдавши, добра не постигнути. Не бившеся со псомъ объ одинъ моклокъ, добра не видати. Горести дымныя не терпѣвши, тепла не видати. Злата бо искушается огнемъ, а челоувѣкъ напастьми. Пшеница много мучима чистъ хлѣбъ являеть, а челоувѣкъ бѣды подѣемля смысленноумень обрѣтается. Аще кто не бываль будетъ во многихъ бѣдахъ, яко у бѣса не вспари, то нѣсть въ немъ вѣжества.* Никто же

бо можетъ стрѣлою звѣзды выстрѣлити, ни въ напасти смыслити. Не гнавши бо ся кому послѣ шершня съ метлою о кроху, ни скакавши со стола по горохово зерно добра не видати».

Ясно відчуваються тут пізніші додатки паралельних гадок, які розширяють і роблять виклад многословним, творять повторення, попадають не на місце, як означене звідкою, витісняють первісні гадки і розривають хід гадок.

Подібним способом треба толкувати появу і більших екскурсів, які перетворили кінець кінцем «Моление» на збірку афоризмів і поучень на різnorodні теми. Одному книжникові згадка про немилу жінку дала привід згромадити збірку афоризмів на сю тему:

«Кто пойметъ злообразну жену придатка дѣля или тестя дѣля богатога, то луче ми буръ волю видѣти въ дому своемъ нежели жена злообразна. Видѣхъ злато на злообразнѣ женѣ и рекохъ: нужно [нудно] есть злату сему! Луче бо ми желѣзо варити и [ежел]и со злою женою быти. Жена бо злообразна подобна перечесу: сюдѣ свербитъ, а сюдѣ болитъ» і т. д.

Подібна згадка про «безумних» дає притоку нагромадженню цілої «тучі художества» в сім напрямі. Іншим разом згадка про лихих княжих бояр і дорадників стає вихідною точкою для афоризмів про хиби боярської адміністрації, що звучить таким дисонансом в творі написанім для позискання княжої ласки:

«Не имѣя себѣ двора близъ княжа двора, не держи села близъ княжа села! Тіунъ бо его яко огонь трепетицею накладенъ, а рядовичи [слуги] его яко искры: аще отъ огня устережешися, но отъ искры не можетъ устрещися жженія порт». І далі ще: «Лють бѣснующемуся дати ножъ, а лукавому власть»

З нагоди рефлексій на тему «біда учить штукам» з'являється цілий маленький екскурс, де описуються не менше інтересно різні штуки, показувані мандрівними скоморохами та штукарями:

«Один, скочивши на коня, бігає по іподрому, ризкуючи життям. Інший з церкви або з високої палати лігає на крилах з паволоки. Інший нагий мечеться в огонь, показуючи відвагу серця свого царям своїм. Інший, прорізавши литки і оголивши кості голінъ своїх, тим являє свою хоробрість. Інший, скочивши з високого берега, кидається в море, з конем своїм. Інший, прив'язавши шнур до церковного "уха", а другий кінець притягнувши до землі здалека від церкви, бігає по нім долі, одною рукою взявшись за кінець шнура, а другою рукою тримаючи голій меч. Інший же, огорнувшись мокрим полотном, б'ється вруп з лютим звірем».

Таким чином, в нинішнім вигляді тексти і редакції «Моления» уявляють з себе збір різnorodного, в різних часах, в різних місцях, з різних джерел нагромадженого матеріалу, дуже інтересного з культурно-історичного і літератур-

ного погляду, але досить przypadково сполученого, в котрім доволі неясно проступають зариси первісного твору. Джерела, з котрих черпався сей матеріал, називає саме слово: «Азь бо аще не въ Афинѣхъ растохъ ни у философъ учихся, но быхъ падая по книгамъ аки пчела по различныхъ цвѣтамъ оттуда избираю сладость словесную». Отже, передусім «книги». В першій лінії Святе письмо: книги новозавітні, псалтир, історичні книги старозавітні, мабуть, в якійсь вибірці, а далі візантійські антології, типу «Пчоли», збірки мудрих гадок, афоризмів і гном. Порівняти лише тексти «Моленія» з «Пчолами», «Ізмарагдами», «Стословцем» Геннадія і под. збірками. Напр., в «Стословці» маємо такі близькі паралелі до наведеного вище тексту «Моленія»:

«Съдѣяшю ти надъ многоразличною трапезою, помяни сухъ хлѣбъ ядущаго. Възлѣгъ на многомягкѣй постели и пространно протягаяся, помяни на голѣ земли лежащаго [подъ] рубомъ и не дерзнувшя ногу простерти зими ради... Лежашю ти въ твердопокровнѣй хранинѣ ти слышашю же ушима своими дождевное множество, помысли о убогихъ, како лежать нынѣ дождевными каплями яко стрѣлами пронажаеми».

В «Моленні» (2 ред.) читаємо: «Видѣхъ полкъ безъ князя, рече [и рекохъ]: "великъ звѣрь безъ главы"». В «Пчолі» старшої редакції (вид. Семеновим): «Видѣ много вон безъ доброго воеводы и рече: великъ звѣрь, но главы не имать».

Пізніші редакції «Пчолі» й «Ізмарагдів» мають таких паралель дуже багато, але тут треба рахуватися вже і з обопільними запозиченнями: переходом різних сентенцій з «Моленія», особливо з його пізніших розширених редакцій, до сих збірників. Особливо популярні були його «мирські притчі», приповідки взяті з усного вжитку, більш живі й інтересні для читачів, ніж книжні запозичення: «глаголетъ бо ся въ мірскихъ притчахъ: не потка [птаха] въ поткахъ нетопырь, не звѣрь въ звѣрѣхъ ежъ, не рыба въ рыбахъ ракъ, не скоть въ скотѣхъ коза, не холопъ въ холопѣхъ кто у холопа работаетъ, не мужъ въ мужѣхъ который жены слушааетъ». Ся категорія афоризмів, очевидно, теж з часом наростала в різних редакціях «Моленія».

Третю категорію становлять історичні приклади, зачерпнені з літопису і з усної традиції. Я мав уже нагоду навести такий приклад про Святослава, настільки відмінний від літописного тексту, що се піддає гадку про якусь епічну традицію, в котрій могло щось подібне бути. Інші приклади ближчі до літопису (Святополк і Ярослав, Шолудивий Боняк, Андрій переяславський), але передаються

часом настільки недокладно, що походять, очевидно, з пам'яті, або з усних переказів. Напр., слова Андрія переяславського: «Ліпша мені смерть, ніж Курське княження» в «Молінні» цитується з іменем Ростислава, або Ярослава, і под.

Весь сей матеріал, наростаючи в різних редакціях «Моління», потім розходився, анонімно або під іменем Данилових слів, по різних збірниках і витягах гном і сентенцій. Безсумнівно, дальші пошукування викриють багато такого. Нещодавно був опублікований збірник XVIII в., де поруч «Молення», переробленого в чисто дидактичну збірку моральних сентенцій, позбавлену яких-небудь історичних прикмет (всі згадки про князя пропущені, а апострофи звернені до «багатого господина»), вписані з іменем «Данила», «Данила Заточника» різні сентенції, в тім і такі, яких зовсім нема в нинішніх текстах «Молення»¹.

Ми бачили вже таку цитату «Даниль рече» в найстаршій копії самого «Моління», XV в., се показує, як давно почалась популярність сеї пам'ятки як скарбниці сентенцій і афоризмів.

Досі не було зроблено серйозної, ґрунтовної проби вилучити з сеї купи різнорідного і різночасового матеріалу те, що становило дійсне «Молення», означити його початковий, оригінальний склад і зміст. Без сього, очевидно, не можна оцінити його прикмет як літературного твору, ані дати відповідь на питання, яка була властива, первісна мета сього твору — чисто літературна чи практична. Себо чи писався він на те тільки, щоб вимолити собі поворот до княжого двору і місце на нім, чи мав змалювати образ доброго, ідеального князя і його двору і дати таким чином поучення князям, які мають бути. Рішуче значення для розв'язання сього питання буде мати приділення до архетипу більшої або меншої скількості гномічного елемента.

Можна, напр., прийняти, що сей архетип по вказанім безпосереднім вступі містив ряд отсих благань, слідний доволі ясно в II редакції, з постійною вступною апострофою: «Княже мой господине». Крім того, були хіба ще відхилення інших виходів з положення, крім повороту на княжий двір — в II редакції бачимо їх тепер дві:

«Или речеши, княже: "У богатого тестя женися, ту пей ту и яждь"» —

«Или речеши, княже: "Пострижися въ черны..."»

Могло їх в архетипі бути більше. Автор їх відкидав своїми аргументами, і по сім зараз наступало закінчення, вве-

¹ Извѣстія отд. рус. языка, 1903, IV.

дене словами: «Уже престану глаголати», а замкнене якимись чемними побажаннями князеві¹.

Така схема, яка ще досить виразно проступає в II редакції, остільки правдоподібна, що з становища літературного вона не мала того інтересу, як гномічні часті, тому менше правдоподібності вважати її результатом пізніших перерібок і ампліфікацій «Молення»². І при такій схемі можна з усякою правдоподібністю прийняти, що твір повстав дійсно як «моленіє» до певного конкретного князя, до котрого автор хотів впроситися на двір. Що він був засланий, одначе, ніщо не вказує; навпаки, коли признати частиною первісного тексту отсі гіпотетичні княжі поради шукати собі іншого способу прожитку: оженитись або піти в ченці, то се рішучо вказувало б, що автор не був засланим.

При таких характері первісного тексту елемент поучення мусив би бути мінімальний. Елемент гномічний теж не повинен був би виходити за межі характеристики тяжкого становища автора, його авторекомендації і критики тих способів прожитку, котрі ним відкидаються (оженення для маєтку, вступлення до монастиря для прожитку, може ще якийсь). Признати, що автор переходив з ролі петента в роль дорадника в своїм первіснім творі, значило б посудити його в нетактовності і глупоті, до котрого ті часті твору, які найбільше можна вважати первісними, властиво не дають ніякої підстави.

Що іншого — прийняти, що сам автор згодом перетворив своє моління в твір загальнішого, літературного харак-

¹ Нинішнє закінчення, як і вступ, виглядає теж як нагромадження цілого ряду пізніших закінчень:

«Се уже оставимъ рѣчи и речемъ сице: "Воскресни, Боже, суди земли, воздвигни князи, убуди бояръ, умножи силу князю нашему!»

Укрѣпи бо ны и утверди лѣнныя. Вложи ярость страшливымъ въ сердце.

Не дай же, Господи, въ полонъ земли нашае языкомъ не знающимъ Бога, і т. д.

Подай же имъ, Господи, побѣду на вся возстающая на ны.

Подай же имъ, Господи, Сампсонову силу, Александрову хробость, Иосифовъ умъ, Соломонову мудрость, крѣпость Давыдову!

Умножи люди во вѣки въ державѣ твоей.

Да тя славятъ вся страны и всяко дыханіе челоувѣче“.

² Приблизно таку схему приймав Лященко в своїй розвідці 1896 р., короткий зміст її поданий був мною в львів. «Записках», т. 34. Відкидаючи погляди Безсонова, Модестова, Щурата, він уважав «Моління» дійсним посланням засланого дружинника до свого князя Ярослава Всеволодича. При ближчій розборі питання я вважаю отсі останні пункти (заслання й ім'я князя) менше обгрунтованими, ніж то мені здавалось тоді.

теру, розширивши похвали князеві в образ доброго монарха.

Коли ж признати, що такий характер мала вже первісна редакція твору, то значить — він від початку був задуманий як твір літературно-дидактичний, політичний, нікому спеціально не адресований. Тоді всі конкретніші вказівки на особу князя, на його князівство треба признати пізнішими додатками.

При нинішнім стані нашого матеріалу до сеї другої тези, властиво, ніщо не приводить. Але поки стоїть така дилема, а скільки-небудь певно реституйованого тексту ми не маємо, було б даремно силуватись означити час і обставини, в яких твір повстав. Одиноке, що можна сказати більш певно, вважаючи на існування літописної традиції про Данила Заточника і сильно перероблених редакцій «Моління» вже з XV в., — се, що пізніше як в першій пол. XIV в. його появу не можна класти. Але могла вона бути і значно раніша.

«Слово Адама в аді до Лазаря», або «Повість о Лазаревім воскресінні». Сей незвичайно інтересний поетичний твір ще більше позбавлений яких-небудь вказівок на час і місце його повстання, ніж «Моление Данила». Правда, при ближчій розгляді всі ті вказівки, котрі витягалися звичайно з «Моленія» для означення тих обставин, в яких воно повстало, показуються властиво ілюзоричними. Але «Слово Адама в аді до Лазаря» не дає навіть і таких скромних опор для міркувань про його походження, які все-таки ще лишаються за «Молением». Се твір зовсім таки без усякої метрики, без паспорту. Тільки інтуїтивно відчувається його близькість до «Слова о полку Ігоревім» — не тільки формальна, як у «Слові о погібелі Руської землі» або в «Задонщині», а й споріднення по духу, справжня близькість до тих кругів, з яких вийшло величне слово XII віку. А з тим єсть деяка правдоподібність — класти його і хронологічно і географічно недалеко від нього. Інші вказівки, які пробував вказати Франко в своїй студії про сю пам'ятку на доказ його українського походження: в лексиці й правописі найкращої її копії, по-моєму, настільки невизначні, що на них трудно оперти се походження.

Щодо хронології, ак. Перетц, відкидаючи гадки Франка, висловився свого часу категорично за «XII—XIII вік»¹, але теж на підставі тільки загального характеру мови і стилю, ближчого XII—XIII вікам, ніж XIV—XV. Так він

¹ «Памятникъ, несомнѣнно, XII—XIII в., но дошедшій въ копіяхъ XV—XVIII в.» — Историко-литературныя изслѣдованія и матеріали, III, 1903, ст. 3.

був ласкав пояснити свою тезу в відповідь на моє приватне запитання.

Пам'ятка ся, на жаль, мало таки досі й уваги на себе звертала. Можливо, що при пильнішій увазі відшукаються її варіанти з більш конкретними вказівками щодо її походження.

Завважено її досить давно — власне, звернула увагу подібність її заспіву до заспіву «Слова о полку Ігоревім». Вказав се наш старий філолог Роман Тимковський Калайдовичу, ще в 1813 р.¹ Але тільки в 1862 р. Пипін у своїй збірці апокрифів (в III т. «Памятников старинной русской литературы») видав копію її з «Златоуста» не пізнішого від XVI віку», як він то означив. Тридцять літ пізніше прибула друга копія, опублікована Порфир'євим, з одного соловецького збірника XVI або XVII в., в його збірці новозавітних апокрифів; при тім подав він кілька заміток про відносини сього твору до інших писань на тему сходження Христа во ад. Кілька літ потім Франко в своїм корпусі апокрифів опублікував третю копію з одного рукопису київської духовної академії, XVI віку, і приготував на київський археологічний з'їзд 1899 р. спеціальний реферат про сей твір (надрукований потім в збірці рефератів, приладжених львівськими ученими на сей з'їзд, а не предложених йому, тому що реферати на українській мові не були на сім з'їзді допущені.— «Записки львів.», т. 35—6).

Ак. Перетц з приводу сеї праці зробив тоді нашому дослідникові закид, що він поминув старші рукописи твору, XV в. Але сі старші тексти лишилися і досі неопубліковані², а згаданий реферат нашого ученого зостається й тепер

¹ Калайдович в своїх записках оповідає, що Тимковський випадком купив в Москві збірник кінця XVI в. («часів царя Федора»), де було багато історичних творів: «Повість про Мамаєве побоїще», «Синаґріп цар Адорів» й ін. Тимковський (він перший) завважив близьку подібність повісті про Мамаєве побоїще з «Словом о полку Ігоревім» і в зв'язку з сям, очевидно, звернув увагу Калайдовича також на вступну фразу «Слова до Лазаря», що містилося в тім же збірнику: «Тимковський в книзі, що містить похід Дмитра Донського на Мамаю, показував мені пісню про убогого Лазаря, що, здається, співається в Малоросії — цікаву складом і гадками», — записує Калайдович і далі завважає: «В пісні про убогого Лазаря написано, що коли пророк Давид доторкався перстами до живих струн, вони самі славили велич божу» (Лѣтописи рус. лит., VI, с. 108—110). Хоч тут, мабуть, не ясно згадуючи оповідання Тимковського, Калайдович помішав Лазаря четверодневно з убогим Лазарем, проте не може бути сумніву, що мова йде про «Слово Адама о Лазаря».

² В листі до мене шановний академік вказав такі тексти, котрі мав на гадці, пишучи про «слово»: копію киево-михайлівського монастиря, бібліотеки гр. Уварових (тепер, москов. істор. музею) і нині затрачений рукопис архіву Синоду в Петербурзі.

одинокую більшою студією про сю пам'ятку. Не вважаючи на досить високу оцінку літературних, поетичних прикмет її, котрі [Франко] перший з дослідників відчув і на підставі тих трьох сильно покалічених копій постаравсь відтворити її цілість, а на основі порівняння з аналогічними творами, вказаними Порфир'євим, довести її оригінальність,— «слово» не придбало популярності і не стало предметом дальшого обслідування. А тим часом воно дійсно його варто!

Заховалось воно, в опублікованих текстах, як я вже сказав, в сильно покаліченій формі, почавши від титулу.

В тексті Златоуста, виданім Пипінім, воно зветься: «Слово святихъ апостолъ иже отъ Адама во адъ ко Лазарю». В тексті київської академії: «Повѣсти святихъ апостолъ о Лазаревѣ въскресеніи иже от Адама къ Лазарю четверодневному. Благослови отче!» В соловецькій: «Слово в субботу 6-ю поста на воскресеніе друга божія Лазаря». Нарешті, ак. Перетц цитує його як «Слово Адама къ сущимъ во адъ». «Апостоли» в сей титул попали, очевидно, через помилку. Те, що лишається по виключенню їх в першій копії: «Слово от Адама во адъ ко Лазарю», досить відповідає змістові твору. Слово «повѣсти» в другій копії, очевидно, стоїть в зв'язку з Лазарєвим воскресенням, про котре в творі говорить дуже мало (тільки в закінченні соловецької копії). Трудно рішити, чи в архетипі сей епізод був розвинений ширше, так що дійсно міг уважатись темою, чи він з'явився в заголовку тільки через те, що се «слово» в пізніших збірниках зв'язане було «з шестою суботою посту», з воскресенням Лазаря. Отже, на мій погляд, треба б вибрати між «Словом Адама во адъ ко Лазарю» (або: «Къ сущимъ во адъ и ко Лазарю») и «Повістею о Лазаревѣ воскресеніи». При нинішнім стані рукописного матеріалу перше здається мені правдоподібнішим, тому що і в київській копії єсть слід такого титулу. Тому заголовок, даний творіві Пипінім, «Слово Адама во Адъ ко Лазарю» я вважаю кращим, ніж даний йому Франком — «Слово о Лазаревѣ воскресеніи» — поки нові публікації не дадуть чогось нового і певнішого в сій справі.

Вступ і закінчення твору має тільки соловецька копія, яка, одначе, в порівнянні з двома іншими має текст видимо гірший: Франко висловив здогад, що се запис з пам'яті, доволі свобідний і сильно деформований, далеко гірший, ніж дві інші копії. Тому ті часті, які заховалися в сій, соловецькій копії, стоять під особливим сумнівом і вимагають значних поправок. Переданий нею заспів, з деякими поправками, представлявся б так:

Слыши, небо, внуши, земле,
Яко Господь глаголаше¹:
Сыны породихъ и вознесохъ,
тъ же мене отвергошася.
Позна ося ясли господина своего,
Люди же мой не познаша мене!²
И се азъ иному славы своея не дамъ,
Но пущу Слово мое на землю,
да спасу люди моя отъ лъсти сотонины.

Заспів сей виглядає трохи фрагментарно; можливо, що кінцеві слова — про зіслання Сина божого на землю, котрим уводиться властива тема, були в оригіналі не такі короткі і лапідарні. Але більше з наших текстів не витягнем.

По заспіві акція відкривається в аді. Пророк Давид оповіщає в аді своїх товаришів по нещастю («дружину») про зіслання на землю Спасителя:

"Въспомнѣ весело, дружино, пѣсьными днесъ,
а плачь отложимъ и утѣшимся"^{2а}, —
рече Давидъ въ преисподнемъ адѣ сѣдя,
накладая очитыя персты³ на живыя струны
и удари в гусли и рече:

¹ В рукопису: *глагола*.

² В рукопису сей рядок стоїть перед попереднім.

^{2а} Так починається слово в копіях київській і «Златоуста»; Франко припускає тут інверсію, перестановку, і починає з дальших слів «Удари Давидъ в гусли». Я вважаю власне дуже зручним той порядок, який маємо в сих двох копіях: слова Давида служать немов другим заспівом слова, подібно як ми то бачимо в «Слові о полку Ігоревім». Дальша фраза читається в копіях дуже неоднаково:

«Удари Давидъ в гусли, въскладывая прѣсты своя на живыя струны а сѣдя в преисподнемъ аде а рече»

«Удари рече Давидъ в гусли, възложи персты своя на живыи струны иныи накладая а сѣдя в преисподнемъ аде»

«Ему же глаголаше Давидъ во преисподнемъ адѣ сѣдя, накладая очитыя персты на живыя струны» (sic).

Ясно, що тут побаламучено; я розложив речення в порядку, який мені здавався ближчим до первісного.

³ «Очитыя персты» здались Франкові неправдоподібною. Але Потєбня, на мій погляд, вповні правдоподібно і гарно умотивував сей епітет в своїм коментарі до заспіву «Слова о п. Іг.»; я позволю собі навести тут сей влучний коментар: «І досі на молотках стрічаються образи очей, останок вірування, що молоток бачить і знає, куди бити. Се вірування анадто натуральне, аби ставити здогади, нібито воно занесене до Європи з середньої Африки, де воно існує в більшій свіжості, або навпаки. Порівн. серб.: «сабля са очима», Кар. П., II, 107. Природно також, незалежно від якого-небудь переказу, дивуватись явищу, яке звертає на себе увагу психологів, що привичні пальці самі знають, котру струну рушити. Відси: «вѣщия персты», т. зн. знаючі, досвідні, зручні, не конче «чародійні», бо дивно було б думати, що «оживити струну, як то робив Боян, було ділом вищим від людської мудрості» (В. Міллер, Вглядъ, 119) або здавалось таким зовсім не наївному (як то признає і В. Міллер) авторові «Сл. о Полку». Персти б'ють «съ налету», а тому

"Се бо время весело наста,
се бо приде день спасения!

Уже бо слышу пастыри —
свирають^{3а} въ вертепѣ
и гласъ ихъ проходить въ адова врата
а въ моя уши входить!

А уже слышу топоть ногъ⁴ перьскихъ конь
иже дары ему несутъ вълсви
от своихъ царевъ цареви небесному
днесь рождьшуся на земли!

А Того есмы, дружино,
много ждали дній!
Тому бо естъ небо престоль,
а земля подножие ногу его!
Того бо мати дѣвица
повивши въ пеленица,
повивающаго небо облакы,
а землю мглою,
приникше къ нему глаголаше:

"О царю небесный и великий,
что ти ся восхотѣло
къ намъ нищимъ на землю снити?
Сея ли пещеры въскотѣль еси,
или сихъ яслей,
въ нихже нынѣ лежиши?
А се коль скоро Иродъ безумный
шатаея острить на тя мечь,
убити тя хочеть —
Ѵму же небо престоль,
а земля подножие"⁵.

Слово забирае праотець Адамъ, що виступае головним персонажемъ в традиційнихъ сходженняхъ Христа. Він пропонує пророкамъ і праведникамъ послати до воплощенного Бога «вѣсть», — щобъ вінъ визволивъ їхъ відъ адської муки:

И глагола Адамъ
сущимъ съ нимъ во⁶ адъ:

"Приидите пророци
и вся праведнии,

людині, ознайомленій з соколиними ловами і вживаннямъ інструментівъ, такими якъ гуслі або бандура, коли навіть вона і не читала в книзі про «многоочитые персты», що Давидъ накладає на «живі струны», можна було порівняти їхъ з десятима бистроокими соколами (Слово о полку Игоревѣ. — Филол. Зап., 1877, V, с. 12).

^{3а} Грають.

⁴ Се «ногъ» може бути й дописане.

⁵ Сей двостихъ я беру з соловельского тексту, де вінъ стоить передъ попереднімъ тристихомъ, в такій формі: «Тобѣ бо, Господи, небо престоль, а земля подножие».

⁶ Я заступаю тутъ ѣ черезъ о, бо воно тутъ мусить читатись повною голосівкою.

послемъ вѣсть ко⁶ владыцъ
сд слезами
на живый онъ вѣкъ,
ко владыцъ Христу⁷,
хочеть ли насъ
отъ муки сея
избавити?⁸
А Исаия и Еремія
ругающеса адови,

и его немощнѣй силѣ,
рекоста къ Давиду:
"А кто можетъ от нас
тому вѣсть принести?
Врата мѣдная,
веревя желѣзная⁹,
замкы камены
твердо запечатанол"

Сі останні слова, вважаючи на попередне «ругающеса», треба б розуміти іронічно, хоча в зв'язку з тим, що Давид далі знаходить аж такий надзвичайний і дотепний спосіб подати вість Христові, сі затвори, що перетинають зв'язок з світом живущих, властиво б повинні звучати трагічно.

Слова Давида раптом переносять акцію вже в останні дні Христового життя на землі. Коли тут не опущено щось, то приходить ся розуміти се так, що для одшедших людський вік — се тільки один мент!

Тогда Давидъ къ нимъ ясно рече:
"Исаия, Еремей, Арон,
Езекѣй, Соломонъ,
Адамъ, Авраамъ, Ісакъ,
Ияковъ, Самонль, Даниль,
и вся седминадесять пророкъ,
послушайте гласа моего⁹:
А се завтра отъ насъ поидеть
Лазарь четверодневный,
другъ Христовъ,
той отъ насъ
къ нему вѣсть донесеты!"

И се услышавъ, Адамъ,
первозданный челоуѣкъ,
нача битися руками
по лицу своему,
тяжко **стоя**
въпняше глаголя:

"Повѣдай о мнѣ владыцъ,
светлый друже Христовъ Лазарю¹⁰:
Се ми въпнеть
первозданный твой Адамъ:
На се ли мя, Господи, създашь
на короткый сей вѣкъ
на земли сей быти,

⁷ Сей стих з соловецької копії.

⁸ Тут в оригіналі повставлювані а, в київській копії менше, в Златоусті більше, а скрізь через нерозуміння ритму.

⁹ Промова Давида до сього місця тільки в соловецькім. 17 пророк написані в нім цифрою. Можливо, що імення їх повинні римуватись, але я не змінив їх порядку.

¹⁰ Варіант соловецьк.: «Лазорю, друже Господень, взнеси на мя рѣчь на живый свѣтъ ко владыце Христу».

а се мя осудивъ во⁸ Адъ
на многи лѣта мучитися?

Того ли ради наполних землю, о владыко,
а се нынѣ твой възлюбленніи,
а мои внуци — во тмѣ сѣдять,
во днѣ адовѣ — мучими скорбію
и тугою сердце тѣшать,
слезами своими очесть¹¹ зѣница омывають,
а памяти желающе¹²
велми уныли суть?

Ибо на земли сей
в малъ часъ добро видѣхомъ,
а се в тузѣ сей
многа лѣта въ обидѣ¹³ есмы.
В малъ часъ азъ быхъ царь
всѣмъ тварямъ божіимъ,
а нынѣ въ многы дни
рабъ быхъ Аду¹⁴,
а бѣсомъ полоняникъ.

В мало время свѣтъ твой видѣхъ,
а се уже солнца твоего пресвѣтлаго
не вижду на многа лѣта,
ни буря вѣтреня не слышу,
Господи!

Аще азъ сѣгрѣшихъ
паче всѣхъ человекъ,
то по дѣломъ моимъ
въздадь ми еси муку сию,
не жалуясь, Господи!

Но сего ради жаль ми¹⁵,—
азъ по твоему образу сотворенъ есмь,
а нынѣ поругаетъ ми ся,
мучить мя Дияволь злѣ,
нудя мя, Господи!

Аще азъ Адамъ,
въ породѣ¹⁶ живя,
твою божественную заповѣдь преступихъ —
а се ти, Господи,

первый патріархъ Аврамъ,
а твой другъ...¹⁷

¹¹ В рукоп.: «очи зѣница», «очи и зѣница».

¹² Франко вважав сей вірш дефектним, припускав прогалини по «паять» і «желающе». Фраза неясна, бо «желати» значить і «бажати» і «жалувати».

¹³ Се «въ обидѣ» може й зайве.

¹⁴ «Адъ» тут особа.

¹⁵ Тут у всіх стоить іще «Господи»; воно, мабуть, належить до закінчення попередньої строфи, як і стоить в «Злат».

¹⁶ Себто в раю, не «в пороцѣ», як поправляв Франко.

¹⁷ Тут, мабуть, щось бракує.

иже тебе ради хотя
заклати сына своего,
Исаака възлюбленаго,
и ты рекль еси¹⁸:
"Тобою, Аврааме, благословятся вся колѣна земная!"
то той что съгрѣшилъ,
а здѣ въ адѣ семь мучится,
а тяжко въздышетъ?
Сниди, Господи, Авраама ради,
или ты, Господи, и Авраамъ согрѣшил? ¹⁹

А се твои изволници
Исакъ съ сыномъ Іаковомъ
в работѣ съдятъ во преисподнемъ адѣ...²⁰

А се²¹ Ной праведный,
иже тобою, Господи,
избавленъ бысть отъ лютого потопа²²,
а Ада ли не можеша избавити?
А ще будетъ и сей согрѣшилъ,
якоже и азъ?
А се твой велик пророк Мойси
[иже] провелъ Жидовъ въсквозъ Черное море
и глагола с Тобою на Синайстѣй горѣ
[и] в купинѣ лицемъ к лицу,
а онъ, Господи, что съгрѣшилъ есть,
оже и ²³ онъ съдять с нами въ тмѣ адовъ?
Или ти, Господи, и Моиси съгрѣши?²⁴

А Давида ты, Господи,
самъ прославилъ еси на земли,
и даль еси ему царствовати надъ многими,
а той съставилъ псалтырь и гусли,
то что той, Господи, съгрѣшилъ есть?
А и той здѣ же с нами мучится въ адѣ семь,
часто стоня въздышетъ,—
аще ли будетъ и той тако согрѣшилъ
якоже и азъ?

А се, Господи, твой пророкъ Ісайя,
изъ чрева материя²⁵ вознесенъ на небеса
и той снидъ во чрево матерне,
[якоже] и ты, Господи, сниде во чрево дѣвиче²⁶,
и той ти, Господи, с нами во Адѣ —
или ти, Господи, Ісайя что согрѣшилъ?

¹⁸ В ркп.: «ты рече ему, Господи», «тыи рече ему, Господи».

¹⁹ Се двостихъ з соловецк.— він стоить там по дальшимъ тристиху.

²⁰ В соловецк., де наведеної строфи про Авраама нема, сей тристихъ читається так: «А се твои изволници Авраамъ съ сыномъ своимъ Іаковомъ, Іаковомъ внукомъ» і т. д. Я приймаю тут поправку Франка.

²¹ «Се» додаю для симетрії.

²² Приймаю тут зміну порядку слів, як то запроєктував Франко.

²³ В копіях: «то и онъ здѣ съдять...»

²⁴ З соловецк. ркп.

²⁵ В ориг.: «мтри но».

²⁶ В ориг.: двце стья Бщы.

А^{26а} се твой великій пророкъ Даниль,
сынъ Сзекѣи пророка²⁷,
носивый древянъ козелъ на рамѣ,
прообразова божественныя твои страсти,
поразилъ тѣло златое в Вавилонѣ
и вверженъ ко лвомъ в ровъ —
а тотъ, Господи, с нами в Адѣ —
или ти, Господи, и Даниль что согрѣшилъ?²⁸

А се, Господи, сынъ Давидовъ Соломонъ
[иже] созда тобѣ домъ во Иерусалимѣ
и сковавъ два орла злата,
подобни херувимомъ и серафимомъ²⁷,
и глаголаше: "Аще будетъ Богъ на землю,
то снидетъ Духъ святой во орла!"
А орла же ся поносивше по церкви
и вознесостя на небо²⁹.

А се великій въ пророцѣхъ Иоаннъ
предтеча, креститель Господень²⁷
иже родися отъ благовѣщенія Гаврилова³⁰,
в пустыни възпитася отъ юности,
ядый медъ дивій...³⁰
то что той, Господи, согрѣшилъ есть?
той на земли отъ Ирода поруганъ бысть,
здѣ же с нами въ Адѣ мучимъ есть!
А се³¹ жалуютъ пророци твои
Ильи и Енох, угодивше тебѣ
паче всѣхъ праведникъ на земли:
"Уже, Господи, не видимъ
свѣтозарнаго твоего солнца,
ни благодарнаго твоего свѣта³²,
но тугою содержимы есмы
жалѣнія нашего уныли есмы!^{32а}
Или ти и пророци что согрѣшиша?"

Грѣхъ ли ради нашихъ не хочещи насъ помиловати,
или своего времени ждеши?
Коли самъ хочещи снити,
самъ вѣси единъ,
но мы человекъ тощливи³⁴,
а ты еси³⁵ долготерпѣливъ и незлобивъ.
Принди по насъ вѣскоръ,

^{26а} В ориг. И.

²⁷ Думаю, що сей вірш додатковий.

²⁸ Тут зайвий вірш: «Или ти, Господи, и пророци что согрѣшиша»,
він, мабуть, заблукав сюди з строфи про Ілію й Еноха.

²⁹ Сі три строфи в соловецькій копії.

³⁰ Тут, мабуть, щось упущене.

³¹ В ориг.: «Но сего», «Но и сего».

³² В соловецькій: «свѣта» (стихи: «Уже бо Господи» до «уныли есмы» тільки в ній).

^{32а} Тут повторення строфи на ст. 239: в однім або в другім місці щось мусить бути зайве.

³⁴ Невитривалі, малодушні.

³⁵ Пропускаю: «Господи».

избави³⁶ отъ Ада и свяжи дїавола
и да тя увѣдятъ буявін Жидове,
а мы вси поклонимся тобѣ”.

На сій мові Адама уривається «Слово» в копії київській і златоустівській; в зв'язку з тим остання строфа тут розширена очевидними додатками. Фінал читається тільки в соловецькій копії, але теж в формі явно не автентичній: парафраза євангельського оповідання переплітається стихами з «Слова», пригаданими з пам'яті. В хвилі коли Господь заповідає сестрам Лазаря його воскресення —

Глагола Адъ ко Дїаволу:
Слышу...³⁷
прискорбна ми есть душа отпустити Лазаря
и нудимъ есть отринуту Адама.

Коли Лазар «воскресає з ада», він переказує Христові благання пророків:

«Господи, вопію[ть] ти пророци во Адъ: перевозанный Адамъ и патриархъ Авраамъ и съ сыномъ Исакомъ и со внукомъ Іаковомъ. Давидъ же ти вопієть о сыну своемъ Соломонъ: "Изведи, Господи, изъ ада”.

И глагола Господь къ Лазарю: "Аще бы не Давида ради, раба моего возлюбленого, а Соломона быхъ во адъ искоренилъ”.

И сниде Господь духомъ на Ада, и множество небесныхъ вой с яимъ: и Семилъ и Рагуиль, Измаиль, Наианлъ³⁸, Тартаръ, Гавриль, Михаиль, и вси ангели идуше со крестомъ на Ада и рекуше: "Возмете врата вѣчная и да возмутца врата плачевная и видеть царь славы”.

И глаголаша ангели со пророки: "Господь силенъ и страшень во бранехъ, то бо есть царь славы! Да возмутца!”

Тогда царь великій Давидъ глаголетъ: "Коли бѣхъ живъ...³⁹ да сокрушатца врата мѣдная и веревя желѣзная сломятца”.

И тогда сокрушить Господь врата мѣдная и врата желѣзная сломятъ.

И глагола [Господь] Адаму: "Сия тя десница создала от вѣка, сия же тя изведеть тля”.

Як бачимо з наведеного, «Слово» маємо досі в дуже покаліченім і дефектнім вигляді, який може дати тільки дуже приблизне поняття про дійсний зміст і характер пам'ятки. Обидві версії: соловецька і київсько-златоустівська (дві останні настільки близькі до себе, що становлять, властиво, два варіанти одної версії) — настільки дефектні, що, мабуть, повинні вважатися копіями записів, зроблених з

³⁶ В ориг.: избави.

³⁷ Щось бракує, очевидно.

³⁸ Се ім'я Порфирьев поправляв на «Нафанаиль».

³⁹ Бракує, очевидно, слів, де Давид переказує своє пророчення про знищення воріт адових.

пам'яті. Крім прогалин, вони деформовані різними додатками і змінами, навіяними різними церковними текстами; порядок строк і стихів, очевидно, теж сильно поплутаний і не скрізь може бути реставрований. Та все ж таки і в сій покаліченій формі відчуваються високі поетичні вартості твору, так що він мусить бути поставлений між найвизначнішими пам'ятками староруської доби, коли буде потверджена і вповні доведена його самостійність і оригінальність. Спеціально — між творами нашими, коли принадлежність сього «Слова» нашим краям знайде собі більш проречисті докази. Тому я вважаю потрібним присвятити йому більше місця навіть при нинішнім стані студій над ним¹.

¹ Щоб краще дати відчуті поетичну вартість сього твору, я подам трохи свобідніший переклад його, оминаючи сумнівні місця — тим більше, що такого перекладу досі не було зроблено:

Слухай небо, вважай земле,
як Господь глаголав:
Сини я родив і возніс,
вони ж мене виріклися!
Пильнує й оселяє яслів господаря
свого,
люде ж мої не признались до мене!
Але я слави своєї не відступлю —
пішлю Слово мое на землю,
спасти людей своїх від лєсті
Сатаниної.

"Заспіваймо, дружино, нині
веселих пісень,
плач відложім та потішимось,"
рече Давид, в преісподнім
аді сидючи,
персти очиті на живі струни
покладаючи.

Вдарив в гусли й рече:
"От врем'я веселе настало,
от прийшов день визволення!

Чую я вже пастирів,
як загравають у вертепі —
їх голос проходить через
адові ворота
і до ух моїх уходить!
Чую вже топіт перських коней,
що везуть ними дари волхви
з своїх царств цареві небесному,
нині рожденному на землі!

Ей, Його то ми, дружино,
так багато днів чекали —
Його, що небо має престолом
і землю підніжком ногам своїм!
Його те мати-дівця

сповиває пеленами,
що сам повиває небо хмарами
а землю млоу,

і приникнувши говорить:
О царю небесний великий,
як тобі се захотілось
до нас бідних на землю зійти?

Чи захотілось тобі сеї печери
чи тих яслів, що в них лежиш
тепер,

а Ірод безумний пишається,
меч на тебе гострить,
убить тебе хоче —
тебе, що маєш небо престолом,
а землю підніжем!

І заговорив Адам
тим, що з ним в Аді:
"Ходіть но пророки
та всі праведники!
Пошлім вість до владки
зі слізьми,
на той світ живий
до владки Христа —
чи не схоче він нас
від муки сієї визволити?"

А Ісайя й Єремія,
посміваючися з Ада,
з немічної його сили,
промовили до Давида:
"Хто ж зможе з нас
вість до нього донести?
Та ж ворота мідяні,
верей залізні,

Щодо оригінальності, розсліди спеціалістів апокрифістів — Порфир'єва і Франка не викрили в загальнім чи церковнім чи апокрифічнім запасі чого-небудь, що могло б уважатися прототипом нашого «Слова». Сей мотив, що становить його головний зміст: звернутися замкненим в аді праведним до Лазаря і використати його поворот на світ як спосіб переказати через нього свої благання Христові, — не звісний поза «Словом», і так, як стоїть справа тепер,

на замки кам'яні
твердо запечатані!"

І, почувши се, Адам,
первозданий чоловік,
почав битися руками
по лищу своїому,
тяжко стогнаючи
з криком промовляючи:

"Скажи про мене владиці,
світлий друже Христв Лазарю:
От що кличе до тебе
первозданий твій Адам:
"Чи на се ти сотворив мене,
щоб короткий лише вік
на землі сій прожити,
засудивши у аді
літа многі мучитись?"

Чи на те наповнив я землю,
владико,
щоб от твої улюбленці,
а мої внуки в тьмі сиділи
на дні адовім — скорботою
змучені,
тугою серце тішачи,
сльзьми очей зіниці умиваючи
з тугою споминаючи,
тяжко засмучені?
Бо на землі там
малий час добро ми бачили,
а в тузі сій,
многі літа поневіряні!

Малий час я був царем
усім тварям божнім,
а тепер многі літа
я рабом есмь Адовн,
а бісом невільником!

Ну та що я согрішив
більш від інших людей,
то за діло мое
дав ти муку сю мені —
не жаліюся я, Господи!

Але от що жаль мені
на взір свій сотворив еси мене,
а нині знущається,
мучить мене Диявол гірко,
насядує мене, Господи!

Нехай то вже я, Адам,
в раю живучи,
заповідь твою переступив —
але от тобі, Господи,
перший з патріархів Аврам,
твій [вибраний] друг,
що для тебе був готов
вбити сина свогого,
Ісака улюбленого,
і ти прирік еси йому:
"За тебе благословенні
всі коліна землі!" —
що ж то він согрішив,
що в аді сім мучиться
і тяжко зітхає?
Зійди, Господи, задля Авраама —
Чи ж тобі й Авраам согрішив?

А от віддані тобі
Ісак з сином Яковом —
в певолі сидять в споді адовім.
І Ной праведний,
тобою вирятований
від лютого потопу —
чи його з аду не можеш
вирятувати?
чи й він тобі согрішив як я?

А великий твій пророк Мойсей,
що Жидів провів скрізь Чермне
море
і з тобою говорив на Синайській
горі
і в купині лицем до лица —
той, Господи, що согрішив тобі,
що сидить з нами в п'ятім
адовім —
чи тобі, Господи, й Мойсей
согрішив?

мусив би вважатись літературною власністю нашого автора. Може бути, що було щось таке на сю тему в візантійській літературі, чого ми не знаємо. Так припускав Порфир'єв, з огляду, що пізніший наш провідник Транквіліон-Ставровецький, в слові на Лазареву суботу, посилаючись на св. Епіфанія, наближається до сього мотиву. Лазар, почувши голос Христа, що кликав його з гроба, дуже утішивсь і, сповіщаючи збір праведників про свій вихід на світ, питає їх: «Що мислите про зовущого мене? я від вас помолюся йому, аби скоро прийшов і вивів вас звідси». На се пророки і праведники — Авель, Ной, Авраам, Яков, Йосиф, Мойсей, Давид — жаліються і згадують свої заслуги, подібно як у «Слові» се робить їх іменем Адам. З огляду, що виклад Транквіліона при тім дуже далекий від «Слова»

А Давида ж ти, Господи,
сам прославив еси на землі —
дав йому царство над многими,
і він зложив псалтир і гуслі —
що ж той, Господи, согрівив?
А й він з нами мучиться в аду,
часто стогнучи, зітхає —
чи й він согрівив так, як я?

А от, Господи, пророк твій Ісайя,
з утроби матірної піднятий на
небо,
що зійшов до утроби матірної,
як ти до утроби дівчої —
він теж, Господи, з нами в аді,—
чи й Ісайя тобі що согрівив?

А от твій великий пророк Даниїл,
що на плечах дерев'яне перехрестя
носив,
прообраз твоєї божественної
страсті,
ідола золотого в Вавилоні розбив
і в рив до львів вкинений був —
і він з нами, Господи, в Аду —
чи й Даниїл тобі що согрівив?

А от, Господи, Давидів син
Соломон,
що дім тобі поставив в Єрусалимі
і скував у них двох орлів
золотих —
"Коли має бути Бог на землі,
зійде Дух святий в ті орли".
І орли ті по церкві літали
і на небо піднялись.

А от великий пророк Іоанн,
роджений від благовісти
Гавриїлового,
що в пустині виріс від
молодості,

меди дикий Ідячи,—
він тобі, Господи, чим согрівив,
на землі Іродом поневірений,
а тут з нами в аді мучений?

А от жаліються тобі твої пророки
Ілля й Енох, що догодили тобі
більш усіх праведних на землі:
"Вже ми, Господи, не бачимо
світозарного твого сонця,
ні благодатного твого світу,
туга нас присіла,
з жалю нашого ми засмучені!"
Чи й ті пророки тобі що
согрішили?

Чи через гріхи не хочеш
нас помилувать,
Чи свого часу чекаєш?
Коли маєш зійти до нас,
сам знаєш один.
Але ми — люде малодушні,
Тільки ти довготерпелив

і незлобен!

Прийди до нас скоро,
визвіль від Ада й зв'яжи
Диявола,
аби пізнали тебе нерозумні Жиди,
а ми всі поклонялись тобі!"

і не показує ніяких стилістичних впливів його¹, се справді може піддати гадку, що був якийсь третій твір, нам незвідний, що вплинув і на автора «Слова» і на Транквіліона. Але можливо також, що Транквіліон знав один з варіантів нашого «Слова» з пам'яті і до певної міри пішов за його ідеєю. В звіднім слові Епіфанія (властиво, псевдо-Епіфанія) нема чогось подібного ні до вказаного мотиву нашого «Слова», ні до того, що читаємо у Транквіліона, ані іншого твору такого не знаємо. Приходиться думати, що Транквіліон хибно процитував тут Епіфанія — з пам'яті, очевидно. Отже, могли у ньому помішатися ремінісценції «Слова» і звідного слова Епіфанія, що було дуже популярне в старій Русі і відбилося в звіднім слові Кирила Турівського на великий п'яток.

В кожному разі, коли навіть прийняти існування того третього твору, що відбивсь нібито на проповіді Транквіліона, то, судячи з сеї проповіді, треба було б думати, що автор «Слова» взяв з того незвідного твору тільки загальну ідею і розробив її зовсім самостійно, від початку до кінця: настільки мало є спільних точок між проповіддю Транквіліона і «Словом Адама».

Загалом, тільки в його епілозі, що читається в самій лише соловецькій копії і, без сумніву, зліплений з різних ремінісценцій, можна вказати виразні відгомони якихось книжних творів на тему сходження Христа. Так, розмова Ада з Дияволом з приводу заміру Христа воскресити Адама дійсно нагадує т. зв. Євангеліє Никодима. Так само пригадка Давида, що він свого часу прорік сокрушення воріт адових, міститься в наших перекладах Никодимового Євангелія: «Єгда бѣхъ жилъ на земли прежде, повѣдахъ вамъ: исповѣдайтеся Господеви и милости его и чудеса его сыномъ челоувѣческимъ, имже разруши врата мѣдная и затвори желѣзныя сломы»². Образ входу ангелів до аду з сим покликом: «Возмите ся врата вѣчная, и увидеть царь славы» — має свій прототип в Никодимовім Євангелії, розвивається в творі Епіфанія і в згаданім слові Кирила Турівського, котре міг собі пригадати той, що списував чи рецитовав сей епілог. Але велике питання, чи ті всі подібності були дійсно в протографі «Слова Адама» і чи сей пізніший книжник не ввів тут чого-небудь на влас-

¹ Тільки якийсь піаніший писар, списуючи Транквіліонове «Зерцало Богословія», в похвалі сьому творові нагадав заспів «Слова» в таких виразах: «Давидъ съдѣя накладая очитыя персты на живыя струны, — мы же пріемше трость скорописную съ черниломъ и бумагу, накладаемъ письмена». Цитата з соловецьких рукописів у Порфир'єва, с. 49.

² Текст XVII в., в корпусі апокрифів Франка, II, с. 298.

ну руку з інших джерел — так, як свobodно, з пам'яті, парафразував «Слово».

Найбільше ще останні слова Христа до Адама, котрими я закінчив (див. вище) виписку з тексту соловецького рукопису (в цьому рукописі текст закінчується коротким оповіданням про воскресення і вознесення, що до Слова, очевидно, ніяк не належить), можуть уважатись докладнішим відгомонам «Слова», бо ні в Євангелії Никодима, ні в тих творах, що стоять під його впливами, не маємо чогось подібного. Т. зв. Євангеліє Никодима, апокрифічний твір, який поволі складався, як приймають, на протязі приблизно двох століть, від III до V в., взагалі вважається первовзором всіх пізніших «сходжень Христа в ад» — популярної теми, котра з особливою любов'ю розроблювалася в візантійській і потім так само в нашій літературі, почавши від Кирила Турівського і до школярських віршів XVIII в. (як звісна «вірша, говорена Запорожцями кн. Потьомкін»). Всі ці сходження більш або менш свobodно і самостійно розробляють теми в сім первовзорі, зазначені не раз дуже легенько і побіжно. Тому прототипом нашого «Слова» також вважається Никодимове Євангеліє. Але скрупулятне порівняння їх не виявило ніяких безпосередніх залежностей «Слова» від Ник. Євангелія, крім основної ідеї сходження, котру автор «Слова» міг узяти, можна сказати, з повітря, настільки вона була спопуляризована церковною літературою і поезією, включно до богослужбних великодніх співів.

В Євангелії Никодима, в другій його частині, присвяченій сходженню, оповідання ведеться синами Симеона Богоприїмця, що воскресли в момент смерті Христа і списали для первосвящеників історію сходження Христа. Коли в аді засяв світ від наближення Христа, пророки стали згадувати, як вони провіщали його; речниками виступають Ісайя, Іван Предтеча, Адам, Сиф. Ад і Диявол хвилюються і перечаться між собою з приводу сподіваного приходу Христа і недавнього воскресення Лазаря. В тім зачувають побідний клич ангелів: «Відчиніть, ворота!» Давид і Ісайя згадують свої пророцтва про се, Ад і Диявол впадають в перестрах, в тім вступає Христос, пророки віддають йому честь і співають йому хвалу. Христос виводить Адама і праведників, і вони під проводом архангела Михаїла йдуть до раю і там стрічають Еноха і Ілію та благорозумного розбійника, розп'ятого з Христом. Ситуація, як бачимо, зовсім відмінна, вона розгортається уже після воскресення Лазаря, а не перед ним. А те місце «Слова», де Ілія й Енох виступають в числі праведників, ув'язнених

в аді, стоїть в такій рішучій суперечності з Євангелієм, що на підставі сього можна б було твердити навіть, що автор зовсім не знав Никодимового Євангелія, коли б нинішній сумний стан тексту не змушував рахуватися з можливостями, що сей уступ (який читається в ркп. київській і златоустівській) теж попав сюди пізніше, при реcitaції «Слова».

В кожному разі, ніяких ближчих річевих ні стилістичних подібностей між Ник. Євангелієм і «Словом» не можна вказати — так само між «Словом» і тими популярними в старій Русі гоміліями, які розробляли тему сходження — Евсевія александрійського слово на велику п'ятницю і Епіфанія кіпрського на велику суботу, згадане Транквіліоном. В слові Евсевія розроблено мотив приходу в ад Івана Предтечі, після того як Ірод стяв його: він питає пророків, що вони прорікали про Христа; їх радісні спомини доходять до слухів Ада й Диявола, і вони все роблять для того, щоб дістати до своїх рук Христа. В довгим слові, надписуванім іменем Епіфанія, в часті, присвяченій сходженню, проповідник від себе спочатку перечисляє пророків і праведників, замкнених в аді, і перечисляє загально, не називаючи пророцтв окремими йменнями: один говорив до Бога: з черева адового кличу до тебе, Господи, послухай голосу мого! другий: просвіти лице своє і будемо спасенні! інший: ти, що сидиш на херувимах, з'явись! руш силою своєю і прийди спасти нас! і т. д. Се могло б дати хіба загальну притоку до такого хору пророків і праведників, який ми чуємо в нашім «Слові». Потім малюється образ Христового входу до аду і знищення його. Франко вказував тут як стилістичну подібність промову Давида в «Слові», з нагоди Христового рождества, і слова Адама в гомілії Епіфанія, коли він зачуває хід Христа: «Глась ногама нѣкоєму слышу къ намъ грядуща». Але ся подібність, розуміється, дуже далека, а дійсно — нічого ближчого від неї можна вказати!

Стільки щодо оригінальності в темі. Але незалежно від всяких припущень незвісного нам книжного джерела, котре могло бути використане автором «Слова», зостається в повній силі сказане вище про те враження безпосередності і свободи творчості, котре відчувається в сім творі в порівнянні з старими перекладами і писаннями на візантійські теми, навіть такими талановитими, як проповіді Кирила Турівського, навіть як сам «Закон і Благодать»! Там — талановите риторичне майстерство, тут — безпосередня поетична творчість, яка вправді орудує релігійним, книжним матеріалом, але розпоряджається ним також

праведників у Аді, що «тугою серце тішать» і «живуть у обиді», можна би відчуті відгомін настрою русинів під монгольським ярмом, а в слові Бога у вступі, що «не дамъ иному своєя славы», можна би відчуті слабоньку ноту надії тодішнього русина на кращу будуччину» (с. 14).

Очевидно, дослідник забагато хотів прочитати в сих словах. Але цілком справедливий його відзив, що оба «Слова» являються поетичними творами одного порядку — як у творчій, поетичній пориві одного і другого, так і в зверхній ритмічній формі. В ній [Франко], щоправда, відповідно своїм поглядам на стару нашу поетичну форму¹, даремно дошукувався правильної строфічної будови, але ритмічна будова, аналогічна з «Словом о полку Ігоревім», в «Слові Адама» відчувається доволі ясно, не вважаючи на сильно покалічений стан.

При тім, одначе, нема ніякої причини бачити в доборі теми сього «Слова», чи в чімсь іншій, симптомів упадку поетичної творчості. Як ми побачимо нижче, поетичне трактування тем героїчних і тем релігійних розвивалось паралельно, почавшись дуже рано, по всякій імовірності. Воно орудувало тими самими поетичними засобами, перейняте одним творчим поривом, який лишив свої величні відбитки однаково в духовній і в богатирській усній традиції. «Слово Адама» являється одним з найраніших, може, найранішим проявом тої релігійної, але не церковної поезії, яка відбилася в пізнішій усній традиції і правдоподібно, колись і в писаній була представлена далеко сильніше, ніж ми маємо поняття.

Моралістичні повісті. Сей рід літератури у нас не досліджувався і взагалі дуже мало звертав на себе увагу. Але він має чималий інтерес. Чимало народних, усних творів на моралістичні теми має свій безсумнівний корінь в книжних повістях аналогічного характеру; досить, напр., згадати величну псалму про Правду і Кривду, що стоїть в генетичній зв'язку з книжними творами на сю тему, як побачимо далі. Без сумніву, в сім часі, XIII—XIV в., в сій сфері йшла також своя літературна робота, але за недостатчею підготовчих праць ближче не можна вказати нічого конкретного, географічно і хронологічно означеного, і коли я роблю окремих розділ з сеї теми, то не для того, щоб дати щось певне з сеї сфери, а більш на те, щоб нагадати про потребу розроблення сеї галузі старої творчості.

¹ Див. про се в т. II. В своїй реконструкції поетичної форми «Слова Адама» [Франко] поділив його від початку до кінця на чотирьохстихові строфи, з різним числом складів, а де стиха бракувало, припустив, що щось упушено.

Для прикладу спинюсь на темі, котру мав нагоду зачепити свого часу, характеризуючи побутові теми в старім письменстві¹. В однім збірнику XV в.² маємо таку компілятивну статтю, надписану іменем «Кирила філософа словенського»:

«Так говорить Хмель до всякого чоловіка: до князів і бояр і слуг [іх], до купців багатих і убогих, до жінок старих і молодих:

"Я сильний, більший від усіх плодів земних, з кореня сильного, з племені великого і многогородного; мати моя створена Богом! Маю я ноги тонкі, черево до їди не жадне; руки мої держать усю землю; голову маю високоумну, а розумом нікому не рівний.

Хто зо мною сприятелиться та почне мене освоювати, насамперед, зроблю його блудником, до Бога не молебником, вночі сонливого, на молитву не всталивого. А по виспанню наложу йому на серце стогін і сум. Встане — з похмілля голова у нього болить, очам його світу не видно і ніщо добре йому на розум не йде. І їсти не хоче — жадає і горить його душа ще пити, хоче випити з похмілля чашу і другу, і потім п'є багато, напиваючися по всі дні. І підійму в нім похоті тілесні, і вкину його в більшу погибіль, город і село його зроблю пусте, самого його — в зло, а дітей — в неволю".

Ви ж, браття, тому не придобляйтесь! Не довго спіть, не багато лежіть; вставайте рано, а лягайте пізно, молитесь Богу, щоб не вийти в напасть. Довго лежати — добра не дістати, а горя не втекти! [Дальше подаю в оригіналі, з огляду на інтересну ритмічну будову]

Лежа не мощно Бога умолити,
чти и славы не получитьи,
а сладка куска не снѣсти,
медовыя чашы не пити,
а у князя в нелюбови быти,
а волости или града отъ него не видати.
Недостатки у него дома сндять,
а раны у него по плечемъ лежать,
туга і скорбь по бедрамъ гладомъ позваниваеть.
Убожіе у него в калить гнѣздо свило,
привязалася к нему злая лѣньность какъ мнлая жена,
а сонъ какъ отецъ,
а оханіе какъ любая чада,
а здыдни на [не]го смотрять,
уловляють его какъ свинію.

Свиня, куди не ввійде, рилом тиче, так і п'яний чоловік: як у двір не пустять, під тином стоїть, надслухуючи: "чи не п'ють у сім дворі, братіє", — питає кожного чоловіка.

П'янство князям і боярам землю пустою робить, людей добрих "рівних" і майстрів до неволі приводить. Від п'янства "ох" та "убожіе зле" прив'язується. П'янство брата з братом сварить, мужа від жони своєї відлучає. П'янство ногам біль творить, руки йому дрижать, зір в очах гине. П'янство до церкви молитись не пускає, і в огонь вічний посилає. П'янство красу лица переміняє.

¹ Історія України-Руси, т. III, с. 389.

² Ученыя записки II отдѣлення, т. V, с. 64, Описаніе сборника XV в. Кирилло-бѣлоозерскаго монастыря, арх. Варлаама. Я справляю подекуди його текст за поміччю ширшої редакції, наведеної нижче.

Про кого поговор в людях? про п'яницю!
У кого сині очі? у п'яниці!
Кому "оханіє" велике? п'яниці!
Кому горе на горе? п'яниці!
Кому заутреню проспати? "п'янчивому чоловікові".

П'яниця Богові молитись не хоче, книг не читає ані слухає. Світ йому від очей заступає. Хто п'яний умре, сам собі ворог і убивця. Принос його Богові — ненависть.

Так говорить Хмель: "Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була мудра, а почне упиватись, зроблю її безумницею, і буде їй гірше від усіх людей. Підійму в ній тілесні похоті, і буде людям на сміх, а Богом відлучена від церкви божої, так що краще їй не родитись".

Далі се слово переходить в збірник афоризмів на тему злих жінок взагалі. Незалежно від того, цілком ясно, навіть на побіжний погляд, що воно помпільює твори старшого часу. Сі дві промови Хмеля, перебиті поученням проти лінивства (самим по собі теж інтересним), належать, очевидно, старшому і ширшому творові, пізніші редакції відбивають первісну цільність сього архетипу. Так, в варіанті, виданім з одного збірника XVII в.¹, «Слово Кирила Філософа» містить такі промови Хмеля:

«Так говорять Хмель всякому чоловікові, не тільки простому, але й інокам і священникам, царям і князям, багатим, нищим і убогим, і жєнам старим і молодим: "Я Хмель, найсильніший на світі, більше від усіх плодів земних, кореня високого, племені сильного, від матері благородної сотворен Богом. Маю ноги довгі, а не кріпкі, черево маю не жадне; руки мої держать усю землю. Голову маю високу. Ум мій нікому не рівний, неустроєний, многоглаголивий; очима безсоромний.

Хто зо мною сприяється й почне мене освоювати, зроблю його блудним і Богові не молебним, у всім безумним, на молитву не встанливим, вночі сонливим. Не виспавшись встає, зіхає, ригає. І більший смуток наложу йому на серце: ставши з похмілля, в голові біль і очі світу не видять, а ум його нічого доброго не помислить. І солодкого їсти не схоче, гортань йому пересихає, хоче пити, а випивши чашу або й другу з похмілля, нарешті, напивається і по всі дні буває без пам'яті. І підійму в нім похоть плотську, всякі замисля лихі, на діла неподобні. Потім вкину його в більшу погибіль в безмірнім п'янстві, і буде всіма зневажений, і відійде від заповідей божественних".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною цар або князь, насамперед, зроблю його гордим та пишним, потім безумним і нерозсудним, лютим дуже і немилосердним до людей. Почне він пити через ніч з молодими дорадниками, а спати до полудня. Людям управи не дає, а бояре у сиріт почнуть брати хабарі, неправедно суди судити, сироти ж і убогі вдовиці тяжко заплачуть і гірко заридають на непорядки в землі. Всіма буде він [цар або князь] зневажений і висміяний, і весь народ, побачивши, що їх цар або князь не пильнує царства свого, скине його з гідності його і вижене його з царства свого. Тоді зрозуміє свою погибіль і гірко буде плакатпсь на своє безумство і страту царства свого, і не pomoже то нічого".

Так говорять Хмель: "Коли спізнається зо мною святигель, або

¹ Видав його проф. П'ятуховъ: Къ вопросу о Кириллахъ-авторахъ.— Сборникъ отд. рус. языка, т. 42.

ігумен, або піп, або дякон, або калугер,— буде ні божий, ні людський: всьому мирові в ненависті, і гідність свою стратить”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною боярин на великім уряді, зроблю я його гнівним, немилосердним і срібллюбним, і, побачивши то, цар або князь скине його з уряду, і він, нарешті, заплаче від своєї погібелі”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною “гость” [купець], зроблю його убогим і нищим, всім зажуреним. Буде ходити в старій, подертій одежі і дірвятих чоботях, почне у добрих людей позичати золото й срібло, заставляти жінку й дітей. Подвір’я йому не дають [не наймають], і позичати йому не хочуть, бачучи, що він пняк, убогий і ні в чім не порядний”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною селянин, почне ходити по пирах, і я зроблю його двір пустим, його самого задовженого, а жінку й дітей будуть бачити в роботі [неволі] по людях”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною слуга царський або княжий, приведу його у князя до ненависті, буде він ні дворянин, ні селянин, і помре в нездоров’ю, через свою непорядність”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною чоловік “мастеровий”, хоч який би був мудрий, відберу у нього розум і молодість знищу його, зробивши гіршим п’яницею — гірш від усіх людей. Наведу на нього злидні, і свого ремесла не схоче робити, хотітиме все пити, і не буде йому в житті сім добра”.

Так говорить Хмель: “Коли спізнається зо мною жінка, яка б не була вона мудра, почне запиватися до п’яного, зроблю її блудницею — підійму в ній похоть на блуд. Потім вкину її в останню наругу і всякий докір, так що краще б їй не родитись”.

Хто не відстане великого п’янства і злого божевілля, зроблю його нужденнішим і гіршим від ідола. Ідоли бо не можуть творити ні злого ні доброго, а п’яний чоловік і в добрім місці творить усе зле”.

З порівняння можна переконатись, що слово XV в. містить тільки початок і кінець промови Хмеля, як була вона в архетипі. Стилiстично слово XV в. ближче до нього (напр., в нiм нема царiв, тiльки князi), але змiстом «Слово» XVII в. повнiше вiддає сей архетип. Варiантiв сеi повiстi про Хмеля дуже багато¹, i порiвняним розбором iх можна б сей архетип приблизно вiдбудувати. В деяких варiантах² промови Хмеля вводяться оповiданням, як чоловік надiбав в лiсi яблуню, обвиту хмелем, i, поцiкавившись, зiрвав одну «смоковицю» хмелеву, i «та трава» проговорила до нього, назвала себе, i тими промовами, вище наведеними, остерегла його, аби він кинув зiрвану головку, аби не було йому лиха.

Церковна лiтература. Майже все, що можемо вказати скiльки-небудь певне для сеi доби,— се писання рiзних ерархiв українського походження або виховання, якi скiнчили свою дiяльнiсть на рiзних високих становищах Великокорусi, i твори iх ввiйшли в церковну лiтературу та кано-

¹ Кiлька вказано проф. Пiтуховим при згаданiм виданнi.

² Такий виданий в «Памiятниках стар. рус. лiтератури» Костомарова.

нічний ужиток Московщини. Те, що не попало туди, загинуло для нас або криється між анонімною літературою. Те, що ввійшло в московський обиход, дає деякі ілюстрації для своїх українських джерел, аналогії настроїв і реагування на такі загальні явища, як татарщина або різні останки княжо-дружинного укладу вихованого на Полудні.

Найбільше і найважливіше, що ми тут тепер маємо, се слова *Серапіона*, єпископа Володимира суздальського; єсть їх п'ять достовірних (інше, що пробувано прийняти за його твори, доволі непевне)¹. Автор був печерським ігуменом, до р. 1274 р., коли приїхав до Володимира суздальського разом з митрополитом Кирилом, і тут на соборі був поставлений єпископом володимирським, але пробув на сім владицтві недовго, другого ж року вмер. З огляду, що він був вибраний печерським ігуменом, мусимо вважати його людиною київською, коли не уродженням, то вихованням, освітою, літературною школою; отже, твори *Серапіона* являються продуктом сучасної української культури. Літописи, записуючи його смерть, зазначають, що був він «учителень зъло въ божественномъ писаніи», і се треба розуміти так, що, будши владикою, він часто і добре поучував своїх вірних з писанія.

На сій підставі деякі дослідники всі слова *Серапіона* датують сим останнім роком його життя. Але се не обов'язково; з згаданих п'яти слів тільки друге (сказане в 40-ий рік татарщини) та ще п'яте дають підставу положити їх на сей рік. Перше, навпаки, повинно бути положене на перші часи татарщини. Воно звернене до «братіи», так само і третє, досить близьке змістом і тоном; тим часом II, IV і V, теж близькі змістом, звертаються до «чад». Можливо, що по сій формальній прикметі їх треба й поділити на дві категорії: слова, проголошені *Серапіоном-ігуменом* і *Серапіоном-владикою*.

Всі вони доволі одностайні змістом і стилем, і своїм тоном і мораллю нагадують звісне слово «о казняхъ божіихъ», надписуване іменем Феодосія печерського. Провідна ідея слів *Серапіона* — се страх перед гнівом божим, котрий нагадує себе різними грізними подіями, а головню страшною татарською бідою — пам'ять про неї проходить через його проповіді як провідний мотив, як остоорога на поправу і стримання від злих діл. В першій слові вона виступає як кульмінаційний пункт в цілім ряді таких острог,

¹ Тексти, видані проф. Петуховим: «Серапіонъ владимірскій, рускій проповѣднякъ XIII в.», 1888.

які починаються великим землетрусом (можливо, тим самим, що записаний в літописі під р. 1230):

«Чули ви, братіє, самого Господа, як говорить в євангелії: в останні літа будуть знамення в сонці, місяці і зорях, землетруси в різних місцях і голоди. Сказане тоді Господом справдилося тепер, при останніх людях. Скільки разів бачили ми, як сонце погибало, місяць мерх і зорі мінилися,— тепер же й трясіння землі бачили на свої очі. Земля, від початку утверджена і нерухома, божим велінням тепер рухається, хитається від наших гріхів, не може зносити беззаконства нашого. Не послушали сьмо євангелія, не послушали апостола, не послушали пророків, не послушали великих світил — кажу про Василя, Григорія Божого слова, Івана Златоустого й інших великих святих, котрим віра була утверджена, еретики відогнані і Бог всіма язиками був пізнаний. Ті безнастанно нас учать, а ми однаково тримаємось беззаконства. І от Бог остерігає нас знаменнями: землі трясінням, його велінням. Не говорить устами, але ділом нас остерігає. Всіма караючи, таки не відведе нас Бог від злого обичаю, і от тепер землю трясє і хитає, хоче струсити з землі беззаконства і гріхи многі, як листя з дерева.

Може, хто скаже, що й давніше були теж потрясення. Що були потрясення — се й я скажу, що так, але що потім було нам? Чи не голод, не пошесть, не війни многі? І ми все-таки не покались, доки не прийшов на нас немилостивий язик, за божим допustom, і землю нашу вони пусту вчинили, городи наші поплонили, церкви святі поруйнували, отців і братію нашу побили, матері наші й сестри наші збезчещені були...»

Найбільш яскравий і сильний образ сього татарського спустошення дано в третім слові, також зверненім «до братії»:

«Зруйновано божественні церкви, споганені сосуди церковні, потоптані святощі, святих стали поживою меча, тіла преподобних на жир птахам покинені були; кров отців і братії нашої як вода многа землю напоїла. Князів наших і воевод відвага зникла; хоробрі наші, повні страху, тікали; пребагато братії нашої і дітей наших в полон поведено. Села [рілі] наші лядиною заросли; велич наша упокорена; красота наша пропала; багатство наше пішло на користь іншим; труд наш поганим у спадщину пішов; земля наша маетком іноплеменників стала. Ми впали в презирство сусідам землі нашої, в глум попали ворогам нашим, бо звели на себе, як дощ з неба, гнів Господень...»

Єсть тут певна каденція в вислові:

«Кровь и отець и братіи наша, аки вода многа, землю напои.

Князій нашихъ, воеводъ крѣпость исчезе.

Храбрій наші страхи наполньшеса бѣжаша.

Множайша же братія и чада наша въ плѣнь ведени быша» і т. д.

Слово друге, четверте і п'яте, звернені до «чад», інтересні певними конкретними виясненнями того «беззаконія», котре накликає сей гнів божий. Се, з одного боку, немилосердя, ненависть, лихварство і скупство, перелюбство, сквернословство і п'янство, з другого — різні поганські заботони, проти котрих проповідник особливо різко повстає й яскраво їх описує. В слові четвертім він повстає проти

віри в волхвів, що вони своїм «волхвуванням» роблять урожай і голод. З приводу сильного голоду, що трапився тоді, наслідком трьохлітнього неврожаю, люди почали шукати волхвів, пробуючи їх водою: «коли почне потопати, то неповинен, а коли поплине, то волхв». Таких вилапаних волхвів палено живцем, і «цілий град і мир» ставав винним в убивстві — се закидає їм проповідник. В слові п'ятім, повторюючи сі закиди, він ще згадує про доходження, чи хто не поховав висільника або потопельника, і тим накликав голод:

«Тепер, бачучи гнів божий, ви проголошуєте: "Коли хто поховав удавленника або утопленника, не лишайте сих людей, вигребіть!" От безумство зле, от маловірство! Повні ми злого і того не каємось! Потоп за Ноя був не за удавленника, ані за утопленника, але за людські неправди, так само й інші карі нечисленні. Драч город 4000 літ стояв, а потім море його потопило, і тепер він в морі. В Ляхах від великих дощів 600 людей потонуло. В Перемишлі городі 200 потонуло і там же голод був 4 роки. Все було за сих років за гріхи наші. Люде! чи се ваша покута, чи сим Бога умолите, що утопленника або удавленника вигребете? Чи сим хочете утишити кару божу? Краше, братіє, відстаньмо від злого, облишім всі злі діла: розбій, грабительство, п'янство, перелюбство, скупство, лихву, обіду, злодійство, лживі свідчення, гнів, ярость, злопам'ятство, брехню, наклеп, лихварство! Я, грішний, все вас учу, діти, велю вам каятись, ви ж не відстаєте від злих діл!

Коли на нас прийде од Бога якась кара, то ще більше його гнівимо, видумуючи пояснення: через те погода, через се дощ, тому жито не родить — беретеся порядкувати боже сотворіння, а безумством своїм не журитесь!

Погані, не знаючи закону божого, не убивають своїх одновірних, не грабують, не оббрікують, не клеплять, не крадуть, не присвоюють чужого. Поганин свого брата не "продасть", але як на кого впаде біда, то викуплять його і на "промисел" йому дадуть; знайдене на торгу оповіщають. А ми вважаємо себе за вірних, в ім'я боже есьмо хрещені, заповіді його завсіди чуємо, а повні неправди, немилосердя, братію свою грабуємо, вбиваємо, поганим продаємо, брехнею, завистю, коли б можна, то з'їли б один одного — тільки що Бог боронить. Чи вельможа чи простий чоловік — всі жадні прибутку, аби кого обідити.

Окаянний! кого з'їдаєш? чи то не такий чоловік, як ти? не звір і не іновірець! По що ж ти плач і прокльони стягаєш на себе? Чи ти безсмертний? чи не сподіваєшся суду божого, ані нагороди кожному по ділам його? Від сна вставши, не на молитву ум звертаєш, але як би кого скривдити, брехнею когось перемогти...»

Сей гуманний тон в змісті, як і гарні з літературного погляду партії, котрих взірці я навів, дають Серапіонові одно з визначніших місць серед наших проповідників. Інтересне се, що прикладом з морального погляду для нього служать звичаї татар («поган»): ще не пережита мораль родовоплемінного колективу протиставляється індивідуалізму і егоїзму класово диференційованого громадян-

ства. Явище, дуже звісне в світовій літературі, старій і новій,— сим разом можемо констатувати його у себе.

З того ж владичного собору 1274 р., на котрий приїздив з митрополитом Кирилом архімандрит Серапіон, щоб дістати на нім посвящення на єпископа володимирського, маємо твір самого митр. Кирила, котрий його вписує в ряди письменників і мусить бути тут принотований, хоча, властиво, стоїть на межі писань літературних і канонічних. Як відомо, митр. Кирил був вибраний на митрополію Данилом, під сам час Батиевого наступу. Митр. Йосиф, присланий від патріарха саме під ту хвилю (десь при кінці 1237 або на початку 1238 р.), тоді незвісно де зник (думають, що вернувся назад до Візантії), отже, Данило послав на священня свого кандидата. На тій підставі Кирила вважають галичанином; може бути, що в дійсності був воляняком або киянином, але нема сумніву, що був він, в кожному разі, вихованцем нашої, полудневої школи і культури. Отже, те, що єсть в його писаннях літературного, повинно належати сюди.

Митрополічі та єпископські писання канонічного і «учительного» характеру — се взагалі один з тих пунктів, які мусять викликати вагання. Передусім, що в них треба класти в категорію літератури, а що в рубрику діловодства, канонічного права, одним словом, письменності, а не літератури? По-друге, що в них рахувати на рахунок індивідуальної творчості того єрарха, з іменем котрого вони фігурують, і що — на рахунок його канцелярії, його кліру і двору, де бували звичайні особи, до котрих належало укладання чи стилізування всякого роду писань, які входили від єпископа? В грецькій практиці ці секретарі звались «риторами» («ритор, що пише учительні слова від особи архієрея»)¹; очевидно, з усякими іншими грецькими порядками звичай мати таких «риторів» перейшов і в практику нашої старої церкви. Послугами таких риторів мусили у нас особливо користуватись митрополіти та єпископи греки, які слабо володіли слов'янською мовою. Тому, хоч питання духовних осіб грецького походження, які приходили дуже часто просто з Візантії, нічим не зв'язані з місцевою літературою і культурою, я за краще вважав не вводити в сей огляд (категорія ся, здебільшого, не так і важна з літературного погляду, бо лише кілька з писань того роду мають щось до літератури, а не письменності

¹ Про сю практику у Голубінського, II, с. 120, і там же цитата з збірника грецького канонічного права.

тільки ¹⁾),— все-таки вважаю потрібним зробити се застереження: в писаннях, які виходили від духовних — греків, особливо коли вони складені доброю слов'янською мовою, не виключена рука редактора місцевого виховання.

Щодо українських єпископів і митрополитів походження місцевого, то в укладанні їх пастирських листів участь таких двірських секретарів, хоч теж можлива, мала менше значення. Кінець кінцем секретар був вихованцем приблизно тої ж літературної верстви, що й його патрон — архієрей, отже, шонайбільше — тут питання авторського імені, а не літературної школи. Але, розуміється, ся хиткість авторства не додає нічого до невеликої літературної ваги, яку мають такі чисто канонічні писання. Отже, хоч митрополита Кирила вводимо як третє ім'я в ряді митрополитів-письменників місцевого походження — після Іларіона (як правдоподібного автора «Закона і Благодаті») і Кліма Смолятича, але чисто літературної вартості в тім, що маємо з його іменем, знайдемо не багато.

Незадовго перед тим митр. Кирил виписав собі з Болгарії від деспота Якова-Святослава слов'янський переклад новішої редакції Кормчої з толкуваннями Арістіна ²⁾ і, очевидно, взяв її як норму для перевірки правильності церковної практики, яка існувала в різних єпархіях його митрополії. Ся перевірка виявила багато відхилень від канонічних норм і неоднотайностей в обрядовій практиці різних країв. На соборі, в котрім, окрім митрополита і поставленого Серапіона, брало участь ще четверо владик, були обговорені сі різні неправильності, і митр. Кирил оповістив про них духовенство обіжником від свого імені. Під іменем «Правила Кюрила митрополита руського, съшедшихся єпископъ: Далмата ноугородьского, Игнатья ростовьского, Феоноста переяславьского, Симеона полотьскаго на поставление єпископа Серапиона володимирскаго» він ввійшов потім до «Кормчих» як обов'язкова норма ³⁾. Кидається в очі доволі przypadковий добір поданих тут помічень. Тільки перший розділ, що обговорює порядок ставлення в духовнім степені, вимоги, які повинні ставитися кандидатам, і висота оплат, котрі мають побиратись від них за ставлен-

¹⁾ Вони натомість включені в мій огляд в «Іст. України», III, с. 479 і дл.

²⁾ Пор. вище; в супровіднім листі Яков-Святослав називає сю «Кормчу» «Зонарою», але вона містить толкування Арістіна; се толкують так, що по імені найстаршого з коментаторів, Зонари, всякі толковані «Кормчі» стали називатися «Зонарами».

³⁾ Памятники древнерусскаго каноническаго права (Рус. Ист. Библ., VI), 2 вид., 1908.

ня, має більш загальний і принципіальний характер. Але нас ся канонічна сторона тут взагалі не займає, тільки вступ, що має більш літературний характер.

Починається він загальними міркуваннями про «боже промишление», дуже неясно висловленими; далі автор переходить до непорядків, завважених в своїй митрополії, і висловлює надію, що з тим як «правила церковні», давніше неприступні в своїй грецькій мові («помрачени преже сего облакомъ мудрости елиньскаго языка»), тепер стали приступні в новім толкуванні (ся тирада взята дослівно з передмови сербського перекладу «Кормчої»), тепер вони вже не будуть переступатись. Інакше се принесло б нове горе. І тут автор дає маленький образок сучасних бід, в дусі Серапіона:

«Кый убо прибытокъ наслѣдовахомъ оставльше божия правила? Не рася ли ны Богъ по лицу всея земля? Не взяти ли быша гради наши? Не падоша ли силнии наши князи остриемъ меча? не поведени ли быша въ плѣнь чада наша? Не запустѣша ли святаыя божия церкви? Не томи ми ли есмы на всякъ день от безбожныхъ и нечестивыхъ поганъ? Си вся бывають намъ, зане не хранимъ правилъ святаыхъ нашихъ и преподобныхъ отецъ».

Крім сеї, як бачимо, доволі тощої передмови автор вставляє в різних місцях дальшого канонічного викладу короткі поучення, а після нього в деяких «Кормчих» наступає поучення священникам («ерейському преподобному соборові»), яке надписується теж іменем Кирила і тому вважається, з деякою правдоподібністю, твором того ж Кирила і закінченням його правил. В кожному разі, се оригінальний староруський твір, не пізніший XIII в., доволі інтересний своїм гуманним духом, який нагадує наведене вище (V) поучення Серапіона, так би сказати, духово з ним споріднений:

«Одної душі людської не варт цілий світ. Як же ж не попасти в огонь негасимий тому, хто введе в соблазн душі многих? Простець, прогрішивши, відповідь перед Богом за свою одну душу; ерей же, согрішивши, введе в соблазн многих і за душі їх буде засуджений Богом. Отже, на будуще стережіться всякого гріха і не служіть тілові. Відкиньте від себе п'янство і обжирство. Відстаньте від тяж і сварів, ворожнечі, хули на друга, поганого «різоімання» (лихварства) і порук, гордості і многоріччя, мерзості і ярості, клятьби й брехні, скупства і немилосердя, зависті й ненависті, лесті і лукавства...

Ложних книг не читайте, від еретиків ухляйтесь, від чарівниць тікайте, таким, що говорять не від божественного писання, замикайте уста. Коли чого не знатимете, мене спитайте, я не полінуюсь сказати вам...

Пильнуйте й чад своїх, тих що від вас родились, аби до женення не поганились блудом, а дівчата до мужа... Челядь свою поучуйте, голодом не моріть, одежі доволі давайте...»

Сі поучення нагадують посланія іншого митрополита, уже безсумнівного галичанина Петра московського, кандидата Юрія Львовича галицького, який в дійсності стався одним з фундаторів політичної сили Москви. Митрополитом Петро був в рр. 1308—25, і по словам його життя, зложеного для канонізації дуже скоро після смерті, він «преходя Волянскую землю¹ и Кіевскую и Суздальскую, уча вездѣ вся», викладав свою науку, «протолкуя евангельская писанія и апостольская якоже Великій Василей, Іоаннъ Златоустый и Григорей». З таких писань, або «послань», особливо звісне і пам'ятне в історії московської церкви одно, котрим заводилась практика відбирання парафій у повдовілих священників. Життя повдовілих священників, очевидно, бувало настільки часто і настільки сильно непоправне, що митр. Петро і його наступники настоювали, щоб такі вдовці або йшли в монастир, або «складали з себе ризи», як висловлюється митр. Петро: «аще иметь въ слабости пребывати и любити мірскыи сласти — да не поестъ». В сім посланії митрополит згадує, що він уже «багато разів писав до священників і монахів, як їм жити», і то, власне, на сю тему вдових священників спеціально. В закінченні даються короткі поучення вірним взагалі.

Друге таке посланіє звернене виключно до церковників — ігуменів, попів і дияконів — і обертається в крузі загальних поучень. З літературного погляду ні одно ні друге не має в собі нічого скільки-небудь замітного.

З старого Києва маємо один твір, який з значною правдоподібністю можемо зачислити до другої половини XIII в., так би сказати, — Серапіонової доби, бо вийшов він з того ж печерського осередка. Висловлено було навіть здогад, що се таки й твір Серапіона², але я свого часу мав нагоду висловитись проти сього здогаду і zostaюсь при сім погляді й тепер. Твір бо сей належить до школи панегірично-риторичної, в стилі Кирила Турівського, без всякого нахилу до моралізму, тим часом як Серапіона мусимо характеризувати як мораліста передусім, не дуже охочого до риторизму як штуки для штуки.

Се «Похвала св. Феодосія», що заховалась в одинокій скарбниці київської творчості сеї доби — «Печерським Патерику». Написана зв'язло, логічно і з стилістичного погляду дуже зручно, вона не блище якимись оригінальними

¹ В ширшій значенні, земель Галицько-володимирської держави.

² Сю гадку висловив архімандрит Леонід Кавелін при виданні тексту в московських «Чтеніях» 1890, II («Два памятника древнерусской киевской письменности»); мої замітки в III т. «Історії», с. 478. Нове видання тексту в «Патерику» вид. Абрамовича, с. 174.

думками, ні яскравими поетичними образами, але як твір вищої літературної школи варта всякої уваги, особливо з огляду на ту темну добу, до котрої належить.

Починається вона поясненням того свята, котрому присвячується сей твір — дня преставлення св. Феодосія, началоположника організованого монашого життя на Русі, що з того приводу поставляється поруч св. Володимира: той дав пізнати Бога, Феодосій же навчив іти путем, вказаним Христом — лишити батька, матір і взяти хрест Ісусів. Автор далі начеркує біографію Феодосія, на підставі Несторового житія, короткими штрихами, зручно стилізованими текстами або риторичними загальними місцями, і переходить у властиву похвалу в формі акафіста його преставленню:

«И въ день преставленья твоего любовью ликъ съставльше зываем ти:

Радуйся, просвъщеніе земля Руськые — ибо яко деньница на западъ явльшися отъ востока восня и всю землю просвъти.

Радуйся, преписателю и образа и путей воюю и наставниче мнишьскому житью...

Радуйся, насадителю винограда Христова, яко прострошася розгы его до моря и до рѣкъ отрасли его — нѣсть бо страны ни мѣста, идеже не бысть лозы винограда святаго Федосья...

Радуйся, отче Федосин, наша похвало, наше великолѣпье! Лавра твоя хвалится о тебѣ и в концехъ вселенныя славится нареченье ея,

Страны дивятся отцемъ бывшимъ в ней:
како просияша акы звѣзды на тверди,
дѣлатели заповѣди божия явишася,
чюдогворци показашася,
пророчеству отъ Бога сподобишася,
прозрѣнью отъ Святаго Духа даръ прияша,
словеси божественному быша учителя.
Гритекоша цесари,
поклонишася князи,
покоришася вельможи,
вѣстрепеташа силнии,
ужасошася иноязычници,
видяще челоуѣки небесныя по земли ходяща
и акы къ престолу господню в дом Матери божия собирающася
и съ пснь ангельскую поюща беспрестани
и съ ангелы вкупъ водворяющася к жертвеняку Господню...
Таки суть отрасли твоего винограда,
таки суть вѣтвы твоего корене,
таки суть столпи твоея храминны,
така суть чада твоея прирощения,
таки суть отци твоея лавры!»

По сім наступає частина благальна — молитва до святого, аби згідно з своєю передсмертною обіцяною помагав нинішній печерській громаді, хоча і не гідній своїх славних попередників ("аще и не достигнемъ грядти путемъ прежнихъ твоихъ ученикъ»). Аби пам'ятав своє приречення, що всім, хто скінчить своє життя «в місці св. Бого-

родиці», святий візьме на себе гріхи і відповідь за них перед Богом. Умираючи, пригадує автор за Нестором, св. Феодосій велів уважати: «коли по моїм відході до Господа буде се місце множитись монахами і всім потрібним обилувати, то знайте, що маю дерзювання у Бога і молитву м'єю він приймає». Отже, «не обладано ни разрушено оть кого мѣсто твое, но оть лѣта растяше и превосходяше», з того видко, що молитва святого мала у Бога велику силу. «Аж коли намножились гріхи наші і переповнились беззаконства наші, і злоба наша прогнівала Бога,—поруїнувались доми божі й монастирі були знищені, городи були полонені і села спустошені», «оть языка незнаема, оть языка немилостива, оть языка стыда не имуща ни Бога боящася ни утробы челоувѣколюбивы держаше». Тому до святого молитва, щоб він підніс руки до Богородиці, аби згадала свою давню милість до монастиря і дала пільгу від гіркої біди та «відігнала ворогів лукавих і хульників православної віри».

І автор кінчить, перепрошуючи святого за своє «малое похваление», аби не образивсь ним і заступив автора перед Богом.

Твір, таким чином, має характер індивідуальний, чисто літературний, не був, очевидно, призначений для проголошення, а для читання. Ті вирази, в яких він говорить про татарську неволю, дає розуміти, що писалось се не дуже довго після того, як вона настала, як ще не стала явищем давнім і хронічним, з другого боку, було се перед тим, як Київ вийшов з фактичної залежності від татар. Виявляючи в авторі добру літературну школу, вправну письменницьку руку, похвала ся свідчить, що і в сій найтяжчій добі літературна традиція і школа таки трималась в Печерським монастирі. (До речі, самий зміст похвали, де вона говорить про се святкування річниці смерті св. Феодосія — «веселитися нам лѣпо есть духовно и праздновати совершенно, раку имуще предъ очима нашими отця нашего Феодосия»,— говорить за те, що монастир зовсім не був в такій повній і безвідрадній руїні, в якій його представляє пізніша печерська традиція, переказана, напр., в «Синописі»).

Ся літературна традиція трималась, очевидно, і поза Печерським монастирем в тодішнім Києві, який довго ще жив спадщиною свого золотого віку, по тім, навіть, як вивтікали з нього князі, митрополити, великі бояри і крилошане. Навіть в першій пол. XVI в., яка вважається часом найбільшого занепаду українського церковного життя взагалі і мусила особливо тяжко переживатися в Києві по татарських спустошеннях кінця XV і поч. XVI в.,—навіть тоді ще Київ захує стару репутацію культурного, літературного осередка. Ростовський «поселянин», що складав в 1530-х рр. свою літописну історію, звісну тепер під назвою Тверського літопису, виправдуючись перед читачем за можливі прогріхи, пояснює, що він не вчився ні в Києві, ні в

Новгороді, ні в Володимирі¹. До татарського погрому 1482 р. Київ мусив тим більше оправдувати свою літературну репутацію.

Кінцеві замітки. Різномірний матеріал, зведений в сім огляді літературної творчості XIII—XIV в., незалежно від того, чи він має виразну українську метрику чи ні, досягає, я сподіваюсь, ту мету, котру я мав на оці. Він має дати приблизне поняття, в яких напрямках і формах мусила розвиватись літературна робота в українських землях в сім часі, по імпульсу, раз даному київським літературним і взагалі культурним рухом в епоху його розцвіту. То, що нам бракує в письменній традиції, до певної міри доповнять відгомони старої усної словесності, що відбила на собі образи і мотиви також і книжної творчості сих переломових століть XIII—XV. Хоч я кладу межу на другій половині XIV в., словесна творчість, як усякий органічний процес, продовжувалась і покривала сю межу, як і всяку іншу. Відбиваючи в однім літературні явища і впливи попередніх століть, в інших знов точках безпосередньо стикалась вона з явищами і течіями пізнішими. Таким чином, дальша частина праці, присвячена усній традиції переходнової доби: від пізніх княжих часів і аж до першого відродження XVI—XVII вв., в багатьом служитиме доповненням розділам, присвяченим книжній творчості XII, XIII і XIV вв.

Я тільки що одмітив ті відгомони і відзиви, які свідчать нам про продовження в Києві, хоча в ослаблених формах, літературного руху старшої доби. Нема ніякого сумніву, що він розвивався в формах доволі багатих, різномірних і яскравих також і в Західній Україні, яка в XIII і XIV вв. була головним резервуаром української державності і культури, виробленої київською добою. Ті випадкові характеристики, які заховались для часів, уже не освітлених для нас галицько-волинським літописанням, після 1289 р., непереможно змушують думати про багату і різномірну західно-українську творчість. «Тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волинская (Галицько-волинська держава Юрія Львовича) — всякимъ обиліємъ и славою преимуца, аще нынѣ по многихъ ратехъ и не такова», — споминав при кінці XIV в. про часи Юрія Львовича митр. Кипріян, мабуть, на підставі оповідань, що чув він в Галичині і на

¹ «Не бѣхъ Кіянннъ родомъ, ни Новгорода, ни Владимира... не нмамъ многа памяти ни научихся дохторскому наказанію, еже сочиняти повѣсти и украшати премудрыми словесы, якоже обычай омуь риторы».

Волині про те, як виглядали сі краї перед польською окупацією. Його характеристика потверджується короткою, очевидно, сучасною українською запискою (перехованою у Длугоша) про сього Юрія, що він був «мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий: за його управи Руська земля тішилася спокоєм і славилась своїм багатством»¹. Я вище вказав, що, дійсно, сі часи, останні десятиліття XIII і перші XIV в., можна вважати часами економічного і культурного розцвіту Зах. України², і на сю приблизно пору можуть припадати ті, вицвілі і поблідлі образи «багатого Волиня — красного Галича», донесені північною билинною традицією, коли, супроти підупалого Києва, знищеного Переяслава, заглохлого Чернігова, сей західний український кут малювався краєм пишного багатства, вишуканої розкоші, витонченої культури³.

Але власне риси далекого екзотизму, в котрих малювалась тодішня Галичина, зливаючись з образами Візантії, Зах. Європи і навіть «Індії багатої», нараз, власне, показують, наскільки далеким і чужим краєм стала для країв великоруських, а може навіть і північноукраїнських Західна Україна тих переходних століть. Се ж може до певної міри об'ясняти нам, чому з її тодішньої культури і письменства до нас заціліло так безконечно мало. Коли на місцевім ґрунті не заціліла ні одна копія Галицько-волинського літопису, ні одна з безчисленних книг споряджених книголюбцем «філософом» Володимиром Васильковичем, майже нічого з предметів тодішнього мистецтва, — не дуже дивно, що ми не маємо нічого і з тої літературної продукції, яка мусила там розвиватись. Земля ще від часу до часу відкриває щось з захованих в ній матеріальних скарбів, в тім роді як «Молотовське срібло», характеристичний образ місцевого мистецтва другої пол. XIV в.⁴ Але в місцевих книгозбірнях не відшукалося нічого з письменства сеї доби. Літературно освічених галичан та волиняків стрічаємо на різних ерархічних позиціях Великої Росії, але від тих книжних скарбів, які вони мусили приносити з собою до своїх нових столиць, не зосталось нічого, крім сеї дорогоцінності — Галицько-волинського літопису. Хто зна, може, ще щось викриється з часом!

¹ Див. в III г. «Історія України», с. 114.

² Див. в т. I.

³ Про сі образи далі, в т. IV.

⁴ Описані мною свого часу в «Записках львів.», т. XXV.

Сим я кінчаю першу частину праці, присвячену старшим пам'яткам нашої словесності, усної і писаної. Вона трохи розрослась у мене під руками при своїм викінченні, а що з технічних причин з великими книгами тепер особливо трудно, прийшлося поділити сю першу частину аж на три томи.

Я бачив себе змушеним увести досить багато текстуальних взірців, щоб не бути голословним і мати більше певності щодо осягнення своєї мети, так, як вона вирисувалась і усвідомилась остаточно в процесі праці. Я вказав її в передмові, але вважаю потрібним до неї вернутись в отсім післяслові, бо не певний, чи матиму змогу сказати іншим разом.

Почну трохи здалека, з характеристичної різниці, яка зайшла протягом минулого століття в відносінах до нашої старої доби.

Порівнюючи погляди старших генерацій українців на нашу стару літературу і культуру взагалі з поглядами і настроями ближчих поколінь, помічаємо цікаву різницю. В другій половині минулого століття наше громадянство рішучо затратило почуття безпосередньої зв'язі з добою киево-галицькою, котру живо відчували люди двадцятих і тридцятих років, такі як Максимович, Бодянський, Костомаров і багато менше звісних. Ті звертались до княжої доби як до живих, безпосередніх прецедентів пізнішого українського життя. Вони повні були пієтизму і навіть ентузіазму для великого культурного діла, довершеного нашими предками X, XI, XII вв. Вони чули їх спадщину в нинішнім і перейняли були гордою свідомістю свого зв'язку з нею¹.

¹ Се явища, котрим місце в огляді українського відродження XIX в., але щоб зробити мою гадку яснішою, я наведу на ілюстрацію голос одного з менших, рядових українофілів 1830-х рр.:

«Хто перший з нас (росіян) ввійшов у зв'язки з європейськими державами? Хто спинив погибельний потік перших татарських орд, змусив їх вернутись до своїх степів і так сильно, так огненно і розкішно оспівав битви з кочовими половцями? — Малоросіяне!

Котрий нарід без твердих і постійних границь, які могли б його оборонити від войовничих сусідів, без неприступних гір, які б могли врятувати його незалежність, умів бути страшним своїм ворогам, встиг розвинути свою національність і захвати її в тяжких віках насильства татарського, литовського і польського? Який нарід протягом п'яти віків неволі, коли в попіл обертали його городи, давали на муки за вірність релігії, вмів її захвати, і за сей час не раз був пострахом своїх гнобителів, і серед сих мук створив школи для освіти молодіжи? Сей нарід був — Малоросіяне!

Пізніші зусилля, від сорокових років (від Кирило-мефодіївського товариства) підняті українською інтелігенцією і звернені на те, щоб зв'язатися з народною масою, як базою дальшого національного розвитку, і для сього знищити той мур, який виріс між українськими масами й інтелігенцією в попередніх століттях,— сі зусилля мали своїм наслідком, що весь інтерес, всі симпатії і вся творча енергія була перенесена тоді на історію останніх століть та на сучасну українську етнографію. Стара ж Україна відійшла на другий план. Інтерес до неї в ширших кругах нашої суспільності сильно підупав або й зовсім затратився.

Було тут дещо з того, що помічається взагалі в часах розвою поступових і демократичних течій, шукань творчих і рухових елементів в народному житті¹. Але прилучались і спеціальні умови, які тяжіли на українстві.

Нові покоління укр. інтелігенції, другої половини XIX в., були не любителями одшешшого українського життя, як ті старші, що вважали національні прикмети українські за відгомін минулого, спадщину безповоротно прожитого, засуджену теж на скорше чи повільніше відмирання². Сі

Досі наша вітчизна пишається прийняттям грецької віри, і вперше вона була прийнята — Малоросією.

Досі пишаємось побідними походами Святослава — і в них були лавя Малоросіян.

Досі сам спомин пісень Боянів навіває мрії й переносить в минушину — і Бояни були поети Малоросії, тим часом як Північ не лишила нам пам'яті своїх співців.

Для нас безсмертне «Слово о поході Ігоревім» — а се твій малоросійський, оспівані в нім діла учинені малоросіянами. Вони билися з половцями і печенігами. Вони розбудили життя на півночі Росії й перенесли сюди початки держави...»

Се переклад з «Путевых записок Вадима *» (Москва, 1834), зі вступу до розділу «Малоросія». Автором був Вадим Пассек, харківлянин походженням, роджений і вихований в Сибіру, де його батько жив на засланні. Відповідно тодішній термінології, автор Україною зве ще тільки Слобідщину, а централезь Україну — Малоросією.

¹ Пор. сказане вище про мало симпатичне становище поступовіших течій до старої літератури взагалі — т. I.

² Нагадаю, напр., погляди Костомарова, висловлювані перед тим, ніж він став членом Кирило-мефодіївської громади й перейняв її активізм:

«Малоросія — эта колыбель русской общественной жизни — съ своими нравами, понятіями, языкомъ и всемъ, чѣмъ можно было отличить малоруса, — скоро будетъ принадлежать исторіи минувшихъ дней. Великая Россія съ своими правами, языкомъ, со всемъ, что составляло отличіе великоруса въ старину, — все останется, какъ бы далеко ни зашелъ народъ въ образованности отъ своихъ предковъ. Слѣдовательно, элементъ малорусскій нуженъ былъ только на время, а теперь кончилъ то, что могъ произвести для дальнѣйшихъ вѣковъ, напротивъ — элементъ великорусскій есть фазъ болѣе продолжительный и не носитъ ни малѣйшихъ признаковъ отжитія и разрушенія». Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи, 1843, с. 193.

молодші хотіли далі творити українське життя і передусім мусили довести самому своєму громадянству існування підстав і можливостей окремого українського розвитку, паралельно з великоруським, але окремо від нього. Для цього вони старались вигородити базу, якнайменше зв'язану з великоросійським життям і якнайяскравіше від нього відмінну. Шукали її в традиціях козацтва, в українській культурі XVII—XVIII в., в сучаснім фольклорі й народнім мистецтві. Стара ж українська культура, історія, письменність менше надавалась на се. На неї заявляли претензії великоросіяне як на своє добро. Тут, як ми почасти бачили в попереднім викладі¹ і далі побачимо, на кожному кроці треба було ще доводити генетичний зв'язок пізнішого українського життя і творчості з сею старою культурою і літературою: своє, так би сказати, історичне право відкликатись до нього. Не раз навіть в найкращім разі приходилось признавати його спільним добром українського і великоруського життя. Все се в тодішніх обставинах здавалось мало корисним і мало продуктивним. В інтересах економії, енергії і праці український рух старавсь опиратись на базах можливо неспірних, до яких найменше могли причепитись оборонці «єдинства русскої народности».

Се з становища тодішніх обставин не можна назвати виною, навіть і помилкою, поскільки передусім треба було пильнувати викликання в суспільності рухової енергії. Як творці національного життя, люди, котрі пильнували сеї активності, стояли, розуміється, вище поколінь старих антикварів, котрих інтереси не йшли далі збирання і студіювання пам'яток минулого. Вони представляли вищий ступінь національного розвитку, ніж сі. Але національне життя все-таки терпіло, скуплюючи свої інтереси виключно на останніх віках — на часах національного поневолення і боротьби за національне існування. Воно добровільно бідніло, затіснялось і звужувалось, лишаячи без відповідного використання багаті і цінні сторінки своєї історії. Громадське самопочуття набирало певної однобічності, скуплене на свідомості одвічного національного і соціального гніту, погорджування і легковаження, на вічній ідеї національного відпору і самоутримання. Яскравим покажчиком сеї однобічності служила мова, в якій обминались елементи староукраїнської традиції, через те, що вони ввійшли в скарбницю старої російщини. Але таке ж добровільне затісняння культурно-історичного світогляду було і в мистецтві, в літературі, в науці. Поза суспільним ужитком фак-

¹ Див., напр., в т. II, с. 50 дд.

тично залишався багатий круг мотивів, ідей, інтересів, що наповняли наше життя і творчість протягом щонайменше — цілого півтисячоліття якраз дуже інтенсивного розвою, певного моментів високолюдських, високоідеальних, глибоко виховуючих, коли наше громадянство жило життям ініціативним, повним, національним в цілім значенні слова, а не потребувало підчеркувати своєї національної окремішності. Бо ставимо собі завданням не охорону національної екзистенції, котрої не чуло загроженою, а проблеми широкі, вселюдські. Відчувало себе рівнорядним членом колективу християнських народів, що несе на собі оборону християнської цивілізації від поганства (пор. вище сі принципи українського лицарства XII в). Повне було гордовитої свідомості своєї гідності, котру «Богъ въ безчестьи не положилъ есть»¹.

Все се коли не ігнорувалось, а рахувалось в національним інвентарю і реєструвалось в нудних розділах підручників, то все-таки не будило інтересу, не оживляло енергії, не заповняло світогляду, залишалося мертвим капіталом в нашій добрі. Се велика шкода, і я думаю, що крайній час виправити сю ненормальність і, не відхиляючись від демократичних і народолюбних заповідей нашого відродження, розширити рамці нашої перспективи, включивши не до теоретичної формули тільки, але до живого змісту нашої національної культури величну спадщину старої доби. Для повноти нашого національного життя се дуже цінно, навіть необхідно, і я хотів би послужити і сьому завданню, попри чисто наукові інтереси, отсею моєю працею як науковий робітник, котрому протягом довгої джерельної роботи рівно інтенсивно приходилось працювати і вникати в віки нові, середні й старі та своєю роботою вияснити і оживляти в громадській свідомості непереривність історичного розвитку нашого народу.

Признаюсь, що актуальність сеї потреби вияснилась мені аж в процесі сеї праці, котру я підіймав, властиво, з більше теоретичної потреби. Давнішим мотивом моєї праці було бажання доповнити образ зверхніх форм нашого життя, поданий в «Історії України-Руси», повнішим образом його відбиття в словесній творчості, а заразом вислідити тісніші зв'язки її з ранішими, передісторичними стадіями розвою. Але в процесі праці, вглиблюючися в студії словесних пам'яток, я дістав стільки чисто естетичних приємностей, стільки глибоких відчужень інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями, що рішив приложити

¹ Див. вище.

особливі старання до того, аби естетична і психологічна сторона старої творчості якнайживіше виступила в моїм огляді. Тому вага його якнайдалше пересунулась від зверхнього огляду пам'яток словесної творчості на сей аналіз її внутрішнього змісту й естетичних досягнень. Тому що се змагання, як я кажу, в мені розвивалось все більше в процесі праці, правдоподібно, воно й виступає сильніше в її другій половині, ніж в першій.

Коли таке трактування пам'яток нашої старої словесної творчості як незвичайно цінного по нинішній день культурного і естетичного добра, з котрого й нині можемо багато зачерпнути, насолодитись і навчитись, мені вдасться передати читачам отсею працею, я буду вважати свою мету осягнутою. Супроти неї я свідомо поставив на другий план зверхню історію сих пам'яток. Я не давав ні бібліографії авторів, ні докладної історії студій, крім тих випадків, де вона могла дати щось цінне для зрозуміння самих творів або має сама по собі якусь літературну вартість. Доволі повна бібліографія, кінчаючи першим десятиліттям біжучого століття, міститься в «Історії України-Руси», а бібліографію пізнішого часу в теперішніх обставинах однаково неможливо зладити скільки-небудь повно: так дезорганізованим застається й досі науковий обмін. А головно, кажу, не було моїм бажанням перетяжувати виклад семи зовнішніми подробицями, щоб не відвести уваги від внутрішніх вартостей творів.

Закінчуючи сю першу частину своєї праці, я вважаю своїм обов'язком, дуже приємним мені, зложити щирю подяку всім тим, що уможливили мені сповнення сього завдання в нинішніх, незвичайно трудних обставинах наукового видавництва. Люди, котрі самі не пробували видати тепер більшу наукову працю, правдоподібно, не мають поняття про сі труднощі. При всім бажанні моїм я не міг би здійснити свого заміру, якби не поміч, котру мені подали мої заокеанські приятелі і прихильники: десятки робітників, студентів і культурних діячів різних спеціальностей, котрі чи то з особистої прихильності до мене, чи в інтересах культурного руху протягом останніх літ займались поширенням моїх книг і тим давали мені можливість вести їх видання. Висловлюю щирю подяку також усім, хто улегшував мені сю працю і се видання.

Видання сих трьох книжок коштувало мені, одначе, таких матеріальних напружень, що далі вести сю публікацію

в скорім темпі я не маю можливості. Праця буде продовжуватись і виходитиме малими томами тільки в міру того, як повертатимуться кошти, вложені в се видання. Сподіваюсь, що найближчий, IV том (другої частини книга перша), що містить огляд усної словесності пізніх княжих часів і переходових століть (відгомони старого героїчного епосу, християнської пісні і легенди і под.), діждеться все-таки сеї можливості не дуже нескоро.

Вайкерсдорф (Baden b. Wien)
в квітні 1923 р.

ДОПОВНЕННЯ

Дунайська доба. Годиться зазначити, що гадки про дунайську добу в нашій історії з'явилися були в наших наукових кругах в 1870-х рр., але не були розвинені і потім якось призабулись. В статті Драгоманова з приводу «Трудів» Чубинського (1877), властиво, в відповідь на замітки ак. Веселовського, читаємо: «В українських колядках є виразні веснянки, що, очевидно, пояснюється тим, що такі пісні могли повстати ще в дунайський період життя слов'яно-руського племені, коли празник початку весни міг бути недалеко від 25 грудня — 1 січня, чим пояснюється й роля, яку грає в багатьох українських колядках виноград». (Розвідки Драгоманова, I, с. 119). Увага пізніших дослідників пішла на дослідження старобутності українського населення на його пізнішій історичній території, і ті справедливі відклики до чорноморсько-дунайської доби zostались без уваги.

Молитви і закляття. Гадка, що в наших і взагалі слов'янських закляттях не зосталось нічого не рушеного християнськими впливами, до крайнього висліду доведена в книзі проф. В. Мансіккі (V. J. Mansikka, *Über russische Zauberformeln mit Berücksichtigung der Blut- und Verrenkungssagen*, Helsingfors, 1909). Він не тільки все зводив на християнські джерела, але навіть заперечував яку-небудь самостійну творчість на ґрунті християнської стихії: «в них ніяк не можна бачити продукту випадкової імпровізації або взагалі твору народних мас» (с. 113).

Оживлювання мерця. Зенон Кузеля в своїм ціннім перегляді похоронних обрядів «Посиживіння і забави при мерці в укр. похороннім обряді», «Записки тов. Шевченка», т. 121, наведений у нас [вище] звичай толкує як бажання розвеселити мерця. Наводить, одначе, інтересну паралелю, в якій присутні, перебрані за діда і бабу, благають мерця, аби встав, заговорив, розвеселив присутніх.

Похоронний плач володимирців по Володимирі Васильковичу — його прототип, плач по Мстиславу, в т. III.

Аналогії сатурналій. До різних аналогій з жертвуванням поросяти на Сатурналії, вказаних Веселовским, Сборникъ, т. 32, с. 108—110, додати «Свиняче свято», «на Гнать», 20 грудня с. ст., коли колють свиней на подільським Побережжі і в Хотинщині — див. замітку Б. Яцимирського в Етнограф. Обзор., т. 94 (1912).

Береза — брезая. Інакші (малоправдоподібні) здогади про походження сього слова в статті Н. Коробки «Къ изученію малорусскихъ колядокъ». — Извѣст. отд. рус. языка, 1902 (переповідження поглядів Веселовского і Потєбні).

Великоднє сонце. Про се: «Свѣтлая Недѣля єдинъ день єсть. Вѣскресшу Ісусу отъ шестаго часа взыде солнце и вшедъ стоя на вѣстоцъ яко два дни, на полудни же яко три дни, о вечерни же стоя яко два дни, в 80-й день заиде. Тѣмже оттолъ прослы „великъ день“». — З збірника «Златая Чѣль». — Памятники стар. рус. литературы, III, с. 153.

Змія-сваха. Мушу завважити, що А. Марков в своїй розвідці про Добриню оспорив органічність сього мотиву в билині про Добриню: вказав, що сказитель міг перенести сей мотив з іншої билини свого репертуару (Етногр., Об., т. 67, с. 6—7).

Чудесні птахи в колядках. Паралелі в билинах про краківських Королевичів, Добриню і Альошу, Михайла Казарина й ін. В билині про королевичів (Гільфердинг, ч. 87), коли один з них хоче підстрелити двох білих лебедиць — «Воспроговорили бѣлыя лебедушки, проязычили языкомъ челоувѣческимъ: „Ты удаленькой дородной добрый молодець... Хошь насъ подстрѣлишь двухъ бѣлыхъ лебедушекъ, не укрятаешъ плеча могучаго, не утѣшишь сердца молоцецакаго! На дви лебеди мы єсмь да не дви бѣлыхъ, єсть двѣ дѣвушки да єсть двѣ красныхъ!“»

Вода в весільнім обряді. Свідоцтво в постановах собору 1247 р.: «И се слышахомъ: въ предѣлѣхъ новгородскихъ невѣсты водять къ водѣ». Очевидно, розуміється обрядовий вивід молоді на воду після «комори».

Книжник Тимофій. Може, небезінтересно буде нагадати здогад, що сей Тимофій був автором «Слова о полку Ігоревім». Висловив його, щоправда, дослідник дуже маленький, Головін, автор «Примѣчаній на «Слово о п. Ігоревѣ», 1846. Він здогадувався, що Тимофій був двірським поетом Святославичів і разом з Ігорєвими синами перейшов до Галичини. Зубрицький же вважав його автором першої частини Галицького літопису.

Олегові кораблі на колесах. Одна з літописних перерібок XVII в. так пояснює се оповідання: «На жадання поко-

ри і дані Греки відказують Олегові, що тоді їх Бог віддасть в руки його [вони піддадуться йому], коли кораблі підуть до городу по полю, як по воді. Олег пустив 12 кораблів на полі під вітрилами, і Греки зрозуміли, що Бог віддає їх в руки Олега, і згодились дати дань» (у Халанського.— Журналъ Мин. Нар. Просв. 1902, VIII, с. 351).

Поєдинок Мстислава з Редедю. Від сеї теми нібито був відшукавсь відгомін серед нинішніх потомків літописних Касогів. В «Історіи Адыгскаго народа», Тифліс, 1861, Шора-Бакмурзин-Ногмов подав нібито сучасний черкеський переказ про Редедю, убитого на поєдинку «тамтаракайським князем». Але пізніші пошукування за сим переказом в тій місцевості не дали нічого подібного, і, очевидно, що сей переказ сфабриковано по літопису. (Н. Трубецкой, Редедя на Кавказъ.— Этногр. Обзор., 1911, т. 88).

«**Карьна и Жля**».— див. зараз нижче.

Отрок і Кончак. До поетичного образу Кончака з котлом за плечима, переданого Галицьким літописом, В. Міллер пригадав був стару звістку С. Максимова, що йому довелось чути (десь в р. 1856) в Архангельській губ. оповідання про трьох братів-велетнів: Кончака, Колгу і Жожгу. Вони були такі сильні, що на велику віддаль кидали казаном як легким м'ячем. Міллер звертає увагу на се оповідання як на доказ, що ім'я і постать Кончака, подібно як Боняка, колись жила в народних переказах або піснях.

Мене, одначе, трохи бентежить сей ряд імен, бо «Колга» і «Жожга» нагадують доволі ясно «Карьну і Жлю», і хоч як привабно було б прийняти, що в усній традиції жили героїчні пісні чи перекази, де виступали всі три половецькі хани-сучасники як богатирі велети, але таке гарне заховання хронологічної трійці будить у мене деякі сумніви: чи нема тут теж чогось такого, як з тим «Редедю на Кавказі».

Але ім'я Кончака в епічній традиції треба вважати певним після того, як Д. Григор'єву довелось його почути в кількох місцях Архангельської губ. в билині про наступ Батия (Батиги) на Київ, в формі «Коньшика». Ся форма розтолкувала давніше звісні, більше попсовані варіанти сього імені, включно до запису Кирші Данилова.

В зв'язку з сим В. Міллер поставив здогад, що в імені Сартака-Артака, зятя Батия, належить бачити Кончакового батька Отрока. Міллер налягав при тім на переказану грузинськими джерелами форму його імені «Атрак». Але Сартак, історичний син Бату, в кожному разі не менше сюди підходить. Та про билинну обстанову сього наступу матиму нагоду говорити ще далі, в т. IV.

Ногата і різана. Здається, останнім словом в справі зна-

чення цих назв була праця В. Трутовського, що вважав нугату половиною диргема, а різану її третиною, отже, шостою частиною диргема (дев'ятою частиною золотника, $10^{2/3}$ долі).

Боняк і Золоті Ворота. Старі київські антиквари — Берлінський, за ним Сементовський знали таку версію, що Боняк виломив Золоті Ворота й завіз у землю Половецьку. Се дублет до Михайлика, який вивіз Золоті Ворота до Царгороду (про сю легенду ширше в IV томі). Берлінський при тім покликавсь на якийсь «Синопис». (Закревській, Описаніє Києва, I, 326—7).

Літописання XII—XIII в. Завдяки ак. Перетцові я одержав, нарешті, уже по видрукуванні сього тому, випуску статті ак. Шахматова про літописи, з останнього вид. енциклопедії Брокгауза — Ефрона, в котрій академік сформулював наново свої погляди, висловлені в 1900—1 рр. Я наводжу з неї дещо для доповнення поданого на с. ... тому II:

«Що галицько-волинське літописання оперлось о «Повѣсть врем. лѣтъ», можна міркувати з того, що літописець Василь¹ покористувався Сильвестровою ред. повісті (з неї взяв він відомість про смерть Давида Ігоревича, що сталась 1113 р.). З галицько-волинського літопису, що провадився в XII—XIII вв. в Перемишлі або Галичі, до южноруського літописного своду XIV в. (копії з нього Іпатський і Хлебніковський відпис) взято, по 1) ряд статей, що належать до XII в. (напр., під 1145 про скарання Петрка Володиславом лядським, під 1146 про похід Всеволода Ольговича на Галич, під 1150 про похід Володимира до Києва в поміч Юрієві, під 1187 р. про смерть Ярослава). По 2) все оповідання, що починається від подій 1205 р. і доходить до поч. 90-х рр. XIII в. Як видно з Хлебніковського відпису, Галицько-волин. л. був уложений без хронологічної схеми, без виразно вказаних дат від сотворення світу (вплив якогось не руського літописання?).

Існування чернігівського л. в. XII в. можна довести багатьма відписами щойно згаданого полудневорус. своду (див. під р. 1146 про смерть еп. Пантелеймона, під 1146 р.— про усьобищу чернігівських князів, під 1147 р.— про убивство Ігоря Ольговича, під 1164 р.— про події після смерті Святослава Ольговича, під 1173, 1175, 1177 — про уродження синів у Ігоря Святославича, під 1185 р.— про нещасливий похід Ігоря на половців, під 1198 р.— про смерть Ярослава Всеволодовича й багато ін.). Можливо, що з чернігів-

¹ Автор розуміє автора повісті про Волинську війну.

ського л. XIII в. перейшли до полудрус. зводу деякі статті про прихід татар.

Згаданий полудрус. звод, а також суздальські літописи дають вказівки про літопис, що провадився в Переяславі руським (див. під 1118 і 1123 рр. про Сильвестра еп. переяславського, під 1132 р.— про прихід до Переяслава Ізяслава, під 1139 р.— про побіду Андрія Волод. над Всеволодом Ольг., під 1141 р.— про смерть Андрія, під 1146 р.— про побіду Ізяслава й переяславців над Ігорем Ольговичем). Сей літопис був доведений принаймні до 1186 р., під котрим оповіджений з суздальських літ. (в переяславській ред.) похід Ігоря на половців» (Новый Энциклопед. Словарь, т. XXV, с. 158).

«Єрусалимъ церковный». На останнім рос. археолог. з'їзді в Новгороді, 1912 р., була спеціальна дискусія про сі новгородські «єрусалими», інакше «сіони», котрих в св. Софії заховалося два, чи вони мали якесь практичне призначення, чи були тільки декоративними речами. Питання зосталось невиясненим. Як взірець сих фігур вказувалась ронда св. Гробу в Єрусалимі.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ, ЩО ВИКОРИСТАНІ В ПРИМІТКАХ

Адрианова-Перетц. Покровская...— Библиография истории древнерусской литературы: Древнерусская повесть / Сост. В. П. Адрианова-Перетц. В. Ф. Покровская. М.; Л., 1940. Вып. 1.

Білецький. Хрестоматія...— Хрестоматія давньої української літератури: До кінця XVII ст. / Упоряд. О. І. Білецький. 3-є вид., доп. К., 1967.

ВУАН — Всеукраїнська академія наук.

ДІМ — Державний історичний музей (Москва).

ЖМНП — Журнал Міністерства народного просвещения (Санкт-Петербург).

ЗНТШ — Записки наукового товариства імені Шевченка (Львів).

Махновець. Давня...— Українські письменники: Біобіографічний словник: У 5 т. К., 1960. Т. 1 / Уклад Л. Є. Махновець.

Назаревский. Библиография... Библиография древнерусской повести / Сост. А. А. Назаревский. М.; Л., 1955.

ОЛДП — Общество любителей древней письменности (Санкт-Петербург).

ОЛЯ — Отделение литературы и языка АН СССР (Москва).

ОРЯС — Отделение русского языка и словесности Академии наук (Санкт-Петербург; Петроград — Ленинград).

ПДП — Памятники древней письменности (Санкт-Петербург).

ПДПИ — Памятники древней письменности и искусства (Санкт-Петербург).

ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси (Москва).

ПСРЛ — Полное собрание русских летописей. Словарь XI—XIV... — Словарь книжников и книжности Древней Руси. Л., 1987. Вып. 1.

ТОДРЛ — Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР.

ХИФО — Харьковское Историко-филологическое общество.

ЦНБ — Центральна наукова бібліотека АН України ім. В. І. Вернадського.

ЧИОНЛ — Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (Киев).

ЧОИДР — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.

АТ — *Adrne A., Thompson S. The Types of the Folktale.* Helsinki, 1961.

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII В.
ДРУЖИННА ПОВІСТЬ

Микола Павлович Дашкевич (1852—1908), видатний київський філолог-славіст, із 1907 р.—академік Петербурзької АН, займався й дружинною поезією Київської Русі. Можна здогадуватись, що для Грушевського деякі з думок старшого колеги були стимулюючими.

Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник

Кілька десятків сторінок, присвячених Грушевським Київському літопису,— одне з найкращих досліджень цієї пам'ятки, поки що, на жаль, належним чином не оцінене. Його своєрідність обумовлено, зокрема, оригінальністю задуму автора: досліджуючи літопис як цілісний історичний твір, він водночас намагається виділити в його структурі та розглянути як самостійні, внутрішньо замкнуті художні твори—так звані дружинні повісті.

Думку Грушевського про те, що «з літературного боку» Київський літопис не має великої цінності, бо являє собою механічну компіляцію різного матеріалу, поки що не спростовано. Хоча І. П. Єрьомін і назвав свою працю 1949 р. «Киевская летопись как памятник литературы» (ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 67—97. Передруковано: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. М., 1966. С. 98—131), але саме як цілісну літературну пам'ятку її не розглядав; серед названих тут «внутрішніх» жанрів літописної оповіді лише у двох («оповідання» та «повість») є елементи художності.

Питання про походження, склад та межі Київського літопису й в наш час не знайшли загальноприйнятого вирішення. Реферат текстологічних концепцій М. Д. Присьолкова, В. Т. Пашуто див. в зазначеній вище праці О. П. Лихачової (с. 237—238).

«Передступна філологічна робота» над Київським літописом, до якої закликає Грушевський, далека від закінчення й зараз. Певними кроками на цьому шляху можна вважати згадану вище працю І. П. Єрьоміна, а також присвячені Київському літопису сторінки монографії Б. О. Рибаківа «Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» (М., 1972). Дослідник розглядає в ній історію вивчення «Київського літописного зводу» XII ст. (с. 7—15) та послідовно, застосовуючи й деякі методи філологічного аналізу, атрибує окремі його частини гіпотетичним літописцям Полікарпу (с. 36—59), ігумену Мойсею (с. 60—72), невідомому «Галичанинові» (с. 147—161), в якому згодом розпізнає відомого з літопису «книжника Тимофія» (с. 161—172), та ін. Щоправда, наукове значення проведеного істориком дослідження великою мірою знецінюється його «телеологічним», так би мовити, характером: аналіз складу Київського літопису потрібний

Б. О. Рибаківу лише для того, щоб виділити в ньому деякі фрагменти, на матеріалі яких можна запропонувати реконструкцію літопису, що не дійшов до нас, і атрабувати цей гіпотетичний літопис київському боярину Петру Бориславичу, якого він вважає автором «Слова о полку Ігоревім» (с. 184—515).

Лінгвістичному аналізу Київського літопису присвятила цикл статей В. Ю. Франчук, матеріал яких використала у своїй книжці «Киевская летопись: Состав и источники в лингвистическом освещении» (К., 1986). Шукаючи в мові літопису аргументи на користь гіпотези Б. О. Рибаків та не досягнувши на цьому шляху помітного успіху, дослідниця робить і самостійні цікаві спостереження над використанням в структурі літопису «дипломатичних документів» — послань, «хрестних грамот» та ін. (с. 109—157).

Традицію виділення розповіді про події 1146—1154 рр. в окрему «повідь» було започатковано ще в 1878 р. київським дослідником І. П. Хрушовим: *Хрушов И. О древнерусских летописных повестях и сказаниях XI—XII столетия*. К., 1878. С. 181. Після Грушевського її підтримала В. П. Адрианова-Перетц (*Адрианова-Перетц В. П. Областные летописные своды XI—начала XIII века // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1941. Т. 1. С. 312*). Д. С. Лихачов побачив у цьому гіпотетичному творі «одну з типових повістей про політичні злочини князів»: *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 226—241. У свою чергу, Б. О. Рибаків розглядає відповідні сторінки Київського літопису як фрагменти літопису «Мстиславова племені», який, за його гіпотезою, був створений літописцем та поетом Петром Бориславичем: *Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 277—392.

«Слово на збудування видубецького муру», до художньої цінності якого Грушевський поставився так суворо, привернуло увагу сучасних дослідників. Ю. К. Бегунов присвятив йому монографічну розвідку, що містить огляд історії вивчення твору, ретельне текстологічне, естетичне та компаративне дослідження його та спробу «реконструкції» авторського тексту: *Бегунов Ю. К. Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 60—76*. Маємо й загальний історико-літературний нарис: *Боровський Я. Є. «Похвальне слово» Мойсея. ігумена Видубецького монастиря // Літературна спадщина Київської Русі і українська література XVI—XVIII ст. К., 1981. С. 54—58*.

Традиція атрибуції згаданого «Слова», а також і всієї відповідної частини Київського літопису ігумену видубецькому Мойсею йде від К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 78—115*) та Д. І. Гловайського (*Гловайский Д. История России*. М., 1876. Т. 1. С. 100—167). М. Д. Присьолов спробував установити ідеологічні та стилістичні ознаки літературної манери Мойсея (*Присьолов М. Д. История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 48*), таке ж завдання ставив перед собою й Б. О. Рибаків (*Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. С. 60).

Між тим, як зазначає Грушевський, «автор похвали виразно відокремлює його (Мойсея.— С. Р.) від себе». До цього можна додати, що автор пише про ігумена Мойсея від третьої особи, в той час як розповідь про себе від третьої особи для давньоруських книжників не характерна (див., наприклад, «автобіографію» Володимира Мономаха).

В тексті розділу є посилання, окрім вже зазначених, і на такі праці: *Костомаров Н. И.* Лекции по русской истории: Вступ. лекция и летописи. СПб., 1862; *Шахматов А. А.* Общерусские летописные своды XIV и XV в. // ЖМНП. 1900. Сентябрь. С. 90—176. Ноябрь. С. 135—200; 1901. Ноябрь. С. 53—80; *Его же.* Исследование о Радзивилловской или Кенигсбергской летописи // Радзивилловская или Кенигсбергская летопись: Статьи о тексте и миниатюрах рукописи. СПб., 1902. Т. 2 С. 18—114; *Его же.* Нестор-летописец // ЗНТШ. 1913. Т. 117—118. С. 31—53.

Терміни бароко, рококо, ренесанс в тексті розділу вжито в значенні переносному.

Повість про Ізяслава

З оцінкою «Повісті про Ізяслава» як «найкращого повістєвого твору нашої старої літератури» погодитись важко — хоча б тому, що твір цей виділений в складі літопису цілком гіпотетично.

Міркування Грушевського про спадкоємні зв'язки між дружинною мораллю епохи Київської та моральним кодексом «народного лицарства» запорозьких козаків являють собою одне з плідних вторгнень дослідника до царини соціальної психології. Сама ж реконструкція дружинної моралі XII ст. має багато спільного з пізнішими розробками цього питання Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* «Слово о полку Игореве» и культура его времени. 2-е изд... С. 113—118) та Ю. М. Лотманом (*Лотман Ю. М.* Об оппозиции «честь»—«слава» в светских текстах Киевского периода // Учен. зап. Тарт. ун-та. 1967. Вып. 198. С. 100—112).

Інші дружинні повісті XII в.

Розділ цей Грушевський починає з «оповідань про Всеволода Ольговича». Цікаву характеристику літописця цього князя знаходимо в працях Б. О. Рыбакова. Окрім застосування церковного календаря, «бухгалтерського нахилу» та любові до церковної фразеології, дослідник відзначає його «сіверську» вимову (практично йдеться про заміну «в» на «у»); знаходимо тут і спробу атрибуції цієї частини печерському ігумену Іполікарпу: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 307—311; *Его же.* Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве» С. 36—59.

Аналізуючи «повість про другий конфлікт київських князів з Андрієм» в 1172—1173 рр., Грушевський, як на нашу думку, йде на певну модернізацію, бо свідомо переносить до XII ст. колізію між «українською державністю» та «великоруським абсолютизмом пізніших часів». В усякому разі, німецький історик Е. Хурвітц доводить, що «міф» про Андрія Боголюбського як «прототипа московських царів» поступово складався вже в історіографії Московської держави й не мав реальної бази в історичній дійсності. Вона акцентує, що князь Андрій «діяв на кшталт інших київських князів»: *Hurwitz Ellen S.* Prince Andrej Bogoljubskij: The Man and The Myth. Firenze, 1980. P. 2—6; 21; 62; 85.

Грушевський висловлює думку, що «повість» про смерть Андрія Боголюбського та події на Суздальщині «покрила при редакції літопису оповідання про київські події». В наш час Б. О. Рыбаков дуже переконливо, як на наш погляд, доводить, ще варіант «Повісті про убиеніє Андрія Боголюбського», який знаходиться в Київському літописі, був написаний киянином і для киян: *Рыбаков Б. А.* Русские летописцы и

автор «Слова о полку Игореве» С. 79—38. Він докладно аргументує здогадку К. М. Бестужева-Рюміна (*Бестужев-Рюмин К. Н. О составе русских летописей до конца XIV в. С. 105—107*) щодо автора цієї «повіді» — однієї з дійових осіб її Кузмища Киянина (с. 83—104). Історик доходить висновку, що він був «головним декоратором златокованих храмів Андрія» (с. 109); на жаль, ця гіпотеза подала на матеріалі лише самої «повіді». В той же час Б. О. Рибаків відзначає, що діалектні риси «повіді» свідчать на користь «південноруського походження її автора, але не стільки київського, скільки чернігово-сіверського» (с. 85). Остання деталь додає кредиту іншій атрибуції «повіді», що була запропонована М. М. Вороніним, який теж бачить в авторі її «південноруса», але це у нього не Кузмище Киянин, а піп Микула, який буцімто записав розповідь цього загадкового Кузьми: *Воронин Н. Н. Повесть об убийстве Андрея Суздальского и ее автор // История СССР. 1963. № 3. С. 83—87.*

На думку Грушевського, плач «землі Новгородської» є типовим «українським дружинним плачем» і лише вкладений літописцем «в уста новгородців». Гадаю, що південноруський літописець передав тут книжною мовою реальний зміст плачу новгородських бояр. Справа в тому, що деякі мотиви цього плачу є в розповіді про похорон Олександра Невського у Житії, а його структура відтворюється в російському початку XVII ст.— «Писанин о представлении и о погребении князя Михаила Скопина-Шуйского».

Літописний «повіді» про похід на половців Святославичів 1185 р. тепер присвячено велику літературу. Нагадаємо останнє видання: Літописні оповіді про похід князя Ігоря / Упоряд., текстолог. дослідження та пер. В. Ю. Франчук. К., 1988. С. 74—89 (текст за Іпатіївським списком Іпатіївського літопису); с. 176—189 (його переклад на сучасну українську мову); с. 90—106 (текст за Хлебниковським списком Іпатіївського літопису). Про сучасний стан питання зв'язків цієї повісті зі «Словом о полку Ігоревім» див. вище.

Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в.

Повість про битву на Калці в останні десятиріччя не раз привертала увагу дослідників. Технологічне вивчення усіх її версій провів Дж. Феннел (*Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Berlin, 1980. Bd. 27. P. 18—31*). Що ж до версії твору в Іпатіївському літописі, реконструкцію якого подає Грушевський, то думки про її походження дуже розійшлися. Галицьке (або волинське) її походження не виключав Л. В. Черепнін (*Черепнін Л. В. Летописец Данила Галицкого // Ист. зап. 1941. Т. 12. С. 244—245*), доводив М. М. Тихомиров (*Тихомиров М. Н. Русская культура X—XVIII ст. М., 1968. С. 86—87*), а з іншою аргументацією — А. І. Генсьорський (*Генсьорський А. І. Галицько-волинський літопис: Процес складання, редакції і редактори. К., 1958. С. 19—20*), поєднував із впливом якогось із «ростовсько-суздальських зводів XIII ст.» Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Летописные известия об Александре Поповиче // ТОДРЛ. Т. 7. С. 23—24* (передруковано: *Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 324—325*). Дж. Феннел в названій праці проводить думку про чернігівське джерело повісті, а О. В. Еммауський — про переяславське: *Эммауский А. В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Учен. зап. Кирова. пед. ин-та. 1958. Т. 1, вып. 17. С. 69—90.*

Що ж до версії Грушевського, то гадку про відбиття в літописі «сказання кнївського літописця» першим висловив І. І. Срезневський (*Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка X—XIV вв.* 2-е изд. СПб., 1882. С. 98—99), а після Грушевського його гіпотезу про доповнення тут кнївської повісті додатками галицького походження розвинули та деталізували В. Т. Пашуто (*Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* М., 1950. С. 41—42) та В. К. Романов, автор найбільш докладного дослідження цього питання: *Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники: 1980 г. М., 1981. С. 79—103.*

Видання «Повісті» — в складі видань Іпатієвського літопису. Див. також: *Білецький. Хрестоматія...* С. 90—100. Довідкова література: *Словарь XI—XIV...* С. 346—348.

РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII ВВ.

Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми

Виступ Грушевського проти «звичайних гадок про повне й нероздільне панування церковності в нашій культурі» XII—XIII ст. має на увазі синтезуючі праці таких російських медієвістів, як І. Я. Порфір'єв або Є. Є. Голубинський. Психологічно він пояснюється, по-перше, багаторічним вивченням — як історико-джерелознавчим, так і літературознавчим — саме літописів; по-друге, постійним намаганням Грушевського розглядати явище давньої літератури в контексті усної словесності доби, як частку «словесної творчості в цілому. Взагалі ж до цієї і подібних до неї уваг Грушевського треба добре придивитися, коли постануть нові спроби створення теоретичної історії української літератури.

Розглядаючи літературну спадщину *Клима (Климент) Смолятича*, Грушевський користується такими виданнями: *Лопарев Хр. Послание митрополита Климента к смоленскому пресвитеру Фоме: Незданный памятник литературы XII в.* СПб., 1892 (ПДПИ, № 90); *Никольский Н. К. Материалы для истории древнерусской духовной письменности. I. К вопросу о незданном поучении Климента Смолятича // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2, кн. 1. С. 65—73; передруковано: Сб. ОРЯС. СПб., 1907. Т. 82, № 4. С. 95—103.*

Останнє видання безсумнівного твору *Клима Смолятича: Послание Климента Смолятича / Подгот. текста, пер., комент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в.* С. 282—289; 658—660 (з паралельним російським перекладом). Зараз *Климу Смолятичу* (кнївський митрополит в 1147—1155 рр., помер після 1164 р.) приписуються також частина відповідей на «Запитання Кирика» (на 21, 30, 38, 43 та 4-й пункт 101-го питання), «Поученіє у неділю всіх святих» за рукописом XV ст. та, зовсім вже принагідно, «Слово о любові Климово».

Сумнів Грушевського щодо смоленського походження *Клима* демонструє, що вже в XII ст. виникають біографічні ситуації, які так утруднюють розрізнення українських і білоруських письменників XVI—XVII ст. Див. про це, зокрема: *Огієнко І. Розмежування пам'яток українських від білоруських.* Жовква, 1934. На нашу думку, прозвання *Клима* могло походити, як і у сучасного письменника *Ю. Смолича*, від давньоруського «смола».

Довідкова література: *Махновець. Давня...* С. 83—85; *Словарь XI—XIV...* С. 227—228.

Наведений Грушевським перелік безсумнівних творів Кирила Туровського відповідає сучасному стану вивчення цього питання. Автор посилається на такі видання і дослідження творів славетного «ритора»: *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82, № 4. С. 1—168 (текст перекладеного Грушевським «Проложного житія Кирила Туровського» — на с. 62—64); *Сухомликов М. И.* О сочинениях Кирилла Туровского // Рукописи графа А. С. Уварова. СПб., 1858. Т. 2; *Лопарев Х.* Слово в великую субботу, принадлежащее святому Кириллу Туровскому. СПб., 1893 (ПДП, № 97).

Критичне видання творів Кирила Туровського здійснене Т. П. Єрьомінін: *Еремін И. П.* Литературное наследие Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 342—367 (археографічний огляд); 1956. Т. 12. С. 340—361; 1957. Т. 13. С. 409—428; 1958. Т. 15. С. 331—348. Уривки з «Слова на нову неділю по Пасці» і з «Слова на Вознесієнне Господне» див.: *Білецький.* Хрестоматія... С. 47—50. Новітнє видання деяких «слів» з паралельним російським перекладом: *Из «Притч» и «Слов» Кирилла Туровского /* Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XII в. С. 290—323; 660—669.

Започаткований Грушевським естетичний напрям у дослідженні творів Кирила знайшов згодом продовження та розвиток, в першу чергу, в працях І. П. Єрьоміна: *Еремін И. П.* Притча о слепце и хромце в древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1925. Т. 30. С. 323—352; *Его же.* Ораторское искусство Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 50—58 (передруковано: *Еремін И. П.* Литература Древней Руси. С. 132—143). Див. також: *Прокофьев Н. И.* К литературной эволюции весеннего пейзажа: Кирилл Туровский, И. М. Катыврев-Ростовский и В. К. Тредиаковский // Новые черты в русской литературе и искусстве: XVII — начало XVIII в. М., 1976. С. 231—242; *Колесов В. В.* К характеристике поэтического стиля Кирилла Туровского // ТОДРЛ. 1981. Т. 36. С. 37—49; *Козлов С. В.* Символика духовных «сокровищ» в сочинениях Кирилла Туровского // Жанровое своеобразие и стиль. М., 1985. С. 95—109; *Демкова Н. С.* Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков. С. 31—32.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 76—83; *Словарь XI—XIV...* С. 217—221.

Треба зазначити, що поставлені Грушевським завдання вивчення літературної специфіки давньоруської гімнографії практично так і не були реалізовані.

«Похвала св. Клименту» після Грушевського в науці не розглядалася. Дослідник звертається, зокрема, до видання: *Соболевский А. И.* Чудо св. Климента папы римского: Древнерусское «слово» домонгольского периода // Изв. ОРЯС. 1901. Т. 6, кн. 1. С. 1—8.

Думку Грушевського, згідно з якою «видубецький панегірист знав» «Похвалу Клименту», заперечив Ю. К. Бегунов, зазначивши, що згадана притча «читається в Євангелії і, мабуть, обидва проповідники незалежно один від одного» зверталися до одного першоджерела: *Бегунов Ю. К.* Речь Моисея Выдубецкого как памятник торжественного красноречия XII в. // ТОДРЛ. Т. 28. С. 67.

Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа

Розділ починає дотепне історико-літературне переосмислення давнього візантійського уподоблення християнського подвижника воюю. У Грушевського цей «воїн Христов» порівнюється з багатирями не лише билинними, а й з тими, що відомі з усної української прози. Див.,

наприклад: Легенди та перекази / Упоряд. А. Л. Іоніді. К., 1985. С. 162, 163—165.

Далі йде чудова характеристика історико-культурної функції «Печерського патерика», його значення та місця в духовному житті українського народу. Можна було б лише додати, що значним був і внесок цього твору в релігійний пласт духовної свідомості російського простолуду. Друковані редакції «Патерика» поширювалися і в Московській Русі, витягами з них рясніють рукописні збірники, зокрема старообрядницькі. Багато перевидань мали й повісті «Патерика» в обробці Дмитра Туптала. Саме з цією редакцією в складі Четьїх-Міней українського письменника познайомився О. С. Пушкін, який співвідніс із «Патериком» «предания русские», а в його «легендах о киевских чудотворцах» знайшов «прелесть простоты и вымысла»: *Пушкин А. С. Полн. собр. соч.*: В 16 т. М.; Л., 1941. Т. 14. С. 163.

В тексті розділу є послання на праці: *Соболевский А. И. Послание епископа Симона // Изв. ОРЯС. 1909. Т. 14, кн. 1. С. 1—11; Петухов Е. В. Материалы и заметки из истории древнерусской письменности // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 14, кн. 1; Шахматов А. А. Киево-Печерский патерик и Печерская летопись // Изв. ОРЯС. 1897. Т. 2. С. 795—844; Его же. Житие Антония и Печерская летопись / ЖМНП. 1898. Март. С. 105—149; Келтуяла В. А. Курс истории русской литературы. 2-е изд. Ч. 1, кн. 1. С. 762—781.*

«Киево-Печерський патерик» продовжував привертати пильну увагу дослідників. У 1931 р. Д. І. Абрамович друкує в Києві зразкове, як на свій час, видання твору: *Абрамович Д. Киево-Печерський патерик. У Києві, 1931* (репринтні перевидання: *Das Paterikon des Kiever Höhlenklosters. Nach der Ausg. D. Abramovic neu hrsg. von D. Tschizewskij. München, 1964.* Уривки за Касіянівською редакцією: *Білецький. Хрестоматія... С. 62—76.* Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Киево-Печерский патерик / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XII век. С. 313—626; 692—704.*

Найбільш важливі літературознавчі дослідження: *Білецький О. І. Киево-Печерський патерик // Матеріали... С. 135—141; Адрианова-Перетц В. П. Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. 1964. Т. 20. С. 41—71; Его же. Сюжетное повествование в житийных памятниках XI—XIII вв. С. 101—107; Волкова Т. Ф. Художественная структура и функции образа беса в Киево-Печерском патерике // ТОДРЛ. 1979. Т. 33. С. 228—237; Исиченко Ю. А. Киево-Печерский патерик в историко-литературном процессе конца XVI—начала XVIII века на Украине: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1987.*

Не лише на Грушевського листування Симона з Полікарпом справляють враження чогось штучного. В. М. Істрин, наприклад, висунув гіпотезу, за якою розповіді про печерських святих були написані Симоном раніше й йому довелося пристосовувати їх до викривального листа Полікарпу: *Истрин В. М. Очерк истории древнерусской литературы домосковского периода: 11—13 вв. Пг., 1922. С. 202—203.* «Літературшу фікцію» бачить у цьому листі й сучасний дослідник Ф. Бубнер, розцінюючи його лише як вступ до пам'ятки: *Bubner F. Das Kiever Paterikon: Eine Untersuchung zu seiner Struktur und den literarischen Quellen. Inaug. Diss. .. Augsburg, 1969. S. 26.*

Демонологічні уявлення складачів «Патерика» докладно розглянуті в зазначеній вище розвідці Т. Ф. Волкової. Своєрідну реалістичну «розшифровку» фантастичних епізодів твору знаходимо в романі Вал. Шевчука «На полі смиренному» (К., 1983), що використовує основні сюжетні лінії пам'ятки і є її редакцією нового часу.

Довідкова література: *Махновськ. Давня... С. 119—126; Словарь XI—XIV... С. 308—313; 392—396; 370—373.*

Моральне поучення і проповідь

«Слово про князів» лишається не вивченим із текстологічного боку. Сучасна дослідниця зазначає: «Зараховуючи С[лово] за традицією до XII ст., підкреслимо, однак, що це датування по суті не доведене: питання, що його ставить автор у С[лові] — про необхідність підкорення «молодших» князів старшим у роді — з такою ж гостротою стояло і в XV—XVI ст. (за Василя II, Івана III, Василя III, Івана IV)...» (*Салмина М. А.* Слово о князях // *Словарь XI—XIV... С. 430*). Дійсно, між автором та його персонажем Давидом Святославичем (помер у першій чверті XII ст.) — хронологічна дистанція, достатня, щоб деталі фантастичні, легендарні з'явилися в усній традиції (мабуть, родинній князівській) або щоб книжник міг спокійно вести їх до розповіді за власним розсудом. Але ж чернігівське походження твору не викликає сумніву, а що було з цим князівством та його князями в XV—XVI ст.? І чи цікавили їх проблеми московських «самодержавців», названих М. О. Салміною?

Розглядаючи цей твір, Грушевський посилається на такі праці: Слово похвальное на пренесение мощей св. Бориса и Глеба: Неизданный памятник XII в. / Сообщ. Х. Лопарева. СПб., 1894 (ПДП. № 98); *Голубовский П.* Опыт приурочения древнерусской проповеди «Слово о князях» к определенной хронологической дате // *Древности. Тр. Археогр. комиссии имп. Москов. археол. о-ва. М., 1899. Т. 1, вып. 3. Стлб. 491—510.*

Новітні видання: *Білецький. Хрестоматія... С. 50—52* (уривок); Слово о князях / Подгот. текста М. В. Рождественской, пер. и коммент. И. П. Еремина // ПЛДР: XII век. С. 338—343; 671—674 (з паралельним російським перекладом). Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 130*; *Словарь XI—XIV... С. 429—431.*

Далі мова йде про анонімне слово «В субботу сыропустную память творим святых отец», яке за рукописом XV ст. було опубліковане у кн.: *Никольский Н.* О литературных трудах митрополита Климента Смолятича, писателя XII века. СПб., 1892. С. 217—221.

У кінці розділу розглянуто «От гръшнаго Георгия черноризца Зарубская пещеры повчение к духовному чаду». Видання твору: *Срезневский И.* Поучение Зарубского черноризца Георгия в списке XIII в. // *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. СПб., 1867. С. 51—57; Бычков И.* Новый список поучения Зарубского черноризца Георгия // *Библиографическая летопись. 1917. Т. 3. С. 101—105.* Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 35—36*; *Словарь XI—XIV... С. 105.*

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА

Шараневич Ісидор Іванович (1829—1902) — львівський історик. Його праці, головним чином з галицької історії, друкувалися німецькою, польською та російською мовами. Причина присвяти цієї частини тому дослідникові прояснюється нижче, де Грушевський відзначає наукову цінність його студії «про Іпатіївський літопис як джерело для історії Австрії». Мається на увазі: *Scharane:isch I. Die Hipatios-Chronik als Quellerbeitrag zur osterreichischen Geschichte. Lemberg, 1872.*

Галицький літопис

Розділ цей Грушевський починає, як він сам зазначає, зі «стереотипної фрази» про невивченість пам'ятки українськими — за певними винятками — та російськими вченими. Щодо останніх, то тут дещо

змінилося. Російські дослідники зайнялися Галицько-Волинським літописом, головним чином, після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, що мало ідеологічний присмак «соціального замовлення». Див.: *Присєлков М. Д.* Летописание Западной Украины и Белоруссии // Учен. зап. Ленингр. ун-та: Сер. ист. наук. № 67, вып. 7. 1940. С. 5—24 (український переклад одного з розділів: *Присєлков М. Д.* Початок літописання в Галицько-Волинській землі // *Матеріали...* С. 101—110; *Черепнин Л. В.* Летописец Даниила Галицкого // *Ист. зап. М., 1941. Т. 12. С. 228—253* (скорочений український переклад: *Матеріали...* С. 101—110).

Відзначимо також, що деякі сучасні російські дослідники не завжди об'єктивні щодо української наукової спадщини. Так, у згаданому вже вище корисному й кваліфікованому огляді О. П. Лихачової говориться: «до 40-х г. ХХ в. исследования происхождения и состава этого памятника не было произведено» (*Лихачева О. П.* Летопись Ипатьевская // *Словарь XI—XIV...* С. 239). Зауважимо, що І. П. Ерьомін, що працював у часи куди менш сприятливі для наукової об'єктивності, свій розгляд історії вивчення Волинського літопису починає саме з цих питань в інтерпретації М. С. Грушевського: *Еремич И. П.* Волинская летопись 1289—1290 гг. как памятник литературы // *ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 102—117* (далі цит. за передруком: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. С. 164—184).

Далі Грушевський згадує так зване друге та третє видання Іпатіївського літопису в ПСРЛ: ПСРЛ СПб., 1908. Т. 2 (фотомеханічне перевидання: М., 1962); Пг., 1923. Т. 2. вып. 1. Новітнє видання: Галицько-Волинська летопись / Подгот. текста, пер. и коммент. О. П. Лихачевой // ПСРЛ: XIII век. С. 236—425. Див. також уривки за виданням 1871 р.: *Білецький. Хрестоматія...* С. 97—106. Українські переклади: Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструб. Львів, 1936. Ч. 1; Літопис Руський... С. 368—452. Є й англійський переклад, зроблений українським дослідником Є. О. Перфецьким: *The Galician-Volynian Chronicle / Transl. by G. A. Perfecky. München, 1973.*

Спостереження Грушевського над первісною («без років») формою літопису були повторені (без посилань на його праці) М. Д. Присєлковим, В. Т. Пашуто та О. П. Лихачовою. Ще раніше, послаляючись на одну з праць Грушевського, близькі спостереження виклав Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С.* Русские летописи... С. 249—250. Таким чином, ці думки українського історика стали одним із «загальних місць» сучасної науки про давні літописи. Такий же загальний здобуток становить і реконструйована дослідником хронологія подій, відбитих в Галицько-Волинському літопису: *Грушевський М.* Хронологія прдій Галицько-Волинської літописі // *ЗНТШ. 1901. Т. 41. С. 1—72.*

В тексті та примітках розділу, крім зазначених вище, є посилання на такі праці: *Попов А.* Обзор хронографов русской редакции. М., 1866; *Zubrzycki D.* Kronika miasda Lwowa. Lwów, 1844.

Повість про Куремсу і Бурандая

І. П. Ерьомін наводить кілька аргументів на доказ того, що, всупереч думці Грушевського, оповідь про Куремсу та Бурандая є складовою частиною Літописця Данила Галицького: *Еремич И. П.* Литература Древней Руси. С. 166—169.

Історія подій в Литві по смерті Мендовга

В. Т. Пашуто вбачає в цьому оповіданні спочатку «літопис Василька Романовича» (до 1269 р.), а потім літописець Шварна Даниловича, до якого литовські відомості потрапили з також гіпотетичного «Новогородського Литовського літопису» (*Пашуто В. Т.* Очерки по

історії... С. 104—133). І. П. Єрьомін не погоджується бачити тут спеціальну «повідь» про «події в Литві після смерті Міндовга», зазначаючи, між іншим, що литовські звістки перебиті тут руськими та польськими (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 167—169). Останній перегляд проблеми кінцевої частини «літописця Данила Галицького» див.: *Ужанков А. II. «Летописец Даниила Галицкого»: Редакция, время созданий // Герменевтика древнерусской литературы: XI—XVI века*. М., 1989. С. 278—282.

Повість про Володимира Васильковича

Викладені тут текстологічні спостереження над цією частиною Галицько-Волинського літопису були прийняті Ф. Кострубою (Галицько-Волинський літопис / Пер. і пояснив Т. Коструба. С. 22), проігноровані В. Т. Пашуто та заперечені І. П. Єрьоміним. Останній вважає, що весь «Волинський літопис» складений однією людиною, й дуже скептично сприймає гіпотезу Грушевського про авторство писця Федорця. Визначивши дотепність цієї гіпотези, дослідник зазначив: «Важко припустити, що пишець Федорець писав сам про себе від третьої особи: це було зовсім не притаманно давньоруським книжникам» (Єремін І. П. *Литература Древней Руси*. С. 182). І. П. Єрьомін відкидає також здогадку В. Т. Пашуто, що автором «літописів» Володимира Васильковича і Мстислава Даниловича був володимирський єпископ Євстигній, і таким чином окреслює постать незнаного автора «Волинського літопису»: про нього можна сказати лише, «що був він палким прибічником князя Володимира Васильковича, був обізнаний з усіма подіями його княжіння і знав князя особисто, що був він людиною начитаною, що добре знайома практику та традиції літописної справи,— мабуть, це був місцевий монах або священник» (Там же. С. 183). Отже, проблема процесу складання волинської частини Галицько-Волинського літопису та її атрибуції не може вважатися вирішеною.

Зате зроблений Грушевським аналіз художньої своєрідності «Повісті про Володимира Васильковича» та психологічні портрети нещасливого князя та його літописця являють собою один із маленьких «внутрішніх» шедеврів «Історії української літератури». Цей історіософський етюд, проінятий щирим людським співчуттям, це елегічне прощання з «княжою Руссю» розкриває глибину коріння гуманістичної традиції в українській культурі.

Повісті про Татарщину

Побоїще Батиеве. Після Грушевського, на жаль, «Повість про Батиеве побоїще» в складі Іпатіївського літопису спеціально не досліджувалася. Г. М. Прохоров бачить в ній південну, одну з двох найдавніших версій оповіді: *Прохоров Г. М. Повесть о нашествии Батия // Словарь XI—XIV... С. 364*. Проте увагу дослідників привернула версія «Повісті» в Лаврентіївському літописі, зокрема її «мозаїчна» структура та питання про час виникнення. Див.: *Комарович В. Л. Лаврентьевская летопись // История русской литературы: В 10 т. М.; Л., 1945. Т. 2, ч. 1. С. 90—96; Его же. Из наблюдений над Лаврентьевской летописью // ТОДРЛ. 1976. Т. 30. С. 32—48; Прохоров Г. М. Кодикологический анализ Лаврентьевской летописи // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1972. Т. 4. С. 77—104; Его же. Повесть о Батыевом нашествии в Лаврентьевской летописи // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 77—98; Лурье Я. С. Лаврентьевская летопись — свод начала XIV в. // ТОДРЛ. 1974. Т. 29. С. 54—67.*

Згадана в тексті розділу «Воскресенська збірка» — фундаменталь-

ний російський літопис середини XVI ст., складач якого брав, як вважають, деякі відомості домосковської доби з літопису, близького до Іпатіївського. Див. *Лихачев Д. С. Русские летописи...* С. 474. Видання II: ПСЛР. СПб., 1856. Т. 7; 1859. Т. 8.

Слово о погибели Рускыя земли и о смерти великого князя Ярослава. Другий список цього й досі загадкового твору був відкритий І. Н. Заволоко 1933 р. в одному з рукописів Гребеншиковської старообрядницької общини, а згодом видрукуваний М. В. Горліним в Парижі (*Gorlin M. Le Dit de la ruine de la terra Russe et de la mort du grand-prince Jaroslav // Revue des études slaves. Paris, 1947. T. 23. Fasc. 1—4. P. 5—33*) та в Ленінграді В. І. Малишевим (*Малишев В. И. Житие Александра Невского: По рукописи середины XVI в. Гребеншиковой старообрядческой общины в г. Риге // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 185—193*). У цьому рукописі «Слово о погібелі Руської землі» також виконує функцію передмови до Життя Олександра Невського.

Ця обставина не прояснила, проте, питання, маємо ми тут справу з окремою, самостійною пам'яткою чи все ж така із вступом до Життя. М. М. Тихомиров, М. К. Гудзій, О. В. Соловйов, Ю. К. Бегунов стоять на першій позиції, а Л. О. Дмитрієв ускладнює її гіпотезою, за якою цей твір — «або вступ, або перша частина твору про «погибель Руської землі» — про жахи Батівщини» (*Дмитриев Л. А. Слово о погибели русской земли // Словарь XI—XIV ... С. 432*). Думку про первісну приналежність «Слова о погібелі» до Життя захищали після Грушевського В. Л. Комарович, С. О. Богуславський, В. І. Малишев, А. Мазон, Д. Чижевський.

Цікава еволюція поглядів на це питання самого Грушевського. Якщо в першому відгуку на відкриття «Слова о погібелі» він вважав його самостійною пам'яткою (*Грушевський М. Наукова хроніка: Нововидані пам'ятки давнього письменства руського: Слово о погібелі Руськыя земли // ЗНТШ. 1895. Т. 5, кн. 1. С. 2—6*), то в коментованій праці називає його «фрагментом» і на певних умовах згоден припустити його приналежність до «повісті про Олександра Ярославича».

Автор «Історії української літератури», як бачимо, підкреслює північне походження твору. А втім О. В. Соловйов прийшов до висновку, що автором «Слова о погібелі» був дружинний співець князя Ярослава Всеволодича, і був цей співець південноруського походження. «Можливо, він почав це «Слово» у Києві 1288 або 1240 р., можливо, й деінде, але думкою він і тоді переносився на київські гори, в давню столицю Руської землі, яку він так палко любив» (*Соловьев А. В. Заметки к «Слову о погибели Рускыя земли» // ТОДРЛ. 1958. Т. 15. С. 102*). О. В. Соловйов звертає увагу на те, що «виногради обительними» можна розуміти й в прямому значенні, реально, та з посиланням на Грушевського (*Грушевский М. С. Очерк истории Киевской земли. К., 1891. С. 376. прим. 7*) зазначає: якщо виноградники були відомі на Київщині в XVI ст., «вони могли існувати і в XIII ст.» (Там же. С. 80, прим. 7). В. В. Данилов, спираючись на цю ж деталь, стверджує, що «автор був монах і прийшов на північ Русі з півдня. Один із кінцевих висновків розвідки В. В. Данилова: твір «написав монах-південнорус, який прибув до Володимиро-Суздальської землі з Галича у зв'язку з переїздом туди митрополита Кирила II й тому зберіг у пам'ятці риси південної природи та побуту» (*Данилов В. В. «Слово о погибели Рускыя земли» как произведение художественное // ТОДРЛ. Т. 16. С. 140, 142*). Якщо думку про церковний статус автора «Слова» поділяє лише, здається, Г. Пашкевич (*Paszkiewicz H. The making of the Russian nation. London, 1963. P. 282*), то тезу про авторство «вихідця з південної Русі» — Ю. К. Бегунов (*Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». М.; Л., 1965. С. 123*) та Л. О. Дмитрієв в цитованій вище праці.

Кращі сучасні видання «Слова о погибелі»: *Бегунов Ю. К.* Памятник русской литературы XIII века... С. 153—157; Слово о погибели Русской земли / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР: XIII век. С. 130—131, 544—546. Є переклад польською (*Literatura staroruska. Warszawa, 1971. С. 92—93*) та англійською (*Zenkowsky S. A. Medieval Russia's Epics, Gronicles and Tales, 2 ed. New York, 1974. P. 196—197*) мовами. Див. також: *Мещерский Н. А.* К реконструкции текста «Слова о погибели Руския земли» // Вестн. Ленингр. ун-та: Сер. ист. яз. и лит. 1963, № 14, вып. 3. С. 44—53.

Питання про зв'язок між «Словом о погибелі» та «Словом о полку Игоревім» й зараз лишається дискусійним. Гіпотезу про безпосереднє звертання автора «Слова про погибель» до давньої поеми Грушевський висунув вже в згаданому відгуку на знахідку пам'ятки (с. 4). Про певний вплив цієї думки в свій час на Д. С. Лихачова і Л. О. Дмитрієва свідчить уміщення ними «Слова о погибелі» в розділ «Поэтическое вариации на темы «Слова о полку Игореве» у кн.: Слово о полку Игореве / Сост. и подгот. текстов Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачова. Л., 1967. С. 359—362. Щоправда, Л. О. Дмитрієв з притаманною йому обережністю зауважив у своїй вступній статті «"Слово о полку Игореве" и русская литература», що «питання про безпосередню залежність» однієї пам'ятки від другої «не можна вважати за вирішене: надто мале за своїм обсягом «Слово о погибелі Русської землі» (Там же. С. 69).

На думку О. В. Соловйова, немає підстав бачити в «Слові о погибелі» «наслідування "Слова о полку Игоревім", але обидва вони, безперечно, являють собою продукт тої ж самої поетичної школи» (*Soloviev A. New Traces of the «Igor Tale» in Old Russian Literature // Harvard Slavic Studies. 1953. Vol. 1. P. 73—81.* Ту ж концепцію, на цей раз дещо змінену (йдеється вже про загадку, як на наш погляд, «ту ж саму літературну школу дружинної ліро-епічної творчості»), дослідник докладно аргументував в розвідці: *Соловьев А. В.* Заметки к «Слову о погибели Руския земли» С. 109—113.

Своєрідну позицію в цьому питанні зайняв М. К. Гудзій. Критично оцінивши спостереження О. В. Соловйова (відомі йому за першою, англомовною розвідкою), М. К. Гудзій зробив висновок, що ці паралелі — «настільки загального характеру, що навряд чи можуть свідчити про літературний зв'язок "Слова о погибелі" із "Словом о полку Игоревім", навіть беручи до уваги застереження, що їх робить О. В. Соловйов. Як би ми не цінували "Слово о погибелі", немає необхідності за всяку ціну підтягати його до "Слова о полку Игоревім". Між тим у О. В. Соловйова мова йде про об'єктивні зв'язки між пам'ятниками, а не про місце кожної з них в якомусь «табелі о рангах». Відзначимо, що такий же ціннісний підхід, але з позанауковою мотивацією М. К. Гудзій приписує й Грушевському: «Можливо, що такий («негативний») відгук про «Слово» зв'язаний у Грушевського з тим, що він протиставляє його як пам'ятку північноруську пам'яткам південноруським, які всі тенденційно ним зараховані до пам'яток українських. І далі вже прямо каже, що Грушевський мав тут, «можливо, упередженість націоналістичного гатунку» (*Гудзий Н. К.* О «Слове о погибели Руския земли» // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 544, 528). Як це схоже на лихозвісне «читання в сернях» сталіністської критики. І як прикро прочитати таке у М. К. Гудзія...

В тексті розділу, крім уже названих, згадуються праці: *Лопарев Х.* Слово о погибели Руския земли: Вновь найденный памятник литературы XIII века / Сообщ. Хрисанфа Лопарева. СПб., 1892 (ПДПН. № 84); *Жданов Н. Н.* Русский былевой эпос. СПб., 1895.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 131—133; Словарь XI—XIV... С. 432—434.

Повість про мученицьку смерть кн. Михайла Всеволодича. У тексті й примітках цієї частини розділу є посилання на такі праці: *Макарий, митрополит. История русской церкви в период монгольский.* СПб., 1866. Т. 5, кн. 2. *Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник.* М., 1871. На жаль, не враховані висновки фундаментального дослідження: *Серебрянский М. Древнерусские княжеские жития.* М., 1915. С. 108—141 (розвідка); 49—86 (тексти).

Останнє видання твору: *Сказание о убиении в Орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А.-Дмитриева // ПЛДР: XIII век.* С. 228—235 (з паралельним російським перекладом).

Недавнє текстологічне дослідження, здійснене Л. О. Дмитрієвим, привело, між іншим, його до висновку, що поширений варіант «Сказанія» з ім'ям «отця Ондрія» практично містить той же текст, що й варіант, у заголовку якого читаємо: «Сотворено Иоанном епископом». Між тим в Лаврентіївському літописі під 1231 р. серед присутніх на поставленні Кирила єпископа Ростовського «названий Иван, игумен Борисоглебского монастыря в Чернигові (ПСРЛ. Т. 1. С. 457). Отже, зв'язок духовної особи на ім'я Иван із чернігівським князем набуває цілком реальної основи» (*Дмитриев Л. А. Сказание о убиении в орде князя Михаила Черниговского и его боярина Феодора // Словарь XI—XIV... С. 414*). Ці спостереження Л. О. Дмитрієва дещо посилюють вірогідність гіпотези про чернігівське походження твору.

Аналіз художньої сторони Сказанія Грушевський завершує порівнянням його стилю із стилем «мученицьких історій». Мається на увазі мартирій (або мартир), давньоруською мовою — мученіє, один із жанрів агіографії. Перекладні мартирії (життя Варвари, Арефи і дружини його, Ірини та ін.) були улюбленим читанням в Давній Русі. Сюжет «Сказанія» має лише деякі запозичення з сюжетного трафарета класичного мартирія, але їх тут більше, ніж у житті Бориса і Гліба.

Повість про курського баскака Ахмета. Ця літописна повість після Грушевського не вивчалася. Дослідник реконструє її текст із двох літописних зводів — Лаврентіївського та Воскресенського літописів, перекладає її та аналізує як стиль, так і своєрідність її змісту — кривавого епізоду, «що стався на краю тодішнього хрещеного світу».

Воргол — тепер село Литвиновичкої сільради Кролевецького району Сумської області. *Турово* — можливо, сьгоднішнє село Турове Семенівського району Чернігівської області.

Особливого інтересу реконструйованій Грушевським «повісті» надає її походження з Новгород-Сіверщини, про культурне життя якої за цих темних часів майже нічого не відомо.

Повісті неозначеного часу

В цій частині тому розглядаються твори, що пов'язані з літературною творчістю на українських землях, головним чином, через використання фольклорного фонду «старої київської словесності».

Повість про Дем'яна Куденевича. Зауваживши, що цю «повість» поза Никоновським літописом «не стрінено досі», Грушевський не згадав про іншу версію цієї розповіді у В. М. Татищева (у новітньому виданні: *Татищев В. Н. История Российская: В 7 т. М.: Л., 1962. Т. 2. С. 179*); український історик не вважав, мабуть, цей твір за надійне джерело.

Якщо Грушевський наголошує на «правдоподібності» гіпотези про походження розповіді про Дем'яна Куденевича з книжного джерела, то Д. С. Лихачов бачить в ній результат використання «народних епічних переказів» складачем «зводу Фотія 1418 р.»: *Лихачев Д. С. Русские летописи... С. 306.* Б. О. Рибаків доводить, що розповідь про Де-

м'яна Куденеви́ча вніс до свого літопису боярин-літописець Петро Бориславич в 1167—1168 рр.; що ж до версії Никоновського літопису, то тут, на його думку, білину про Сухана «сумістили з літописною легендою про Дем'яна 1148 р.»: Рыбаков Б. А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 337—338. Із «південноруського джерела» виводить розповідь Никоновського літопису й Б. М. Клос: Клос Б. М. Никоновская летопись и русские летописи XVI—XVII веков. М., 1980. С. 185.

У цій частині розділу відзначимо посилання на такі видання: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. 1862. Т. 9 (фототилічне перевидання: М., 1965); Халамский М. Г. Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; Якуб А. К былине о Сухмане // Этнографическое обозрение. 1904. Кн. 60.

Посольство папи до Романа Галицького. У міркуваннях, що передують розгляду цієї «повіді», Грушевський згадує тексти усної традиції про князя Романа Галицького, зібрані та інтерпретовані у кн.: Жданов И. Н. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. СПб., 1895.

Текст «повіді» перекладено з видання: Библиотека Российская, содержащая древние летописи и всякие записки, способствующие к объяснению истории и географии российской древних и средних веков. М., 1787. Є також посилання на зразковий, як на свій час, опис рукописів: Востоков А. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музея, составленное Александром Востоковым. СПб., 1842.

Моління Данила

У тексті та примітках посилання на такі видання та дослідження пам'ятки: Памятники российской словесности XII века, изданные с объяснением, вариантами и образцами почерков К. Калайдовичем, М., 1821. С. 225—240; Ундольский В. Новая редакция (XIII века) Слова Даниила Заточника. М., 1856; Бессонов П. А. Несколько замечаний по поводу напечатанного в «Русской беседе» Слова Даниила Заточника // Москвитинин. 1856. № 7—8. С. 338—392; Карамзин Н. М. История государства Российского. 2-е изд СПб., 1818. Т. 5. Прим. 48; Модестов Е. О послании Даниила Заточника // ЖМНП. 1880. Ноябрь. С. 165—196; Щурат В. Слово Даниила Заточника: Пам'ятка староруської літератури з кінця середніх віків // ЗНТШ. 1896. Т. 9. С. 1—28; Истрин В. М. Был ли Даниил Заточник действительно заточен? // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. Одесса, 1902. Т. 10. С. 55—74; Шляпкин И. А. Слово Даниила Заточника: По всем известным спискам. СПб., 1889; Гуссов В. М. К вопросу о редакциях «Моления» Даниила Заточника // Летопись Ист.-филол. о-ва при Новорос. ун-те. 1900. Т. 8. С. 1—34; Ляшенко А. И. О Моления Даниила Заточника. СПб., 1896; Миндалев П. Моление Даниила Заточника и связанные с ним памятники: Опыт историко-литературного исследования. Казань, 1914; Голубинский Е. Е. История русской церкви. М., 1901. Т. 1, ч. 1. С. 267; 867—868; Келтула В. А. Куре истории русской литературы. Ч. 1. С. 781—791; Покровский Ф. И. Новый список «Слова» Даниила Заточника // Изв. ОРЯС. 1904. Т. 8, кн. 4. С. 328—339.

Кращим критичним виданням спеціалісти зараз вважають кн.: Danti A., Colucci M. Daniil Zatočnik: Slovo e Molenie. Firenze, 1977. Трохи більш приступне видання: Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам / Подгот. к печати Н. Н. Зарубин. Л., 1932; користуючись цим виданням, необхідно враховувати списки пам'ятки, знайдені та надруковані після праці М. М. Зарубіна: Малышева В. И. Новый список Слова Даниила Заточника // ТОДРЛ. 1948. Т. 6. С. 193—200; Покровская В. Ф. Неизвестный список «Слова» Дани-

ила Заточника // ТОДРЛ. 1954. Т. 10. С. 280—289; *Тихомиров М. Н.* «Написание» Данила Заточника // Там же. С. 269—279. В. М. Перетц знайшов у свій час український список «Слова» Данила Заточника, який відніс до «кінця першої половини XVI ст.». Написаний «напівуставом волинського типу», він був створений «скоріш за все в Поліссі» на основі одного з російських списків 1-ої редакції: *Перетц В. Н.* Новый список «Слова» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1956. Т. 12. С. 362—374.

Треба відзначити, що Д. І. Абрамович згодом відстоював гіпотезу про південноруське походження пам'ятки. Дослідник спирався при цьому, окрім деяких спостережень над мовою списків твору, на запропоноване після праці П. О. Безсонова (1856) ще раз Є. Ф. Будде в 1902 р. ототожнення адресата «Слова» з Андрієм Добрим — сином Володимира Мономаха; Андрій княжив у Переяславі-Руському в 1135—1141 рр. Див.: *Абрамович Д. И.* Из наблюдений над текстом Слова Данила Заточника // Сб. к 40-летию учен. деятельности А. С. Орлова. Л., 1934. С. 135—141. Гіпотеза ця дістала підтримку у М. Й. Скрипіля, який дійшов висновку, що «виникнення першої редакції треба віднести до останніх років життя Андрія Володимировича Доброго, коли він знову зайняв княжіння у Переяславі Південнім...»: *Скрипиль М. О.* «Слово Данила Заточника» // ТОДРЛ. 1955. Т. 11. С. 83. Див. також праці українських істориків: *Боровский Я. Е.* Слово Данила Заточника: Проблемы текстологического анализа и вопросы авторства: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1970; *Яценко Б. І.* Історична основа «Слова Данила Заточника» // Укр. іст. журн. 1971. № 12. С. 59—67.

Текстологічні питання вивчення твору й зараз не можуть вважатися остаточно розв'язаними. Ту ж позицію, що в коментованому розділі займає Грушевський, поділяють В. М. Перетц (*Перетц В. Н.* Академическое издание «Моления» Данила Заточника // ТОДРЛ. 1934. Т. 1. С. 343—344), В. М. Гуссов (*Гуссов В. М.* Историческая основа Моления Данила Заточника // ТОДРЛ. 1949. Т. 7. С. 410—418), М. К. Гудзій (*Гудзий Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. М., 1966. С. 180—182).

Пріоритет «першої редакції» підтримали такі вчені, як Д. І. Абрамович в зазначеній вище праці, С. П. Обнорський (*Обнорский С. П.* Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. М.; Л., 1946. С. 81—131), М. Й. Скрипіль в названій праці (с. 80—82), І. У. Будовніц (*Будовниц И. У.* Общественно-политическая мысль Древней Руси: XI—XIV вв. М., 1960. С. 269—290) та М. М. Воронін (*Воронин И. Н.* Даниил Заточник // Древнерусская литература и ее связи с новым временем. М., 1967. С. 54—83).

Прогноз Грушевського щодо неможливості вирішення питання про реальність існування Данила Заточника як «засланця», здається, справдися. Думки про суто літературний характер його образу дотримувалися Б. О. Романов та М. Й. Скрипіль, реальним страдником вважають Данила В. М. Гуссов, М. М. Тихомиров та з деякими застереженнями — Д. С. Лихачов. М. М. Воронін, з одного боку, підтримує думку про суто літературний характер твору й навіть ім'я Данила вважає біблійною алюзією (с. 61—63), а з іншого — намагається відтворити реальні епізоди його біографії, зокрема зіткнення із зловісною Улитюю — легендарною жінкою та однією з убивць великого князя Андрія Боголюбського (с. 79—80).

До названих Грушевським літературних джерел твору М. Й. Скрипіль додав «Повість времених літ» (с. 83—90), а Ю. К. Бегунов — «Бесіду» Козьми, пресвітера Болгарського (*Бегунов Ю. К.* Отражение «Беседы» Козьмы Болгарского в «Молении Данила Заточника» // Сов. славяноведение. М., 1966. № 5. С. 71—74).

В останні десятиріччя було продовжено й дослідження художньої своєрідності пам'ятки (*Лихачев Д. С., Панченко А. М., Поньрко Н. В.* Смех в Древней Руси. Л., 1984. С. 24—25). Див. також: *Tschizewskij D.* Geschichte der Altrussischen Literatur im 11., 12. und 13. Jahrhundert; Kiever Epoche. Frankfurt am Main, 1948. S. 374—381.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 37—42; *Словарь XI—XIV...* С. 112—115.

**«Слово Адама в аді до Лазаря»,
або «Повість о Лазаревім воскресенню»**

В розділі є посилання на такі праці: *Франко Ів.* Слово о Лазаревъ воскресени: Староруська поема на апокрифічні теми // ЗНТШ. 1900. Т. 35—36. С. 18—19, 1—57; *Перетц В. Н.* Историко-литературные исследования и материалы. СПб., 1902. Т. 3., ч. 1; *Калайдович К. Ф.* Записки важные и мелочные // *Летописи рус. лит. и древностей Н. С. Тихонова.* М., 1861. Т. 3. С. 82—110; *Пыпин А. Н.* Ложные и откровенные книги русской старины, собр. А. П. Пыпиным // *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко. СПб., 1862. Вып. 3. С. 11—12; *Порфирьев И.* Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях. СПб., 1890. С. 228—231; *Франко Ів.* Апокрифи і легенди з українських рукописів / Збір., упоряд. і пояснив д-р Ів. Франко. Львів, 1899. Т. 2. С. 315—316; *Потебня А. А.* Слово о полку Игореве: Текст и примечания. Воронеж, 1878.

Питання текстологічного вивчення твору лишаються невирішеними. Див.: *Рождественская М. В.* Слово на Лазарево воскресение // *Словарь VI—XIV...* С. 426. Недостатньо використовує наявний рукописний матеріал (відомо близько 30 списків пам'ятки) й недавнє видання її Д. Хічкоком, який обмежився сімома списками: *Hitchcock D. R.* The Appeal of Adam to Lazarus in Hell. Hague; Paris; New York, 1979.

Реконструкцію тексту апокрифа Грушевський робить за його поширеною редакцією — саме тою, яка не дочекалася ще сучасного наукового видання.

Започатковане автором «Історії української літератури» вивчення художньої системи «Слова» було продовжено І. П. Єрьоміним, якого цікавила передусім жанрова специфіка пам'ятки. Дослідник відносить його до літературного красномовства: це — «церковна епідиктична проповідь» (*Єремий І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 93). У спеціальному дослідженні цього питання М. В. Рождественська обґрунтовує та деталізує цю концепцію І. П. Єрьоміна (*Рождественская М. В.* О жанре «Слова о Лазаревом воскресении» // *ТОДРЛ.* 1972. Т. 27. С. 109—119), проте робить два застереження. З одного боку, вона фіксує «апокрифічну природу пам'ятки», а з другого — її певну «жанрову мозаїчність» (Там же. С. 119).

А втім проблему жанрової специфіки «Слова» не можна вважати остаточно розв'язаною. Назвавши пам'ятку «поемою» та знайшовши їй місце серед інших творів «дружинної поезії» Київської Русі, І. Франко керувався не лише інтуїцією геніального поета, він спирався й на свій досвід вченого-медієвіста. Гадаю, що для нього мав тут значення не лише «поетичний» характер пам'ятки, але й її оповідність.

Чекає на подальше дослідження й питання про витоки своєрідності художнього часу в «Слові». Важко, зокрема, погодитися з М. В. Рождественською, коли вона зазначає: «Вживання автором "Слова на Лазарево воскресення" дієслів в теперішньому часі близько за значенням до сучасного *praesens historicum*» (*М. В. Рождественская.* О жанре... С. 117). Насправді ж тут застосування оповідного прийому,

що його західні літературознавці називають «репортажем», оперте на запозичену з візантійської літургики ідею відтворення під час церковного свята тих сакральних подій, яким воно присвячене. Див. про це, наприклад: *Mathew G. Byzantine Aesthetics*. London, 1963. P. 7. Специфікою православної святкової ментальності може бути пояснена й така загадка особливості художнього часу «Слова», як своєрідне його «стягнення»: народження Христа та воскресіння ним Лазаря відбуваються майже одночасно.

Оригінальність твору, яку відстоює в своїй праці Грушевський, сучасні дослідники визнають беззаперечно. Див.: *Čiževskij D. History of Russian Literature: From the eleventh Century to the End of Baroque*. S'-Gravenhage, 1960. P. 135—137; Історія української літератури. К., 1967. Т. 1. С. 176—178 (автор розділу — В. І. Кречотень). На плідній та методологічно вивірених позиціях стояв у цьому питанні І. П. Єрьомін: «Питання про джерела "Слова" ще чекає свого дослідника: визначити їх поки що не вдалося; не виключена можливість, що "Слово" зіткане з певної низки апокрифічних мотивів, комбінація яких є оригінальною та належить автору» (*Еремін І. П. Лекції по древній рускій літературе*. С. 94). За естетичним кодексом середньовіччя, подібна комбінація не вважалася плагіатом; це, мабуть, одна з типологічних рис середньовічної культури взагалі. Тут можна згадати не лише епіграми Агафія та поетів його кола або ж такі контаміновані «Любовні листи», що приписуються Аристенету, але й хонкадори, прийом давньої японської поезії, що дозволяв поетові та драматургу використання структурних елементів із творів попередників.

Спостереження Грушевського над спорідненістю поетичного строю «Слова о Лазаревім воскресенні» та «Слова о полку Ігоревім» і зараз лишається кращим із того, що було записане з цього питання. Див. ще коментар до розгляду Грушевським «Слова о полку Ігоревім» (розділ «Питання оригінальності Слова. Його відносини до книжної й усної словесності та ранішої дружинної творчості»).

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 130—131; *Словарь XI—XIV...* С. 426—428.

Моралістичні повісті

Грушевський посилається тут на такі видання та дослідження «Слова про Хміль»: *Варлаам*. Описання сборника XV столетия Кирилло-Белозерского монастыря // Учен. зап. П. отд. ния имп. Академии наук. СПб., 1859. Кн. 5. С. 64—65; *Петухов Е. В.* К вопросу о Кириллах — авторах в древней русской литературе // Сб. ОРЯС. 1887. Т. 42, № 3. С. 18—27; *Памятники старинной русской литературы*, изд. Г. Кушелевым-Безбородко... Вып. 2. С. 447—449.

«Слово про Хміль» розглядається зараз як твір російської літератури другої половини XV ст. Див., наприклад: *Махновець Т. А.* Слово о хмеле // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Вып. 2, ч. 2. С. 405—408. Оскільки ж таке датування твору цілком декларативне, воно не скасовує міркувань Грушевського.

Текстологічне вивчення повістей про Хміль фактично лише розпочато (*Махновець Т. А.* «Слово о хмеле» в списках XV века // *Источниковедение литературы Древней Руси*. Л., 1980. С. 155—162); твір досі не має критичного видання. Перевидання використаного Грушевським видання Варлаама див.: *Слово о хмеле* / Подгот. текста, пер. и коммент. М. Д. Каган-Тарковской // ПЛДР: Вторая половина XV в. М., 1982. С. 578—581; 688. Див. також: *Повести о хмеле* // *Повесть*

о Горе-Злочастин // Изд. подгот. Д. С. Лихачев, Е. И. Ванеева. Л., 1984. С. 78—84.

Довідкова література: *Адрианова-Перетц, Покровская...* С. 251—255; *Назаревский. Библиография...* С. 136—143.

Церковна література

Обґрунтування включення до історії української літератури творів «різних ієрархів українського походження або виховання, які скінчили свою діяльність на різних високих становищах Великої Русі», що ним Грушевський починає розділ, зберігає й зараз своє методологічне значення для осмислення подібних явищ в літературі та культурному житті XVII—XIX ст.

Слова Серапіона. Грушевський визнає «п'ять достовірних слів» Серапіона. Була спроба атрибутувати цьому письменнику ще «Поученіє к попам», яке збереглося разом з ухвалами собору 1274 р.; *Колобанов В. А.* О Серапионе Владимирском как возможном авторе «Поучения к попам» // ТОДРЛ. Т. 14. 159—162.

Український дослідник користувався виданням: *Петухов Е.* Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века. СПб., 1888. Нове видання з паралельним російським перекладом: «Слова» Серапіона Владимирского / Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII век. С. 440—455; 606—610. Є англійський переклад: *Zenkowsky S. A.* Medieval Russia's Epics. Chronicles and Tales. 2 ed. New York, 1974. P. 243—248.

Питання про датування творів Серапіона лишається дискусійним. М. Горлін спробував довести, що всі п'ять «слів» письменника, крім останнього («о маловерьн»), були написані ще в Києві: *Gorlin M.* Searapion de Vladimir prédateur de Kiev // *Revue des études slaves.* Paris, 1948. Т. 24. Р. 21—28. М. К. Гудзій в спеціальній розвідці доводить, що в Києві було створене лише перше «слово» Серапіона, а всі інші — вже на півночі: *Гудзій Н. К.* Где и когда протекала литературная деятельность Серапиона Владимирского? // *Изв. ОЛЯ.* 1952. Т. 11, вып. 5, С. 450—456. В останньому виданні підручника М. К. Гудзія читаємо: «Можливо, одначе, що й перше "слово" написане у Володимирі» (*Гудзій Н. К.* История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 205—206).

Уся праця М. К. Гудзія написана була для такого заключного висновку: «З усіх цих підстав ми з повним правом включаємо твори Серапіона до літератури Володимиро-Суздальської Русі» (с. 456). Ідучи до цього постулату, дослідник не відкидає тих відомих фактів, що Серапіон «був вихований на безпосередньо близькій йому київській літературній культурі» й що вона «була давнішою та, внаслідок більш сприятливих на перших порах історичних умов, більш сильною у порівнянні з літературною культурою північної Русі, але за своїм характером вони не дуже відрізнялися одна від одної» (с. 455). Але за дивною логікою М. К. Гудзія факт запозичення з більш сильної культури її ж і збіднює.

Дату першого «слова» Грушевський, повторюючи думку Е. В. Петухова, пов'язує із землетрусом 1230 р., що виявився особливо руйнівним у Києві. В наш час В. О. Колобанов висунув гіпотезу, що йдеться про землетрус, зафіксований під 1258 р. у Густинському літописі: *Колобанов В. А.* К вопросу о датировке первого «Слова» Серапиона Владимирского // *Учен. зап. Владимирского пед. ин-та.* 1958. Вып. 4. С. 250—258. Треба зазначити, що така ідентифікація підсилює концепцію про створення цього «слова» у Києві: Серапіон каже про землетрус

як про той, що недавно відбувся («Нынѣ же земля тряссенья своима очима видѣхомъ»; «Земля... нынѣ движеться»; «...Богъ... нынѣ землю трясеть и колеблетъ...»), а до Володимира він приїхав у 1274 р. Далі Серапіон каже: «Аще кто ли речеть: прежде сего потрясенія бѣша же. Аще бѣша потрясенія,— рѣку,— тако есть, но что потомъ бысть намъ? Не гладъ ли, не морове ли, не рати ли многыя? Мы же единако не покаяхомъся, донѣдеже приде на ны языкъ немилостивъ...» Отже, хронологічна схема така: були землетруси й раніше (останній, мабуть, 1230 р.), а після них голод, епідемії, війня, а вже після них — монгольська навала, і вже після неї (Київ зруйнований у 1240 р.) — цей, останній землетрус. Відзначимо також, що у другому «слові» число 40 може мати епічний, узагальнюючий характер («Се уже къ 40 лѣтъ приближаеть томленіе и мука, и данн тужькыя на ны, не престануть глади, морове животь нашихъ»); до того ж в цілій фразі йдеться не лише про татарське ярмо.

Спостереження Грушевського над ритмікою творів Серапіона були продовжені М. К. Гудзієм (*Гудзий Н. К. История древней русской литературы. 7-е изд., испр. и доп. С. 206—207*) та В. Ф. Покровською (*Покровская В. Ф. Серапион Владимирский // История русской литературы: В 20 т. Т. 2, ч. 1. С. 49—50*). Більш докладно риторичне мистецтво письменника дослідив Р. Боргерт: *Bogert R. On the Rhetorical Style of Serapion Vladimirsij // Medieval Russian Culture. Berkeley; Los Angeles; London, 1984. P. 280—310*.

Наприкінці фрагмента про Серапіона Володимирського Грушевський звертає увагу на його протиставлення звичаїв «поган» «індивідуалізові й егоїзмові класово-диференційованого суспільства». Треба ще з'ясувати, чи справді йдеться тут про татар — чи ж про половців або «своїх» тюрків («чорних клобуків»), із звичаями яких Серапіон познайомився на Київщині. В усякому разі, цікаве спостереження Грушевського фіксує дуже раннє відбиття в нашій літературі всесвітньо поширеної теми «природної людяни», якою західноєвропейські письменники захоплювалися в XVII—XVIII ст., а Б. Констан та М. Лермонтов — і в першій половині XIX. Не минув її і Т. Шевченко в поемах «Кавказ» та «Царі».

Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 117—119; Словарь XI—XIV... С. 387—390*.

Митрополит Кирил. До постаті митрополита Кирила (помер 1280 р.) в останні десятиріччя дослідники придивлялися досить пильно. Спираючись на гіпотезу Пл. Соколова (*Соколов Пл. Русский архиепей из Византии и право его назначения до начала XV в. К., 1913. С. 160*), М. Д. Присьолков ототожнив майбутнього митрополита з галицьким «печатником», якого Данило Галицький відправив у 1241 р. до м. Бакоти «исписати грабительства нечестивых бояр» (*Присьолков М. Д. История русского летописания XI—XV вв. С. 104*). У 1947 р. Д. С. Лихачов підсилив це ототожнення деякими новими доказами того, що цей «печатник» (канцлер) був людяною духовною: він, «поперше, керуючи військами, не водить їх сам до бою та, по-друге, намагається діяти миролюбними засобами» (*Лихачев Д. С. Галицкая литературная традиция в житии Александра Невского // ТОДРЛ. Т. 5. С. 48—49; передрук: Лихачев Д. С. Исследования по древнерусской литературе. Л., 1986. С. 217—218*). Л. В. Черепнин, як вже зазначалося, припустив, що звіт Кирила про боярські «коромоли» та його записи щодо мадьярської та польської політики Данила лягли до основи Галицько-Волинського літопису за 1238—1245 рр. (*Черепнин Л. В. Летописец Даниила Галицкого. С. 245—251; в українському варіанті розвідки ці сторінки скорочено*).

Продовжувалося вивчення й своєрідної посередницької місії Кирила, що об'єктивно збагатила культуру Півночі Русі культурними традиціями та літературними пам'ятками Півдня. На думку М. Д. Присьолкова, після переїзду Кирила у Переяславі-Залеському складався митрополицький літопис (*Приселков М. Д.* История русского летописания... С. 104). Д. С. Лихачов у щойно цитованій статті дійшов до висновку: «Безперечно, Кирило мав відношення до складання життєпису Олександра (Невського.— С. Р.). Він міг бути й автором, але скоріш за все він замовив житіє комусь із галицьких книжників, що перебували на Півночі» (с. 50). О. В. Творогов, авторитетніший дослідник давньоруських хронографів, вважає, що саме «при посередництві митрополита Кирила до Переяслава (Залеського.— С. Р.) було привезено список великого хронографічного зводу, що складався з біблійних книг, виписок із перекладних візантійських хронік Георгія Амартола та Іоанна Малали, Олександрії Хронографічної, "Історії іудейської війни" Йосифа Флавія; цей список відбився у Хронографі Архівному» (*Творогов О. В.* Кирилл (ум. 1280 г.) // *Словарь XI—XIV...* С. 226).

З іншого боку, «Слово и поучение к попам», яке в деяких списках позначене ім'ям Кирила, В. О. Колобанов вважає можливим атрибути Серапіонові Володимирському: *Колобанов В. А.* О Серапиеоне Владимирском как возможном авторе «Почуения к попам» // *ТОДРЛ.* 1958. Т. 14. С. 159—162.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 75—76; *Словарь XI—XIV...* С. 225—227.

Відзначимо методологічне значення міркувань Грушевського про міру участі в написанні творів церковного ієрарха його секретарів («ристорів») та «двірських секретарів».

Послання митрополита Петра. Розглянуті тут твори цього вихідця з Волині після Грушевського практично не досліджувалися. Деякі питання біографії, посмертних «чудес» та канонізації митрополита Петра порушено у праці: *Кучник В. А.* «Сказание о смерти митрополита Петра» // *ТОДРЛ.* Т. 18. С. 59—79. Останній огляд літературної діяльності Петра: *Прохоров Г. М.* Петр (ум. 1326 г.) // *Словарь XI—XIV...* С. 325—329.

Похвала Феодосієві. Треба зазначити, що ще в 1902 р. Д. І. Абрамович висунув гіпотезу про те, що в цій «Похвалі» йдеться не про татарську навалу, а про полонезький наступ 1096 р. (*Абрамович Д. И.* Исследование о Киево-Печерском патерике как историко-литературном памятнике. СПб., 1902. С. 59). Гіпотеза ця була підтримана, з додатком деякої нової наукової аргументації та з уточненням дати — між 1093 і 1096 рр., М. К. Нікольським: *Никольский Н.* Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений: X—XI вв. СПб., 1906. С. 436—438. Це історичне приурочення «Похвали» було прийняте М. С. Возняком (*Возняк М. С.* Історія української літератури. Львів. 1920. Т. 1. С. 134), І. П. Єрьомінін (*Еремин И. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 81) та в спеціальній розвідці М. К. Гудзій: *Гудзий Н.* Похвала Феодосию Печерскому // *Lingua vivet: Commentationes Slavicae in honorem V. Kiparsky.* Оу Helsinki, 1965. Р. 61—67. М. К. Гудзій вважає, що «Похвала», викликана подіями половезької навали 1093 р., була написана в цьому році або ж невдовзі після нього» (Там же. С. 67).

Згідно з гіпотезою Л. К. Гетца, першу частину «Похвали» було складено між 1091 (перенесення мощей Феодосія) і 1108 (його канонізація) роками, а другу (початок: «Днесь нам, братіє, радуватися...») — Серапіоном Володимирським між 1264 та 1274. pp.: *Goetz L. K.* Die Zusammensetzung der sogenannten «Похвала преп. Феодосию Печерскому» // *Archiv für slavische Philologie.* 1904. Т. 26. S. 215—237.

Цю гіпотезу треба тут нагадати, бо, по-перше, вона ближча до тієї, що її дотримується Грушевський, а по-друге, у зв'язку з тим, що критика її в названій розвідці М. К. Гудзія (с. 66—67) не є, на наш погляд, переконливою.

Грушевський посилається на такі видання твору: *Леонид*, архим. Два памятника древнерусской киевской письменности XI и XIII века, а) «Слово о пренесеніи мощей святаго преподобнаго отца нашего Феодосія Печерскаго»; сочинение Нестора, мниха Печерского монастыря, XI века; б) «Похвала преподобному отцу нашему Феодосію, игумену печерскому, иже есть в богоспасаемом граде Киевѣ», неизвестнаго Серапиона, игумена печерского), XIII века // ЧОИДР. М., 1890. Кн. 2. С. 14—26; Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911, С. 64—70 (за текстом Касіянівської редакції); 174—179 (за текстом Арсенівської редакції). Див. також публікацію за текстом лише Касіянівської редакції: *Абрамович Л. Києво-Печерський патерик: Вступ. Текст. Примітки*. К., 1930. С. 86—94.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 128—129.

Кінцеві замітки

Ця частина тому містить виклад як авторського розуміння цілей та завдань, що були поставлені в перших трьох томах «Історії української літератури», так і унікальних автоспостережень над ментальністю українського медієвіста, зокрема дуже цікаві зв'єрення про відчуття автором «інтимного зв'язку з тими далекими людськими переживаннями», про стимулюючу роль не менш інтимних «естетичних приємностей», які виникали в процесі студій над давнім красним письменством і які стали поштовком для пошуків відповідного наукового апарату та літературного стилю їх «огляду».

Цікаві й набувають нової актуальності міркування про необхідність залучити естетично засвоені пам'ятки давньоруської культури до виховання національної свідомості, для побудови нової української культури, що була б гідною народу України та тих цінностей, що їх він встиг вже створити для скарбниці світової цивілізації в перше півстоліття свого існування.

Доповнення

Книжник Тимофій. Грушевський посилається тут на працю: Г[оловин] Н. Примечания на «Слово о полку Игореве». М., 1846. С. XVIII—XXX. Після виходу з друку праці Грушевського Л. В. Черепнін приписав цьому Тимофію одне з гіпотетичних джерел «Літописця Данила Галицького» — вже згадану вище «початкову галицьку повість про долю Данила і Василька Романовича», складену близько 1211 р. (Черепнін Л. В. Літописець Данила Галицького. С. 109; в російському варіанті статті — с. 244). В. Т. Пашуто ототожнює цього «премудра книжника» з іншим Тимофієм, духовником Мстислава Удатного, що згаданий у Галицько-Волинському літописі під 1266 р., і бачить у ньому одного із складачів гіпотетичного Київського літопису 1238 р. (Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. С. 37). За гіпотезою Б. О. Рыбакова, що приймає згадане ототожнення, Тимофій є складачем гіпотетичного київського Літописця Рюрика за 1189—1190 рр., зокрема склав повість про Ігорів похід 1185 р. в Іпатіївському літописі, йому належить також низка повідомлень Новгородського першого літопису за 1210—1218 рр. Був він нібито й автором відомої новгородської «Повісті про битву на Липиці». Див.: *Рыбаков Б. А.*

«Слово о полку Игореве» и его современники. С. 171—193; *Его же*. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». С. 147—172.

Можна лише підтримати ту оцінку цих гіпотетичних побудовань, що її дає Л. О. Дмитрієв: «Єдине, що можна стверджувати з повною певністю, — це те, що такий княжик дійсно існував» (*Дмитрієв Л. А.* Тимофей (XIII в.) // *Словарь XI—XIV...* С. 453).

Олегові кораблі на колесах. Грушевський має на увазі працю: *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // *ЖМНП*. 1902. Август. С. 287—356; 1903. Ноябрь. С. 1—40.

Отрок і Коччак. Пізніші дослідження виявили, що імена «Коншик», «Артак», «Сартак» — постійна деталь печерської версії білини «Василій Ігнатієв» (*Астахова А. М.* Былины Севера. М.; Л., 1938. Т. 1. С. 562). Останній розгляд питання про історичні прототипи цих білиних персонажів: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. С. 355—356.

Ногата і різана. Зараз вважають, що одна ногата прирівнювалася до двох з половиною різан. Див.: *Романов Б. А.* Деньги и денежное обращение // *История культуры Древней Руси*. М.; Л., 1948. Т. 1. С. 386. Головну літературу про згаданий вираз «Слова о полку Игоревім» реферовано в кн.: *Словарь-справочник «Слова о полку Игореве»* / Сост. В. Л. Виноградова. Л., 1969. Вып. С. 169—171; 1978. Вып. 5. С. 33; 1984. Вып. 6. С. 230. Див. також: *Дмитрієв Л. А.* Реминисценция «Слова о полку Игореве» в памятнике новгородской литературы // *Культурное наследие Древней Руси: Истоки. Становление. Традиции*. М., 1976. С. 50—54; *Менгес К. Г.* Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». Л., 1979. С. 118—120; *Баскаков Н. А.* Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». М., 1985. С. 172.

Боняк і Золоті Ворота. Оцінку повідомлень Берлінського та Сементовського, що були зафіксовані в примітці до «Описання Києва» Н. Закревського (М., 1868. Т. 1. С. 326—327) сучасним дослідником, див.: *Плисецкий М. М.* Взаимосвязи русского и украинского героического эпоса. М., 1963. С. 108.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абрамович А. 107—112, 122, 123, 239
Акіндін іг. 111
Андрій «отець» 191, 201
Андрій Юрієвич кн. 23—26, 33, 56—59, 82
Арістін 237
Арістотель 78
Афанасій мніх 78
Ахмат баскак 7, 193—195
- Баркмузрин-Ногмов 252
Безсонов П. 211
Бестужев-Рюмін К. 6
Бодянський О. 244, 267
Боняк хан 67, 209, 253
Борис і Гліб 23, 54, 65, 96, 102—104, 128, 129
Бурандай 166, 167, 169, 170
- Варлаам арх. 230
Василь (видубицький?) 35, 253
Веселовський А. 250, 251
Владимиров П. 202
Володимир Василькович кн. 173—185, 243, 250
Володимир св. 101, 102, 162
Всеволод Ольгович 10—12, 14, 34, 53, 54, 253
Всеслав кн. 17, 60
- Геннадій патр. 209
Георгій Амартол 7
Георгій Зарубський 131
Гец проф. 110
Гільфердінг 251
Гліка М. 202
Голубінський Е. 25, 95, 107, 110, 126, 205, 236
Голубовський проф. 129
Гомер (Омир) 78, 147
Григор'єв Д. 252
Григорій Богослов 93
Гуссов 202, 205

Давид Ростиславич 8, 23, 24, 28, 34, 56, 57, 66, 67
Данило кор. 11, 32, 73, 74, 137, 138, 140—142, 147—165, 180, 187,
200

Дашкевич 5
Длугош Я. 199, 243

Жданов 199

Закревський 253
Зосим св. 107
Зубрицький 136, 251
Евсей (Евсефій) 143, 227
Епіфаній св. 94, 225, 227

Єфрем Сірін 107, 131

Іван (Іоан) Златоуст 82, 234
Іван Вишенський 131, 144
Ігор Ольгович 13—18, 53, 54, 68, 103, 104, 130, 131, 253, 254
Ігор Святославич 27, 253
Ізяслав Мстиславич 13—19, 33, 35—53, 78, 80
Іларіон митр. 83, 93, 95, 175, 181, 182, 185, 237
Іоан Малая (Малала) 7
Ісаїя пророк 175
Істріє В. 201—203

Кавелін Леонід арх. 239
Қалайдович 201, 205, 213
Каразмін М. 134, 201
Касіян 109, 114, 116
Келтуяла С. 123
Кипріян митр. 7, 242
Кирил Єрусалимський 82
Кирил-Константин св. (Філософ) 230, 231
Кирил митр. 160, 233, 236—238
Кирило Турівський 76, 77, 81, 82, 91—96, 225—227, 239
Клим Смолятич митр. 16, 76—80, 130, 204, 237
Ключевський В. 190
Кончак хан 135, 149, 252
Коробка Н. 251
Костомаров М. 6, 9, 244, 245
Кузеля З. 250
Куремса 166—169

Лаврентій мніх 7, 18, 71, 117
Лопарьов Х. 77, 79, 82, 128, 189
Лященко 202, 211

Макарушка О. 134, 145
Максимович М. 98, 244
Максимов С. 252
Мансіка проф. 250
Марков А. 251
Микола-Святоша (Святоша-Микола) 109, 115
Міклошич Ф. 94
Мілдер В. 215, 252
Міндальов 202
Модестов 201, 211
Мономах 11, 22, 23, 135, 228
Мстислав Великий 10, 11, 18, 67
Мстислав Данилович 174—180
Мстислав Мстиславич 71—74, 135, 136
Мстислав Романович 71—73
Мстислав Ростиславич 8, 9, 23, 25, 56—61, 67, 68, 175

Нестор печ. 109, 240, 241
Нікольський Н. К. 77, 81, 82, 94, 96, 130

Оболенський кн. 98, 99, 101
Олег кн. курський 193—195
Ольга св. 96, 97

Пассек Вадим 245
Перетц В. акад. 213, 214, 253
Перфецький Е. 8
Петро митр. 7, 239
Петухов Е. 108, 231—233
Пипін А. 213, 214
Платон 78
Полікарп печ. 104, 106—108, 110—112, 114, 115, 124—126
Попов А. 135, 151
Порфир'єв 213, 214, 221, 223—225
Потебня 215, 251
Прокл царгород. патр. 94
Прокопович Теофан (Феофан) 125

Роман галицький 27, 63, 70, 133, 134, 136, 198—200, 228
Роман Ростиславич 182
Роман Всеволодович кн. 116
Ростислав Мстиславич 78, 80
Рюрик Ростиславич 8, 24, 28—32, 34, 70, 71, 98, 101, 102, 134

Святослав Всеволодич 13—16, 22, 27, 56—58, 65—67, 71
Святослав кн. липовецький 193—195
Святослав Ольгович 13, 15, 33, 53—55, 253
Святослав Ростиславич 23
Святослав Хоробрий (Ігоревич) 152, 162, 245
Святослав Ярославич 129

Сементовський 253
Серапіон єп. 233, 235—239
Серебрянський 189
Сильвестр видубицький 6, 8, 9, 69, 253, 254
Сямеон (Семен) Метафраст або Логофет 94, 98
Сямеон (Симон) єп. володимирський 104, 106—108, 109—113, 115,
121—126
Соболевський 100
Сперанський М. 202
Срезневський І. 184
Стрийковський М. 199
Студинський К. 249
Сухомлинов ак. 82

Татишев 6
Теодор Птохопродром 202
Тимковський Р. 213
Тимофій книжник 153, 251
Тіт вострський 94
Транквіліон-Ставровецький 224, 225
Трубецької Н. 252
Трутовський В. 253

Удольський 201, 203

Феодосій печерський 116, 123, 239—241
Фома пресвітер 78, 79
Франко Ів. 98, 212—215, 218, 219, 223, 225, 227—229
Фрідріх Барбароса 27

Халанський М. 198, 252
Ходорець писар 178

Шараневич І. 132
Шахматов А. 7—9, 108, 110, 112, 124, 125, 132, 133, 196, 253
Шевченко Т. 228
Шляпкін 202

Щурат В. 202, 204

Яковлев В. 108
Якуб А. 198
Ярослав Осмомисл 27, 62, 63, 253
Яцимирський Б. 251

ЗМІСТ

ОРИГІНАЛЬНЕ ПИСЬМЕНСТВО XII—XIII в. (далі)

ДРУЖИННА ПОВІСТЬ	5
Повісті Київського літопису. Київський літопис як збірник. Повість про Ізяслава. Інші дружинні повісті XII в. Останки дружинних повістей з першої чверті XIII в.	
РЕЛІГІЙНА ЛІТЕРАТУРА XII—XIII вв.	76
Церковне риторство і поезія. Клим Смолятич, Кирило Турівський, аноніми. Агіографія. Повісті Симона і Полікарпа. Моральне поучення і проповідь.	
ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДОБА	132
Галицький літопис. Продовження Галицького літопису. Повісті про татарщину. Повісті неозначеного часу. Моління Данила. «Слово Адама в аді до Лазаря», або «Повість о Лазаревім воскресінні». Моралістичні повісті. Церковна література. Кінцеві замітки.	
ДОПОВНЕННЯ	250
Список скорочень, що використані в примітках	
ПРИМІТКИ	257
<i>Покажчик імен</i>	
	279

Літературні пам'ятки України

Грушевський Михайло Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

В 6 томах 9 книгах

Том III

Художник обкладинки *О. Г. Григiр*

Художній редактор *О. Г. Григiр*

Технічний редактор *Є. Г. Рубльов*

Коректори *А. І. Бараз, А. В. Дрожжина, М. Г. Єхлакова*

Здано до набору 03.03.93. Підп. до друку 24.06.93. Формат 84×108/32.
Папір друк. № 2. Літ. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 15,12.
Ум. фарб.-відб. 15,12. Обл.-вид. арк. 17,08. Вид. № 3466. Зам. № 38.

Видавництво «Либідь» при Київському університеті,
252001 Київ, Хрещатик, 10

Білоцерківська книжкова фабрика,
256400 Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Грушевський М. С.

- Г91 Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т. 3/
Упоряд. В. В. Яременко; Приміт. С. К. Росовецько-
го.— К.: Либідь, 1993.— 285 с. («Літературні пам'ят-
ки України»)
ISBN 5-325-00419-0.

Третій том обіймає історію книжної словесності та оригінального письменства XII—XIII ст. Вміщено, зокрема, дружинні повісті про Ізяслава, про погром Києва 1169 р., про вбивство князя Ігоря та ін. Окремі розділи присвячені розглядові релігійної літератури цієї доби (Клим Смолятич, Кирило Туровський, анонімі автори). Проаналізовано історію створення та зміст «Галицько-Волинського літопису», «Слова о погыбелі Руської землі», «Моління Данила» тощо.

Для студентів філологічних факультетів вузів і всіх, хто цікавиться вітчизняною культурою, джерелами духовності українського народу.

4603000000-073

Г _____ БЗ 10-8-93
224-93